

Издавачки савјет
(Publishing Council)

Дејан Мандић, Проф. др Дарко Антовић,
Веселин Песторић, Биљана Ивановић, Невенка Митровић

Редакција
(Editorial Staff)

Веселин Песторић, Невенка Митровић, Проф. др Дарко Антовић,
Доц. др Илија Лалошевић, др Драго Шеровић,
Зорица Чубровић, др Горан Комар

Главни и одговорни уредник
(Editor in Chief)
Веселин Песторић

Замјеник гл. и одг. уредника
(Assistant Editor)
Невенка Митровић

Власник и издавач
(Owner and Publisher)
Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови

Адреса Редакције
(Editorial offices)
Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови
Трг Херцег Стјепана 6

**Tel. 031/321-900; Fax: 031/324-328; e-mail: biblhn@t-com.me
www.bibliotekaherceg-novi.org.rs**

YUISSN 0350-7769

БОКА

28-29

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)

ХЕРЦЕГ-НОВИ, 2009. ГОДИНА

САДРЖАЈ

Доц. др Илија Лалошевић: Утврђени објекти и ансамбли млетачког периода у Боки Которској.....	7
Зорица Чубровић: Истраживање Куле градског сата у Херцег Новом.....	49
Александра Капетановић: Палата Шестокриловић у Перасту.....	67
Катарина Николић: Црква св. Ђорђа у Љешевићима, Доњи Грбаљ	115
Невенка Митровић: Бока: Гласник за опће интересе Бокеља, Котор, 1908/1909. године (Поводом сто година од покретања Листа).....	141
Мр Драгана Новаков: Лексика рукописне <i>Лекаруше</i> из Боке Которске (XVIII век)	159
Мр Јелена Никчевић: Природне карактеристике подручја Њивице - Суторина, Црна Гора.....	169
Проф. др сци. Дарко Антовић: Побједа српског народног језика за вријеме аустроугарске владавине у Котору 1872. године	177
Др Светислав Вученовић: Три деценије заштите и обнове светске баштине Котора.....	207
Марија Црнић Пејовић: Осврт на здравствену културу херцегновског краја: од 18 до прве половине 20 вијека	231
Анита Мажибрадић: Јамство као правна заштита од злоупотребе државних прихода у Котору за вријеме француске владавине - 1808. година	269
Марија Михаличек: Презентација Галерије солидарности у културно-туристичкој понуди Котора.....	279
Саша Недељковић: Љубомир Јовановић, значајни политичар и културни прегалац из Боке	303
Ива Антовић: Нематеријална културна баштина и УНЕСКО - примјер Бокељске морнарице и њеног Кола.....	317

ПРИЛОЗИ

Нада Драшковић: Био-библиографија Марије Црнић-Пејовић 333

ГРАЂА

Горан Ж. Комар: О писму митрополита Саватија
барском надбискупу Андрији Змајевићу..... 389

Ilija LALOŠEVIĆ

UTVRĐENI OBJEKTI I ANSAMBLI MLETAČKOG PERIODA U BOKI KOTORSKOJ

Ključne riječi: Boka Kotorska, Mletačka Republika, utvrđenja, lazareti, utvrđeni manastiri, kule, ljetnjakovi

Pored bedema koji okružuju gradove Kotor i Herceg-Novi, u Boki nema gotovo ni jednog većeg i starijeg naselja koje nije imalo neko utvrđenje ili bar dobro utvrđenu kulu. Najveći dio tih manjih utvrđenja datira uglavnom iz perioda od XV do XVIII vijeka. Jedino su kotorska i risanska utvrđenja starija.

Kotor i Herceg Novi su jedini, u pravom smislu utvrđeni gradovi. Čitavo gradsko područje je srednjovjekovni utvrđeni grad, okružen kontinualnim sistemom fortifikacija, gradskim bedemom, perimetrom, mjestimično ojačanim kulama i bastionim trasama, već prema razvoju oružja, ratne vještine i ekonomskih mogućnosti.

Manji gradovi **Perast i Risan** nikad nisu smogli snage da izgrade kontinualne gradske fortifikacije. Njihov odbrambeni sistem zasniva se na izdvojenom fortifikacionom punktu, kaštelu na dominantnoj lokaciji iznad grada, koji je štitio grad i primao u slučaju potrebe, pored redovne posade, svo stanovništvo sposobno za borbu, kao i nejač i materijalna dobra.

Slična izdvojena utvrđenja, na nešto većoj distanci od grada, imali su i utvrđeni gradovi Herceg-Novi i Kotor. To su tvrđave **Španjola, Trojica i utvrđeno ostrvo Sv. Đorđe**. Međutim, njihova uloga je bila drugačija. Njihov zadatak je bio da kontrolišu prilaz i neprijatelja drže što dalje od grada. To su zapravo bila “predziđa” (antemurale), predstraže gradskih utvrđenja. Na sličan način su predziđa Kotora bile i Verige, Perast, a s druge strane Stradioti.

Konačno, imamo grupu utvrđenja izgrađenih na značajnim punktovima u zalivu, na pomorskim putevima, u blizini luka, na prilazima gradovima. Dakle, kako je rečeno, ona se mogu u širem smislu smatrati gradskim predstražama. To su tvrđave **Vrbanj, Verige i Stradioti**.

Pored značajnijih utvrđenja postojali su manji utvrđeni punktovi koji su predmet ovog rada: kule, kašteli, lazareti, utvrđene crkve i palate. Situacija je u Boki bila toliko nestabilna da je svaki stambeni, pa i sakralni objekat, morao biti građen čvrsto, sa što manje otvora, pogotovo u prizemlju, sa rešetkama i jakim kopcima (puna škura), puškarnicama, edikulama na uglovima za odbranu i slično.

Razumljivo da sve ove kategorije nisu mogle biti detaljno obrađene u radu ovakve vrste, već se daju njihove najznačajnije odlike i karakteristični primjeri.

KULE

Kule su obično bile jednostavne, nešto više građevine, malih, približno kvadratnih osnova, čvrstih zidova, sa zasvedenim ili drvenim međuspratnim tavanicama. Organizacija prostora bila je razvijena po vertikali, poput srednjovjekovnih jednoćelijskih kuća. Najčešće su imale prizemlje, gdje se ponekad nalazila cistijerna, i dva sprata. Krov je obično bio dvovodan, osim u arhitekturi starih peraških kula, gdje je po pravilu bio jednoslivni. Peraške kule, gotovo uvijek su u prizemlju imale sopstvenu cistijernu kao i međuspratne svodne konstrukcije.¹

Od otvora, na kulama su obično bili zastupljeni: vrata u prizemlju ili na I spratu (u drugom slučaju penjanje najčešće merdevinama), mali prozori pri vrhu, brojne puškarnice, a kasnije, mada rijetko, i poneka manja toparnica. Na strateški značajnim pozicijama, obično prema brdu, iznad ulaznih vrata, ili na vrhu objekta rađene su mašikule.

Poput peraških kazada i po drugim primorskim naseljima, ali i selima dalje od mora, gotovo svako bratstvo imalo je po jednu kulu, koja im je služila za odbranu u slučaju napada. Kod najskromnijih seoskih primjera, kao što su «kaštio» Lukovića u Bogdašićima² i utvrđeni kompleks u Vranovićima, (sl. 9, 10) radi se o objektima skromnih razmjera u poređenju sa kulama plemića ili viđenih ljudi, kao na primjer sa kulom Buća, kasnije Lukovića, (sl. 23) u okviru njihovog ljetnjikovca u Tivtu, ili kulom Baja Pivljanina u Orahovcu (sl. 8). Ipak, treba uzeti u obzir da su seoske kule nastale skromnim sredstvima i (vjerovatno) isključivo ličnim radom nekoliko porodica jednog bratstva.

Na dijelu Boke koji je do 1687. godine bio pod Turcima, takođe su postojale brojne kule, tzv. čardaci. Njih često vidimo na starim gravirama, a

¹ detaljnije vidi: И.Лалошевић, Фортфикациони систем Пераста, Годишњак Поморског музеја у Котору (ГПМК), XLIII-XLVI, Котор 1998, 136-138

² Б. Којић, Горња села на полуострву Врмцу, Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске, *Споменик САН*, СПБ Београд 1953, 188

pominju ih i istorijski izvori. Tako na primjer u januaru 1653. godine mletačko Vijeće umoljenih nalaže Peraštanima rušenje kula u Risnu, da ih neprijatelj ne bi koristio kao uporište za napad.³ Slično se desilo tokom novije istorije i sa kulama na području Herceg-Novog, i u naseljima njegove okoline. Do danas se u zaleđu Herceg-Novog sačuvalo svega nekoliko primjera ovih karakterističnih građevina: dvospratna turska kula u Trebesinu, ostaci kule (prizemlje i sprat), uklopljeni u noviju zgradu na Sušćepanu itd.

U Orahovcu, u blizini crkve sv. Đorđa, pod strmom liticom postoje skromni ostaci tzv. turske kuline (termin za ruševinu kule). U istom mjestu, u zaseoku Dražin-Vrt, neposredno uz morsku obalu nalazi se dobro očuvana kula istaknutog junaka i harambaše Baja Nikolića-Pivljanina (sl. 8). Po navodima don Nika Lukovića Bajo Pivljanin je kulu podigao oko 1672. godine.⁴ Poznato je da su hajduke iz Pive i drugih djelova Stare Hercegovine ovdje doveli Mlečani, kako bi stalnim napadima pripremali teren za konačno oslobođenje od Turaka, koje je uslijedilo 1684 (Risan) i 1687. godine (Herceg-Novi). Mjesna tradicija kaže da je u kuli harambaša živio sa svojom četom do zajedničke pogibije na brdu Vrtijeljci kod Cetinja 1685. godine.

Još uvijek se na obali vide ostaci nekadašnjeg pristaništa, na brdu u stijeni isklesana sjedišta odakle se vršilo osmatranje. Stari zatvori u blizini kule uništeni su prilikom gradnje cistijerne sredinom XX vijeka. Kula prema moru ima male prozore u prizemlju, a veće na spratovima i potkrovlju, dok je broj otvora na bočnim fasadama i prema brdu veoma redukovan, i oni su po pravilu na gornjim etažama. Na fasadi postoje brojne puškarnice, a posebna pažnja je, po običaju, poklonjena ulaznim vratima.

Kako su brojne kule Boke Kotorske tokom istorije nestale, ili izgubile neke od svojih prvobitnih značajnih karakteristika, analiziraćemo projekat tipske kule Don Kamila Gonzage, koji može pružiti značajne informacije o analognim lokalnim rješenjima. Treba napomenuti da su postojali slični projekti i za znatno veće, arhitektonski složenije i značajnije kule, kao na primjer detalj jedne od četiri kule predložene u okolini Kotora, u zoni već postojeće tvrđave na Trojici.⁵

Nekoliko godina poslije turskog napada na Perast 1654. godine, Venecija je odobrila sredstva za izgradnju tri kule po predlogu Don Kamila Gonzage. Uz relevantni izvještaj Gonzaga mletačkom Sanatu šalje crtež pomenu- te predložene tipske kule,⁶ (prilog 1.).

³ Г. Станојевић, Грађа за историју Пераста, САН, Споменик CV, Београд 1956, 64

⁴ Н. Луковић, Бока Которска, културно-историски вођ, Цетиње, 1951, 125

⁵ И. Лалошевић, Фортификациска архитектура Боке Которске од XV до краја XVIII вијека, необјављена докторска дисертација, Архитектонски факултет Београд, 2005, прилог 28

⁶ Archivio di Stato Veneto, (ASV), Proveditori da Terra e da Mar (P.T.M.) f. 482

Kula je projektovana kvadratne osnove, približnih dimenzija 10 x 10 x 15m, sa tri etaže, od kojih su zidovi prizemlja sa eskarpom. Ulaz je na prvom spratu preko drvenih merdevina. Svaka od etaža imala je na stranama otvore za po dva topa, a iznad njih niz puškarnica. Istaknuti vijenac na vrhu objekta, sudeći po veličini prepusta, nazitka i konzola, vjerovatno je bio odbrambena šetnica, poput mašikula, kakvih je bilo na sličnim objektima u Boki. Tako, na primjer, u nivou drugog sprata kule Visković u Perastu sačuvan je niz kame-nih konzola koje su najvjerovatnije nosile sličnu odbrambenu šetnicu (sl. 1, 2). Nije poznata predviđena vrsta međuspratnih tavanica, ali s obzirom na planirane topove po svim etažama, i uzimajući u obzir slična rješenja, vjero-vatno se radilo o svodnim konstrukcijama.

S obzirom na analogne primjere u Perastu i okolini, da je došlo do iz-vođenja kula, Gonzagino projektno rješenje bi svakako bilo modifikovano i prilagođeno lokalnim uslovima, potrebama, mogućnostima i graditeljskim tehnikama. Kule bi bile manjih dimenzija, vjerovatno bez eskarpe u prize-mlju, sa dvovodnim ili, u Perastu, po pravilu jednovodnim krovom.

Projektним rješenjem, uz kule radi njihove veće sigurnosti predviđeno je i podizanje palisada (pallizzata).⁷ Međutim, postavlja se pitanje njihove svrsishodnosti s obzirom na lokalne uslove (teren, nedostatak drveta, njego-vo brzo propadanje zbog nepovoljne klime i dr.), mada iz istorijskih izvora znamo da su ponekad upotrebljavani i ovi elementi fortifikacija.

Kasnije ćemo vidjeti, da kula utvrđenog ljetnjikovca Buća-Luković u Tivtu (sl. 23) veoma podsjeća na tipski projekat kule don Kamila Gonzage za Perast. Jedino je dio kule građen sa eskarpom znatno veći, u odnosu na onaj iznad kordon vijenca. Ukupna dispozicija, oblik, pa čak i odbrambeni konzolni hodnik na vrhu kule, praktično su identični.

LAZARETI

KOTORSKI LAZARET

Lazareti⁸ su specifični sanitetski, zdravstveni objekti, karantinske sta-nice stalnog karaktera, locirani van gradskog jezgra na manjoj ili većoj uda-ljenosti, u lukama ili njihovoj blizini, odnosno na kraju plovnih puteva. Oni su služili za upućivanje i zadržavanje zaraženih ili sumnjivih brodova, njiho-vih posada, putnika i tereta, da bi se podvrgli karantinu.⁹ Lazareti nisu, stro-go uzev, fortifikacioni objekti, ali su, zbog potrebe stroge kontrole uvijek

⁷ Г. Станојевић, Грађа..., 66

⁸ Termin lazaret nastao je od Lazara, biblijskog gubavog prosjaka.

⁹ Pojam karantin dolazi od ital. riječi quaranta=40, odnosno broja dana koliko se u staroj medicini smatralo da je potrebno da je potrebno da prođe od inkubacije do pojave bolesti, dakle broja dana koliko su putnici i roba zadržavani i izolovani u lazaretu.

dobro ograđeni, a često su, zbog velike koncentracije materijalnih dobara, bili i u situaciji da sprovode odbrambene aktivnosti.

U Kotoru se karantin prvi put pominje 1431. godine. Tada je jedan kotorski brod, prilikom povratka iz Molfete, izdržao karantin ispred Đurića.¹⁰ U tom periodu strah od zaraze je bio velik, pa su se zdravstvene kontrole i karantin obavljali daleko od grada. Pored Đurića i ostrvo Stradioti, daleko od grada, u blizini Tivta, služilo je Kotoranima kao sklonište u doba epidemija.¹¹

Pouzdanost znamo da je početkom XVII vijeka na ostrvu postojao lazaret.¹² No, on je vjerovatno i stariji od kotorskog, s obzirom na ustaljenu praksu starijih vremena da se lazareti smještaju daleko od grada, na nekom usamljenom ostrvu, po mogućnosti u blizini manastira, kao što je bio slučaj i sa manastirom Vavedenja presvete Bogorodice na ostrvu Žanjice (sl. 18) kod Herceg-Novog, koji je u jednom periodu korišćen kao lazaret. U tom smislu Stradioti su bili idealna lokacija za ovu namjenu. Usavršavanjem zdravstvenih mjera, i vezivanjem funkcije lazareta za trgovinu robom nakon raskuživanja i kontrole, postepeno je došlo do približavanja lazareta gradovima i njihovim lukama i tržnicama.

Prva odredba kojom je osnovan Zdravstveni ured (Magistrato alla sanità) u Kotoru donesena je u Malom gradskom vijeću 1437. godine.¹³ Prvi pomen lazareta u Kotoru imamo 1572. godine, u zoni Gurdića («lazzaretto fuori della porta del Gordichio di questa città di Cattaro».)¹⁴ Međutim, vjerovatno je lazaret u Kotoru postojao znatno ranije, ako ne na ovoj lokaciji, tako bliskoj gradu, onda na nekoj u okolini, s obzirom da je Venecija preduzimala stroge mjere protiv unošenja zaraze na svoju teritoriju i imala svoje stalne lazarete još u prvoj polovini XV vijeka.

Drugi lazaret pominje se 1622. godine, sa naznačenom lokacijom «alla Fiumera»,¹⁵ dakle takođe u neposrednoj blizini kotorskih bedema, na obali Škurde, u dijelu bašte kasnije gradske kafane, na mjestu koje nam je poznato iz kasnijih venecijanskih planova. Lazaretom je rukovodio prior, pod

¹⁰ P. Ковијанић, И.Стјепчевић, *Културни живот старог Котора*, књига II, Цетиње 1957, 14

¹¹ М. Злоковић, Здравствене установе у херцеговском крају за вријеме Млетачке републике, *Бока* 13-14, Херцег-Нови 1982, 158

¹² М. Ш. Милошевић, Lazareti na Crnogorskom pimorju, GPMK VIII, Kotor 1959, 59

¹³ *Statuta et Leges Ciuitati Cathari, Venecija 1613*, 405

¹⁴ Istorijski Arhiv Kotor (IAK), UP, knj. 61, 1287-1289

¹⁵ М. Ш. Милошевић, n.d., 58

nadzorom Magistrata. Od službenika su postojali redovni i vanredni stražari i nosači.¹⁶

Po Montalbotiju (1788) lazaret se sastojao od kvadratnog dvorišta ograđenog kamenim zidom sa jednim dobro kontrolisanim ulazom, (porta fatta a barriera di muro) na čijoj sredini se nalazio bunar. Objekat postavljen na strani prema rijeci sastojao se od dva dijela različite visine. U prizemlju su bile štale, a na spratu, sa posebnim spoljnim stepeništem, jedna velika prostorija (camerone) za boravak ljudi.¹⁷

Iz približno istog vremena (oko 1780) ovdje donosimo, koliko nam je poznato zasad jedini plan kotorskog lazareta (prilog 2), skicu čiji je autor Pjetro Alesandro Ganasa, sa naznakama djelova koje treba restaurirati, predlogom podjele dvorišta, formiranja groblja sa druge strane rijeke i sl.

Dikson u svom izvještaju¹⁸ predlaže izgradnju mola i preuređenje lazareta za potrebe galija. Na ovaj način, skladišta unutar grada bila bi dovoljna za potrebe garnizona, a eskarpa i bedemi bili bi oslobođeni od svake gradnje. Po njegovom predlogu novi lazaret bi trebalo izgraditi negdje na sjeveru rijeke jer je trenutna lokacija preblizu tvrđavi i pristaništu gdje je velika koncentracija korisnika.

Nakon gradnje lazareta u Meljinama, Kotorški lazaret je drastično izgubio na značaju, jer su sve sanitarne kontrole, vezane za pomorsku trgovinu, morale biti obavljene u Herceg-Novom, na ulazu u zaliv, gdje se roba najčešće odmah i prodavala. Kotorani su zbog toga protestovali ali bezuspješno, tako da je lazaret još jedno vrijeme tavorio, oslanjajući se na gotovo beznačajan promet robe koja je dolazila iz unutrašnjosti kopnenim putem. Po ukidanju lazareta, njegove zgrade i dvorišta austrijska vojska je upotrebila za građevinsko gazdinstvo (Bauhof), koje se prostiralo u dijelu današnjeg parka uz rijeku (prilog 3), čiji su objekti srušeni prilikom izgradnje današnje zgrade Lučke kapetanije.

LAZARET NA TOPLOJ

Oduzevši Herceg-Novi iz turskih ruku Mlečani u njemu, po svojoj prilici, nisu zatekli nikakvu organizovanu zdravstvenu službu ni lazaret, iako je grad obavljao vrlo živu trgovinu sa zaleđem. U gradu je, u skladu sa načinom života otomanske imperije, postojao han, koji se po Čelebiji nalazio u blizini male džamije Sulejman-age Ramovića, nedaleko od glavnih gradskih

¹⁶ S. Mijušković, Osnivanje i reorganizovanje jedne srednjovjekovne bokeljske zdravstveno-preventivne institucije, Boka 5, Herceg-Novi 1973, 29

¹⁷ Г. Станојевић, Пописи грађевина Боке Которске из 1788. године, Споменик САНУ СХХVII, Београд 1986, 141

¹⁸ J. Martinović, Jedan opis utrđenja Kotora iz 1769 g. GPMK XXXVII-XXXVIII; Kotor 1990, 17

vrata (danas Sat-kule). Han je bio okružen otvorenim dvorištem i okolnim zgradama u kojima su bila skladišta i konačišta za putnike i kiridžije.¹⁹ Imajući u vidu stratešku i urbanističku dispoziciju u okviru Boke Kotorske, stroge mletačke sanitarne propise, kao i činjenicu da je u grad svakodnevno stizala razna trgovačka roba iz susjedne Hercegovine, ubrzo nakon oslobađanja Herceg-Novog od Turaka odlučeno je da se pristupi gradnji lazareta.

Prvi hercegnovski lazaret bio je sagrađen u samom naselju, u Zapadnom podgrađu ispod manastira Sv. Antona, jugozapadno od kule Burovića, na putu prema Toploj, (i danas se taj lokalitet u Herceg-Novom zove Lazaret) nakon potpisivanja Karlovačkog mira (1699), kojim su Mlečani potvrdili granice osvojenih područja, odnosno legalizovali vlast nad osvojenim teritorijama. O tome govori dokument Kotorskog arhiva («Stabiliti appena i confini, vi fu aperto un lazzaretto»),²⁰ koji praktično potvrđuje dataciju Toma Popovića (1700. godina).²¹

Lazaretom je rukovodio prior direktno potčinjen mletačkom providuru Herceg-Novog, koji je vršio nadzor, a ne kao u slučaju kotorskog lazareta gdje su ovu ulogu imali članovi Zdravstvenog ureda, kolegijuma (Magistrato alla sanita).²²

Lazaret na Toploj nije bio dugo u funkciji, jer je, po istorijskim izvorima, doživio oštećenja usljed klizišta («zemljišta što poda nj ronijaše»)²³ Međutim, izgleda da ovaj lazaret, čiji se ostaci još i danas vide, i koji ukazuju da se građevina mogla konsolidovati, nije prestao da postoji na tom mjestu iz razloga koje navodi Popović. Čini se da je klizište, bilo pravi razlog za podizanje novog lazareta. Naime, na ovom dijelu obale nije bio moguć pristup brodova i pri najmanjem nevremenu, a još manje njihovo zadržavanje radi izdržavanja karantina i iskrcavanja tereta.

Mletačke vlasti su nedugo poslije osnivanja lazareta na Toploj donijele odluku kojom hercegnovskom lazaretu daju prednost u odnosu na kotorski, određivši da se zabranjuje izdržavanje kontumacije brodova u bilo kojem mjestu na našoj obali izuzev u lazaretima Splita i Herceg-Novog.²⁴ Kako je ova odluka teško pogodila Kotor, gradsko Veliko vijeće je uputilo prigovor Veneciji, pozivajući se na stare privilegije. Prigovor je odbijen, ali su mletačke vlasti iz njega izvukle pouku o pogrešnoj lokaciji starog lazareta na

¹⁹ P.Sager, Komentar i dopuna opisu Herceg-Novoga i Boke po Evliji Čelebiji 1664. godine, Boka 4, Herceg-Novi 1972, 220

²⁰ IAK, UP, knj. 74, 525

²¹ Т.К.Поповић, *Херцег Нови*, историјске биљешке, Дубровик 1924, 99

²² S.Mijušković, Hercegnovski lazaret i zdravstveni kolegij, *Boka 4*, Herceg-Novi 1972, 5

²³ Т.К.Поповић, n.d., 99

²⁴ IAK, SN, knj. 128, 1026

Toploj i odlučile da na pogodnijem mjestu za pristajanje i zadržavanje brodova, u Meljinama, pristupe izgradnji novog lazareta.²⁵

Jedan plan iz Venecijanskog arhiva (prilog 4)²⁶ potvrđuje nam da se istovremeno sa razmatranjem ideje o gradnji novog lazatera razmišljalo i o varijanti obnove i dogradnje starog. Ovo je ujedno i jedini poznati plan lazareta na Toploj (u gornjem dijelu crteža), koji pokazuje dispoziciju objekata i funkcija u okviru kompleksa i potvrđuje da je posjedovao značajna odbrambena svojstva, četiri kule na uglovima (označene u legendi kao: Y. Torrette per li Guardiani).

Iz Montalbotijeveg katastrika saznajemo da je građevina, iako napuštena i u lošem stanju, bila još u to vrijeme u funkciji (1788. godine).²⁷ Zauzimala je kvadratni prostor stranice 22 sežnja (oko 40 m), ograđen zidom visine 1 sežanj i 3 stope (oko 3 m). Mnogi zidovi u unutrašnjosti su bili skloni padu (muracche cadenti). Građevinu je održavalo 11 porodica koje su u njoj stanovale. U okviru lazareta nalazila se mala kuća na dva sprata koja je služila za sanitarnu stražu (guardia di Sanita).

Kompleks lazareta na Toploj danas ne postoji, osim manjih ostataka njegovih ruševina, jer je preko ovog terena 1902. godine prošla željeznička pruga do Zelenike.

LAZARET U MELJINAMA

Stari lazaret na Toploj, pored problema sa pristajanjem i zadržavanjem brodova, nije se uklapao u mletačku koncepciju da od Herceg-Novoga na ulazu u Bokotorski zaliv stvori veći trgovački centar kao konkurenciju Dubrovniku. Slično Splitu, trebalo je podići reprezentativni lazaret za pomorsku i karavansku trgovinu šireg južnog područja. Nova lokacija je nađena u Meljinama, gdje je između 1728. i 1732. godine izgrađena prostrana i imponantna građevina (sl. 11-17). Tako je eliminisan jedan od ubjedljivih argumenata Kotora o nepodesnosti hercegnovskog lazareta s navigacionog stanovišta, iako je Venecija i inače bila odlučila da žrtvuje ranije privilegije i tradicije Kotora u ovom pogledu.²⁸

Prije početka zidanja novog lazareta vršeni su obimni pripremni radovi i uređenje terena, nabavka materijala i dovođenje vode sa Savine specijalno pravljenim kanalom. Voda je dovedena na gradilište u sklopu pripremnih

²⁵ S. Mijušković, n.d., 9

²⁶ ASV, Povveditori alla Sanita, b. 417

²⁷ Г. Станојевић, Пописи грађевина..., n.d., 152-153

²⁸ M. Milošević, Zdravstvena kultura u Boki Kotorskoj za vrijeme mletačke vladavine (1420-1797), *Acta historica Medicinæ, Pharmaciae, Veterinae*, Beograd 1974/XIV, br.2, 34

radova,²⁹ a ne 1741. godine, kako tvrde Tomo Popović i Milivoj Milošević, na osnovu natpisa na česmi u lazaretu.³⁰ Česma na kojoj stoji natpis postavljena je nakon završetka radova, a moguće da je prije nje postojala starija jednostavnije izrade.

Vodovod lazareta Nakićenović zove «Manastirskom vodom», koju su kaluđeri obližnjeg manastira Savine našli i doveli do svoje «mlinice», a mletačke vlasti je skrenule do lazareta.³¹ Prilikom gradnje lazareta mletačke vlasti su takođe odnijele sav isklesan kamen koji su kaluđeri pripremili za gradnju velike manastirske crkve na Savini, o čemu svjedoči žalba kaluđera iz 1732. godine.³²

U Hercegnovskom arhivu postoji nekoliko dokumenata koji govore o gradnji novog lazareta. Računom iz 1731. godine luštička opština potražuje od providura Herceg-Novog novac za isporuku kreča,³³ a drugim, datiranim iste godine, za isporuku kreča, cigle i zemlje.³⁴ Pored ovih računa nalazi se i potvrda Petra Ivoševića iz Krtola da je od providura primio 120 lira za isporuku kreča za lazaret.³⁵

Novi hercegnovski lazaret u Meljinama još nije bio otvoren u septembru 1732. godine, jer u terminaciji mletačkog Magistrata za zdravstvo generalnom providuru za Dalmaciju i Boku iz tog vremena, za lazaret se kaže: «napokon stoji pred otvaranjem». U istoj terminaciji kaže se da treba osnovati zdravstveni kolegijum (collegietto di sanita), koji bi ovdje vršio iste funkcije koje vrši onaj u Splitu za Dalmaciju.³⁶

Meljinski lazaret je vrlo kvalitetno koncipiran i sagrađen kompleks, realizovan u najboljem maniru mletačkog graditeljstva svoga vremena. Lociran je u uvali na početku Meljina od strane manastira Savine. Ispred njega nalaze se dva pristaništa, jedno veće sa lukobranom i manje ispred same zgrade.

²⁹ IAK, UP, knj. 51, 470-473

³⁰ Т.К.Поповић, n.d., 99, М.Š.Милошевић, n.d., 62. Natpis uklesan na česmi glasi (po Miloševiću):

MERCATORUM COMMODO
MARCUS QUIRINI PROV. EXTR.
SEN. CONS.
POSUIT
MDCCXLI

³¹ С.Накићеновић, *Бока, антропогеографска студија*, Београд 1913, 500

³² М.Злокović, n.d., 163

³³ Архив Херцег-Новог (АНН), fascikla br. 105, 25

³⁴ Ibidem, 43

³⁵ Ibidem, 31

³⁶ S.Mijušković, n.d., 7

Iz pomenutog idejnog projekta, (prilog 4) vidi se da je lazaret bio zamišljen kao reprezentativna građevina, čije bi pročelje imalo stilske karakteristike, sa arkadama u prizemlju središnjeg dijela, i monumentalnim spoljnim stepeništem sa obje strane, do prostorija na spratu u kojim je bilo sjedište priora. Međutim, u realizaciji projekta, pored drugih manjih odstupanja, odustalo se od reprezentativne fasade centralnog dijela, a stepenište je izgrađeno u dvorištu, vjerovatno iz bezbjedonosnih razloga, kao i druga stepeništa i ulazi.

Kompleks lazareta (prilozi 4-7, sl. 11-17) sa svih je strana okružen visokim kamenim ogradnim zidom, sa samo jednim kontrolisanim ulazom od mora (sl. 15-16) i drugim bočnim, pomoćnim, koji je otvoren u toku radova na obnovi 1767. godine, i do kojeg se dolazilo mostom preko kanala ispunjenog vodom. Sa kopnene strane na uglovima su dvije stražarske kule. Iz glavnog dvorišta sa česmom na sredini (sl. 13, 17) komuniciralo se sa bočnim, (sl. 14) gdje su sa jedne strane bili zaraženi, a sa druge sumnjivi putnici i roba. U centralnom dvorištu, u blizini česme je kapela posvećena Sv. Roku, a na strani suprotnoj od glavnog ulaza nalazio se veliki bazen sa vodom (prilozi 5, 6) koji je služio za potapanje i čišćenje zaražene odnosno sumnjive robe.

Planovi lazareta dati u prilogu (prilozi 6, 7) urađeni su 1767. godine kao snimak postojećeg stanja sa predlozima za restauraciju. Naime, prior lazareta Konstantin u svom pismu vanrednom providuru, avgusta 1766. godine navodi da je neophodna generalna popravka lazareta. Generalni providur iz Zadra, na vijest vanrednog providura o potrebi popravke lazareta, traži da se tačno utvrdi stanje lazareta, vrijeme za koje se može popraviti, kao i visina troškova.³⁷

Da bi se utvrdio tačan stepen oštećenja, angažovan je inženjer Antonio Moser (Antonio Moser), koji podnosi izvještaj vanrednom providuru u Kotoru. Iz tog izvještaja se vidi da priorova tvrđenja o stanju lazareta (ridotto quasi in rovina) nisu bila pretjerana. Na lazaretu su oštećeni krovovi i tavanice, kapci na prozorima, podovi, ognjišta i dr. Po sugestiji priora, inženjer predlaže da se na bočnoj strani lazareta otvore još jedna, već pomenuta vrata, koja bi služila samo za ulazak robe i osoba koje izdržavaju karantin, da bi se izbjeglo miješanje sa osobljem lazareta.³⁸ No, o stanju lazareta i preduzetim radovima na njegovoj obnovi ipak najbolje svjedoče detaljni crteži koje je po nalogu generalnog providura tom prilikom izradio inž. Polo Artiko (Polo Artico). Detaljan opis lazareta sa dimenzijama i namjenom prostorija donosi

³⁷ IAK, UP, knj. 96, 148, 972, 441

³⁸ IAK, UP, nj. 96, 151

V. Vičević, Aktivnosti HercegNovskog lazareta i zdravstvenog kolegija 1766. godine, *Boka* 13-14, Herceg-Novu 1982, 176

Montalbotijev katastik. On navodi da se pored lazareta nalazi manja spratna kuća u čijem prizemlju je velika peć, a na spratu soba i kuhinja, koje su koristili turski emini.³⁹

Meljinski lazaret je jedan od najbolje očuvanih objekata mletačke arhitekture u Boki Kotorskoj. Za njega takođe postoji izuzetno bogata dokumentacija o gradnji, desetak projekata, crteža izvedenog stanja i adaptacija, kao i brojni troškovnici, predmjeri, predračuni i sl. Obim ovog rada ne dozvoljava da se oni detaljnije obrade, iako bi bili naročito od velike koristi za proučavanje materijala i tehnika gradnje ovog perioda.

Ovdje ćemo iznijeti samo najosnovnije karakteristike graditeljskih tehnika i primijenjenih materijala na objektu. Kako je već rečeno, lazaret je građen od lokalnog kamena krečnjaka, dijelom već ranije pripremljenog za gradnju velike crkve obližnjeg manastira Savine. Posmatrajući zidna platna objekata lazareta može se zaključiti da su Mlečani sekundarno ugrađivali građevinski kamen i gotove kamene elemente i sa nekih starijih srušenih objekata. Poznato je da je prilikom osvajanja Herceg-Novog bilo dosta objekata srušenih u ratnim operacijama koji se više nisu obnavljali, već služili praktično kao «majdan» kamena već spremnog za gradnju.

Kreč i crijep je nabavljan u Krtolima, koji su tradicionalno vjekovima «goreli klačinu» i pekli opekarske proizvode, u prvom redu crijep kanalicu, a za objekat lazareta imamo i neposredne arhivske podatke. Za gradnju je korišćen lokalni morski pijesak, nakon ispiranja slatkom vodom. Kada je u pitanju drvena građa bilo jelovina (albeo) ili ariš (larese), vrlo kvalitetna vrsta borovine, ona je dovožena brodovima iz Venecije, jer je u ovim krajevima nije bilo. Građa je stizala na gradilište već spremna za ugradnju, po specifikaciji. Samo jednom prilikom, za restauraciju lazareta 1767. godine (prilog 6) naručena je veća količina raznovrsne građe, počev od greda velikog presjeka (bordonali) za primarne nosače, preko većih (moral) i manjih gredica (mezzi moral), do talpi (ponti) i dasaka (tavole), od kojih su neke bile izuzetno velike širine (sfiladone).⁴⁰ Najviše je korišćena jelovina, a skupi i kvalitetni ariš bio je rezervisan za najznačajnije, najviše opterećene konstruktivne elemente i stolariju.

Budući da je lazaret građen praktično na samoj obali, posebna pažnja posvećena je izradi temelja. Pored uobičajene tehnike gradnje temelja u kvalitetnom malteru od crvenice (terra rossa), ovdje su, sudeći po sačuvanim planovima primjenjivani i šipovi. Za ovu svrhu obično se koristila hrastovina ili bukovina, koja se mogla nabaviti i u okolnim krivošijskim planinama. Iz

³⁹ Г.Станојевић, Пописи грађевина...,n.d., 153

⁴⁰ E.Concina, *Pietre parole storia*, glossario della costruzione nelle fonti veneziane (secoli XV-XVIII), Marsilio Editori, Venezia 1988, 136 (sfiladone je termin za dasku širine obično 10-18 unči tj. 28,9 do 52,02 cm)

primjera drugih građevina znamo da je bilo slučajeva primjene drvenih greda unutar zidne mase, santrača, koji su obično imali dva zadatka, da osiguraju zid do očvršćavanja maltera, i da prime zatežuće napone, posebno za vrijeme zemljotresa.

Na lazaretu su izuzetno kvalitetno rađeni lukovi i svodovi, kao i krovne konstrukcije. Iznad arhitravnih otvora izvedeni su rasteretni plitki luci, koji premošćuju arhitrav, da ne bi došlo do njegovog pucanja uslijed eventualnog slijeganja i seizmičkih pomijeranja.

Najbolja potvrda kvaliteta ove građevine je njeno korišćenje do današnjih dana. Nakon pada Mletačke republike lazaret je nastavio svoje djelovanje po ustaljenoj praksi, koju je kasnije austrijska uprava prilagođavala svojim zakonima. Lazaret je bio privremeno zatvoren između 1830. i 1837. godine, da bi definitivno bio ukinut tek 1934. godine.⁴¹ Od tada su ga koristile vojne vlasti, sve do nedavno. U zemljotresu 1979. godine nije pokazao značajnija oštećenja, što je prava rjetkost s obzirom na njegovu starost, veličinu, lokaciju u blizini morske obale i velika oštećenja okolnih objekata.

MANASTIRI, STAMBENI KOMPLEKSI

Pored klasičnih utvrđenja, fortifikacionih punktova, i drugih ansambala sa odbrambenim karakteristikama, postojali su i utvrđeni manastirski i stambeni kompleksi.

Kao primjer karakterističnog utvrđenog **manastirskog kompleksa** možemo navesti manastir Sv. Đorđa na istoimenom ostrvu pred Perastom.⁴² Svakako da su Kotorani osnivanje benediktinskog manastira na ostrvu u XI vijeku, između ostalog iskoristili i da kontrolišu značajni pomorski prolaz kroz Verige, pa, između ostalog, i zbog toga nastojali da opati budu kotorski plemići.⁴³

U kojoj mjeri je prvobitni manastir bio utvrđen nije nam poznato, ali je svakako, već po ustaljenoj arhitektonskoj shemi za ovu vrstu građevina, morao imati značajna odbrambena svojstva. Objekti su svakako bili građeni kvalitetno, od kamena, sa minimumom otvora i to prema unutrašnjosti kompleksa. Vjerovatno je manastir, ili bar njegov dio, bez obzira na prirodnu prepreku-more, bio okružen visokim odbrambenim zidovima, kao što je to slučaj danas (sl. 3,4). Svakako da pri ovim razmatranjima treba razdvojiti odbrambene elemente i svojstva ograđenog manastirskog kompleksa od in-

⁴¹ S.Mijušković, n.d., 14

⁴² detaljnije vidi: И. Лалoшевић, Фортфикациони систем Пераста, n.d., 139-140

⁴³ P.Butovac, Opatija sv. Jurja kod Perasta, Zagreb 1928, 3,31

tervencija koje su na ostrvu u fortifikacionom smislu sprovele francuska, austrijska i druge vojske.⁴⁴

Treba podsjetiti da su dva značajna manastira u blizini gradskih utvrđenja Kotora, upravo zbog posjedovanja odbrambenih karakteristika značajnih za eventualni neprijateljski napad na grad, nažalost, sticajem okolnosti, srušena od strane gradskih vlasti. Prilikom napada Hajrudina Barbarose 1539. godine srušen je manastir Sv. Nikole kod Škurde, zadužbina Nikole Buće, protovestijara cara Dušana, da ne bi poslužio Barbarosi kao uporište prilikom napada na grad. Iz istog razloga, u sklopu priprema za odbranu od turskog napada 1657. godine, porušen je manastir Sv. Franja, zadužbina Jelene Kurtnejske (Anžujске), a nešto kasnije, na jednom njegovom dijelu, izgrađen je odbrambeni hodnik sa glasijom, za spoljašnju zaštitu gradskih vrata na Gurdiću.

Peraška crkva Gospe od Anđela na Verigama (sl. 5-7) od najranijih vremena bila je utvrđena, da bi joj u toku XVII vijeka bila prigradena stražarska kuća i cistijerna, i čitav kompleks obezbijeden ogradnim zidom sa puškarnicama.⁴⁵ Isto tako, manastirski kompleksi na ostrvima Krtoljskog arhipelaga: Stradioti (Sv. Gavriilo, u novije vrijeme Sv. Marko), Miholjska Prevlaka (Sv. Arhangel Mihailo, u novije vrijeme Ostrvo Cvijeća) i Otok (Gospa od Milosti) bili su u gotovo čitavom posmatranom periodu, zbog svog izuzetnog strateškog položaja, u manjoj ili većoj mjeri uključeni u odbrambeni sistem Mletačke Republike na ovom području.⁴⁶

Na samom ulazu u Boku Kotorsku, nedaleko od ostrva Mamule, u blizini rta Mirište i obale kod mjesta Žanjice, na malom kamenitom ostrvu, nalazi se utvrđeni kompleks manastira Vavedenja Presvete Bogorodice, u narodu poznat pod nazivom Mala Gospa (sl. 18). Prvi poznati pomen crkve Sv. Marije «de Sagnic» je u dokumentu iz 1508. godine, koji se čuva u Istorijskom arhivu Kotor.⁴⁷

Strogo uzev, prema onome što se do danas sačuvalo, može se reći da je ovo jedini manastirski kompleks u Boki Kotorskoj, i jedan od rijetkih na području Crne Gore, koji ima karakter pravog utvrđenja,⁴⁸ dok su ostali praktično ograđene cjeline, sa nekim izvornim, ili naknadno od strane vojnih vlasti uspostavljenim, odbrambenim svojstvima i elementima.

⁴⁴ И.Лалoшевић, Фортификацијска архитектура Боке Которске..., n.d., прилози 93,94, сл 169.

⁴⁵ Ibidem, прилог 96, сл. 170, детаљније: И.Лалoшевић, Фортификациони систем Пераста..., 140-146

⁴⁶ И.Лалoшевић, Фортификацијска архитектура Боке Которске..., n.d, 178-180

⁴⁷ IAK, SN XXV, 765

⁴⁸ П.Мијовић, М.Ковачевић, Градови и утврђења у Црној Гори, Београд, Улицњ, 1975, 166

Kompleks se sastoji od jednobrodne crkvice oko koje je nekoliko manastirskih prostorija. Položaj ostrva uticao je da se objekti na njemu moraju utvrditi odbrambenim zidovima i ugaonom okruglom kulom koja je postavljena na sjeverozapadnoj strani, odnosno prema ulazu u zaliv (prilog 8, sl. 18). Crkva zauzima centralni položaj unutar utvrđenja, čija je osnova približno kvadratnog oblika. S obzirom da zidovi crkve donekle odstupaju od pravca pružanja zidova utvrđenja i stambenih prostorija, moglo bi se zaključiti da nisu jednovremeni, pri čemu je crkva mogla nastati znatno ranije.⁴⁹ Mirko Kovačević datira crkvu u XV-XVI vijek i donosi planove kompleksa i njegovog položaja.⁵⁰

Stambeno-ekonomski objekti smješteni su uz južni i istočni zid utvrđenja. Bili su pokriveni jednovodnim krovovima i najvjerojatnije su nastali jednovremeno sa odbrambenim zidom. Ugaona kula kružne osnove sačuvana je do krovnog vijenca. Njen krovni pokrivač je bio od kanalice, kao i kod drugih objekata. Sudeći po položaju međuspratnih tavanica kula je imala prizemlje i dva sprata. Ulaz je spoljašnjim stepeništem u visini prvog sprata, a odatle se unutrašnjom komunikacijom silazilo u prizemlje i pelo na drugi sprat. Po obodu kule nalazile su se puškarnice.

Kompleks ima dvije cistijerne, od kojih jednu stariju uz crkvu i drugu uz odbrambeni zid sa spoljašnje strane, u sjeveroistočnom uglu, gdje se sjeverni zid produžava prema istoku. Na južnoj strani ostrva je mala uvala, jedino mjesto gdje se moglo prići čamcem. Tu se nalazilo molo zaštićeno zidom, koji se u blagom luku prostirao od jugozapadnog ugla kompleksa prema morskoj obali.

Utvrđivanje **stambenih kompleksa** podrazumijevalo je, u prvom redu, jake kamene konstruktivne zidove, sa što manje dobro obezbijedenih otvora, mašikule i slične zaklone na višim etažama (naročito u uglovima kompleksa prema brdu), brojne puškarnice i sl. Dvorišta, a ponegdje i čitava imanja, ograđivana su visokim avlijskim zidovima. U gradskim aglomeracijama, na primjer u Perastu, na skrovitim mjestima avlijskih zidova bile su puškarnice, odakle se otvarala vatra na značajne komunikacione pravce, ulice i stepeništa. Na ovaj način su pokriveni koridori pješačkih komunikacija, kojima se neprijatelj mogao kretati, i gotovo svaka kuća uključivana u odbrambeni sistem naselja bez zidina i pretvorena u svojevrsnu «tvrđavu».

Ne treba posebno naglašavati koliko je sa aspekta odbrane bilo važno posjedovati vodu što bliže utvrđenom punktu. Podsjećamo da su peraške kule po pravilu imale cistijerne u prizemlju. Stambeni objekti su najčešće imali autonomne izvore vode. Rjeđe su to bili bunari u sklopu ograđenih dvoriš-

⁴⁹ З. Чубровић, Манастирски комплекс на острву Жањице у Луштици, *Бока* 20, Херцег-Нови 1988, 65

⁵⁰ П. Мијовић, М.Ковачевић, н.д., 109

ta, na primjer na Prčanju. Ipak, kako je Boka Kotorska pretežno bezvodan kraj, najčešće su se gradile cistijerne neposredno uz kuću, a u nekim starijim objektima i bogatijim palatama ispod same kuće, odnosno u njenom prizemlju, tako da se voda zahvatala direktno po etažama.

Jedan od najstarijih sačuvanih stambenih objekata van utvrđenih gradskih cjelina, koji posjeduje značajne odbrambene elemente, je palata Tri sestre (Tre sorelle) na Prčanju, nastala vjerovatno krajem XIV ili početkom XV vijeka (prilog 9, sl. 19, 20). Palata je već detaljno obrađena u literaturi,⁵¹ ali nisu u dovoljnoj mjeri istaknuta njena odbrambena svojstva.

Izvorno palata je svojevremeno bila koncipirana (ne znamo da li na taj način i sasvim realizovana) kao dio šireg kompleksa ljetnjikovca, koji je uz odmor služio i čuvanju okolnog imanja. Pažljivim posmatranjem uočava se da je objekat u sredini sagrađen naknadno, pa su u tom slučaju dvije bočne građevine predstavljale dvospratne kule sa skladištima u prizemlju i stanovanjem na spratovima. Središnji dio imao je samo prizemlje i nad njim terasu. U nivou terase, prema moru bio je balkon na konzolama i svodovima, čija odbrambena funkcija dosada nije prepoznata, a koja je nesporna s obzirom na neuobičajeno visoku zidanu ogradu, koja danas ne postoji, na kojoj su bez sumnje postojale puškarnice, a čiju visinu prof. Zoran Petrović nije zapazio (uporedi crtež i fotografiju fasade). Dodatni argumenti su debljina zida balkona i nemogućnost izlaska i njegovog korišćenja nakon izgradnje trećeg središnjeg dijela objekta.

Uz navedeno, palata posjeduje i sve uobičajene odbrambene karakteristike ovakvih objekata. U prizemlju su tri mala visoko postavljena prozora prema moru. Vrata su sa unutrašnje strane, dakle na sigurnijem položaju, iza nekadašnjeg ogradnog zida, dok su ona na strani prema moru naknadno otvorena. Ulaz u stambeni dio odakle se, po potrebi, organizovala odbrana kompleksa, je sa zadnje strane u nivou prvog sprata, 4 m iznad terena. Jedini značajniji otvori na ovoj etaži su dvije gotičke monofore prema moru, i nekoliko veoma malih prozora, praktično veličine puškarnice.

Na Prčanju postoji još jedna veoma stara kuća,⁵² sa odbrambenim karakteristikama (sl. 21). Don Niko Luković smatra da je ova kuća, koja je pripadala Andriji i Filipu Lukoviću, sagrađena u XVI vijeku i da spada među najstarije kuće na Prčanju pri moru. Nekad je oko čitave kuće i njenog dvorišta bio visoki zid, sada sačuvan na strani prema obali. Izvorni urbanistički položaj bio je poput srednjevjekovnog dvorca. Kuća je bila usamljena i okružena slobodnim prostorom, kojim je dominirala. Ove karakteristike su se

⁵¹ И. Здравковић, Палата «Три сестре» у Прчању, *Стварање* 1-2, година VII, јануар-фебруар, Цетиње 1952, 59-63

Z. B. Petrović, Palata »Tri sestre« u Prčanju, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku*, Dubrovnik 1954, 473-488

⁵² N. Luković, *Prčanj*, Bokeška štamparija, Kotor 1937, 370

izgubile razvojem naselja, naročito izgradnjom dvije visoke zgrade sa bočnih strana. Kuća je imala na vrhu četiri male kružne kule stražare (sl. 22). One su bile postavljene na uglovima i nošene kamenim konzolama. Na žalost dvije od njih su porušene.

Slične okrugle stražare građene su na bogatijim palatama, po pravilu na strani prema brdu, do druge polovine XVIII vijeka. Najnoviji primjer palate sa ovakvom stražarom je dobrotska palata Milošević s početka XIX vijeka, rađena po uzoru na nešto stariju palatu Ivanović, sa koje je vjerovatno, uz koncept i brojne elemente preuzet i oblik stražare. Ove palate, pored navedenog, imale su i druga odbrambena svojstva, visoke avlijske ogradne zidove, puškarnice, male otvore u prizemlju i prema brdu, visoke objekte na uglovima kompleksa, tzv. čardake i sl. Kod dobrotske palate Tripković postojao je «čardak» ispred ogradnog zida prema moru, i «kula» na uglu kompleksa prema brdu. U kasnijim vremenima termin «čardak» je pored prvobitne odbrambene podrazumijevao i ekonomsku funkciju (skladišta za barke i opremu, namirnice i sl.)

Na području Tivta, gdje su se u srednjem vijeku nalazila imanja kotorske vlastele, javio se još jedan karakterističan oblik stambenih kompleksa sa izraženim odbrambenim karakteristikama. Riječ je o **utvrđenim ljetnjakovcima**, koji su imali dvostruku ulogu, s jedne strane omogućavali su čuvanje imanja i organizovanje i kontrolu ubiranja ljetine, a sa druge, ugodan boravak za vrijeme ljetnjih mjeseci, kada je život u gradu bio jako neprijatan.

Ljetnjakovci, plemićke seoske kuće, ili palate, kako su češće u narodu nazivane, pored stambenih prostorija, imali su skladišta, ekonomske objekte (guvna, mlinovi), pristaništa, pa čak i kapele. Zato je u nesigurnim vremenima čitav ovaj kompleks po pravilu morao biti utvrđen, makar opkoljen solidno sagrađenim ogradnim zidom. U sklopu utvrđenog perimetra ljetnjakovca uvijek je postojao najznačajniji odbrambeni punkt, bilo da je to sama plemićka kuća ili palata, viša dobro utvrđena kula sa puškarnicama, ili bastion.

Ovdje ćemo navesti nekoliko karakterističnih primjera utvrđenih ljetnjakovaca.⁵³ Među najstarijima su kompleksi Grgurovina (sl. 24) i Dančulovina u Brdima, na obali Tivatskog zaliva, preko puta ostrva Miholjska Prevlaka.

Kompleks Dančulovinu za koju u narodu postoji vjerovanje da je bila ljetnjakovac cara Dušana, zbog freske sa njegovim likom, početkom XIX vijeka je rekonstruisao kotorski biskup Anton Grgurina.⁵⁴

⁵³ detaljnije vidjeti: G.Božović, *Naselja i kuće Tivatskog zaliva*, Centar za planiranje urbanog razvoja, Beograd projekt, Beograd 1980, 51-60

⁵⁴ М.Црногорчевић, Михольски збор у Боки Которској, *Старинар САН*, Београд 1894, 53

Kompleks se sastoji iz stambenog objekta koji ima prizemlje, sprat i potkrovlje i trospratne kule u suprotnom uglu ograđenog kompleksa (prilog 10). Kuća i kula su povezane prizemnim zasvedenim ekonomskim prostorom (konoba) nad kojim je terasa sa ogradnim zidom sa puškarnicama. U suprotnom uglu je dvorište, gdje su cistijerna, ognjište, stepeništa i sl. Kula dominira kompleksom i njegovom okolinom, koja je uz najveću spratnost, locirana i na najvišoj koti. Utvrđena cjelina, zbog svoje koncepcije, prostorne dispozicije i položaja odaje utisak monumentalnosti, iako po veličini ne zaprema veliki prostor.

Na poluostrvu formiranom nanosom potoka na ulazu u tivatsko naselje Kalimanj nalazi se utvrđeni kompleks Pima-Paskvali. Dvospratna kuća, koja po svojoj dispoziciji i obliku posjeduje karakteristike palate, i njeno imanje, okruženi su zidom od koga je ostao sjeverni i jugozapadni dio sa kružnim bastionom na zapadnom uglu prema morskoj obali, i kapijom na istoj strani. Bastion u osnovi ima izgled malo deformisanog kruga sa prečnikom oko 10 m. Na visini od oko 3 m nalazi se kružna popločana platforma – guvno, koje leži na kupoli koja predstavlja interesantan primjer graditeljske vještine, ispod koje je nekad bilo spremište.⁵⁵

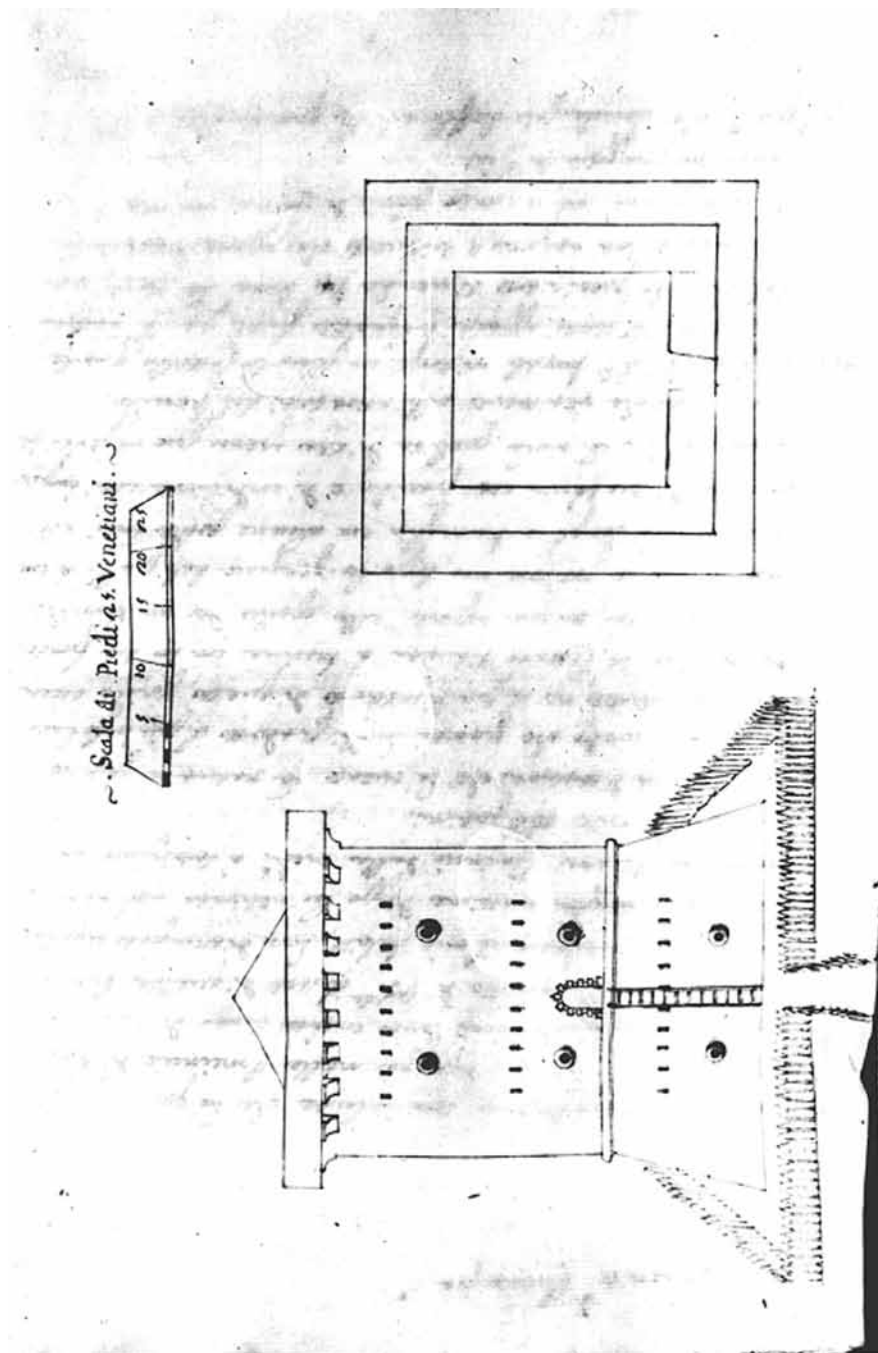
Ansambl predstavlja izvanredan primjer utvrđenog ljetnjikovca (prilog 11.). Palata je imala karakterističan popločan prilaz sa stubovima i odrinom. Iza prednjeg, stambenog dijela nalazi se bočno prizemno krilo koje je služilo za porodičnu ekonomiju. U okviru kompleksa je i mala crkva Sv. Antuna koja se nalazi pored staze od kapije ka kući. Integritet cjeline narušen je novim individualnim stambenim zgradama interpolovanim unutar kompleksa.

Od srednjovjekovnog kompleksa ljetnjikovca Buća-Luković u centru Tivta, koji je po svemu sudeći, bio najreprezentativniji od svih, ostalo je vrlo malo. Austrijanci su srušili dvorac da bi sagradili modernu kuću za svoje potrebe, a predratna uprava Tivatskog Arsenala zid koji je okruživao kompleks, kao i monumentalni prilaz sa 130 kamenih stubova koji su nosili odrinu vinove loze.⁵⁶ Lociranjem ljetnje pozornice kompleks je do kraja degradiran. Nažalost, na sličan način ugrožena je većina tivatskih ljetnjikovaca, najznačajnijih arhitektonskih i kulturno-istorijskih cjelina na ovom području.

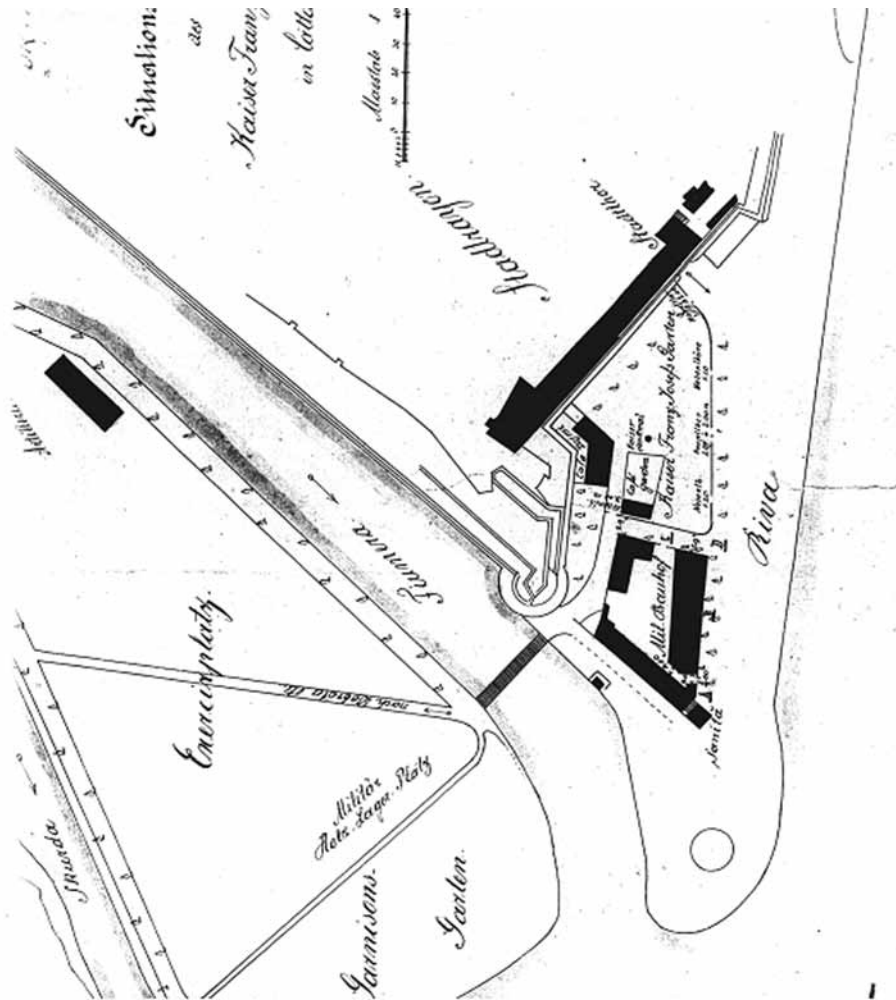
Od čitavog pomenutog kompleksa ostali su samo crkvice Sv. Mihaila, djelovi pločnika monumentalnog prilaza i kula iz 1548. godine, (sl. 23). Kula Buća-Luković je najmonumentalniji objekat te vrste u Boki, koju je gradio majstor (meštar) Vincencije, sin majstora Mihaila iz obližnje Lastve. Ova kula najbolje svjedoči o visokom dometu arhitekture domaćih graditelja, budući da je, kako smo već naveli, čitav vijek kasnije (1657) don Kamilo Gonzaga, uvaženi stručnjak poslat iz Venecije, predložio gradnju gotovo identičnih kula za Perašku tvrđavu.

⁵⁵ G.Božović, n.d., 51

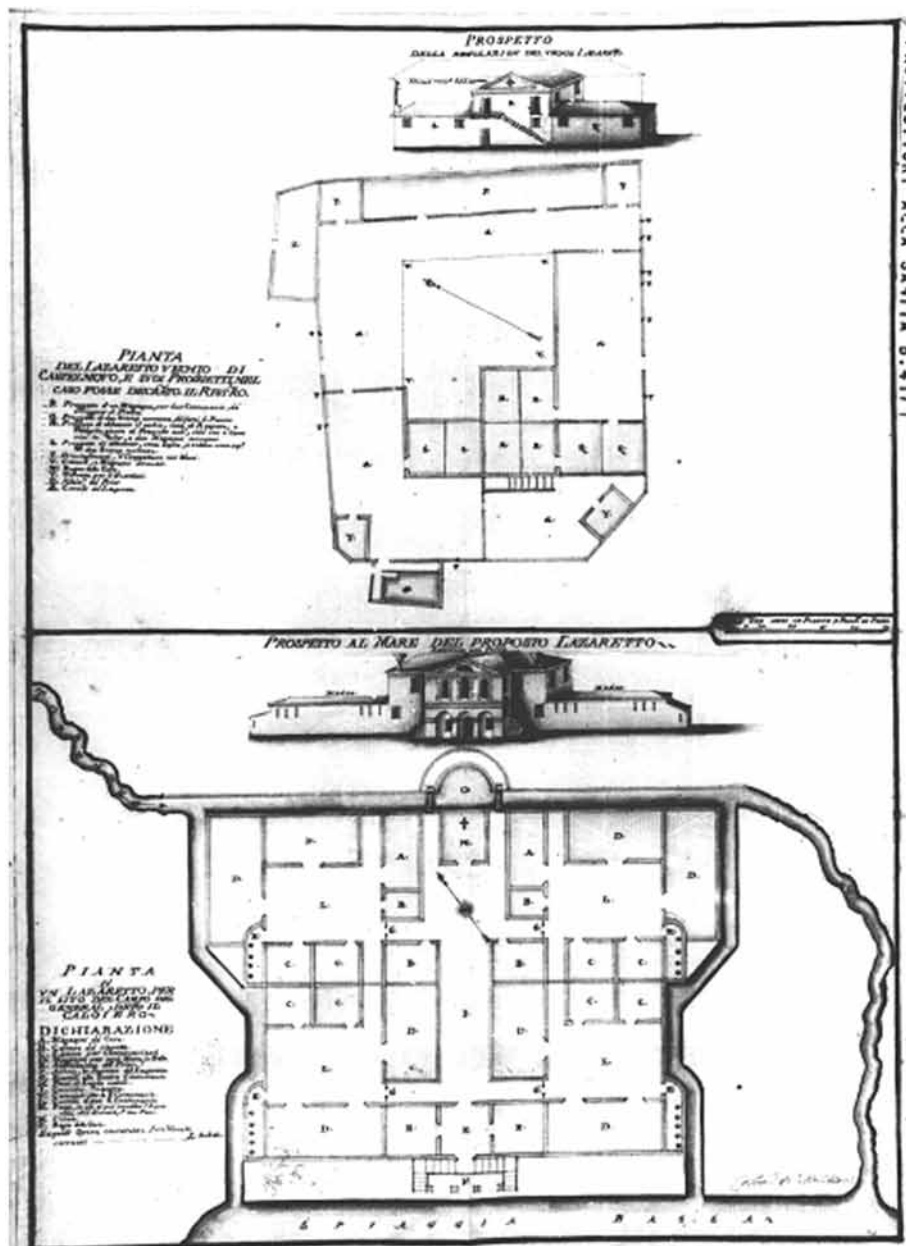
⁵⁶ Н.Луковић, Бока..., 193

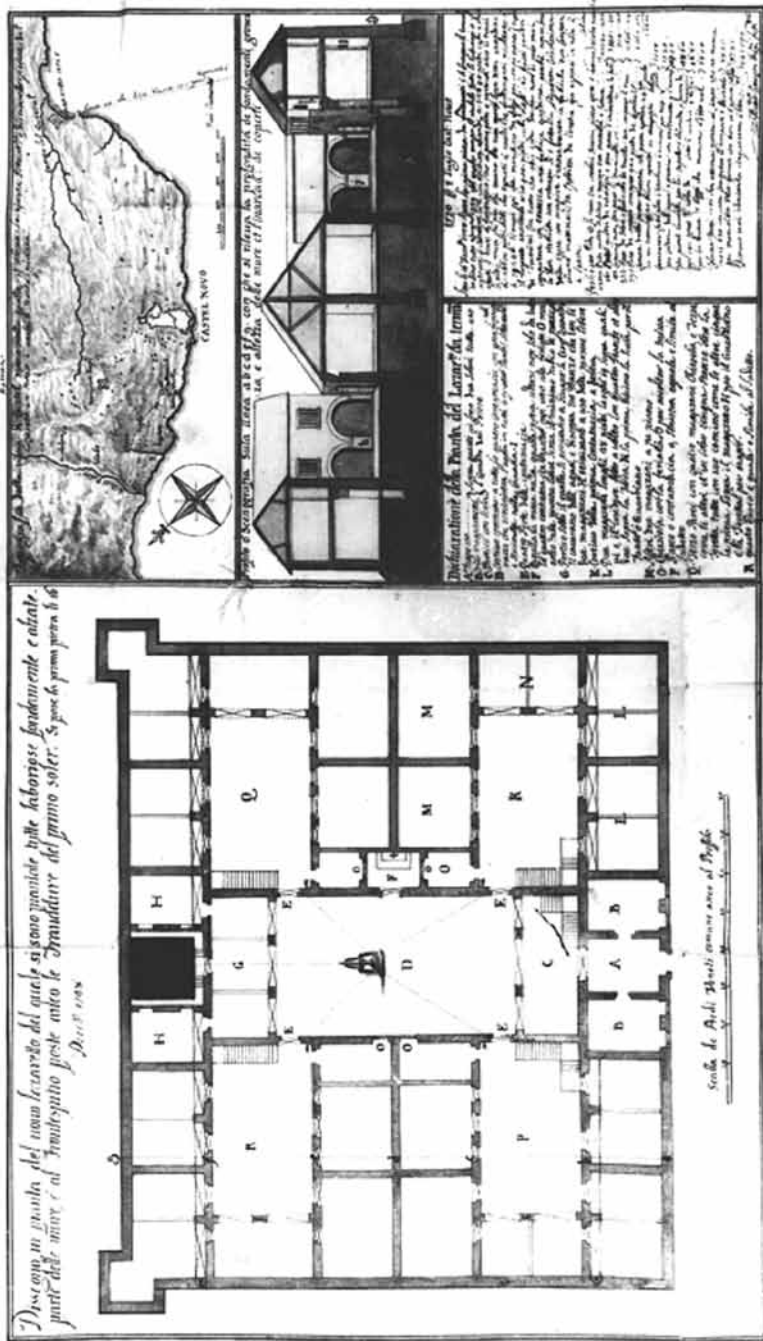
Prilog 1. Plan tipske kule za Perast
a. Camillo Gonzaga, 1657. g.
(ASV P.T.M. f. 482 dis. 1)

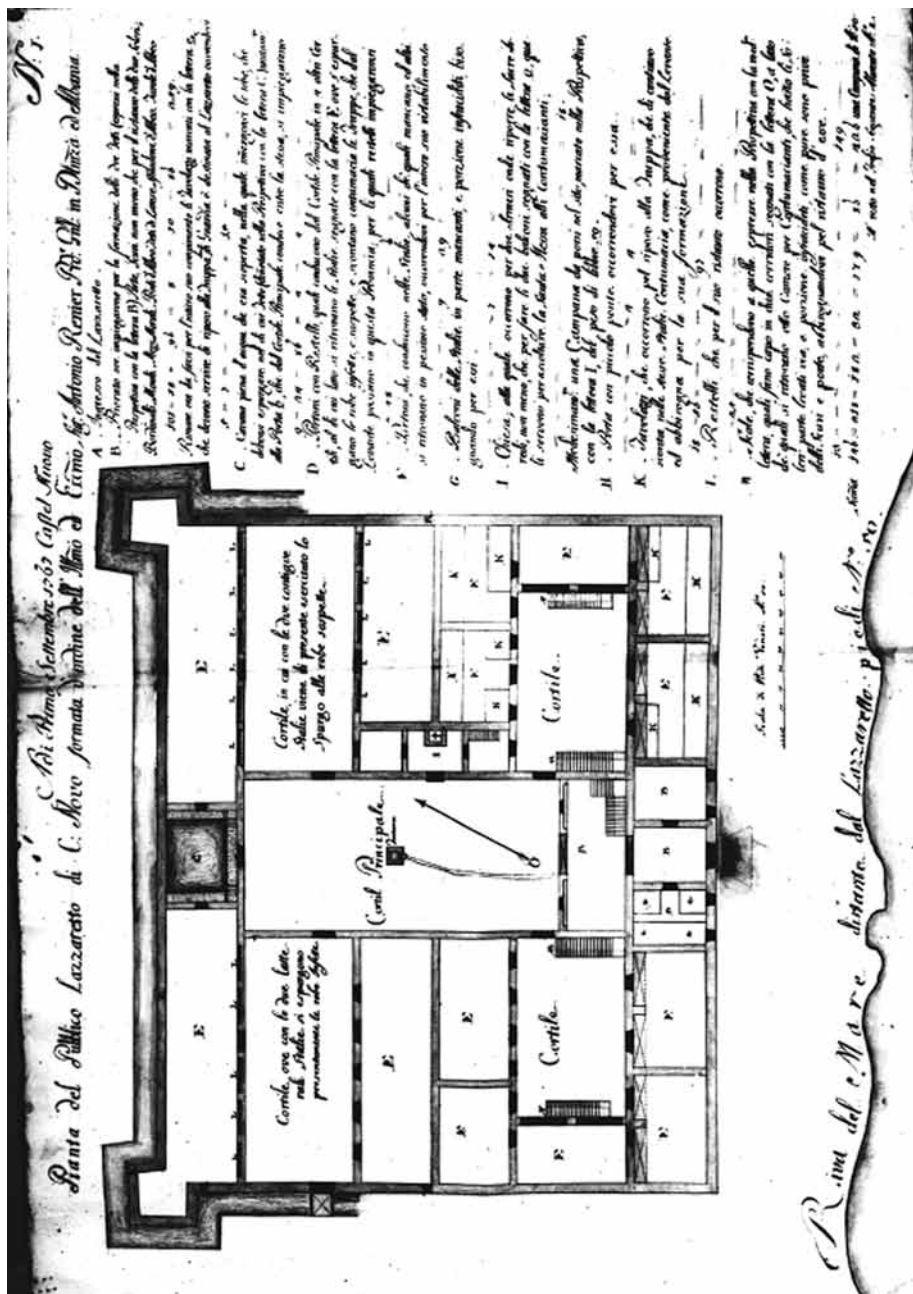
Prilog 3. Situacioni plan dijela obale u Kotoru sa nekadašnjim lazaretom, 1889.
(IAK O.K. CVII – 269)

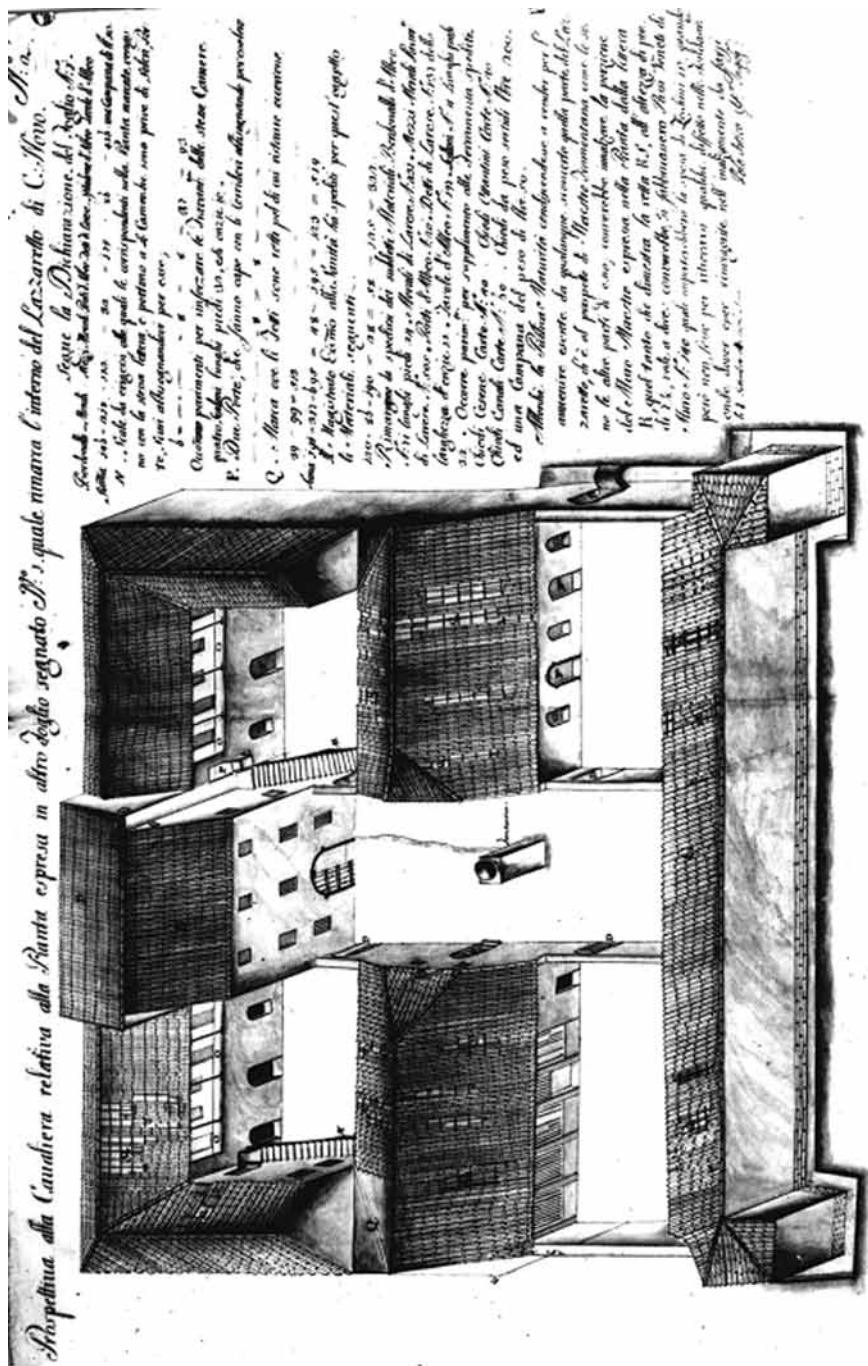
Prilog 4. Plan lazareta na Toploj i predlog izgradnje novog u Meljinama
 a. Francesco Melchiori,
 oko 1728. (ASV Sanita b. 417)

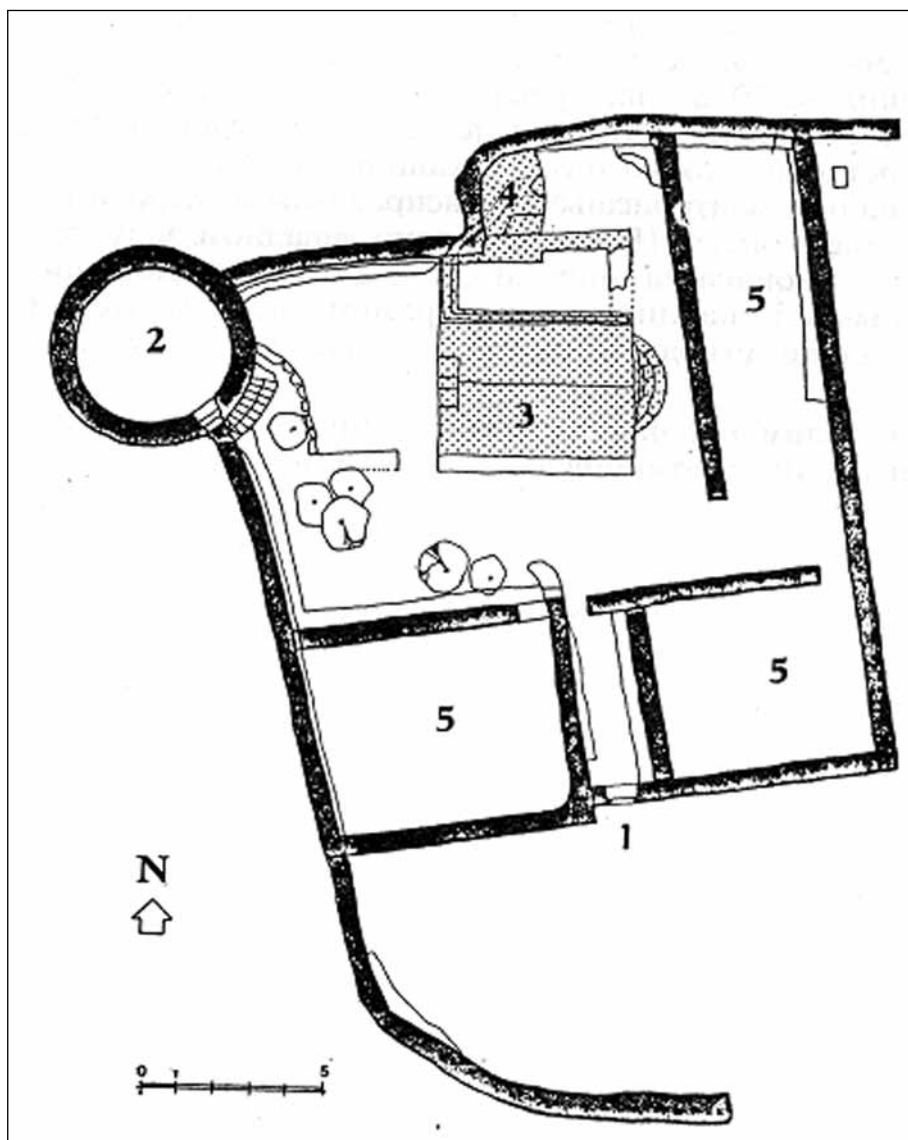
Prilog 5. Plan lazareta u Melinama,
a. Giovanni Battista Camozini, 1730.
(ASV 5 Savii alla mercanzia. b. 17)

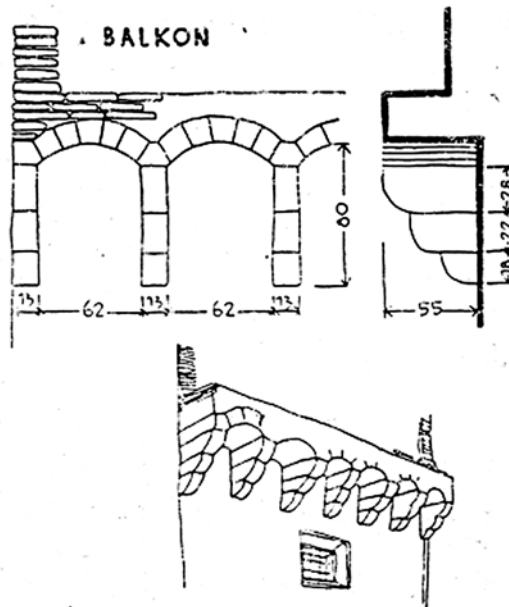
Prilog 6. Plan adaptacije lazareta u Meljinama, 1767.g. (ASV Sanita dis. B. 9 / n 7-2)

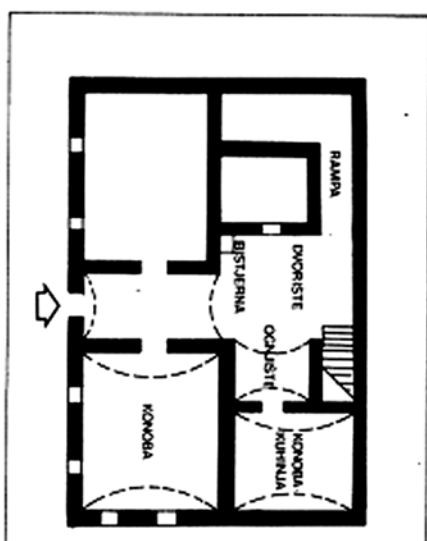
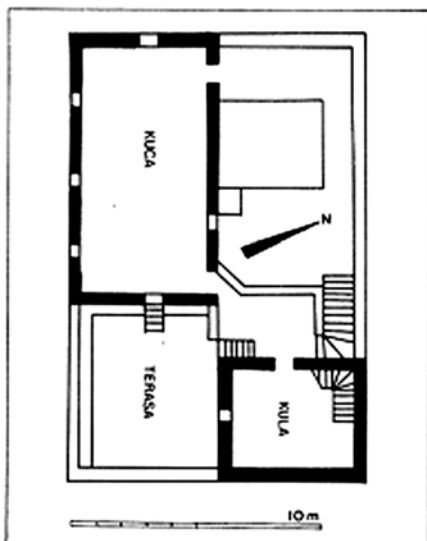
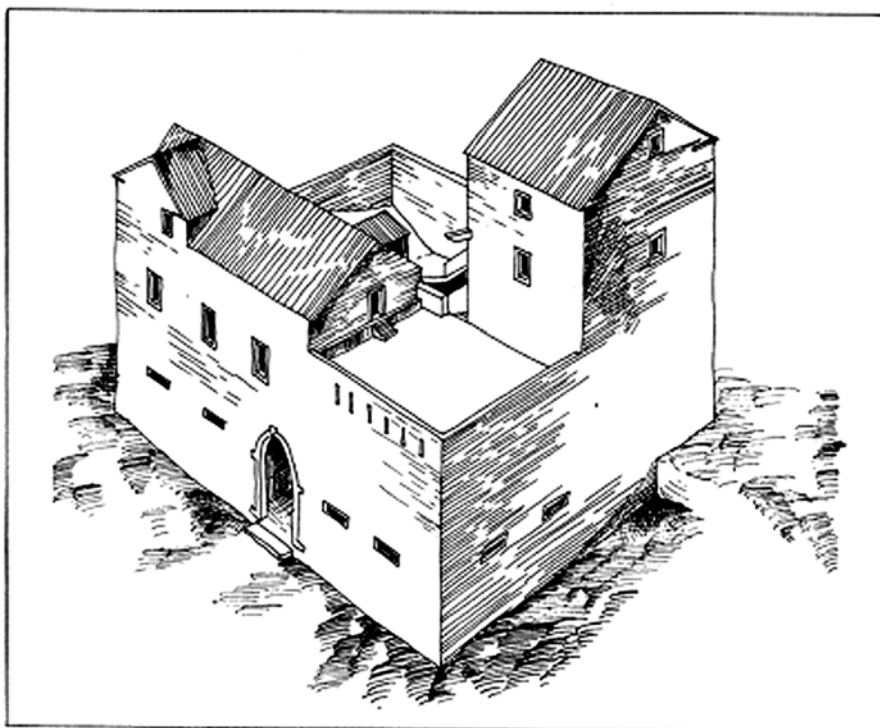
Prilog 7. Aksonometrijski prikaz lazareta u Meljinama, 1767. g.
 (ASV Sanita dis. B. 9 / n 7-1)

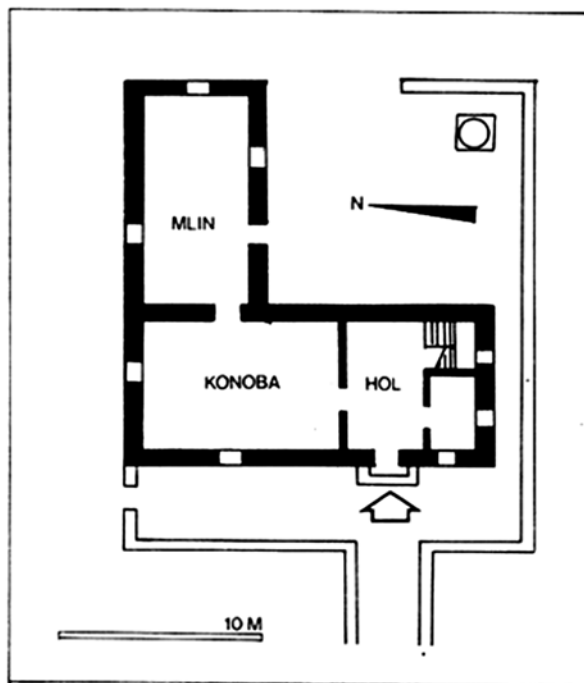
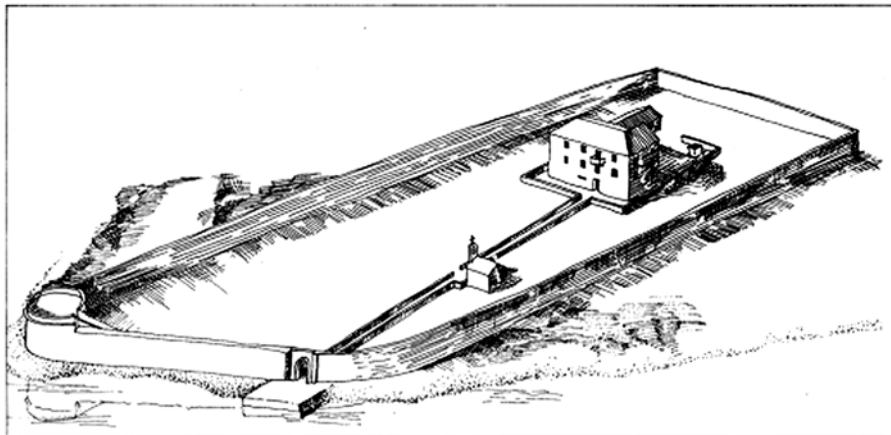
Prilog 8. Manastirski kompleks na ostrvu Žanjice, (Z. Čubrović, n.d., 68)

Prilog 9. Palata „Tri sestre“ na Prčanju, (Z.Petrović, n.d.480, 488)

Prilog 10, Utvrđeni kompleks Dančulovina u Tivtu, (G. Božović, n.d., 54)

Prilog 11, Utrđeni ljetnjikovac Pima-Pasquali u Tivtu, (G. Božović, n.d., 57)

Sl. 1. Kula Visković, Perast

Sl. 2. Kula Visković, Perast detalj

Sl. 3. Ostrvo Sv. Đorđa, Perast

Sl. 4. Ostrvo Sv. Đorđa, Perast, sjeverni odbrambeni zid

Sl.5. Utvrđenje na Verigama

Sl.6. Utvrđenje na Verigama, crkva i objekat straže

*Sl.7. Utvrđenje na Verigama,
cistijerna sa odbrambenom
terasom*

*Sl. 8. Kula Baja Pivljanina,
Orahovac*

*Sl. 9. Odbrambena
kula, Vranovići*

*Sl. 10. Odbrambena
kula, Vranovići*

Sl. 11. Lazaret u Meljinama, oko 1900.

Sl. 12. Lazaret u Meljinama, izgled prema moru

Sl. 13. Lazaret u Meljinama, centralno dvorište

Sl. 14. Lazaret u Meljinama, bočno dvorište

Sl. 15. Lazaret u Meljinama,
ulazni portal

Sl. 16. Lazaret u Meljinama, natpis nad ulaznim portalom

Sl. 17. Lazaret u Meljinama, česma glavnog dvorišta

Sl.18. Utvrdeni manastir Vavedenja Presvete Bogorodice, Žanjice

Sl.19. Palata „Tri sestre“, Prčanj

Sl.20. Palata „Tri sestre“, Prčanj, detalj odbrambenog balkona

Sl. 21. Palata Luković, Prčanj

Sl. 22. Palata Luković, Prčanj, detalj stražare

*Sl.23. Kula utvrdenog
ljetnjikovca Buća-Luković,
Tivat*

Sl.24. Kula utvrdenog kompleksa Grgurovina, Tivat

Ilija Lalošević

FORTIFIED OBJECTS AND ENSEMBLES OF THE VENETIAN PERIOD IN THE BOKA KOTORSKA BAY

Summary

In addition to the walled towns of Kotor and Herceg-Novi, one can find that every larger old settlement had some type of fortification or at least a fortified tower. During the history the conditions in the region were so unstable that almost each residential building, and often even sacral objects had to include at least the minimum of fortification architectural elements, strong thick stone walls with as few openings as possible, in particular on the ground-floor, with grilles and strong shutters, reliable system of locking and securing doors, and frequently with crenels, loopholes, and such.

Residential complexes or individual residences included towers that would be simple, somewhat higher structures, with small, approximately square bases, hard walls, with vaulted or wooden ceilings. Mostly they had a ground-floor, sometimes containing cistern, and two upper floors. The roof was usually with two slopes, except for the architecture of old Perast towers, where they regularly had a single slope roof.

Quarantines are not, strictly speaking, fortification objects, though they were, due to the need of strict control, always well provided with fences, yet because of the great concentration of material goods they were often in the situation to apply defensive activities.

Among the ensembles with defensive features, there were fortified monastery complexes, such as: monastery of Sv. Đorđe / St. George's/ on the island of the same name in front of Perast, the church of our Gospa od Anđela /Our Lady of Angels/ at the Verige Straits, monastery complexes on the Krtoli islands: Stradioti (Sv. Gavriilo/St. Gabriel/ Sv Marko/St. Mark/), Miholjska Prevlaka (St. Michael the Archangel) and Otok (Gospa od Milosti /Our Lady of Mercy), fortified complex of the Monastery Vavedenje Presvete Bogorodice /Presentation of the Virgin/ on Žanjic Island, known among the people under the name of Mala Gospa (Nativity of the Virgin) and the others. Due to their special strategic position, they were in a smaller or larger range included into the defensive system of the Venetian Republic in this area.

Among the preserved residential objects, outside the town walls, that contain significant defensive elements are: the Three Sisters' Palace and Luković House in Prčanj, tower of Bajo Pivljanin in Orahovac, a whole series of summer residences in Tivat, as well as numerous stately houses, and towers on the entire area of the Bay.

Among the said a special place is taken by the Tower Buća-Luković in the centre of Tivat, that testifies the exceptionally high achievement of local builders.

Zorica ČUBROVIĆ

ISTRAŽIVANJA KULE GRADSKOG SATA U HERCEG NOVOM

Ključne riječi: Kula gradskog sata, fortifikaciona arhitektura, utvrđenja Herceg Novog, Zapadna kapija, Kopnena vrata, Vrata prema moru, gradska vrata

Osmougaona Kula gradskog sata u Herceg Novom se nalazi u središnjem dijelu grada, nad gradskim vratima koja povezuju unutrašnjost Starog grada Herceg Novog i njegovo zapadno podgrađe. Zapadna gradska vrata Herceg Novog su podignuta u okviru zapadnog zida gradskih utvrđenja i čine jedno od najznačajnijih saobraćajnih čvorišta grada. Do njih danas vodi kameno stepenište koje je 1938. godine zamijenilo stariji tradicionalni zastor od kaldrme.

ISTORIJAT KULE GRADSKOG SATA

Vrijeme izgradnje zapadnog gradskog zida Herceg Novog sa kapijom nad kojom je podignuta osmougaona kula sa satom, nije pouzdano utvrđeno. Arhitektura kule sa dijelom gradskih zidina na potezu od Kanli-kule do tvrđave Forte-mare do sada nije bila predmet posebnih istraživanja. Prema mišljenju M. Kovačevića, istaknutog istraživača fortifikacione arhitekture, gradske kapije prema zapadu i prema istoku su iz turskog perioda.¹ Budući da je vrijeme turske vladavine u Herceg Novom trajalo približno dva stoljeća, od 1482. do 1687. godine, ovaj period predstavlja široki vremenski okvir unutar kojeg tek treba utvrditi podatke za bliže datovanje nastanka pojedinih djelova gradskih fortifikacija.

Arhitektonskom analizom i proučavanjem istorijskih izvora može se uočiti da je kula gradskog sata nastala u okviru dvije osnovne faze gradnje i nekoliko pregradnji unutar njih.

¹ Pavle Mijović - Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd - Ulcinj 1975, str. 150

Stariju fazu predstavlja dio zapadnog zida Herceg Novog sa prizemljem odbrambene kule koja je izvorno činila jedinstvenu cjelinu sa Zapadnom gradskom kapijom a mlađu građevinu čini osmougaona kula gradskog sata koja je prema sačuvanom natpisu podignuta 1856. godine, tokom austrijske vlasti.

Natpis na arapskom jeziku, sačuvan na istočnoj fasadi gradske kapije, poznat na osnovu prevoda T. Popovića² glasi: *Ovu jaku kulu, po naredbi sultana Mahmuda, podiže Mustafa aga, poslužitelj sultanove džamije, godine 1078. (dakle 1667.g.)*

Prema čitanju Orijentalnog instituta u Sarajevu³ u ovom natpisu sadržano je novo određenje titule koja se odnosi na ličnost Mustafe age: *Ovu jaku kulu je izgradio, po naredbi sultana Mehmeda, Mustafa-aga, sluga carskog divana. To se dogodilo 1078.(1667.g.)*

Riječ je o sultanu Mehmedu IV (vl.1648-1687).

Budući da se natpis odnosi na godinu u kojoj se dogodio veliki zemljotres koji je pogodio kako Herceg Novi tako i susjedne gradove, posebno Dubrovnik i Kotor, ne može se isključiti mogućnost da se pomenuta gradnja kule odnosi na njenu obnovu nakon oštećenja koja je izazvao potres i na zapadnoj strani gradskih zidina. U tom slučaju 1667. godina bi predstavljala gornju granicu vremenskog okvira u kome je kula mogla nastati.

Natpis na na istočnoj fasadi gradskih vrata

² Tomo K. Popović, *Herceg Novi- istorijske bilješke* - izdanje „Orjena“ Društva za poljepšavanje i unapređivanje Herceg-Novoga i okoline mu 1924, str. 75

³ Natpis je u oktobru 2007. godine, na osnovu poslate fotografije, pročitala Bahija Zlatar, direktorica Orijentalnog instituta u Sarajevu. Ovom prilikom se još jednom najsrdačnije zahvaljujem na saradnji i pomoći.

Na osnovu izvještaja neposrednih očevidaca tog događaja poznato je da je u zemljotresu 1667. godine srušen dio gradskih zidina na zapadnoj strani.⁴

Likovni izvor vezan za istoriju kule na kojoj je podignut gradski sat sadrži značajne podatke o izgledu ovog dijela grada prije promjena koje su nastale gradnjom osmougaone kule. To je akvarelisani crtež austrijskog pu-kovnika Fedora Karačaja, nastao 1837. godine, u vrijeme njegovog službo-vanja u Boki.⁵

Crtež prikazuje pogled na gradske zidine sa širokog trga ispred ulaza u grad. Slika obuhvata zidine sa dijelom Kanli kule, zatim Potkovičastu kulu i prilaz gradskim vratima koja se nalaze u podnožju odbrambene kule, koja se svojim prvim spratom sa dva prozora izdiže iznad linije zidina a njen dvo-vodni krov pokriven kanalicom utapa u panoramu grada sa gusto izgrađenim kućama. Uz samu odbrambenu kulu, na zidu sa njene južne strane nalazi se polukružna stražarnica postavljena na kamenim konzolama. Ispred gradskih vrata, na nevelikoj udaljenosti, stoje dva visoka stuba završena piramidalnim završecima. Vrata koja su u ravni sa tom predkapijom su prikazana kao otvo-rena.

Isti crtež pokazuje i urbanističku sliku gradskog trga u prvoj polovini 19. vijeka. Uz zidine su sa obje strane prilaza koji vodi ka gradskim vratima izgrađene prizemne zgrade sa jednovodnim krovovima na kojima je niz krovnih prozora. Budući da su okolne zgrade bile niže, u to doba, iz perspek-tive posmatrača sa trga, bila je vidna i ogromna stijena na kojoj je podignuta Potkovičasta kula.⁶

Crtež Fedora Karačaja nastao je 19 godina prije izgradnje osmougao-ne kule sa satom. Podaci sa ovog crteža o izgledu ranije kule podudaraju se sa podacima iz dokumenta sačuvanog u Istorijskom arhivu Herceg Novog⁷ u kome Načelstvo 28. avgusta 1856. godine, od Uprave nad utvrdama traži sa-glasnost za rušenje jedne male kule iznad trećih vrata (*precrtano: ovoga grada koja vode u predgrađe*), kako bi na njoj namjestilo gradski sat. U

⁴ Dr Grga Novak, *Potres u Kotoru godine 1667*, u 12 Vjekova Bokeljske mornarice, Beograd 1972, str. 49

⁵ Cvito Fisković, *Spomenička baština u Boki*, Matica Hrvatska, Zagreb 2004, str. 280

⁶ Stjenoviti teren na kome je podignuta Potkovičasta kula danas je nedostupan oku posjetioaca Herceg Novog. Budući da je ovaj snažni prirodni motiv, do danas ostao netaknutte da predstavlja veoma značajan urbanistički element Zapadnog zida gradskih utvrđenja trebalo bi ga učiniti dostupnim i sagledivim iz više tačaka grada.

⁷ Spisi na italijanskom jeziku nalaze se u Istorijskom arhivu Herceg Novog pod sig-naturom: AHN, OH - 198/1856, fol. 481-484. O istima vidjeti „Akta Hercegnovskog Opštinskog načelstva o Gradskom satu upućena Gradskoj Preturi 1856 godine“ BOKA 27, 357-366. Ova dokumenta je prevela i priredila za štampu Anita Mažibradić, arhivista u Istorijskom arhi-vu Kotor.

istom arhivu čuva se i saglasnost vojnih vlasti sa sjedištem u Kotoru za podizanje kule sa satom, međutim, arhitektonski crtež za gradnju kule, pomenut u oba dokumenta, nije sačuvan.

Akvarelisani crtež Fedora Karačaja iz 1837. godine

Moglo bi se pretpostaviti da su ubrzo nakon izgradnje osmougaone kule sa gradskim satom izgrađene i dvospratnice koje sa obje strane gradske kapije flankiraju gradski zid. Ovu pretpostavku potvrđuju stare razglednice Herceg Novog koje potiču iz prvih decenija 20. vijeka na kojima se zapaža da su ranije prizemne zgrade dobile današnju visinu a podignut je još jedan novi niz jednospratnih kuća u njihovom produžetku, dublje prema trgu. Takva prostorna situacija sačuvana je uz manje izmjene sve do danas. Arhitektura osmougaone kule zadržana je do danas ali se u međuvremenu dogodila transformacija u izgledu samih gradskih vrata koja su ostala bez dvokrilne kapije čiji gornji fiksni dio je vidan na sačuvanim fotografijama iz prvih decenija 20. vijeka. Takođe, promjene su se ticale i izgleda kaldrmisanog prilaza gradskim vratima sa bordurama oivičenom središnjom trasom ulice i bočnim stranama na čijim ivicama stoji niz kružnih koloneta od kamena.

Originalni ulični zastor na prilazu ulazu u grad zamijenjen je kamenim stepeništem u godinama neposredno prije drugog svjetskog rata. U tom periodu povišena je niveleta pločnika u prolazu kroz kulu i uklonjena su dvokrilna vrata.

Opis kopnenih gradskih vrata (Porta Borgo o Terraferma) kao i prostori za oficira gradske straže koja se nalazila na spratu, iznad gradskih vrata, do koje se dolazilo kamenim stepenicama, nalazi se u popisu svih državnih

građevina Boke Kotorske iz 1788. godine.⁸ Ovaj opis sadrži podatke o dužini, širini i visini gradskih vrata i o izgledu unutrašnjosti sobe za oficira straže koja je bila povezana sa malom kasarnom za stražare smještenom neposredno uz kulu.

Na veduti koja se čuva u zbirci Zavičajnog muzeja u Herceg Novom prikazan je izgled grada sa zapadne strane sa dvjema tvrđavama i stjenovitim terenom na kome je podignut gradski zid.⁹ Na crtežu su prikazana dva puta od kojih široki vodi prema ulazu u grad (Kopnena vrata) a drugi, ka Vratima od mora koja se nalaze na zidu sjeverno od Forte Mare.

Kula gradskog sata sa kaldrmisanim prilazom u vidu rampe, 1914. g.

⁸ G. Stanojević, *Popisi građevina Boke Kotorske iz 1788. godine*, Spomenik SANU CXXXVII, Beograd 1986, 139-177

⁹ S. Vučenović, *Istraživanja i zaštita Starog grada u Herceg Novom*, BOKA 20, Herceg Novi; 57,60

I na planu grada sa početka 18. vijeka uočava se današnja dispozicija kopnenih vrata ¹⁰(Porta di tera). Na ovom planu Potkovičasta kula označena je kao Torrion.

Budući da su od sredine 19. vijeka kada je nad zapadnim gradskim vratima izgrađena osmougaona kula sa satom arhitektura izvorna gradske kapije bila maskirana malternom oblogom, u jednom od najnovijih radova posvećenih fortifikacionoj arhitekturi Herceg Novog autor pretpostavlja da se Zapadna gradska kapija mogla nalaziti na mjestu sadašnjeg ulaza u grad ili u njegovoj blizini.¹¹

OPIS I ANALIZA GRADNJE; REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kula gradskog sata u Herceg Novom predstavlja dio kompleksa gradskih utvrđenja budući da se u njenom prizemlju nalazi zapadna kapija grada nastala istovremeno sa gradskim zidinama koje povezuju tvrđavu Forte Mare sa Kanli kulom. Funkcija gradskih vrata na mjestu ranije odbrambene kule podignute u sklopu gradskih zidina sačuvana je do danas i to svojstvo je od suštinskog značaja za revitalizaciju gradskih fortifikacija u cjelini kao i za restauraciju same kule.

Gradnji osmougaone kule sa satom pristupilo se početkom druge polovine 19. vijeka u vrijeme kada je fortifikacioni sistem grada koji je sukcesivno građen tokom nekoliko prethodnih epoha, gubio prvobitni značaj. Kula sa satom, kao onovremeni moderni objekat javne namjene, sagrađena je nad dijelom gradskih zidina, upravo na mjestu gdje je do tada stajala starija odbrambena kula kao jedan od najistaknutijih punktova na zapadnom bedemu.

Analizom gradnje koju su omogućila najnovija istraživanja moglo se uočiti da je prvobitna kula u visini prizemlja sačuvana u najvećoj mjeri.¹² Prednja ravan kule nalazi se u ravni zapadnog gradskog zida a na istočnoj strani izlazi iz ravni zida za oko 2,60 m. U središnjem dijelu njene osnove pravougaonog oblika, veličine 4,70 x 7,20 m nalazi se zasvedeni prolaz, sa

¹⁰ Isti, 58, 60

¹¹ I. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura Herceg Novog*, BOKA 26, Herceg Novi 2006, 139

¹² Sredinom 2007. godine Agencija za izgradnju i razvoj Herceg Novi je pokrenula poslove na izradi projekta restauracije gradske kule sa satom nad zapadnim gradskim vratima i taj stručni posao povjeren je Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture Kotor. U skladu sa uobičajenom metodologijom za rad na spomenicima kulture Regionalni zavod je pristupio proučavanju istorijskih izvora, tehničkom snimanju građevine kao i arhitektonskim istraživanjima na samom spomeniku kako bi se stekli podaci za rad na izradi projekta. Sondažna istraživanja vršena su tokom 2007. godine a nastavljena su tokom nekoliko mjeseci sredinom 2008. godine U skladu sa projektom konzervatorsko-restauratorskih radova radovi na restauraciji osmougaone kule sa satom završeni su u decembru 2008. godine dok radovi na restauraciji Zapadnih gradskih vrata još traju. Istraživanjima i izradom projekta rukovodila je autor ovog rada.

lučnim otvorima na obje strane. Prvobitna niveleta prolaza bila je nešto niža je od nivelete naknadno postavljenog pločnika a uklonjena su i dvokrilna vrata čija udubljenja za šarke su sačuvana na obje strane ulaza.

Sa unutrašnje strane kule može se uočiti da je njen originalni sjeveroistočni ugao sačuvan i vidan u prostoru ulice koja vodi prema sjeveru. U okviru ove ulice sagrađeno je kameno jednokrako stepenište koje vodi do ulaza u osmougaonu kulu. Ono je sagrađeno na mjestu oštećenog dijela gradskog zida u čijem produžetku ka sjeveru se nalazi šetnica pored niza uzanih puškarnica kakve se sagledavaju i u visini I sprata zgrade hotela „Amerika“ podignuto nad gradskim zidom.

Prilikom gradnje osmougaone kule uklonjen je prvobitni svod od kamena a izgrađen je novi polukružni svod zidan opekom istovjetnom sa opekom korišćenom za zidanje kule sa satom.

Na bočnim zidovima prolaza gradskih vrata izvorno su postojale plitke niše kvadratnog oblika sa udubljenjima za policu. Na mjestu niše na južnom zidu poznije je postavljena niša sa skulpturom Bogorodice sa djetetom a na sjevernoj strani savremeni umjetnički rad u reljefu koji predstavlja Tvrtka I, osnivača Herceg Novog, ispod koje je tekst povelje o osnivanju grada.¹³

Najranije vrijeme postavljanja kipa Bogorodice može se vezati za osvajanje grada od strane Mlečana, dakle za kraj 17. vijeka. Za isto doba vezuje se i predanje po kojem su skulpturu izradili od drveta masline i postavili je na ovom mjestu dva brata Peraštana koja su sa ostalim Peraštanima učestvovali u borbama za protjerivanja turske vlasti iz Herceg Novog.

Zidovi i fasade su zidani kamenom u krečnom malteru i dersovani. Zidovi kule se po tehnici gradnje ne razlikuju u odnosu na partije istog zida koji se nastavlja prema sjeveru, ka Potkovičastoj kuli, i prema jugu gdje su brojne gradnje tokom 19. i početkom 20. vijeka pokrile njegovu površinu gotovo u cjelini. Moćni zidovi kule zidani su u kamenu sa upotrebom krečnog maltera i sa dersovanim spojnicama. Može se uočiti da su za njenu gradnju u sekundarnoj upotrebi korišćeni krupniji blokovi kamena koji su pripadali starijoj arhitekturi. Takođe, po pukotinama vidnim u prolazu, može se pretpostaviti da je gotovo cijeli zapadni front kule nastao u nekoj od kasnijih pregradnji.

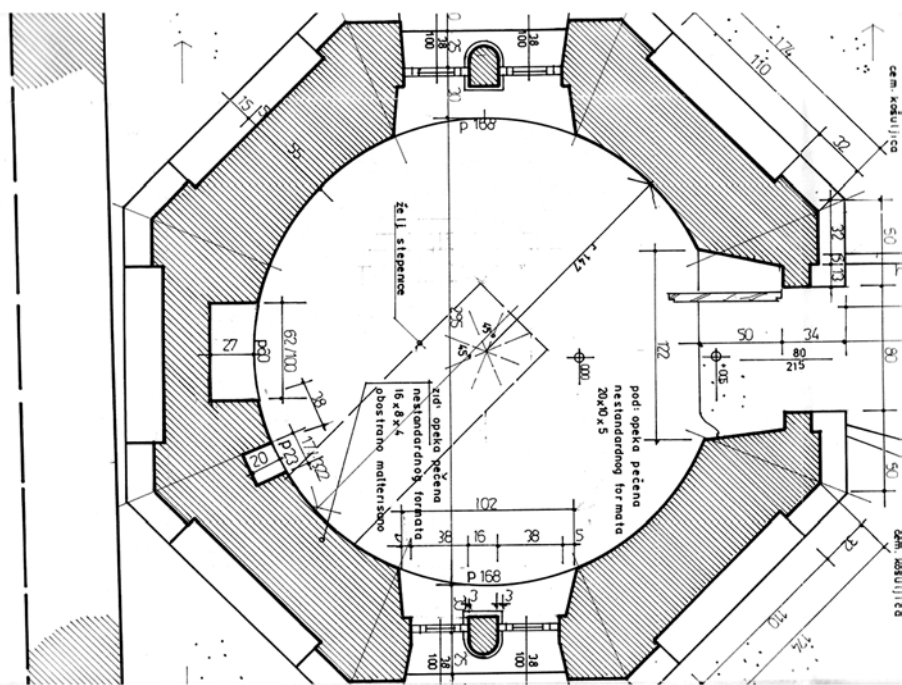
Osmougaona kula je po svojoj zamisli zgrada eklektičke arhitekture. Sagrađena je kao pravilna osmougaona građevina sa prizemljem, spratom i ravnom terasom oivičenom zupcima. Uglovi zidova su naglašeni plitkim lezenama koje su međusobno povezane nizom polukružnih arkada. Sokl građevine je blago istaknut u odnosu na ravan zida. Posebna pažnja posvećena je završetku kule koji oponaša završetak zidova na tvrđavama. Završetak ku-

¹³ Autor reljefa je Afran Hodžić, vajar iz Sarajeva. Reljef je postavljen 1982. godine povodom proslave 600 - godišnjice osnivanja grada.

le u obliku zubaca širi je u osnovi od same građevine jer se oslanja na niz profilisanih konzolica koje izlaze iz ravni fasade. Prizemlje kule osvijetljeno je sa dvije bifore, orjentisane prema glavnom pravcu kretanja i sagledavanja. Dvojni otvor bifora završen je polukružnim lucima prelomljenim u tjemenu a sama bifora smještena je u spoljašnji okvir završen "islamskim" lukom.

Na spratu kule u dijagonalnim poljima smještena su četiri prozora sa polukružnim završetkom a na čeonim stranama, iznad dviju bifora, postavljeni su dva kružna otvora za satove. Mehanizam sata bio je povezan sa brojčanicima kao i sa zvonom postavljenim na krovnoj terasi. Originalni satni mehanizam je 1995. godine zamijenjen električnim satom.

Unutrašnjost kule je kružne osnove. Medjuspratne konstrukcije su izvorno riješene u vidu pruskog svoda. Do danas je sačuvan pruski svod samo iznad I sprata dok je umjesto pruskog svoda nad prizemljem u novije vrijeme izvedena platforma od čeličnog lima.

Osnova kule u visini I sprata (Crtež izradio Savo Manojlović)

Pod kule izveden je od opeka u slogu „riblje kosti“. Nije poznato kako je izgledalo prvobitno stepenište u njenoj unutrašnjosti ali se može pretpostaviti da su to bila dva kraka jednostavnih željeznih stepenica čija dužina je odgovarala spratnim visinama. Na ovaj zaključak upućuje i izgled otvora za

izlaz na terasu, dimenzija 37 x 50 cm, čija širina odgovara razmaku između željeznih nosača pruskog svoda.

Cijela unutrašnjost kule je omalterisana i bez ukrasnih elemenata.

Zapadni izgled kule gradskog sata

Fasadama kule gradskog sata kao i obradi fasada njenog oslonca koji predstavlja odbrambenu kulu sa zapadnim gradskim vratima, u vrijeme gradnje osmougaone kule poklonjena je znatno veća pažnja. U maniru svog vremena, u cilju ujednačavanja izgleda nove osmougaone kule i njenog „postamenta“ omalterisane su i sve površine prvobitne odbrambene kule koja se nalazila u sklopu zapadnog gradskog zida izvorno zidanog u kamenu. Malterisanje fasadnih površina „postamenta“ kule je izvedeno sa imitacijom redova kamena dok su lučni otvori na zapadnoj i istočnoj strani prolaza gradskih vrata uokvireni naglašenijim blokovima koji su oponašali izgled otvora građenih u „bunjatu“.

SONDAŽNA ISPITIVANJA PODNOŽJA KULE GRADSKOG SATA

Sonda u malteru na sjevernoj strani zapadne fasade pokazala je tehniku gradnje zapadnog gradskog bedema pored zapadnih gradskih vrata, naknadno oblikovanja ivice lučnog otvora vrata kao i nastavak gradskog zida prema sjeveru na mjestu gdje je naknadno prislonjen zid susjedne kuće.

U daljem postupku istraživanja demontirana je naknadno formirana ivica otvora kako bi se utvrdili podaci o izvornoj obradi lučnog otvora.

Sonda u malteru na zapadnoj fasadi, sjeverno od gradskih vrata

Sonda u dijelu naknadne ispune ivice lučnog otvora gradskih vrata

Nakon demontaže dijela naknadne ispune vertikalne ivice lučnog otvora gradskih vrata a zatim i njihovog potpunog uklanjanja pokazalo se da je ova ispunjena nastala na mjestu uklonjenih dovratnika gradske kapije te da je izvedena kao okvir zapadnih vrata u vrijeme formiranja osmougaone kule.

Naknadni dovratnici su zidani mješovitim materijalom, kamenom i opekom. Prilikom demontaže izdvojeni su svi arhitektonski kameni elementi kako bi bili podvrgnuti analizi sa ciljem proučavanja starijih faza prvobitne odbrambene kule. Arhitektonska analiza je pokazala da se među kamenim fragmentima od oker krečnjaka nalaze 4 lučna bloka sa radijalnim spojnica- ma i 7 ravnih blokova od istog kamena za koje je utvrđeno da su pripadali prvobitnom portalu kule.

Sonda u malteru na sjeveroistočnom uglu prvobitne kule pokazala je izvornu obradu ugla kule formiranu od krupnijih blokova kamena koji su naknadno zaobljeni. Prilikom obrade malterisanjem, u vrijeme gradnje osmougaone kule, ovi blokovi su naknadno oštećeni keserovanjem zbog boljeg pri- janjanja maltera.

Ispitivanje na ovom mjestu prošireno je postupnim uklanjanjem sloje- va bojenih premaza na površini ugaonih „blokova“ izvedenih u malteru. Utvrđeno je da se prvobitnom obradom ugaonih blokova imitirala neravna površina kamena.

Sonda na sjeveroistočnom uglu prvobitne kule nad gradskim vratima

Sonda na svodu gradskih vrata je pokazala da je svod u cjelini naknadno formiran i to u vrijeme gradnje osmougaone kule. Utvrđeno je da se u najnižim redovima mlađeg svoda nalaze i djelovi originalnog svoda zidanog u kamenu. Uklonjeni malter sa čela luka koji uokvirava otvor prema zapadu zidan je opekom različitog formata u odnosu na opeku korišćenu za gradnju osmougaone kule.

Luk formiran opekom pripada istoj fazi u kojoj je izvedena naknadna ispuna vertikalne ivice istog otvora.

Podaci dobijeni u sondi na dijelu zatečenog lučnog otvora zapadnih gradskih vrata pokazuje da je prilikom gradnje novog svoda od opeke bio uklonjen i originalni luk otvora.

Sonda na svodu prolaza u gradskim vratima

Sonda na sjevernoj strani lučnog dijela otvora (zapadna fasada)

Sonda na sjevernom zidu zasvedenog prolaza

U sondi na sjevernoj strani zasvedenih gradskih vrata otkriveno je originalno zidanje samog prolaza sa sačuvanim podacima o obradi kamena i dersovanim spojnicama izvedenim sa krečnim malterom. U središnjem dijelu zida otkrivena je opekom zazidana niša čije površine su obrađene malterom.

I u sondi na južnom zidu prolaza otkrivena je zazidana niša koja po položaju, veličini i obradi odgovara niši sa sjeverne strane. Ove niše su mogle da služe za odlaganje predmeta gradske straže.¹⁴

Na mjestu niše na južnoj strani naknadno je oformljena polukružna niša sa drvenom skulpturom Bogorodice sa malim Hristom.

Na mjestu niše na sjevernom zidu 1982. godine postavljen je reljef sa predstavom Tvrтка I, osnivača Herceg Novog.

Sondažno otkrivanje karakterističnih elemenata podnožja osmougaone kule sa satom a zatim i postupno otkrivanje i sagledavanje svih površina na fasadama i u prolazu gradskih vrata, zajedno sa arhivskim podacima iz vremena gradnje osmougaone kule je pokazalo da se ispod malterne obloge sa početka druge polovine 19. vijeka nalaze originalna Kopnena vrata Herceg

¹⁴ G. Stanojević, *Popisi građevina Boke Kotorske iz 1788. godine*, Spomenik SANU CXXXVII, Beograd 1986, 174. Ovom prilikom zahvaljujem se Aniti Mažibradić na pomoći koju mi je pružila prevođenjem originalnih tekstova iz navedenih *Popisa*...

Južni zid zasvedenog prolaza

Novog odnosno Vrata prema Podgrađu. Na njihovoj zapadnoj strani stajala je Zapadna kapija grada čiji je kameni okvir sa krupnim blokovima koji su formirali dovratnike i segmentnim lukom u čijem tjemenu je stajao blok ukrašen reljefnim ukrasom u vidu rozete ispunjene motivom pješčanog sata i obojen crvenkastom bojom, bio uklonjen u vrijeme izgradnje osmougaone kule. Djelovi uklonjenih dovratnika i segmentnog luka su u sekundarnoj upotrebi korišćeni za formiranje dovratnika lučnog prolaza ispod osmougao- ne Kule sa satom koja je zamijenila stariju odbrambenu kulu čiji izgled je zabilježen na crtežu Fedora Karačaja iz 1837. godine. Prilikom gradnje osmougaone kule srušen je originalni svod nad prolazom i izveden je novi zidan opekom. Zazidane su i niše na sjevernom i južnom zidu prolaza koje su izvorno mogle služiti za potrebama gradske straže.

Uočena sličnost u izgledu i konstrukciji ovog portala sa zapadnim portalom Vrata od mora pokazuje zajedničke stilske odlike dvije sačuvane gradske kapije Herceg Novog a što ukazuje na isto vrijeme njihovog nastanka. O tom vremenu govori natpis na arapskom jeziku koji se danas nalazi na istočnoj fasadi Kule gradskog sata, odnosno, na istočnoj fasadi prvobitne kule nad Kopnenim vratima. Kako dio Zapadne kapije iznad segmentnog luka nije sačuvan a mogao je biti uokviren spoljnim lukom prelomljenim u tjemenu kao što je to slučaj kod Vrata od Mora, moguće je pretpostaviti da je ovaj

Originalni djelovi luka portala Zapadne kapije

Originalni djelovi dovratnika i luka prvobitne Zapadne kapije

Vrata od Mora, izgled prema zapadu

natpis izvorno stajao nad Zapadnom kapijom grada, između segmentnog i gornjeg luka koji je uokviravao ovaj prostor.¹⁵

Na bočnim stranama kapije sačuvala su se udubljenja u kojima su stajale šarke za nošenje vrata. Ostaje, međutim, pitanje da li su to udubljenja za nošenje poznijih vrata koja su stajala u prolazu ispod osmougaone kule ili su pripadala starijim vratima iz mletačkog i turskog perioda. Kako nisu pronađeni nikakvi podaci koji bi ukazivali na vertikalne osovine prvobitnih vrata o njihovoj konstrukciji može se suditi jedino na osnovu analogija sa Vratima od Mora kod kojih su sačuvani originalni kameni blokovi sa udubljenjima za vertikalne osovine oko kojih su se vrata okretala.

Naime, na osnovu otkrivenih podataka i analogije sa sačuvanim portalom Vrata od Mora, može se zaključiti da je starija Zapadna kapija u Herceg Novom nastala u obnovi starije odbrambene kule nakon velikog zemljotresa od 1667. godine. Pomenutu obnovu je, prema natpisu uzidanom na istočnoj fasadi prizemlja kule, preduzeo Mustafa aga a po nalogu sultana Mehmeda.

Na osnovu do sada stečenih saznanja može se zaključiti da najstarije djelove Kule gradskog sata u Herceg Novom predstavljaju gradska vrata nastala u vrijeme gradnje zapadnog gradskog odbrambenog zida. Prema mišlje-

¹⁵ Studijska grafička rekonstrukcija portala Zapadnih gradskih vrata biće predmet posebnog rada.

nju istraživača prošlosti Herceg Novog zidine grada oformljene su u cjelini 1551. godine, u vrijeme turske vlasti.¹⁶ Ovo hronološko određenje predstavlja gornju granicu vremenskog okvira u kome je mogla nastati odbrambena kula sa Zapadnim gradskim vratima nad čijim prizemljem je sredinom 19. vijeka sagrađena osmougaona kula sa satom.

Odbrambena kula nad zapadnim gradskim vratima je pretrpjela niz pregradnji od kojih su evidentne dvije i to obnova nakon velikog zemljotresa od 1667. godine i pregradnja kule 1856. godine kada je nastala osmougaona kula sa satovima. I nakon 1856. godine intervenisalo se na uređenju građevine a među njima u najopsežnije spadaju radovi izvedeni posle zemljotresa od 1979. godine.

Kula gradskog sata u Herceg Novom; pogled sa Kanli kule

Ovoj građevini, međutim, do danas nije bila posvećena odgovarajuća stručna pažnja budući da je njen izgled odražavao ukus vremena iz sredine 19. vijeka a što se u velikoj mjeri kosi sa današnjim principima zaštite graditeljskih spomenika. Stoga je njenoj obradi potrebno pristupiti u skladu na važećim načelima zaštite i prezentacije graditeljske baštine a što podrazumi-

¹⁶ Bogumil Hrabak, *Turske gradnje i dogradnje u fortifikacijama Herceg Novog*, Boka 17, Herceg Novi 1985, str. 83

jeva pristupanje konzervatorsko-restauratorskim intervencijama u skladu sa rezultatima proučavanja.

U tom smislu potrebno je pokrenuti poslove na uspostavljanju izvornih karakteristika građevine i njihovoj prezentaciji u duhu važećih načela zaštite graditeljskih spomenika. Potrebne mjere intervencija obuhvataju restauraciju oštećenih elemenata gradskih vrata, zaštitu od prodora vlage sa krova i prezentaciju unutrašnjosti osmougaone kule. Takođe, pretpostavlja i uklanjanje nestručnih intervencija nastalih tokom prošlosti kao i isticanje autentičnih arhitektonskih karakteristika.¹⁷

Zorica Čubrović

RESEARCH OF THE TOWN CLOCK TOWER IN HERCEG NOVI

Summary

The target of the most recent research of the Town Clock Tower in Herceg Novi, performed in 2007/08, was to estimate the relative chronology of the building of that important architectural landmark within the town walls. The research was performed within the works connected to the restoration project of the Town Clock Tower in Herceg Novi carried out by the Agency for Construction and Development of Herceg Novi and entrusted to the Regional Institute for Protection of Cultural Monuments Kotor.

By the study of archival sources it was found that the octagonal tower, dating from 1856, was built on the site of the destroyed first floor of the defensive tower erected on top of the western town gate of Herceg Novi (the Gate of the Land, the Gate of the Sea). The visual presentation of the mentioned Tower with the western Town Gate is preserved in the drawing by Fedor Karačaj dating from 1837, and its description in the report by Giacomo Montalbotti of 1788.

The architectural research of the Western Gate performed on this occasion showed that the appearance of the Western Gate regarding its features is very much like the western Gate of the Sea. The similarity was established according to the found original stone blocks of the jambs and vault of the gate. The similarity is emphasized by the identical relief motif of the rosette decorating the surface of the central stone in the axis of the segmental vault of both town gates.

Considering the inscription in Turkish preserved on the eastern side of the Town Clock Tower (Western Town Gate), according to which it was built after the order of the Sultan Mehmed by Mustafa Aga in 1667, and also according to architectural and stylistic similarities established between the Western Gate and the Gate of the Sea, it can be concluded that both gates on the western curtain wall of the town fortifications of Herceg Novi date from the time of the renovation of the town after the destructive earthquake of 1667.

¹⁷ Agencija za izgradnju i razvoj Herceg Novi već je preduzela niz intervencija na prezentaciji arhitektonskih vrijednosti kule gradskog sata. Umjesto naknadne čelične platforme u visini poda I sprata kule i zatečenog stepeništa postavljeno je novo spiralno stepenište kojim se omogućuje penjanje na krovnu terasu sa koje se sagledavaju široke panorame grada i neposredna okolina gusto izgrađenog gradskog tkiva Starog grada Herceg Novog.

Aleksandra KAPETANOVIĆ

PALATA ŠESTOKRILLOVIĆ U PERASTU

Ključne riječi: Porodica i kazada Šestokrilović, grb Šestokrilovića, porodice Čorko i Brguljan, arhitektonska analiza palate Šestokrilović

Ovaj rad nastao je na osnovu „Arhitektonske analize palate Šestokrilović“ urađene od strane nevladine organizacije EXPEDITIO iz Kotora. EXPEDITIO je u drugoj polovini 2008. godine angažovan od strane sadašnje vlasnice palate Šestokrilović da uradi arhitektonski snimak i analizu palate¹. Ova analiza je trebala da posluži kao osnova za izradu projekta rekonstrukcije palate, s obzirom da palata Šestokrilović do sada nije istraživana a da predstavlja jednu od značajnijih palata u Perastu.

Izrada arhitektonske analize je u prvoj fazi podrazumijevala: prikupljanje podataka, izradu snimka postojećeg stanja i detaljna istraživanja na osnovu kojih su dalje urađene neophodne analize. Kao rezultat urađen je elaborat koji sadrži: podatke o porodici i kazadi Šestokrilović; istorijski razvoj palate; opis palate sa svim karakterističnim elementima organizacije prostora, enterijera i eksterijera, materijalima, konstrukcijom; analogije sa drugim peraškim palatama; razvoj i modifikacije palate; vrijednosti i značaj palate kao i smjernice za projektovanje.

Arhitektonska analiza je rađena uz konsultacije sa stručnom službom Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor. Tokom ovog procesa izvedeni su i istraživački radovi u enterijeru palate, od strane slikara konzervatora Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor². Otvara-

¹ Zahvalnost za pomoć pri izradi „Arhitektonske analize palate Šestokrilović“ dugujemo: vlasnici palate g-di Debori Prutzman koja je imala razumijevanja za neophodnost istraživanja ovako značajnog graditeljskog nasljeđa, Zorici Čubrović i Jasminki Grgurević iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor na saradnji i pomoći, Vladimiru i Dušici Brguljan na informacijama koje su nam dali vezano za palatu, Tanji Piperović na ustupljenim fotografijama grbova sa ostrva Sv. Đorđa, kao i Pomorskom muzeju Crne Gore i Muzeju grada Perasta na uvidu u eksponate koji su se odnosili na palatu Šestokrilović

² Istraživačke radove u enterijeru palate vodila je slikarka konzervatorica Jasminka Grgurević

njem sonde na karakterističnim mjestima na zidovima i plafonu ispitana je njihova originalna obrada, profilacija, raspored polja, način bojenja, različite faze.

PORODICA I KAZADA ŠESTOKRILLOVIĆ

Tradicija govori da je Perast od davnina imao dvanaest porodičnih bratstava koja su se razvila iz prvobitnih porodica i nose naziv po njima, a koja su od srednjeg vijeka poznata kao kazade³.

Šestokrilovići su stara porodica i jedno od najstarijih Peraških bratstava. Oni su jedna od dvanaest prvobitnih porodica - kuća (mlet. *casade*) iz kojih se kasnije razvilo cijelo mjesto. Šestokrilovići u Perastu se javljaju **kao porodica i kao kazada**, koja se razvila iz ove porodice.

Prezime Šestokrilović kao **porodično** prezime se spominje veoma rano. Miloša Šestokrilovića pominje Mavro Orbin, oko **1160. godine**, kao peraškog "*kefaliju*" - vođu 150 Peraštana u doba dubrovačko-bokeljske koalicije protiv bosanskog bana Borića⁴. Porodica sa čistim prezimenom bratstva postoji sigurno u Perastu još krajem 17. vijeka, jer je palata u Luci na kojoj se nalazi natpis "Šestokrilović" građena 1691. godine. Međutim, izgleda da već krajem 18. vijeka porodica Šestokrilović, sa čistim prezimenom bratstva, više ne postoji, jer se ne navodi u dokumentu iz 1770. godine u kojem se nabrajaju porodice članice kazade⁵.

U djelu "Il regno degli Slavi" iz 1601. godine, Mavra Orbina (+1614) dubrovačkog pisac, hroničara opisuje se događaj iz 1160. godine - sukob du-

³ Jezgra kazada su bile prvobitne porodica iz kojih su se one i razvile i čija imena su nastavila da nose, ali su se kazadama pridruživale i druge porodice. Članovi kazada su se mijenjali kroz vrijeme, kao i broj pridruženih članova iz pojedinih porodica. Agregacija, tj. pribrajanje neplemičkih porodica jednoj kazadi, čime se dobivao stepen i povlastice domaćeg plemstva, se posebno često susreće u drugoj polovini 18. vijeka, kada su mnoge kazade oslabile. Tada u plemstvo prilaze uglednije porodice iz građanskog reda. Peraštani su i neke prijatelje svoga grada, iako nisu bili peraškog porijekla pripajali svojim kazadama.

Prvobitne porodice iz kojih su se razvile kazade u Perastu se uglavnom nisu održale, nego samo do 17. vijeka. Izuzetak je porodica Šilopi koja se održala do 20. vijeka.

Već od 16. vijeka kazade imaju svoje grbove. Sve porodice koje pripadaju jednoj kazadi imaju njen grb, i smatraju ga svojim porodičnim. Samo u nekim slučajevima ima nekih varijacija, kada porodice na grb kazade dodaju porodične simbole.

⁴ Pavao Butorac, Razvitak i ustroj peraške općine, str. 15

⁵ Mirko Vukasović, Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica, str. 70

brovačko-bokeljske koalicije protiv bosanskog bana Borića.⁶ Miloš Šestokrilović koji se u opisanom događaju, bez obzira koliko on bio historijski ukorijenjen, navodi kao vođa Peraštana je u stvari hronološki prvi Peraštanin koji se spominje.

Kazada pod imenom **Šestokrilović** ili **Šestokrilić**⁷ se prvi put javlja 1562. godine u dokumentima peraškog arhiva. Kazadi Šestokrilović pripadaju porodice: Šestokrilović, Buća (i Buća Paštrović), Lepetani, Pribetić, Krušala, Jakobica, Florio (Fiorio), Kolović (i Kolović Jakobica i Kolović Matikola), Matikola (i Matikola Balović), Marinović i Ferrara. Po imenima porodica koje su pripadale kazadi, zaključuje se da je ona bila veoma ugledno bratstvo. U dokumentu iz 1770. godine navedeno je da kazadi Šestokrilović pripadaju predstavnici slijedećih porodica: Marinović, Krušalić, Buća, Kolović i Ferrara. Izgleda da već u ovom peridu porodica Šestokrilović, sa čistim prezimenom bratstva, više ne postoji. Krajem 19. vijeka izumrli su neki ogranci porodice Mrinovic i Ferrara. Markiz Ivan Serposa⁸ je bio jedan od prijatelja Perasta, kojeg su Peraštani, iako nije bio peraškog porijekla pripojili kazadi Šestokrilović.

⁶ Dubrovački-bokeljski odbrambeni savez, koji je sklopljen u Dubrovniku protiv bosanskog bana Borića (o.1153-1167), činili su: Dubrovačka vojska od 6000 vojnika pod zapovjedništvom Miha Bobaljevića, Kotorani sa 400 vojnika pod vođstvom Petra Bolice, Ulcinjani sa 200 vojnika pod vođstvom Nikole Krivića i Peraštani sa 150 vojnika pod vođstvom Miloša Šestokrilovića. Vojska bana Borića imala je 10000 vojnika. Dubrovačko-bokeljska vojska se sukobila sa vojskom bosanskog bana u trebinjskom kraju, i u tom boju pobijedila. U opisu boja ističe se značaj poduhvata Peraštana pod Milošem Šestokrilovićem koji su uspjeli da pogube Tomaša Vukmirića, brata banove žene, što je bio prelomni trenutak za ishod boja. Ban je nakon toga sklopio mir sa Dubrovčanima, a dubrovački senat je bogato nagradio saveznike iz Kotora, Ulcinja i Perasta. Nakon povratka iz uspješnog boja nastao je sukob između Kotorana i Peraštana. Julije Balović, peraški pisac, navodi kako se na svečanosti sv. Tripuna u Kotoru, nakon pobjede, skupilo dosta Kotorana i Peraštana da proslave pobjedu. Na svečanosti je došlo do sukoba između Šestokrilovića i Bolice jer je Šestokrilović istakao junaštvo Peraštana zane-marivši ulogu Kotorana. Sukob se nastavio, i Peraštani su nakon toga posjekli Bolićine vinograde, Kotorani zatim spalili peraške lađe i Peraštani ponovo spalili dvije kotorske galije. U izmirenju Kotorana i Peraštana morali su da posreduju Dubrovčani.

Za događaj koji je opisan postoje oprečna mišljenja da li je istinit ili ne. On se ne spominje u Ljetopisu popa Dukljanina, dokumentu iz 12. vijeka. Pretpostavlja se da je cijela priča nastala je vjerovatno u 15. vijeku i to na osnovu više priča i legendi iz Kotora, Perasta i Dubrovnika. U 15. vijeku, u eri humanizma, pod uticajem probuđenih lokalnih ambicija lako su nicali ovakve legende sa svrhom da se što više istakne starost gradova i prikaže što "časnijom". U svakom slučaju ova zabilježena priča govori o već razvijenoj svjesnosti i težnji Peraštana za oslobađanjem od kotorske vlasti, koja je i nastupila 1585. godine.

⁷ Pavao Butorac u knjizi "Razvitak i ustroj peraške općine" kazadu naziva Šestokrilić, i navodi da se u periodu 16-18 vijeka javljaju oba oblika naziva i Šestokrilić i Šestokrilović, dok se danas zadržao naziv Šestokrilović

⁸ Markiz Giovanni de Serpos je krajem 18. vijeka pisao o „*Dissertazione polemico-critica sopra due dubbi di coscienza concernenti gli Armeni cattolici, sudditi dell'Impero ottomano*“, Venice, 1783

Sredinom 17. vijeka, u periodu od 1645 do 1684, povremeno se ovo bratstvo u Zelenoj knjizi ne bilježi pod svojim imenom već kao kazada **Buća**. Porodica Buća je jedna od najznačajnijih kotorski porodica. (u 14. vijeku je jedan ogranak kotorskih Buća primljen i u dubrovačko plemstvo, a susreću se i u Šibeniku u 15. vijeku i u Kalabrijii u 18. vijeku). Jedan se ogranak ove kotorske porodice vjerovatno još u srednjem vijeku preselio u Perast, imajući posjede na starom području opatije sv. Đorđa. Svakako se ovaj peraški ogranak porodice Buća, možda ženidbom ili baštinjenjem, pridružio već rano peraškoj kazadi Šestokrilović, ali je sačuvao svoj kotorski porodični grb. Porodica Buća je u 17. vijeku vjerovatno bila veoma uticajna i jaka u bratstvu Šestokrilović, kako brojem tako i ugledom, da je svoje prezime nametnula cijelom bratstvu. Međutim, kad je ova porodica malo oslabila, krajem 17. vijeka kazada ponovo dobija staro ime - Šestokrilović.

Promjena naziva kazade bilježi se još samo jednom, 1655. godine, kada se prezime Lepetani koristi kao naziv za cijelo bratstvo Šestokrilovića. Još jedna od znamenitih porodica koje su pripadale kazadi Šestokrilović je porodica Florio, koja se u 17. vijeku preselila na Prčanj. Ova porodica je na Prčanju u 18. vijeku sagradila palatu Florio-Luković, koja je poznata po sačuvanom salonu sa početka 19. vijeka.

GRB KAZADE ŠESTOKRILOVIĆ

Grb porodice i kazade Šestokrilović se nalazi na palati Šestokrilović u Perastu. On se nalazi na glavnoj fasadi palate, na krovnom vijencu i rađen je u malteru. Grb kazade Šestokrilović je sokolovo krilo sa šest rebaraca. Grb Šestokrilovića se pojavljuje još u Fojničkom grbovniku iz 14. vijeka⁹.

Grb kazade Šestokrilović na palati Šestokrilović

Dva grba kazade Šestokrilović isklesana u kamenu nalaze se i na nadgrobnim pločama u crkvi na ostrvu Sv. Đorđa. Peraštani su se ranije sahra-

⁹ To je grbovnik iz 1340. godine koji se čuvao i još uvijek čuva u Franjevačkom samostanu u Fojnici, u kome se nalazi skup od 139 grbova jugoslovenskih zemalja / http://www.heraldikasrbija.com/galerija/main.php?g2_itemId=1101&g2_page=8

njivali na ostrvu Sv. Đorđa sve dok nije izgrađeno groblje uz crkvu Sv. Mihovila u gradu. Jedan od njih se nalazi na grobnici članova porodice Florio, koja je pripadala kazadi Šestokrilović.

Grbovi kazade Šestokrilović na ostrvu Sv. Đorđa

Pavao Butorac u knjizi “Razvoj i ustroj peraške općine” navodi da se grb Šestokrilovića nalazi i na “Čorkovini” - palati Čorko u Penčićima građenoj 1710. godine. Međutim, ovo nije grb kazade Šestokrilović, već grb porodice Čorko. Porodica Čorko je pripadala kazadi Peroević, ali na grbu ima cvijeće-smilje, koje je prihvatila iz grba kazade Smilojević.

PALATA ŠESTOKRILOVIĆ U IZVORIMA

U dostupnim izvorima nalazi se veoma malo podataka o palati Šestokrilović.

Palata Šestokrilović se ne može sa pouzdanošću identifikovati na crtežu Perasta Agostina Albertija iz 1624. godine kao ni na graviri Perasta mletačkog kartografa Vincenza Coronellija iz 17. vijeka.

Palata Šestokrilović se nalazi na indikacionim skicama za katstarski plan Perasta iz 1836. godine, kao i na kasnijem katastarskom planu sa kraja 19. vijeka ili početka 20. vijeka.

Položaj palate Šestokrilović na planu iz 1836. godine

U knjizi “Razvitak i ustroj Peraške općine” nastaloj početkom 20. vijeka, najvjerojatnije u periodu 1918-1938. godine, Pavao Butorac navodi da se palata Šestokrilović tada nalazi u vlasništvu jednog ogranka porodice Čorko¹⁰. On u knjizi opisuje grb kao i balkon na palati sa “renesansnim” karakteristikama.

U knjizi “Kulturna povijest grada Perasta” istog autora, nastaloj u približno istom periodu, palata se navodi kao „kuća Čorko (Šestokrilić) u Luci“.¹¹

Na starim fotografijama Perasta sa početka 20. vijeka palata Šestokrilović se samo djelimično uočava. Na jednoj od tih fotografija koja prikazuje uvalu Luka iz gornje zone grada uočava se da je palata Šestokrilović imala bočnu, istočnu fasadu malterisanu tamnim malterom (vjerojatno crvenim, sa mljevenom opekom ili crvenicom, što je uobičajeno za kuće u Boki Kotorskoj). Na drugoj fotografiji koja prikazuje uvalu Luka sa novoprobijenog obalnog puta uočava se da je palata Šestokrilović imala jedan krovni prozor – lukijernu sa južne strane.

*Fotografija sa početka 20. vijeka,
uvala Luka u kojoj se vidi i palata Šestokrilović*

Opis palate Šestokrilović dat je u tekstu Gracije Brajkovića i grupa autora, “Neki manje proučavani primjeri građanske i crkvene arhitekture spomeničkog karaktera u Kotorskoj opštini” objavljenom 1987-1988. godine.

¹⁰ P. Butorac, Razvitak i ustroj Peraške općine, str. 111

¹¹ P. Butorac, Kulturna povijest grada Perasta, str. 428

Podaci o plati Šestokrilović nalaze se u “Popisu štete od zemljotresa”¹² iz 1979. godine. U kategorizaciji oštećenja i upotrebljivosti objekta koja je tada uspostavljena¹³ palata Šestokrilović je označena kao V kategorija - privremeno neupotrebljiva, sa teže oštećenom konstrukcijom. Za palatu Šestokrilović u *opisu deformacija i oštećenja konstruktivnih djelova objekta* navodi se: “*Prednji nosivi zid vertikalne pukotine od krovnog vijenca preko otvora drugog sprata, parapeta, nadprozornija prozora prvog sprata do otvora u prizemlju, reda veličine 2-10cm. Arhitektonska plastika nije oštećena.*”

Fotografija palate Šestokrilović iz 1979. godine, dokumentacija “Popis štete od zemljotresa”

Značajne podatke o urbanom razvoju Perasta, u okviru kojeg se posmatra i palata Šestokrilović i druge palate nastale u istom periodu, nalazimo u „Studiji zaštite graditeljskog nasljeđa Perasta“ koju je radio Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor 2002. godine.

¹² Područje crnogorskog primorja je trusno poručje, i često je tokom istorije bilo pogadano zemljotresima. Posljednji veliki katastrofalni zemljotres zadesio je ovo područje 1979. godine. Iako u tom zemljotresu Perast kao cjelina nije stradao toliko kao ostali gradovi, palata Šestokrilović je oštećena. Par mjeseci nakon zemljotresa urađen je “Popis štete od zemljotresa” u kome je analizirano stanje i oštećenja svih objekata.

¹³ Kategorizacija oštećenja i upotrebljivosti objekta se kretala od I (manja oštećenja, upotrebljivi objekti) do VI (teška oštećenja, neupotrebljivi objekti)

ISTORIJSKI RAZVOJ PALATE ŠESTOKRILOVIĆ

Tačne podatke o vremenu nastanka palate Šestokrilović ne nalazimo u dostupnim izvorima.

Na osnovu natpisa na vijencu ispod krova u kome je navedena 1691. godina, pretpostavlja se da je palata Šestokrilović sagrađena tada, krajem 17. vijeka. Palatu su najvjerojatnije sagradili i u njoj živjeli predstavnici **porodice Šestokrilović**, prvobirne porodice po kojoj je i cijela kazada Šestokrilović dobila ime. Na žalost podatke o graditeljima palate ne nalazimo u izvorima.

Kako se porodica Šestokrilović već krajem 18. vijeka ne pominje vrlo je vjerovatno da je već u prvom vijeku nakon gradnje palata prešla u vlasništvo neke **druge porodice**, koja je moguće pripadala kazadi Šestokrilović¹⁴.

Porodica koja se, nakon samih Šestokrilovića, najviše vezuje za palatu Šestokrilović jeste **porodica Čorko**. Porodica Čorko nije pripadala kazadi Šestokrilović, već kazadi Peroević, pa je vjerovatno palata u nekom trenutku, po ženskoj liniji ili nekim drugim uticajem, prešla u vlasništvo porodice Čorko. Ne zna se tačno kada je palata prešla u vlasništvo porodice Čorko, ali se ona već sa sigurnošću u drugoj polovini 19. vijeka nalazi u posjedu ove porodice. Pavao Butorac navodi da se palata Šestokrilović u prvoj polovini 20. vijeka nalazi u vlasništvu jednog ogranka porodice Čorko¹⁵.

Porodica Čorko je bila jedna od značajnijih peraških porodica, čiji potomci i danas imaju posjede u Perastu. Još početkom 17. vijeka članovi porodice Čorko se pominju među predstavnicima peraške opštine (Tripo Zuanov, 1603). U 17. vijeku spominju se glasoviti pomorci, među kojima i kapetan Mato Čorko, kao i kapetan Niko Čorko koji se istakao u španskoj pomorskoj službi, pa je postao guverner ostrva Majorke i dobio titulu markiza.

¹⁴ Porodice koje su stanovale u palati su, i nakon intervencija koje su se na njoj dešavale, sačuvale vijenac sa grbom i natpisom. To nam može ukazati da su možda te porodice pripadale kazadi Šestokrilović, ili da su jednostavno imale razvijen odnos prema vrijednostima i značaju palate i zbog toga sačuvale grb iako nisu bile u toj kazadi.

¹⁵ Pavao Butorac, Razvitak i ustroj peraške općine i Kulturna povijest grada Perasta

U 17. vijeku spominje se i Grgur Čorko, trgovac, a krajem 18. vijeka Mato Čorko je jedan od predstavnika peraške opštine. U 19. vijeku se spominje kapetan Krsto Čorko, kao i Anton Čorko zapovjednik parobroda "Ercole" 1867. godine.

*Portret kapetana Krsta Čorka (nepoznati autor; kraj XVII v.),
Pomorski muzej Crne Gore, Kotor*

Na osnovu informacija dobijenih od nasljednika porodice Čorko zna se da je krajem 19. vijeka u palati Šestokrilović stanovala **Kate Čorko**, nakon što je postala udovica, sa dvije ćerke. Palatu je naslijedila jedna od dvije ćerke, Meri Čorko, rođena 1890. godine. Meri Čorko se udala za kapetana Krila Brguljana sa Prčanja, tako da je palata Šestokrilović prešla u vlasništvo porodice **Brguljan**.

Meri i Krile Brguljan su stanovali u palati Šestokrilović do 20-ih godina 20. vijeka, kada su se preselili u Srbiju, a palatu su od tada povremeno, uglavnom ljeti, koristili. Prema podacima koji su dobijeni od članova porodice Brguljan, porodici Čorko su ranije uz palatu Šestokrilović pripadale i dvije kuće koje se nalaze u njenoj neposrednoj blizini sa istočne strane, jedna sa gornje a druga sa donje strane ulice Stari put.

Nakon Drugog svjetskog rata prvi sprat palate Šestokrilović koriste porodice iz Perasta, dok je drugi sprat koristilo omladinsko društvo iz Čačka.

Vladimir i Vjekoslav Brguljan¹⁶, sinovi Meri Čorko i Krila Brguljana, kao nasljednici ponovo dobijaju nazad na korišćenje cijelu palatu 1974. godine. Članovi porodice Brguljan su povremeno stanovali u palati Šestokrilović do 2006. godine, kada su je prodali.

LOKACIJA PALATE

Palata Šestokrilović se nalazi u jugoistočnom dijelu Perasta. Ovaj dio grada nazvan je “Luka” po uvali u kojoj se nalazilo jedno od dva peraška pristaništa. Palata je u priobalnoj zoni, i izlazi direktno na pješačku ulicu “stari put”.

Položaj palate Šestokrilović

Palata Šestokrilović se nalazi na uskoj i dugoj parceli, upravnoj na obalu, koja se pruža od ulice Stari put do platoa crkve Rođenja Bogorodice. Palata se nalazi u donjem dijelu parcele, neposredno uz ulicu Stari put. Sa istočne strane palate je pristup koji vodi do ulaznog portala u ograđeno dvorište.

Slobodan prostor koji se nalazi ispred palate, između ulice Stari put i obalnog puta a koji je danas dio javne komunikacije, je vjerovatno ranije pripadao palati. To je bio prostor koji je služio kao prilaz palati, kao *pristanište*,

¹⁶ Vladimir Brguljan, pravnik, radio je na polju zaštite kulturnog nasljeđa, baveći se spomeničkim pravom – posebnom granom prava koja se odnosi na nepokretna i druga kulturna dobra. Od 1954. godine radio je u tada novoosnovanom Zavodu za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, a od 1979. do 1995. godine je bio nastavnik Pravne zaštite graditeljskog nasljeđa na postdiplomskim studijama Arhitektonskog fakulteta u Beogradu. Po pozivu, bio je 1970. godine predstavnik SFRJ u UNESCO-vom specijalnom komitetu vladinih eksperata za pripremu projekta Konvencije o mjerama za zabranu i sprječavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prenosa svojine kulturnih dobara. Autor je knjige “Izvori spomeničkog prava u Jugoslaviji”, izdate u Beogradu 2000. godine.

Vjekoslav Brguljan, arhitekta, i njegova supruga Dušica Brguljan, keramičarka-slikarka, su takođe povremeno stanovali u palati. Dušica Brguljan koja živi i radi u Beogradu, uglavnom radi reljefe u keramici - „slike od gline“, gde je pronašla spoj arhitekture, slikarstva i vajarstva. Inspiracija za njen rad joj je prije svega bio Perast. Od 2003. godine, održala je tri samostalne izložbe i učestvovala u jednoj međunarodnoj. <http://dusicabrguljan.com/autor.htm>

manipulativni prostor za skladištenje i pretovar tereta, popravku i gradnju brodova. Slično rješenje nalazimo i ispred drugih palata u Perastu koje se nalaze na direktno na liniji ulice Stari put (palata Balović, Štukanović, Martinović).

Sa istočne strane palate je pristup koji vodi do ulaznog portala u ograđeno dvorište. Dvorište koje se nalazi sa sjeverne strane palate čine ostaci prizemnog pomoćnog objekta u istočnom dijelu i bistijerna sa terasom u zapadnom dijelu.

Iza dvorišta pružaju se podzidani terasasti vrtovi. Na terasastim vrtovima se nalaze stabla narandži. U gornjem dijelu terasastih vrtova postoji prirodna stijena, koja na parceli stvara veću visinsku razliku od uobičajene.

OPIS PALATE

Palata Šestokrilović predstavlja tipičan primjer **baroknih palata građenih u 17. vijeku** koje su u poređenju sa specifičnim tipom bokeljskih palata sa belvedereom iz 18. vijeka svedenije, manjih gabarita, jednostavnog volumena sa četvorovodnim krovom, ali sa već prisutnim određenim baroknim elementima. Barok se na Jadranskoj obali javlja početkom 17. vijeka „*i to ne u svojim bitnim elementima, to jest novom koncepcijom prostora, volumena i svjetla, nego u nekim površnim vanjskim pojavama (ornamentika, okviri od voluta i kartuša, oblik prozora ili sklonost gomilanju ukrasa) da bi tek u XVIII st. prodro i u oblikovanje pročelja i rješenja unutrašnjeg prostora...*”¹⁷

¹⁷ Kruno Prijatelj, Barok u Dalmaciji

Palata Šestokrilović je u poređenju sa drugim peraškim i bokeljskim palatama nastalim u baroknom periodu relativno manjih dimenzija i jednostavnije forme, ali skladnih proporcija. Palata ima jednostavnu kubičnu formu sa četvorovodnim krovom, bez za barok karakterističnih vidionica.

Palata Šestokrilović je pravougaone osnove, dimenzija približno 10 x 8 m. Dužom stranom prati liniju obale, i orjentisana je u pravcu sjever-jug. Glavna južna fasada je okrenuta ka obali i izlazi direktno na ulicu Stari put. Palata ima prizemlje i dva sprata, i pokrivena je četvorovodnim krovom. U prizemlju palate je centralno postavljen široki ulazni portal, kojim se direktno sa ulice ulazi u palatu. Uz glavnu fasadu palate, sa istočne strane, prislonjeno je kamenom podzidano spoljašnje stepenište koje vodi do centralno postavljenog balkona i portala na prvom spratu. Na drugom spratu je centralno postavljen manji balkon sa profilisanim kamenim konzolama i balusterima.

U dvorištu palate, sa zadnje strane, u sjeverozapadnom uglu je bistijerna sa terasom preko koje se ulazi na drugi sprat palate.

Na glavnoj fasadi na centralnoj osi se nalaze tri portala, na svakoj etaži po jedan, i dva balkona na prvom i drugom spratu. Simetrično u odnosu na ovu centralnu osu je postavljena po jedna osa sa prozorskim otvorima. Na glavnoj fasadi ispod krova je profilisani vijenac u malteru. Na vijencu se centralno postavljen, iznad balkona drugog sprata, nalazi grb Šestokrilovića i natpis: SESTO 1691 CRILOVI / CH /.

ORGANIZACIJA PROSTORA

Organizacija prostora kakvu zatičemo danas u palati Šestokrilović rezultat je **promjena koje su nastale kroz više faza** pregradnje kuće, i predstavlja **preklapanje izvorne organizacije prostora, sa kraja 17. vijeka, sa većim izmjenama nastalim u 19. vijeku i posljednjim nastalim nakon zemljotresa 1979. godine.**

U prizemlju palate Šestokrilović, kao i u svim drugim kućama u Perastu i Boki Kotorskoj, se nalazi konoba. Konoba je služila određenim privrednim potrebama, kao ostava i spremište, i u njoj se nikada nisu nalazile stambene prostorije. Prostor konobe u palati Šestokrilović je jedinstven, tj. nije podijeljen pregradnim zidovima. Jedino se u jugoistočnom uglu konobe nalazi niša u kojoj je u novije vrijeme postavljen toalet. Moguće je da se ovaj prostor i ranije koristio u te svrhe, jer su se koristili kanali sa vodom koji su prolazili kroz kuću.¹⁸

¹⁸ Slično rješenje je postojalo i u nekim drugim kućama u Perastu (kao npr. u kući na istočnom ulazu u grad).

Cijeli Boko Kotorski zaliv pa i grad Perast u okviru njega karakteriše specifičan geomorfološki sastav zaleđa - planina koje ga formiraju i okružuju. To je specifična vrsta kreč-

Konoba je unutrašnjim, jednokrakim, stepeništem, koje se nalazi u sjeverozapadnom uglu kuće, povezana sa prvim a zatim i drugim spratom. Kamennim stepeništem, koje je prislonjeno uz glavnu fasadu, se direktno sa ulice ulazi na prvi sprat.

Na prvom spratu palate Šestokrilović, kao što je bio običaj u kućama i palatama u Perastu, su se nalazile reprezentativne prostorije - salon, koji se koristio kao dnevni boravak i u kome su primani gosti, kao i sobe.

Organizacija prostora na prvom spratu je definisana u 19. vijeku. Spoljašnjim stepeništem, preko balkona i centralno postavljenog portala ulazi se u hodnih oko kojeg su simetrično postavljene dvije prostorije - glavni salon sa istočne strane i drugi salon/ili soba sa zapadne strane. Sve ove prostorije se nalaze u prednjem, južnom, dijelu (traktu) kuće. Iz hodnika se ulazi i u zadnji, sjeverni, dio kuće, u kome se nalazi hodnik sa stepeništem u sjeverozapadnom uglu, i u kasnijoj fazi dograđen toalet u sjeveroistočnom uglu.

Jednokrako stepenište u sjeverozapadnom uglu se nastavlja i vodi i od prvog do drugog sprata.

Na drugom spratu u peraškim kućama su najčešće bile smještene pomoćne prostorije i sobe za ukućane. Na drugom spratu palate Šestokrilović, u zadnjem traktu se nalazi centralno postavljen hodnik, sa čije zapadne strane su stepenište i toalet koji je naknadno dograđen, a sa istočne strane je kuhinja. Kuhinja je zadržala izvorni položaj, organizaciju i elemente. Iz hodnika se kroz centralno postavljena vrata na sjevernom zidu kuće izlazi u dvorište. Iz hodnika se ulazi u prednji trakt, koji je podijeljen na tri dijela. Prostorija koja je centralno postavljena, iz koje se izlazilo na balkon, je vjerovatno služila kao trpezarija - *tineo*. Iz ove prostorije se ulazi u dvije bočne sobe.

U potkrovlju palate se nalazi tavan do kojeg se dolazi iz kuhinje, kroz uski pravougaoni otvor u tavanici.

njačkih stijena tzv. mrežastog krša koji propušta vodu sve do vododržljivih slojeva. Ti vododržljivi slojevi su u slučaju zaliva ili potopljeni pod more ili izbijaju u njegovoj površini. Područje Boke Kotorske inače karakteriše velika količina padavina, tako da se sva slatka voda iz zaleđa sliva u zaliv, i to u vidu izvora - podvodnih vrulja ili boljuna. Ovi izvori su često tokom ljetnih mjeseci suvi, ali za vrijeme velikih kiša oni "prorade".

Perast je naselje koje je formirano na krečnjačkoj stijeni, na nizu izvora koji izbijaju iz samog podnožja brda. Jedan od sistema da se voda iz ovih prirodnih izvora reguliše, tj. sprovede do mora i u zonama gdje su izgrađene kuće, bila je izgradnja kanala koji su se nalazili ispod nivoa poda konobe kuća. Stoga je sadašnje naselje formirano na nizu kanala, kojima velika količina pitke vode otiče direktno u more.

U nekim konobama ovi izvori su čak djelimično, u gornjoj zoni ostavljeni vidljivi tj. nepokriveni. Tako npr. u starijem dijelu kompleksa Bronza, u zadnjem dijelu konobe postoji živa stijena iz koje za vrijeme velikih kiša izvire voda koja onda otiče kroz kanal ispod nivoa poda.

KONSTRUKCIJA I MATERIJALI

ZIDOVI

Zidovi palate Šestokrilović, kao i većine kuća u Perastu i Boki, su zidani od lokalnog kamena- krečnjaka sivkaste boje. Debljina zidova palate Šestokrilović se kreće od 90 do 66 cm.

Fasada je rađena od četvrtastih preciznije klesanih kvadera. Kao vezivo se koristio krečni malter. Spojnice na fasadi palate su izbačene i rađene su od crvenkastog maltera, koji se najčešće koristio za malterisanje bočnih fasada izloženih kiši. Ovaj malter se dobijao dodavanjem mljevene opeke ili zemlje crvenice, i na taj način je dobijao bolja hidroizolaciona svojstva. Fugovanje tim crvenkastim malterom se sreće u Boki samo u rijetkim slučajevima.

Unutrašnje lice zida zidano je približno četvrtastim, pritesanim kamenom. U konobi je zid prekrečen krečnim mlijekom. Na gornjim etažama unutrašnje lice zida je bilo malterisano, i to krečnim malterom u više slojeva. Ova podloga je korišćena za dalju obradu zidova koji su u većini slučajeva bili bojani ili na kojima je, kao što je na jugoistočnom salonu na prvom spratu, rađena malterna dekoracija.

MEĐUSPRATNE KONSTRUKCIJE

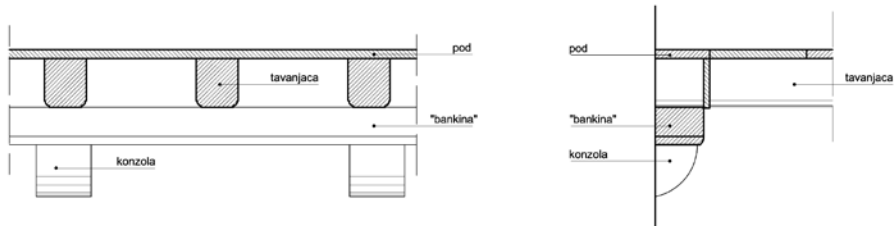
Kod palate Šestokrilović sve međuspratne konstrukcije su drvene. Međuspratna konstrukcija se sastoji od drvenih greda - tavanjača koje se pružaju tako da svladavaju kraći raspon i oslonjene su na podužne zidove kuće - sjeverni i južni.

Oslanjanje drvenih konstruktivnih greda na nosive kamene zidove je riješeno na dva načina. Kod međuspratne tavanice iznad prvog sprata veza je ostvarena tako što su tavanjače oslonjene na gredu zvanu „bankina“ postavljenu duž podužnih zidova. Bankinu nose kamene konzole ugrađene u masu zida. Konzole su bez profilacije, oblikovane su u vidu četvrtine kruga. Njihov razmak varira, ali je približno 80 cm. Kod međuspratne tavanice iznad drugog sprata tavanjače se oslanjaju direktno na kameni zid, bez kamenih konzola i “bankine”. I kod međuspratne konstrukcije iznad prizemlja, koja se zbog naknadnih intervencija ne može u potpunosti sagledati, najvjerojatnije se tavanjače oslanjaju direktno na kameni zid.¹⁹

U salonima peraških bogatijih kuća u slučajevima kada su tavanjače ostajale vidne one su često brižljivo profilisane usijecanjem žljebova sa obje strane donjih ivica i njenim zaobljavanjem. Ovaj način ukrašavanja zove se „na baštun“. Tavanjače iznad prvog sprata palate Šestokrilović imaju ovu

¹⁹ Ako su rasponi greda u kućama bili veći, u konobi su se tavanjače podupirale po sredini gredom „bordunao“ (ital. bordonale) koja je imala dužinu čitave prostorije, a koja se oslanjanjala na jedan ili više zidanih ili drvenih stubova. U palati Šestokrilović ova konstrukcija je izvedena u novije vrijeme, nakon zemljotresa 1979. godine, i to od armiranog betona.

profilaciju, samo što je ona mnogo uža u odnosu na uobičajene. Ukupna širina obrađenog profila se često kreće oko 3 cm, dok je u palati Šestokriliović samo 1,5 cm.

Takođe, u reprezentativnim salonima i „bankine“ su mogle da budu profilisane. U palati Šestokriliović „bankine“ na prvom spratu su dobile profilaciju na specifičan način - tako što su na pravougaonu gredu dodate horizontalne i/ili vertikalne profilisane lajsne. Ovo rješenje nije uobičajeno za područje Boke.

U salonu koji se nalazi u jugoistočnom uglu prvog sprata palate konzole i „bankina“ su, tokom intervencija u 19. vijeku kada je oformljen salon sa malternom dekoracijom, maskirane profilisanim vijencem u malteru.

KROV

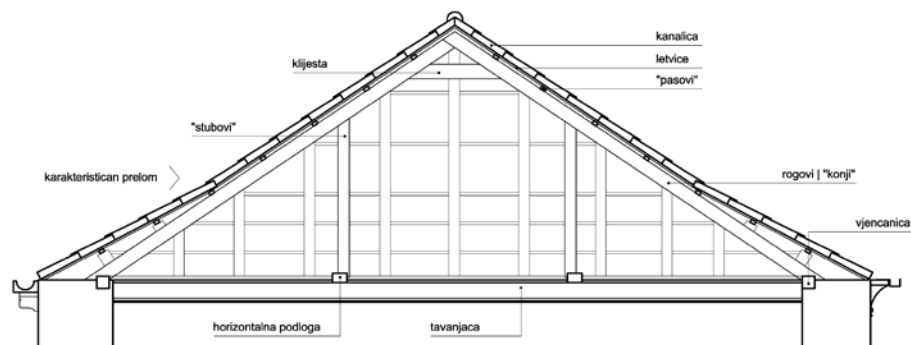
Krov palate Šestokriliović je četvorovodan, i sastoji se od drvene konstrukcije i pokrivača. Krovna konstrukcija na plati Šestokriliović je sačuvana u izvornom obliku, i karakteristična je za rješenja koja se javljaju i na drugim kućama u Boki sa četvorovodnim krovovima²⁰.

Tradicionalne drvene konstrukcije u Boki su imale jednu specifičnost koja je veoma jasno izražena i kod palate Šestokriliović – a to je karakterističan **prelom krovne ravni**, na otprilike 1/3 visine krova. U donjoj trećini

²⁰ Osnovni noseći elementi, karakteristični za sve konstrukcije krovova u Boki, su parovi greda rogova-»konja« (konio-ital. klin) koji se oslanjaju na podužne zidove kuće. Spoj krovnih ravni riješen je preko greda - dijagonala koje se oslanjaju jedna na drugu i na prvi par konja. Na kraćim, poprečnim, stranama kuće rogovi se oslanjaju na dijagonale. I rogovi i dijagonale se u donjoj zoni oslanjaju na horizontalnu gredu - vjenčanicu koja leži na sva četiri zida. Rogovi i dijagonale su poduprti na otprilike 2/3 njihovog raspona, „stubovima“ presjeka 9x11 cm. Ovi stubovi se oslanjaju na dvije horizontalne grede, presjeka 14x9 cm, koje se pružaju paralelno sa dužim zidovima kuće, i koje se oslanjaju direktno na tavanjače plafona drugog sprata. Rogovi su tipičnog presjeka 10x13cm i nalaze se na rastojanju od 60 do 75 cm. U gornjoj zoni rogovi su ukruženi kliještima.

Na osnovnu konstrukciju je zatim postavljena podkonstrukcija za pokrivač. Na robove su zakucani horizontalne letve „pasovi“, presjeka 3x5 cm i na rastojanju od oko 55cm. Na njima su upravno zakucane letvice, na rastojanju od 19-21 cm, između koji se slaže pokrivač. Pokrivač je od crijepa-„tigle“ tj. kupaste kanalice. Tokom posljednje sanacije na palati Šestokriliović stara kanalica je zamijenjena novom.

krova krovni pokrivač se ne oslanja direktno na rogove, već je uz pomoć podupirača pod odeređenim uglom izdignut.

PODOVI

Podovi u Palati Šestokrilović su na svim spratovima, osim u prizemlju, bili drveni²¹. Daske debljine 2,6 cm i širine 24-32 cm ekserima su pričkovane direktno na grede međuspratne konstrukcije. Nakon zemljotresa 1979. godine iznad drvenih konstrukcija prvog i drugog sprata postavljen je novi sloj drvenih konstrukcija, spregnutih sa postojećim. U prizemlju je pod pokriven pločama lokalnog kamena, crvenkaste i sive boje, neujednačenog sloga.

S obzirom da se u kuhinji nalazilo ognjište pod kuhinje je morao biti dodatno ojačan, pa su na drvenu konstrukciju postavljani dodatni slojevi. U kuhinji palate Šestokrilović ispod ognjišta su sačuvani ostaci vjerovatno izvornog popločanja za koje je korišćena opeka dimenzija 16x32cm, debljine 5 cm.

OBRADA FASADA

Dok su zidovi palate Šestokrilović, kao i većine kuća u Perastu i Boki, zidani od lokalnog kamena- krečnjaka sivkaste boje svi elementi drugostepene plastike: okviri oko vrata i prozora - "pragovi", profilisani vijenci nad otvorima, sastavni djelovi balkona (konzole, ploče, stubići i balusteri, po-

²¹ U salonima bogatijih peraških kuća i palata podovi su često bili pokriveni tavelama. To su bile ploče od pečene gline oker i crvenkaste boje, dimenzija 26x26 cm, polagane u malteru podlogu, i slagane u geometrijske šeme, najčešće u vidu dijagonalnog šah polja. U palati Šestokrilović ostaci ove vrste poda nisu pronađeni, pa je vjerovatno salon palate Šestokrilović bio pokriven samo drvenim gredama.

klopne grede), spoljna stepeništa rađena su od "korčulanskog kamena"²². Elementi drugostepene plastike rađeni od korčulanskog kamena su bili standardizovani, iz privrednih i praktičnih razloga. Kao jedinica mjere koristila se sve do polovine 19. vijeka mletačka stopa koja je iznosila 1' = 34,77 cm. Mletačka stopa se dijelila na 12 uncija (1" = 2,9 cm). Svi arhitektonski elementi od korčulanskog kamena zasnivali su se na prećutnom modulu od 1/2 mletačke stope = 17,38 cm, što je jednako širini pragova oko otvora. Arhitektonske mjere otvora, ali i svih drugih elemenata, su iz tog razloga često bile i standardizovanih proporcija.

Otvori na palati Šestokrilović su rađeni u najčešće zastupljenim proporcijama. Prozori na prvom spratu palate su dimenzija 4' / 3' = 139 / 104 cm = 4:3. Prozori na drugom spratu palate su dimenzija 3'6" / 2'6" = 121 / 86 cm = 7:5. Ulazni portal u prizemlju palate je maksimalnih dimenzija širine 5' = 173 cm, i visine 200 cm, tj oko 6' = 208 cm. Vrata na drugom spratu palate su standardne širine 3' = 104 cm, ali mnogo niža nego uobičajeno 170 cm. Vrata na prvom spratu palate su oko 3'3" = 112 cm i isto niža nego uobičajeno 187 cm.

I spratne visine u palati su rađene u modularnim mjerama. Spratna visina na prvom spratu palate je oko 9' = 312 cm, a na drugom spratu 8' = 278 cm,

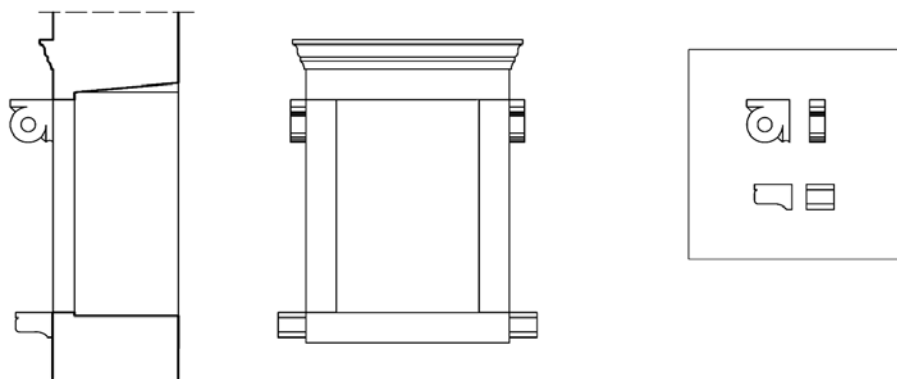
PROZORI I VRATA, KONZOLE NA PROZORIMA

Prozori i vrata na palati Šestokrilović su rađeni od kamenih pragova bez profilacije, sa tipski profilisanom gredom - vijencem iznad nadprozornika tj. nadvratnika. Na palati Šestokrilović su na svim prozorima postojale natprozorne prošupljene konzole - "uši"²³ i potprozorne konzole - zupci²⁴. U kasnijim fazama pregradnji, najčešće ugradnjom drvenih kapaka - škura, veći broj ovih konzola sa prozora palate Šestokrilović je obijen. One su ostale

²² „Korčulanski kamen“ je u Boki Kotorskoj poznat pod tim imenom jer je morskim putem dovožen iz čuvenih kamenoloma sa hrvatskih ostrva, najčešće Vrnika pored Korčule. „Korčulanac“ je za razliku od lokalnog kamena bio podesan za laku i preciznu obradu.

²³ "Uši" (lat. auriculae) ili đindule, kako ih zovu u Perastu, su prošupljene kamene konzole koje se nalaze iznad prozora, u ravni nadprozorne grede. Služile su, prije pojave drvenih kapaka - škura, za zaštitu od sunca - kao nosač za drvenu šipku o koju je bio okačen zastor. Zastor je pravljen od djelova platna starih brodskih jedara, šivenih dijagonalno. Zatezanje platna je vršeno pomoću metalnih kugli.

²⁴ Zupci (dentes) su kamene konzole koje se nalaze ispod prozora, u ravni podprozorne grede, predstavljale su nosače za kamenu ploču, ili drvenu dasku, na kojima su se postavljale saksije sa cvijećem ili se sušilo voće. Konzole su mogle biti različito profilisane, od najjednostavnijih polukružnih do dekorativno obrađenih. Zupci na palati Šestokrilović su imali karakterističnu profilaciju koja se sreće i kod međuspratnih tavanica.

sačuvane samo na tri prozora na drugom spratu: na prozoru kuhinje, na istočnoj fasadi, i na dva prozora na zapadnoj fasadi od kojih je jedan zazidan.

STOLARIJA

Vrata u prizemlju su karakteristična za glavna ulazna vrata u konobe peraških kuća. Dvokraka su, puna, i veoma široka, kako bi se u konobu mogla unostiti sva potrebna dobra. Na ovim vratima su sačuvani ostaci karakterističnog sistema zaštite. Postoje otvori u zidu u koje je dolazila drvena greda “pat”. Ova vrata su u gornjem dijelu bila oštećena, pa je u nekom trenutku izvršena popravka, i to veoma kvalitetno- ubacivanjem novih komada drveta zasječenih pod uglom.

Vrata na prvom spratu su najreprezentativnija i najkvalitetnije obrađena vrata na palati. Vrata istog tipa srećemo i na drugim bogatijim kućama i palatama u Perastu, gdje se takođe uvijek nalaze na glavnim ulaznim vratima. Vrata imaju dva polja rezbarena. Vrata su pretpjela veće izmjene još prije zemljotresa 1979. godine, kada je gornji isječen da bi se ugradilo staklo. Ovaj dio vrata je još uvijek sačuvan je u prizemlju palate, tako da se može uraditi njihova restauracija.

Vrata na drugom spratu, prema dvorištu, su jednokraka, puna vrata, karakteristična za vrata koja se nalaze prema dvorištu kuće. I na njima postoji veoma složen sistem zaštite.

Prozori sa kopcima - “škurama” su novijeg datuma, ali su rađeni po uzoru na tradicionalna rješenja. Prozori su dvokrilni sa podjelom na tri polja.

Sva vrata, prozori i škura na fasadi palate Šestokrilović su farbani **bijelom bojom** koja je karakteristična za Perast.

Detalji stolarije

BALKONI SA BALUSTERIMA

Na palati Šestokrilović se nalaze dva balkona, na prvom i drugom spratu. U knjizi “Kulturna povijest grada Perasta” Pavao Butorac navodi da se u Perastu sreću dvije vrste balkona (pergula ili solara) sa renesansnim i baroknim karakteristikama. Balkoni sa renesansnim karakteristikama su oni koji imaju stubiće - balustere sa kružnim presjekom u obliku boce s podlogom i pilastre na uglovima sa rozetama kao i konzole jednostavno stilizovane. Među **balkonima sa renesansnim karakteristikama** Butorac navodi balkone na palatama Zmajević, Štukanović, starijoj kući Mazarović i Čorko (Šestokrilović) u Luci.

Balkon na prvom spratu je pretrpio izmjene jer je prilikom dogradnje spoljašnjeg stepeništa njegova istočna strana uklonjena i on je trenasformisan u podest stepeništa. Korisna-čista širina balkona je 195 cm, a dubina 106 cm. Ovaj balkon ima jednostavno obrađene kamene konzole na kojima se oslanja profilisana ploča. Na balkonskoj ploči se nalazi bogato profilisana greda koja nosi ugaone stubiće sa motivom romba i balustere karakterističnog kružnog presjeka. Između ugaonih stubića sa po jednim prislonjenim polu-balusterom nalazi se 7 balustera sa prednje strane i po 4 balustera sa bočne strane. Na stubiće i balustere se oslanja bogato profilisana poklopna greda.

Balkon na drugom spratu palate je sličan balkonu sa prvog sprata, samo je još manjih dimenzija (čista širina 134 cm, dubina 82 cm). Između ugaonih stubića sa po jednim prislonjenim polu-balusterom nalazi se 4 balustera sa prednje strane i po 2 balustera sa bočne strane. Kamene konzole ovog balkona su bogatije profilisane, sa zakrivljenjima karakterističnim za barokne elemente. Profilisana ploča, greda, balusteri i poklopna greda su slični kao i na prvom spratu. Stubići na uglu su obrađeni sa motivom cvijeta.

VIJENAC SA GRBOM I NATPISOM

Na glavnoj fasadi palate Šestokrilović nalazi se krovni vijenac u malteru sa dekoracijom. U centralnom dijelu je grb porodice i kazade Šestokri-

Balkon na drugom spratu

lović. Ispod grba se nalazi natpis: SESTO 1691 CRILOVI / CH /. Svi poznati grbovi bokeljskih plemićkih porodica koji se pojavljuju na fasadama njihovih kuća i palata rađeni su u kamenu. Grb na palati Šestokrilović je jedinstven primjer sačuvanog grba rađenog u malteru.

PUŠKARNICE

Palata Šestokrilović je, kao i mnoge druge kuće u Perastu, bila obezbijedena puškarnicama²⁵. Na palati je identifikovano sedam puškarnica, od kojih se šest nalazi na glavnoj fasadi. Puškarnice su simetrično raspoređene između portala i prozora, na prvom spratu četiri, a na drugom dvije. Još jedna puškarnica se nalazi na prvom spratu, na bočnoj istočnoj fasadi. Sve puškarnice na palati Šestokrilović su zazidane, i to najvjerojatnije u 19. vijeku, tako da su danas one vidljive na fasadi ali se njihove niše ne mogu identifi-

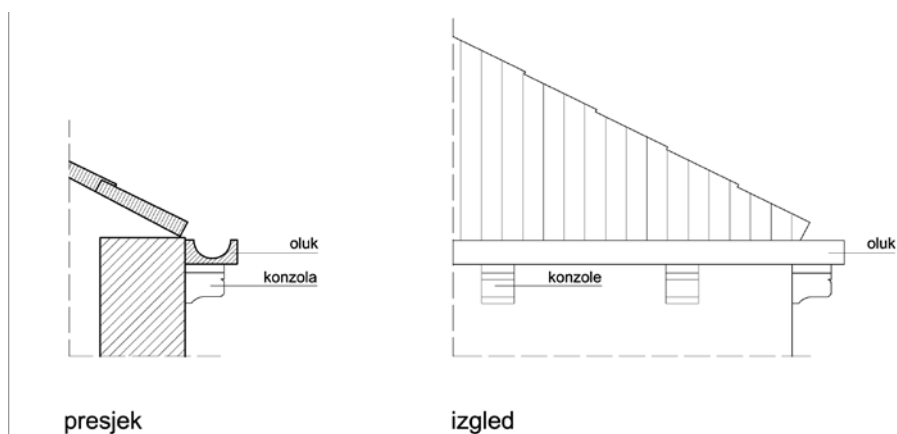
²⁵ Burna istorija i česti ratovi usloveli su da kuće u Perastu budu obezbijedene puškarnicama. Puškarnice su mali, skriveni otvori u zidovima koji služe za stražarenje, a kroz njih se provlači puščana cijev radi odbrane. Oblik puškarnice na unutrašnjoj strani fasadnog zida je u vidu pravougaone niše koja se kroz masu zida sužava i na fasadi pojavljuje kao otvor visok 10-15 cm, a širok svega nekoliko centimetara. Starije puškarnice su nastajale jednostavnim zasjecanjem uglova dva susjedna kamena. Mladi tip puškarnice, koji se javlja i na palati Šestokrilović, predstavlja kameni kvader od korčulanskog kamena koji ima precizno obrađen otvor u vidu obrnute ključaonice. Kvadratnog je oblika, a visina mu je često veća od visine jednog reda kamena.

kovati u enterijeru. Mogućnost pojave puškarnica na zapadnoj fasadi palate će biti moguće provjeriti nakon skidanja maltera iz enterijera.

CISTERNA ZA VODU - BISTIJERNA

Cisterna za vodu - bistijerna²⁶ kod palate Šestokrilović se nalazi sa zadnje strane kuće, smještena između sjevernog zida kuće i terasastih vrtova. Gornja površina bistijerne je popločana kamenim pločama i koristi se istovremeno kao terasa. Kod palate Šestokrilović gornji površina bistijerne se nalazi, netipično, na sredini visine prvog sprata²⁷.

²⁶ Kako u Perastu nije bilo izvora pitke vode, voda se sakupljala sa krovova i putem oluka sprovodila do rezervoara koji je bi dozidan uz kuću ili se nalazio u samj kući. Ove cisterne za vodu se u Boki nazivaju bistijerne.

²⁷ Obično se gornji nivo bistijerne nalazio u nivou prvog sprata, da se direktno sa prvog sprata moglo izaći na bistijernu čija je gornja površina obično služila kao terasa. Ovaj izuzetak kod palate Šestokrilović se vjerovatno javlja zbog konfiguracije terena, jer se terasasti vrtovi koji se nalaze u produžetku bistijerne nalaze na toj visini. Takođe, moguće je da je na prostoru dvorišta i bistijerne ranije postojao neki stariji prizemni objekat, pa da je palata izgrađena ispred tog objekta, a da je visina bistijerne određena visinom tog objekta.

Voda sa krova se skupljala preko oluka koji se nalazi na sjevernom i istočnom zidu. Horizontalni kameni oluk se sastoji iz spojenih blokova kamena koji su spolja pravougaonog presjeka a sa unutrašnje strane imaju polukružni žlijeb kroz preko kojeg se kišnica sakuplja. Ovaj horizontalni oluk se nalazi neposredno ispod krovnog pokrivača, a oslanja se na nizu kamenih profilisanih konzola. Voda se sa horizontalnog oluka vodila kroz vertikalni oluk²⁸ do bistijerne. Vertikalni oluk na palati Šestokrilović nije vidljiv, ali je najvjerojatnije uzidan u sjeverozapadnom uglu kuće.

Voda iz bistijerne se vadila kroz otvor koji je bio obrađen kao **kruna bunara**. Kruna bunara je gornji vidljivi dio bistijerne²⁹. Kruna bunara bistijerne palate Šestokrilović ima isklesan floralni ornament sa istočne strane.

ENTERIJER

KUHINJA

Kuhinja palate Šestokrilović je jedan od prostora koji je sačuvan u izvornom obliku. U kuhinji se od karakterističnih elemenata nalaze ognjište i ugrađena kamena sudopera - “*škafa*”.

Ognjište se nalazi u sjeveroistočnom uglu palate. Sastoji se od donjeg dijela, ozidanog opekom, na kome se ložila vatra. I gornja površina ognjišta je obložena opekom formata 32x16 cm. Od površine na kojoj se ložila vatra, u ravni zida, proteže se kanal, koji ide do dimnjaka. Ovaj kanal je zidan opekom a sa unutrašnje strane, prema kuhinji, oslanja na dvije kamene konzole. Iznad ognjišta se nalazi “*napa*” (*nappa*) za sakupljanje i odvođenje gasova, koja je najčešće bila rađena ili od drveta ili od opeke. Napa u palati Šestokrilović je novijeg datuma, nastala na mjestu stare, i rađena je od drveta.

²⁸ Vertikalni oluci su mogli biti rađeni od kamenih prošupljenih blokova ili od keramičkih cijevi. Kamene oluci su mogli biti dozidani uz zid, ali su najčešće bili uzidani u ravan zida.

²⁹ Zna se da su se krune bunara u ovim krajevima upotrebljavale bez prekida od 14. do 19. vijeka, a njihov karakterističan oblik okruglih krune je došao iz Venecije. Krune bunara su rađene od korčulanskog kamena. Kruna bunara se sastoji od donjeg zaobljenog dijela u obliku zarubljene kupe iznad kojeg se nalazi ploča četvorostranog oblika sa slijepim arkadicama. Donji dio krune može da bude neobrađen, ali su nekada na njemu isklesani grbovi, likovi, lišće ili drugi ukrasi.

Karakteristično rješenje sudopere koje srećemo u kućama u Boki Kotorskoj je kamena sudopera - ili "škafa" ugrađena u zid kuće, u dnu otvora koji je formiran za prozor. Na taj način se koristila već formirana niša, kao i svjetlo prozora, a voda koja se koristila se izbacivala kroz otvor u zidu vani, do kanala kojima se dalje odvodila. U palati Šestokrilović "škafa" se nalazi na sjevernom zidu, neposredno uz ognjište.

SALON NA PRVOM SPRATU

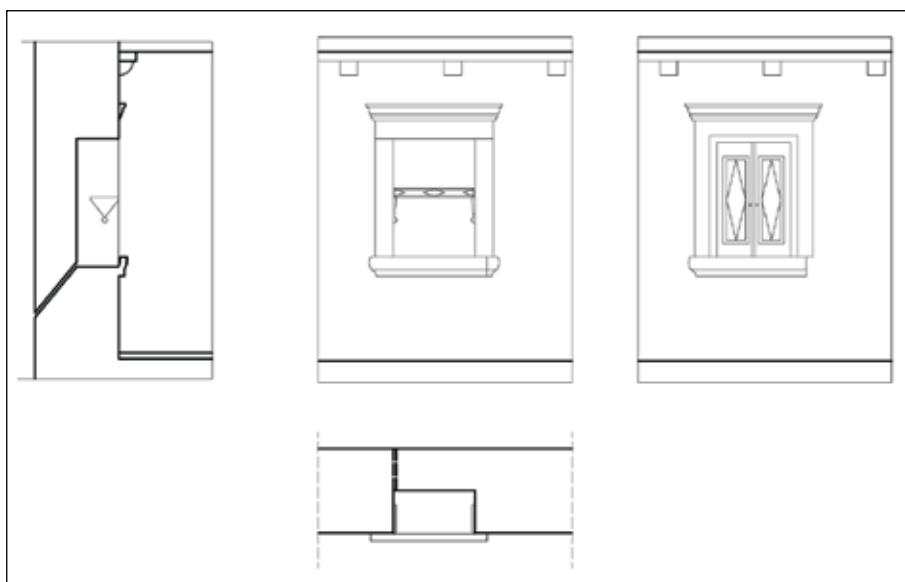
Na prvom spratu palate Šestokrilović u cjelosti je sačuvana koncepcija prostora i obrada enterijera iz 19. vijeka u hodniku i dva salona. Od posebnog je značaja naročito u potpunosti sačuvana obrada zapadnog salona sa malternom dekoracijom.

KAMENI UMIVAONIK

U palati Šestokrilović, na prvom spratu se nalazi jedna ugrađena kamena niša/ orman, koja je izvorno bila kameni umivaonik. Ona predstavlja dio tzv. kamenog namještaja kuće, koji se klesao i postavljao istovremeno sa gradnjom kuće i nosio često stilske oznake³⁰.

Kamena niša u palati Šestokrilović se nalazi na prvom spratu, centralno postavljena na sjevernom zidu. Ova niša se danas koristi kao orman, koji je naknadno dobio drvene kapke, ali je izvorno bila umivaonik, jer u donjoj zoni ima kamenu školjku kao i kanal za odvođenje vode. Umivaonik je oivičen ravnim, neprofilisanim pragovima od korčulanskog kamena. Iznad gornjeg praga umivaonika se nalazi profilisani vijenac, a u donjem dijelu je profilisana kamena greda sa udubljenjem - školjkom za vodu.

Na bočnim unutrašnjim stranama umivaonika postavljeni su držači za policu koja je u nekoj fazi demontirana. Police su mogle biti drvene ili kamene. Na umivaoniku u palati Šestokrilović nalazila se sigurno kamena po-

³⁰ Razna udubljenja u zidovima, niše i zidni ormani su se oduvijek upotrebljavali za spremanje hrane, odjeće i drugih predmeta. U tradicionalnoj arhitekturi su često zastupljene veoma jednostavne i male niše tzv. panjege, i to najčešće u prizemlju. Međutim, pored ovih običnih, jednostavnih niša pojavljuju se i ukrašene niše oivičene profilisanim dovratnicima, sa stopom, pragom i vijencem. Ove zidne niše se u nekim kasnijim fazama zatvarane drvenim krlima i na taj način se dobijaju ormani.

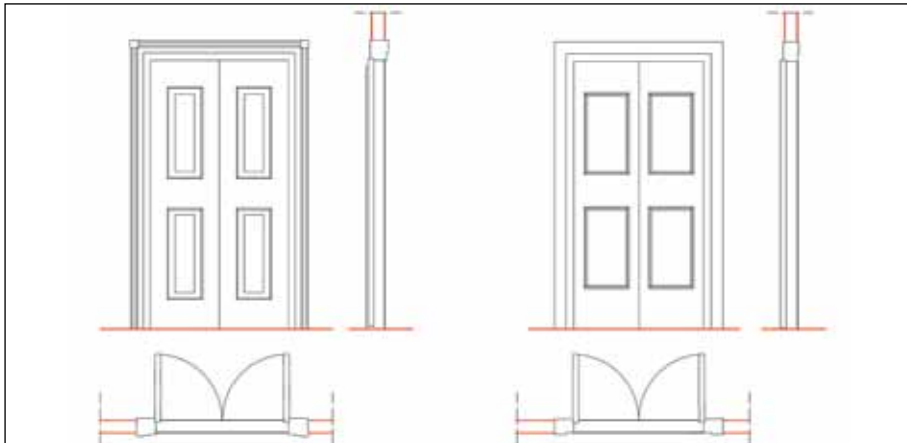
U boljim kućama ormani su redovno ukrašavani i postavljani u glavnom salonu, ali i u ostalim prostorijama. U Dubrovačkom arhivu su sačuvani podaci da su početkom 16. vijeka ormani bili klasani sa bogatim ukrasima i naručivani u velikom broju za nove palate.

lica, jer je jedna takva polica pronađena ugrađena u stepenište sa zadnje strane kuće. Analizom dimenzija ove kamene police koja sa čeone strane ima plitki reljef sa rombovima, kao i upoređujući je sa sličnim primjerima u Perastu i Dubrovniku, došlo se do zaključka da je ta polica pripadala umivaoniku.

STOLARIJA U ENTERIJERU

Stolarija u enterijeru palate Šestokrilović čini jedan od značajnih elemenata ukupne obrade enterijera iz 19. vijeka. Ta stolarija se još uvijek nalazi u veoma dobrom stanju.

Dvokrilna vrata na prvom spratu, koja iz hodnika vode u dva bočna salona i zadnji trakt palate, su najreprezentativnija i bogatije profilisana u odnosu na sva druga vrata. Dvokrilna vrata na drugom spratu, koja iz trpezarije vode u dvije bočne sobe i hodnik kao i ona koja iz hodnika vode u kuhinju, su istih dimenzija kao vrata na prvom spratu ali su jednostavnije profilacije.

OKOVI

Posebnu vrijednost enterijera palate Šestokrilović čini raznovrstan i veoma dobro sačuvan okov stolarije.

DRVENO STEPENIŠTE I OGRADA STEPENIŠTA

NAMJEŠTAJ I UMJETNIČKE SLIKE IZ PALATE ŠESTOKRILLOVIĆ

U bogatijim peraškim kućama i palatama, posebno u salonima, nalazio se vrijedan namještaj i umjetnička djela. U literaturi nalazimo podatke da su se u kući Čorko, kao i u nekim drugim peraškim kućama (kao npr. Balović i Mazarović), nastajale i prepisivale se zbirke pjesama - bugarštica.

Dio namještaja koji se nalazio u palati Šestokrilović, među kojim i stilski namještaj iz 17. vijeka, prenijet je 50-ih godina 20. vijeka u Beograd gdje predstavnici porodice Brguljan danas žive. Među umjetničkim djelima koja su se nalazila u palatama posebnu pažnju zavrijeđuju **portreti**.

Početkom 20. vijeka Pavao Butorac navodi da se **portret Mata Čorka** „kapetana mletačkog vašela, na platnu, iz XVII vjeka, mletačke škole, u kasnoj renesansi (123 x93 cm) nalazi u kući pokojne **Kate Čorkove**“. On navodi da je ovaj portret “lošom rukom dirnut” ali da ipak predstavlja znatnu vrijednost.³¹ Takođe, spominje se da su se u istoj kući čuvale i dvije dragocjene “sibile” na platnu, rađene oko 1700. godine.³²

Takođe, Pavao Butorac navodi i portret u kući “pok. Em. Čorka”, „dobar portret iz XVII vijeka, mletačke škole koji predstavlja Grgura Čorka, trgovca“³³.

Kada su 50-ih godina 20. vijeka Meri Brguljan, rođena Čorko, i njen muž Krile Brguljan iznijeli namještaj iz palate Šestokrilović neka umjetnička djela, među kojima i portrete, koji su se nalazili u palati su predali, tj. prodali ili posudili na čuvanje, muzejima.

Jedan portret iz palate Šestokrilović je **1954. godine otkupio Pomorski muzej Crne Gore**. To je portret na kome je, **smatra se, predstavljen**

³¹ Pavao Butorac, Kulturna povijest grada Perasta, str. 447

³² Pavao Butorac, Kulturna povijest grada Perasta, str. 445

³³ Pavao Butorac, Kulturna povijest grada Perasta, str. 554

kapetan Krsto Čorko, ulje na platnu, rad nepoznatog autora, iz druge polovine 17. vijeka. Ovaj portret spada u najstarije portrete fonda Pomorskog muzeja, i nalazi se danas u njegovoj stalnoj postavci. Na portretu je predstavljen kapetan Čorko, odjeven u barokni kostim, sa atributima svog zvanja - nautičkim šestarom, atlasom i kompasom, dok je u pozadini slike prikazan jedrenjak tipa *nava* - koji su peraški pomorci koristili kroz čitav 17. i 18. vijek³⁴.

Po informacijama dobijenim od porodice Brguljan na portretu je predstavljen kapetan Krsto Čorko. Za njega se smatralo dugo, prema podacima navedenim u knjizi "Istorija Perasta" konta Frana Viskovića, da je bio guverner Balearskih ostrva i markiz na španskom dvoru. Međutim, dr Miloš Milošević pretražujući arhive u Španiji nije pronašao dokument koji bi potvrdio ovo tumačenje. U Zadarskoj naučnoj biblioteci se kao guverner na španskim ostrvima ne spominje Krsto već Nikola Čorko. Međutim, prema opisu portreta koji se nalazio u kući Kate Čorkove tj. u palati Šestokrilović, a koji iznosi Pavao Butorac, najvjerojatnije je u pitanju **portret Mata Čorka**. Prema sjećanju Vladimira Brguljana ovaj portret se nalazio u salonu palate na prvom spratu.

Meri i Krile Brguljan su 1950. godine **posudili na čuvanje i izlaganje Muzeju grada Perasta dva portreta, jedan akvarel i oružje**, koji su se takođe **nalazili u palati Šestokrilović**. Ugovor o posudbi je obnovljen sa nasljednicima Vladimirom, Vukosavom, Dušankom i Unom Brguljan 2003. godine. Dva portreta i akvarel iz palate Šestokrilović dio su istorijsko umjetničke zbirke Muzeja grada Perasta i nalaze se u njegovoj stalnoj postavci.

- Portret Antona Chiorco (Čorko), ulje na platnu, rad je nepoznatog autora iz druge polovina XIX vijeka. Portret je rađen prema fotografiji, koja se takođe čuva u Muzeju grada Perasta, a koja je rađena u Marseju. Anton Čorko je bio zapovjednik broda "Ercole" 1867. godine.
- Portret Krsta Čorka, ulje na platnu, rad je nepoznatog autora iz 19. vijeka.
- Parobrod "Ercole", akvarel na papiru, rad je nepoznatog autora, rađen u Trstu u drugoj polovini XIX vijeka. Na akvarelu je prikazan parobrod, ispod koga je natpis "Ercole Capitano Antonio Chiorco Trieste Giugne 1867"

Prema sjećanju Vladimira Brguljana oružje koje je predato muzeju nalazilo se izloženo na drugom spratu palate, na istočnom zidu trpezarije. Za portrete se ne zna sa sigurnošću gdje su se nalazili.

³⁴ Radojka Janičijević, Portreti iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore, str. 132

ANALOGIJE SA DRUGIM PERAŠKIM PALATAMA

Za analizu palate Šestokrilović veoma je značajno bilo poređenje sa drugim palatama i reprezentativnim kućama iz Perasta nastalim u istom periodu, tokom 17. vijeka, među kojima posebno starijom kućom Mazarovića i palatom Štukanović. Takođe, značajne analogije za segmente enterijera palate Šestokrilović iz 19. vijeka pronađene su u enterijeru kuće iz kompleksa Burović.

Najveća sličnost se može uočiti između palate Šestokrilović i **starije kuće Mazarovića**, kako u unutrašnjoj organizaciji prostora tako i u oblikovanju, i to prije svega zbog sličnih dimenzija, oblika sa četvorovodnim krovom, dodatog spoljašnjeg stepeništa, balkona sa “renesansnim” karakteristikama, i drugih elemenata.

Starija kuća Mazarovića građena je vjerovatno u drugoj polovini 17. vijeka, nakon 1687. godine. Ona je u poređenju sa velikim baroknim palatama iz 18. vijeka, baš kao i palata Šestokrilović, manjeg gabarita i jedostavnog volumena. Ima prizemlje i dva sprata, sa četvorovodnim krovom, i naknadno dozidano spoljašnje stepenište na glavnoj fasadi koje vodi do prvog sprata.

Krov na starijoj kući Mazarovića je prvobitno bio četvorovodan, a kasnije je nakon izgradnje palate postao trovodan. Danas su i krov i sve međuspratne tavanice urušeni. Međuspratne konstrukcije nad svim etažama su, kao i kod palate Šestokrilović, bile drvene, a grede tavanice su se oslanjale na zid na isti način - preko kamenih konzola koje su sačuvane.

U prizemlju se nalazila konoba. Prvom spratu se pristupalo spolja preko kamenog stepeništa kroz portal koji je centralno postavljen na južnoj fasadi. Na tom nivou, gdje se nalazio reprezentativni prostor kuće - “piano nobile”, nalaze se i bogati elementi kamenog namještaja. U sjevernom zidu, nasuprot glavom ulazu, nalazi se ugrađeni ormar sa kamenim pragovima i policama. Ovaj koncept se u istom obliku javlja i kod palate Šestokrilović, samo sa ugrađenim umivaonikom. S tim što su ugrađeni umivaonik i ugrađeni orman veoma slične forme. Na drugom spratu je, bila smještena kuhinja sa pomoćnim prostorijama. U sjeveroistočnom uglu, kao i kod palate Šestokrilović, postoji ognjište sa sačuvanim kamenim konzolama za napu. Na ovom nivou u sjeverozapadnom uglu, nalazi se niz puškarnica koje ukazuju na veoma važan odbrambeni karakter kuće. Puškarnice se nalaze i na palati Šestokrilović.

Na glavnoj fasadi na drugom spratu, se nalazi centralno postavljen balkon, kao i na palati Šestokrilović. U knjizi „Kulturna povijest grada Perasta“ Pavao Butorac navodi da se balkoni sa „renesansnim“ karakteristikama, koji imaju balustere sa kružnim presjekom, u Perastu sreću na par kuća među kojima na starijoj kući Mazarović i palati Šestokrilović. Jedan od prozora na

drugom spratu glavne fasade ima podprozorne kamene konzole i prošupljene konzole, kao što su imali svi prozori na palati Šestokrilović.

Starija kuća Mazarovića, druga polovina 17. vijeka

Veoma su značajne i analogije između palate Šestokrilović i **palate Štukanović**. Palata Štukanović se nalazi u drugoj od dvije prirodne uvale Perasta, u Penčićima. Ona je građena početkom 17. vijeka, 1621. godine, i iako je nastala kao rezultat sukcesivnog građenja i vještog prilagođavanja starijih objekata baroknoj organizaciji prostora, i ima dvije osnovne faze gradnje nastajale u periodu 16-17. vijeka kao i manji broj pregradnji unutar njih, u mnogim segmentima se može porediti sa palatom Šestokrilović. I palata Štukanović se kao i palata Šestokrilović nalazi neposredno uz liniju ulice Stari put, ima prizemlje i dva sprata, četvorovodan krov i centralno postavljen balkon na drugom spratu glavne fasade. I ona ima bistijernu u nivou prvog sprata sa zadnje strane kuće, kao i puškarnice u nivou drugog sprata. Na bočnoj fasadi fuge su ispupčene i rađene od crvenkastog maltera, isto kao i na palati Šestokrilović.

Posebno je značajno rješenje tavanice prvog sprata. U palati Štukanović, veoma slično kao i u palati Šestokrilović, postoje drvene grede sa profilacijom "na baštun", dimenzija 15x23 cm na razmaku od oko 35 cm, koje se preko bankine na konzolama oslanjaju na zid. Razlika je jedino što su grede u palati Štukanović bile slikane, a u palati Šestokrilović samo bojane u jednom tonu.

Palata Štukanović na staroj fotografiji

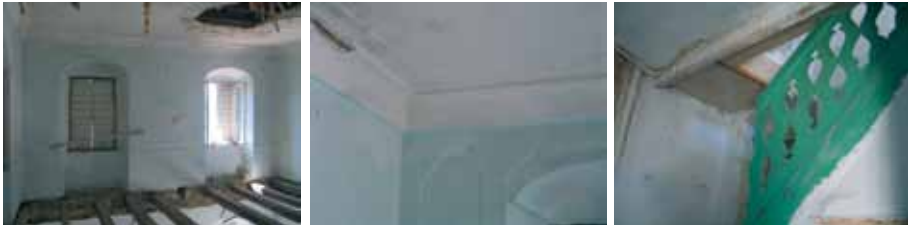
Slikane drvene grede sa profilacijom "na baštun" u Palati Štukanović

Značajne analogije za segmente **entrijera palate Šestokrilović iz 19. vijeka** pronađene su u enterijeru **kuće iz kompleksa Burović**. Kompleks Burovića se nalazi u zapadnom dijelu Perasta, u Penčićima. Značajan je kao cjelina na kojoj je uz centralni dio, koji predstavlja jedan od reprezentativnijih primjera barokne stambene arhitekture, dodato u drugoj fazi, najvjerovatnije u 19. vijeku, krilo koje se nalazi iznad ulice neposredno uz crkvu sv. Ivana Krstitelja.

Kao i kod palate Šestokrilović, i na kompleksu Burović postoje jasno definisane dvije osnovne faze gradnje - izvorna barokna i druga nastala u 19. vijeku. Razlika je jedino što je kod kompleksa Burovića na postojeću baroknu strukturu dodato krilo u 19. vijeku, dok su kod Šestokrilovića te intervencije vršene u okviru postojeće barokne strukture.

Kompletan enterijer u novom krilu kuće Burovića ima obradu sa malternom dekoracijom koja je veoma slična onoj u palati Šestokrilović. Koncept malterne dekoracije, oblici kao i dimenzije su skoro identični. Moglo bi se pretpostaviti da su korišćeni i isti šabloni, ili da je isti majstor radio i je-

dan i drugi enterijer. Razlika je što polja na malternoj dekoraciji u kući Burovića nisu bila dekorisana kao u Šestokrilovićima, i što je plafon bio bez centralne dekoracije. Značajno je da je isti koncept obrade enterijera u kući Burović realizovan u svim sobama i salonima prvog i drugog sprata, a ne samo u jednom salonu kao kod palate Šestokrilović, kao i da je velikoj mjeri sačuvan i u mnogo boljem stanju.

Detalji enterijera iz kuće u kompleksu Burović

FAZE RAZVOJA PALATE

Na osnovu analize dostupnih dokumenata, literature, svih ostalih izvora, snimka postojećeg stanja i arhitekture palate, uspostavljenih paralela sa drugim peraškim kućama i palatama, razgovora sa prethodnim vlasnicima palate, došlo se do pretpostavke kako je po fazama tekao razvoj palate Šestokrilović.

I FAZA – 17. VIJEK, 1691. GODINA

Palata je najverovatnije izgrađena 1691. godine³⁵, o čemu svjedoči natpis na vijencu glavne fasade. Palata je oblikovana po, u Boku Kotorsku

³⁵ Prema informacijama potomaka porodice Čorko don Gracija Brajković je navodio da je palata Šestokrilović rađena u dvije faze, da su prvo urađeni prizemlje i prvi sprat, a da je drugi sprat rađen 20 godina nakon toga. To bi moglo da znači da je palata sa drugim spratom završena 1691. godine, a da je prvi sprat bio podignut oko 1670-te godine.

tek donijetim, ranim baroknim principima. U toj prvoj fazi definisani su oblik i proporcija palate - njen gabarit, spratnost, oblik krova, raspored i veličina većine otvora. U toj fazi urađen je i profilisani krovni vijenac sa grbom, natpisom i dekoracijom.

Ulaz u toj prvoj fazi je bio u nivou prizemlja, kroz konobu. Veza između etaža je ostvarivana preko unutrašnjeg drvenog stepeništa koje i danas postoji na istom mjestu.

Otvor čiji su ostaci vidljivi na bočnoj, istočnoj fasadi postojao u toj prvoj fazi. U pitanju su vrata, čiji su pragovi uklonjeni. Analizirajući dimenzije ostataka ovih vrata može se zaključiti da su ona imala istu širinu kao i vrata na glavnoj fasadi drugog sprata. Visina ovih vrata se poklapa sa visinom vrata iste etaže na glavnoj fasadi. U donjoj zoni ovog zazidanog otvora vidljive su intervencije koje se nalaze na istoj visini kao i konzole balkona prvog sprata. Velika je vjerovatnoća da je ispred ovih vrata postojala neka konstrukcija, preko koje se moglo doći od spolja do prvog sprata. Moguće da je to bilo spoljašnje stepenište, ili možda svod koji je povezivao nivo prvog sprata palate sa nivoom dvorišta preko puta³⁶.

U prvoj fazi najvjerovatnije nije bilo izlaza iz kuće sa sjeverne strane prema dvorištu. Ovo je koncept koji se javlja i kod starije kuće Mazarovića.

U enterijeru je iz ove prve faze konoba ostala najvjerovatnije bez velikih izmjena. Na prvom spratu je kasnije došlo do većih intervencija tako da se ne može sa sigurnošću utvrditi izvorna organizacija tog prostora. Sigurno je da su u toj fazi grede tavanice prvog sprata bile vidljive. Na drugom spratu prostor koji je sigurno zadržao izvorni položaj i organizaciju jeste kuhinja. Prednji trakt drugog sprata, u kome se nalaze trpezarija i dvije sobe, moguće je da je zadržao izvornu koncepciju, ali se to ipak ne može sa sigurnošću potvrditi.

II FAZA - 19. VIJEK

Do većih intervencija na palati Šestokrilović, kao i na nekim drugim kućama u Perastu najvjerovatnije dolazi krajem 19 i početkom 20. vijeka, kada se dešava manji zamah u obnovi i kulturnom procvatu naselja. Međutim, vrlo je moguće i da su se manje promjene dešavale između 17. i 19. vijeka.

U intervencijama koje su se desile u 19. vijeku uspostavljena je organizacija prostora na prvom spratu palate koju zatičemo danas, kao i izvedena obrada kompletnog enterijera uključujući i enterijer zapadnog salona.

³⁶ Palati Šestokrilović u ovoj fazi sigurno je pripadala i parcela sa bočne istočne strane, uz liniju starog puta.

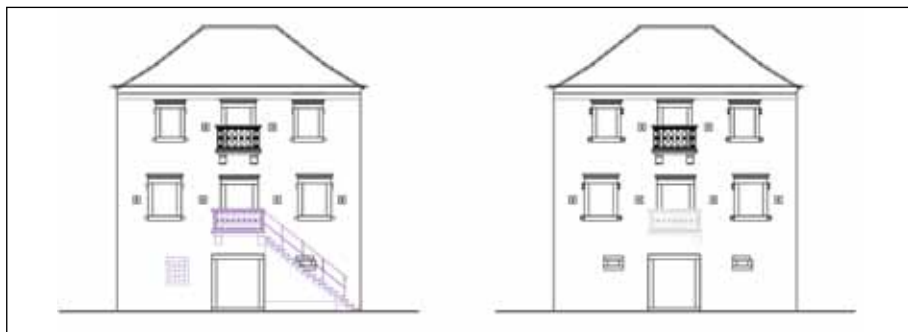
Nova organizacija prostora podrazumijevala je da se preko spoljašnjeg dozidanog stepeništa dolazi do centralno postavljenog glavnog ulaza u palatu. Kroz glavni portal ulazi se u hodnik, uz koji su sa bočnih strana postavljena dva salona. Na hodniku su postavljena bogatije obrađena dvokrilna vrata. Dvoje bočnih je vodilo u salone, a treća u zadnji trakt palate u kome se nalaze hodnik i stepenište. Hodnik sa salonima je bio reprezentativnog karaktera, dok je zadnji trakt kuće bio samo za ukućane.

U ovoj fazi su prekrivene do tada vidljive grede tavanice prvog sprata i postavljen je plafon.

Ovim intervencijama moralo je da prethodi zazidivanje vrata na bočnoj istočnoj fasadi, i svih puškarnica na prvom i drugom spratu, kao i dogradnja spoljašnjeg stepeništa na glavnoj fasadi do nivoa prvog sprata. Pitanje ostaje otvoreno da li je do svih ovih intervencija došlo neposredno prije intervencija u enterijeru ili čak i u nekoj ranijoj fazi.

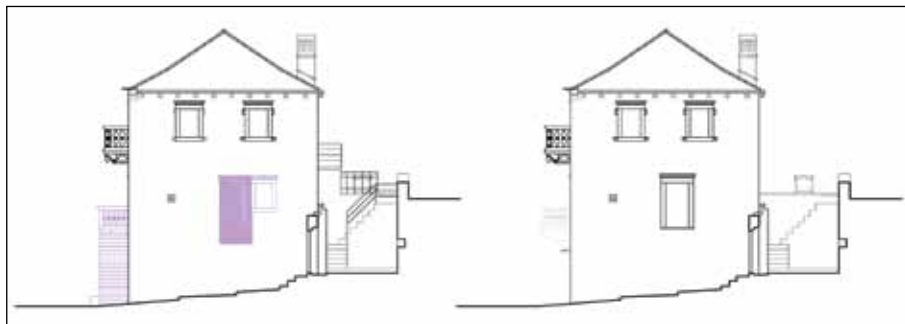
U fazi kada su zazidana vrata na prvom spratu istočne fasade otvoren je prozor neposredno uz zazidani otvor. Kamene pragovi sa ovih zazidanih vrata su uklonjeni i najvjerojatnije iskorišteni za novootvorena vrata na drugom spratu, na sjevernoj zadnjoj fasadi prema dvorištu. Dimenzije nadvratnika i vijenca se poklapaju sa pretpostavljenim dimenzijama zazidanog otvora. Vrata na zadnjoj fasadi su ostavljena povlačenjem vertikalnih pragova malo uža.

Salon na prvom spratu je izvorno bio povezan sa prostorijom u sjevernom dijelu o čemu svjedoče vidljivi ostaci zazidanog otvora na sjevernom zidu, salona. Ta prostorija je, po svjedočenju potomaka porodice Čorko, bila u stvari manja soba, "za jednu žensku osobu".

Nadprozorne i podprozorne konzole su obijene kada su postavljeni drveni kapi-škura na prozorima. Prozor na zapadnoj bočnoj fasadi je zazidan vjerovatno kada je susjedna kuća sa zapadne strane, koja se nalazi na udaljenosti od svega 47 cm od palate nadvišena.

Bočna, istočna fasada je u nivou prvog i drugog sprata bila malterisana crvenim malterom. Ovaj malter je bio na fasadi do početka 20. vijeka, ali kada je uklonjen ne zna se sa sigurnošću.

Pomoćni objekat koji se nalazi u dvorištu palate je bio prizeman i imao je krov na jednu vodu. Ne može se sa sigurnošću utvrditi da li je ovaj objekat nastao istovremeno sa gradnjom palate, ili je možda postojao na ovom mjestu i prije gradnje palate. U svakom slučaju, zid na koji se oslanjao krov prizemnog objekta je naknadno dozidan uz palatu, ali je vrlo moguće da je na prostoru dvorišta i bistijerne ranije postojao neki stariji prizemni objekat, pa da je palata izgrađena ispred tog objekta.

Prema informacijama koje nam je dao Vladimir Brguljan u ovom objektu se ranije prodavalo voće i povrće koje je donošeno sa zemlje koju je porodica Čorko imala na Hercegnoj rivijeri, u Tripovini. Već u prvoj polovini 20. vijeka ovaj objekat se ne koristi više za te svrhe, i već je bez krova. Kada je uklonjen krov sa ovog objekta unutrašnji prostor je počeo da se koristi kao dvorište.

Bistijerna, čija se gornja površina netipično nalazi na sredini visine prvog sprata, je iako dodata uz palatu vjerovatno nastala jednovremeno sa njom. Moguće da je na prostoru bistijerne i dvorišta ranije postojao neki stariji prizemni objekat, i da je palata izgrađena ispred tog objekta, a da je visina bistijerne određena visinom tog objekta. Stepenište je dograđeno uz bistijernu, a zid bistijerne je bio fugovan istom vrstom spojnicama kao i glavna fasada i dograđeno stepenište na glavnoj fasadi.

Palma ispred glavne fasade je zasadena nakon zemljotresa 1979. godine, jer je na fotografijama neposredno nakon zemljotresa nema.

III FAZA - NAKON ZEMLJOTRESA 1979. GOD

U posljednjoj fazi je došlo do intervencija koje su se prevashodno odnosile na ojačanje konstrukcije, i manje promjene u enterijeru. Neki radovi na sanciji kuće su početi već 1975. godine, međutim veći zahvati su preduzeti nakon zemljotresa 1979. godine u kome je i palata znatno oštećena.

U nivou prizemlja je postavljena armirano-betonska podužna greda koja se oslanja na dva betonska stuba. Tavanica prizemlja je malterisana. Na prvom i drugom spratu na većem dijelu površine su postavljene nove drvene tavanice iznad postojećih starih drvenih tavanica. Vrata koja su direktno po-

vezivala salon na prvom spratu sa malom sobom u sjeveroistočnom uglu palate su zazidana, a ta soba je pretvorena u kupatilo. Zamijenjen je krovni pokrivač, stavljena je nova kanalice. Dio autentične krovne konstrukcije, koji je uticao na stvaranje karakterističnog preloma vidljivog na krovu, je uklonjen, iako je krov zadržao osnovnu formu.

VRIJEDNOSTI I ZNAČAJ PALATE

Palata Šestokrilović se u Studiji zaštite graditeljskog nasljeđa Perasta, zajedno sa palatama Martinović i Štukanović navodi kao „**jedna od baroknih palata sa kraja XVII i početka XVIII vijeka u kojima su sačuvani originalni prostorni sklopovi i fasade i detalji obrade enterijera**, i koji zbog toga treba da budu sačuvani“.

Najveću vrijednost palate Šestokrilović predstavlja **cjelovitost sačuvanog eksterijera i enterijera, uključujući i originalnu konstrukciju**, zajedno sa **očuvanim odnosom palate prema dvorištu** sa bistijernom i terasastim vrtovima sa stablima narandži.

Na palati Šestokrilović su sačuvani **značajni elementi baroknog oblikovanja**: koncepcija fasade, balkoni sa balusterima, prozori sa kamenim konzolama, i dr.

Grb porodice i kazade Šestokrilović koji se nalazi na krovnom vijencu glavne fasade, rađen u malteru, **jedinstven je primjer kako u Perastu, tako i u Boki Kotorskoj**. Svi poznati grbovi bokeljskih plemićkih porodica koji se pojavljuju na fasadama njihovih kuća i palata rađeni su u kamenu. Grb na palati Šestokrilović je jedinstven primjer sačuvanog grba rađenog u malteru. Takođe, i cijeli krovni vijenac u malteru sa dekoracijom je jedinstven primjer u Boki, netipičan za ovo podneblje.

Izuzetan značaj palati Šestokrilović daje sačuvana izvorna **konstrukcija**, uključujući drvene međuspratne tavanice sa profilisanim gredama iz 17. vijeka i izvornu drvenu krovnu konstrukciju.

Takođe, izuzetno je značajan i sačuvani **enterijer**, segmenti **organizacije prostora, obrade i pojedini detalji**, kako izvorni iz 17. vijeka tako i naknadni iz 19. vijeka, među kojima posebno:

- ostaci izvorne barokne organizacije prostora, sa bočnim ulazom i očuvanim ugrađenim kamenim umivaonikom, kao i sačuvana autentična obrada međuspratnih tavanica iz 17. vijeka
- sačuvana izvorna organizacija kuhinje sa autentičnim ognjištem sa napom i ugrađenom kamenom sudoperom - škafom
- u cjelosti sačuvana koncepcija prostora i obrada enterijera iz 19. vijeka hodnika i dva salona na prvom spratu, sa stolarijom
- obrada zapadnog salona prvog sprata sa malternom dekoracijom

IZVORI, BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA

- Gracija Brajković i grupa autora, Neki manje proučavani primjeri građanske i crkvene arhitekture spomeničkog karaktera u Kotorskoj opštini, Godišnjak Pomorskog Muzeja u Kotoru XXXV-XXXVI, Kotor, 1987-1988.
- Pavao Butorac, Razvitak i ustroj Peraške općine, Perast, 1998.
- Pavao Butorac, Kulturna povijest grada Perasta, Perast, 1999.
- EXPEDITIO, Trista godina samoće, Beograd, 1998.
- Zorica Čubrović, Ka poznavanju urbanističkog razvoja Perasta, Boka – zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti br.23, Herceg-Novi, 2003.
- Jasminka Grgurević, Obrada enterijera u sakralnoj i stambenoj arhitekturi Perasta, Boka – zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti br. 24, Herceg-Novi, 2004.
- Aleksandra Kapetanović, Palata Mazarović u Perastu, Boka – zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti br. 24, Herceg-Novi, 2004.
- Katarina Lisavac, Palata Zmajević u Perastu, Boka – zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti br. 23, Herceg-Novi, 2003.
- Niko Luković, Boka Kotorska, Cetinje, 1953.
- Sava Nakićenović, Boka (Antropogeografska studija), Beograd, 1913.
- Duško Živanović, Dubrovačke kuće i polače, Beograd, 2000.
- Duško Živanović, Kameni namještaj dubrovačkih kuća i palata, Dubrovnik, 1990.
- Kruno Prijatelj, Umjetnost XVII i XVIII stoljeća u Dalmaciji, Matrica Hrvatska, 1956, Zagreb
- Milan Zloković, Građanska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti, Spomenik CIII, SANU, Beograd, 1953.
- Miloš Milošević, Naselja, kultura stanovanja, društveni život i običaji Boke Kotorske za vrijeme mletačke vladavine, Pomorski trgovci, ratnici i mecene- Studije o Boki Kotorskoj XV-XIX stoljeća, Equilibrium, Beograd; CID Podgorica, 2003.
- Miloš Milošević, Neke stilske odlike baroka u Boki Kotorskoj, Pomorski trgovci, ratnici i mecene- Studije o Boki Kotorskoj XV-XIX stoljeća, Equilibrium, Beograd; CID Podgorica, 2003.
- Kruno Prijatelj, Barok u Dalmaciji

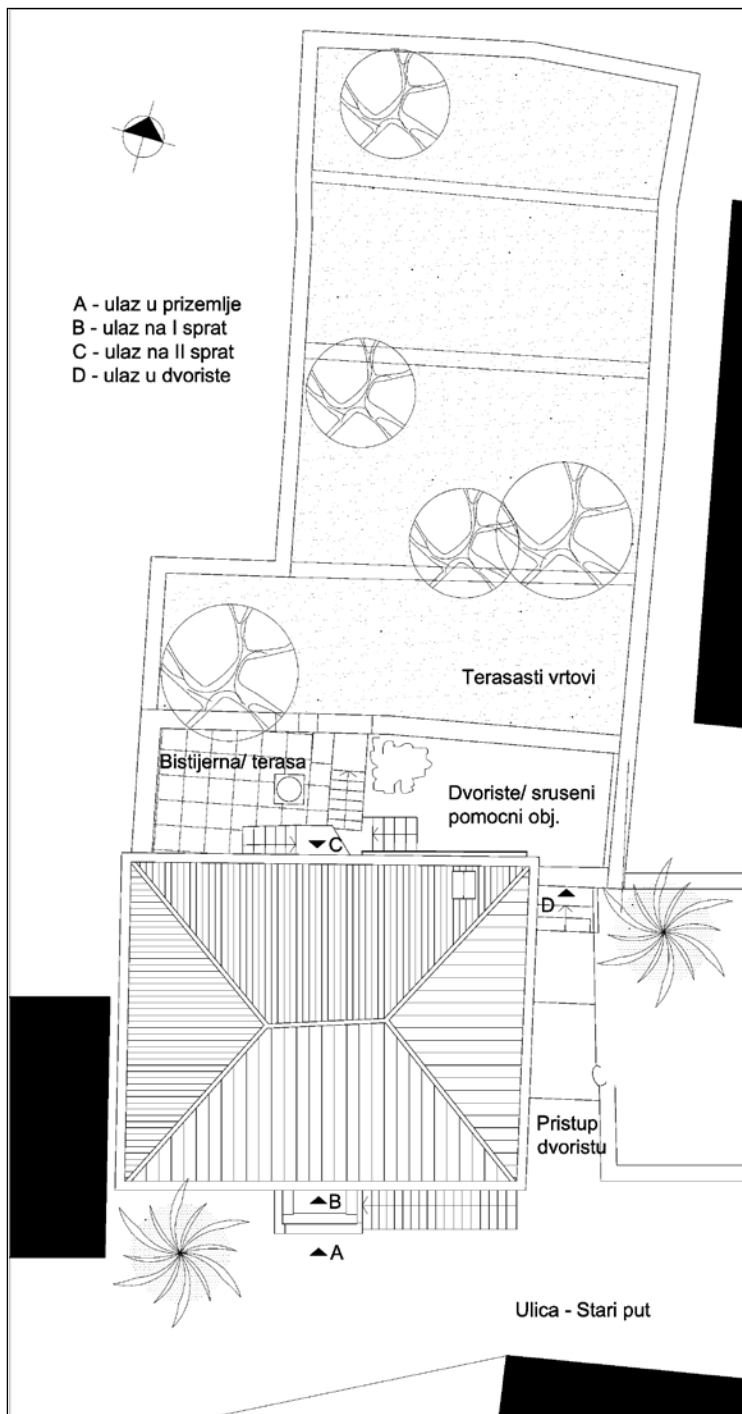
- Milan Zloković, Građanska arhitektura u Boki Kotorskoj u doba mletačke vlasti, Spomenik CIII, SANU, Beograd, 1953.
- Vinko Đurović, O konstrukcijama kuća od XVI do konca XIX vijeka u Kotorskom zalivu i njihovim graditeljima, Spomenik CIII, SANU, Beograd, 1953.
- Milenko M. Pasinović, Područje Kotora na Listi svjetske prirodne i kulturne baštine UNESCO, Kotor, 2001.
- Radojka Janičijević, Portreti iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore, Godišnjak Pomorskog Muzeja u Kotoru L, Kotor, 2002.
- Miloš Milošević, Višeslojni značaj djela Vladimira Brguljana o spomeničkom pravu, tekst objavljen u dnevnim novinama
- Mirko Vukasović, Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica, Kotor, Beograd, 2008.
- EXPEDITIO, Palate Boke Kotorske, Kotor, 2008.

ISTRAŽIVANJA, STUDIJE, PLANOVI

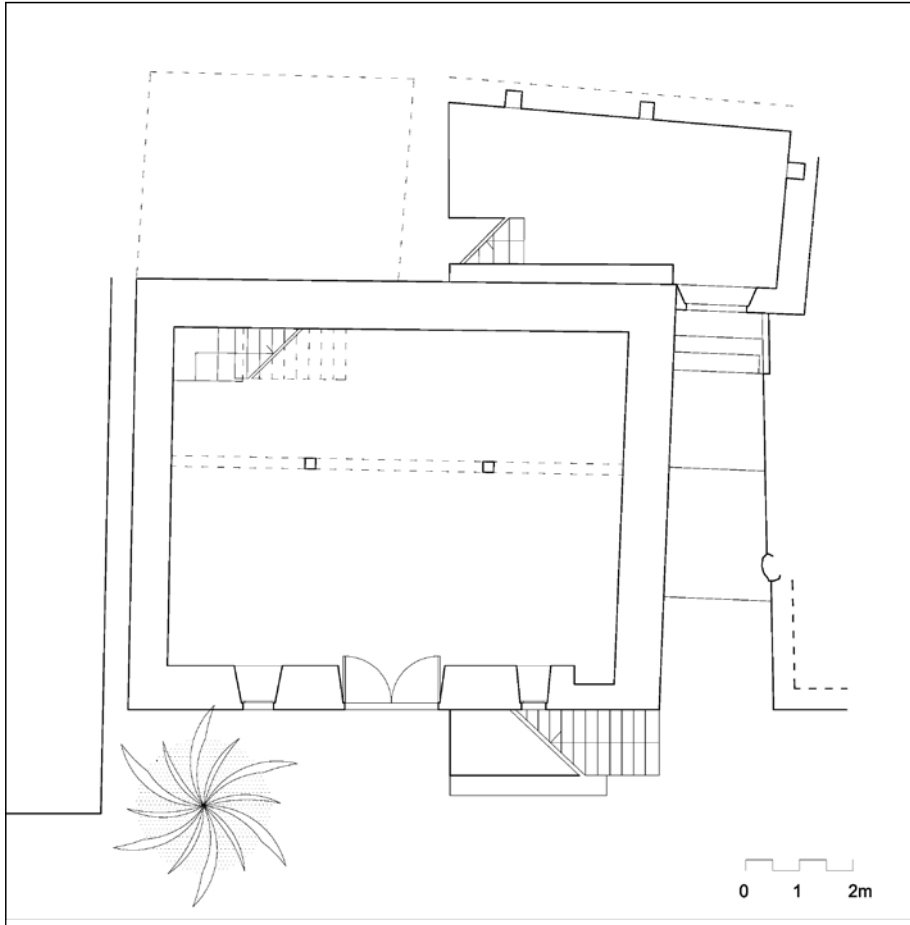
- Popis štete od zemljotresa, Zavod Bosne i Hercegovine, nalazi se u Regionalniom zavodu za zaštitu spomenika kulture Kotor, 1979.
- Studija zaštite graditeljskog nasljeđa Perasta, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Kotor, Kotor, 2002.
- Menadžment plan Prirodno i kulturno-istorijskog područja Kotora, Regionalni zavod za zaštitu spomeinka kulture Kotor, Kotor, 2007.

OSTALI IZVORI

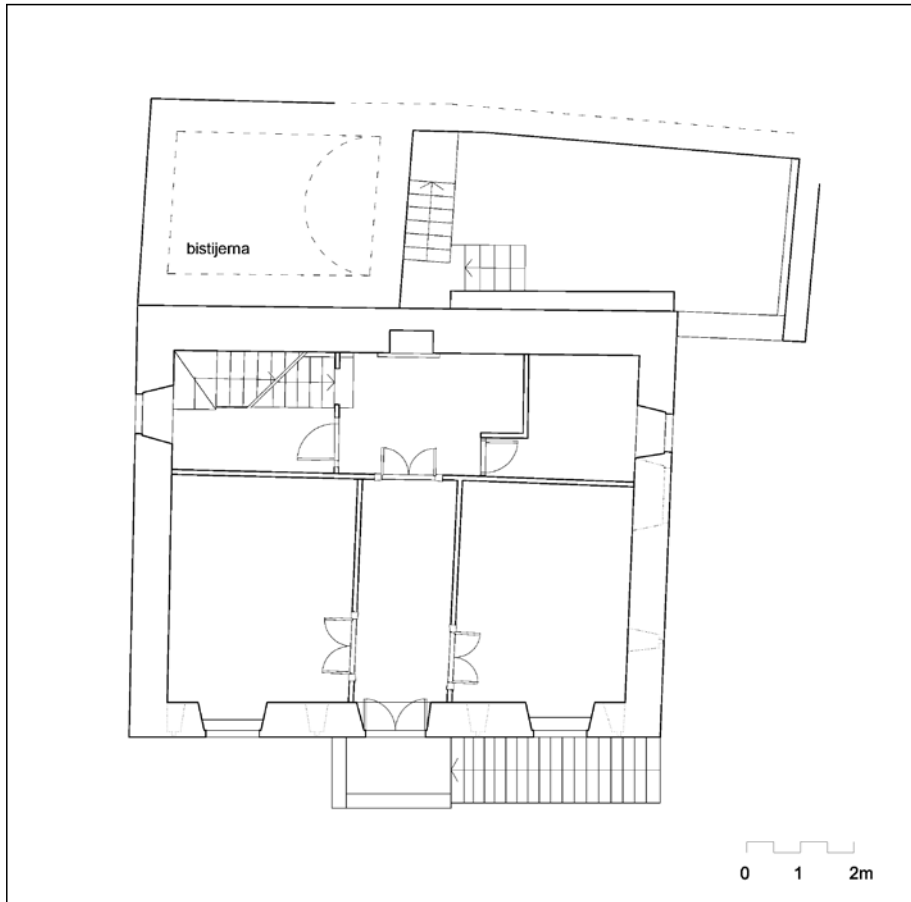
- Austro-ugarski katastarski plan (indikacione skice za katstarski plan) Perasta iz prve polovine 19. vijeka (1836. g.) , Istorijski arhiv Kotor
- Austro-ugarski katastarski plan Perasta sa kraja 19. vijeka ili početka 20. vijeka, Istorijski arhiv Kotor
- Gravira Perasta i Boke Kotorske, Vincenzo Coronelli, 17. vijek
- Stare fotografije Perasta, foto album u vlasništvu Mira Ulčara iz Perasta
- Dokumentacija Muzeja Grada Perasta, registra istorijsko umjetnička zbirke
- http://www.heraldikasrbija.com/galerija/main.php?g2_itemId=1101&g2_page=8

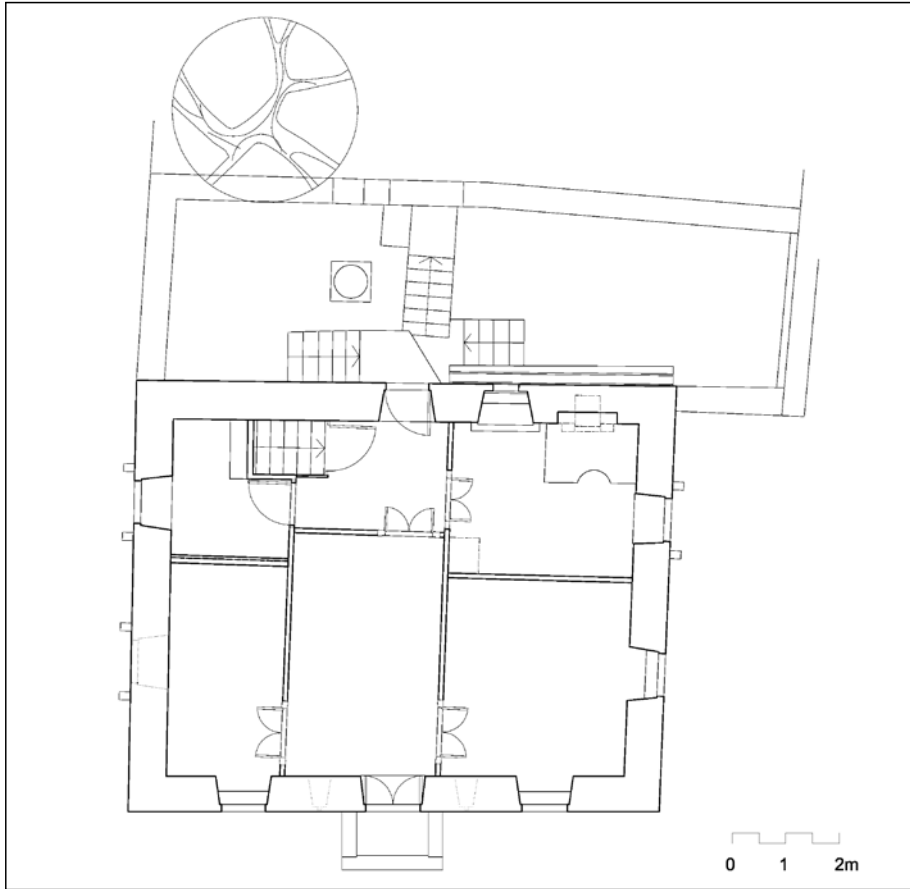
Crtež br. 1 – Uža lokacija palate Šestokrilović

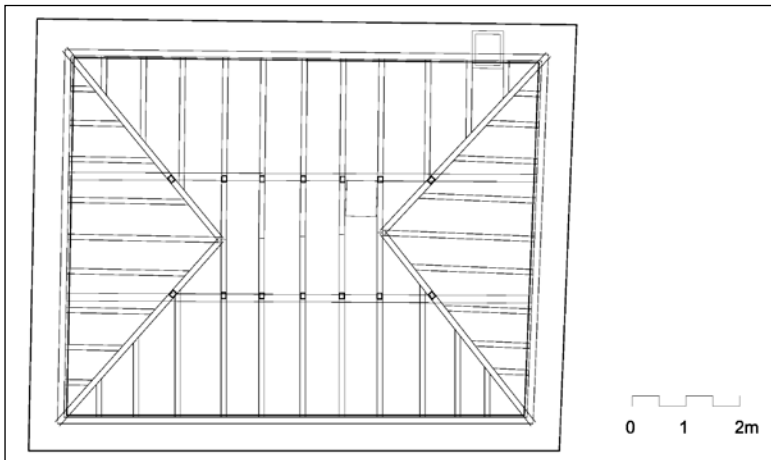
Crtež br. 2 – Osnova prizemlja

Crtež br. 3 – Osnova prvog sprata

Crtež br. 4 – Osnova drugog sprata

Crtež br. 5 – Osnova krovne konstrukcije

Crtež br. 6 – Poprečni presjek

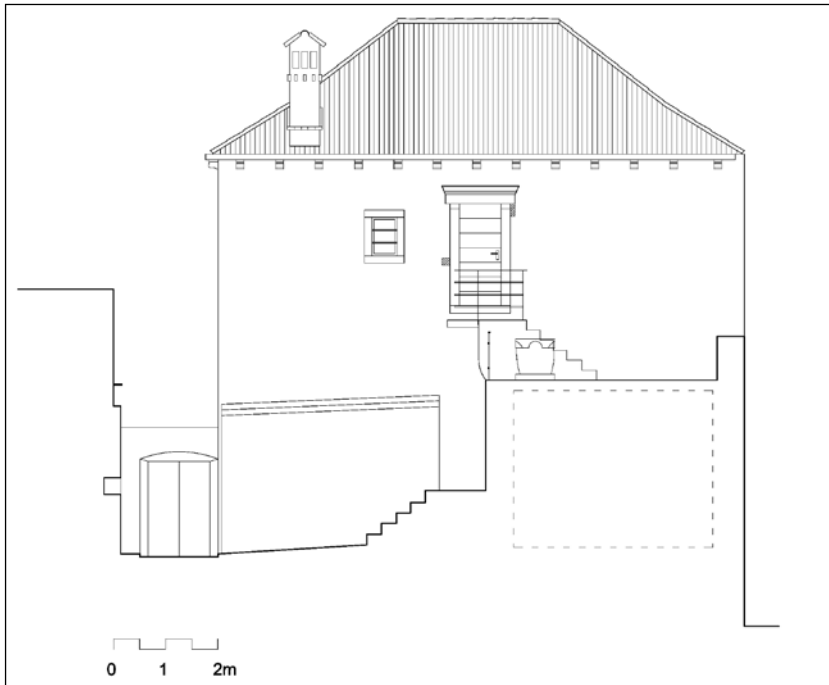
Crtež br. 7 – Podužni presjek

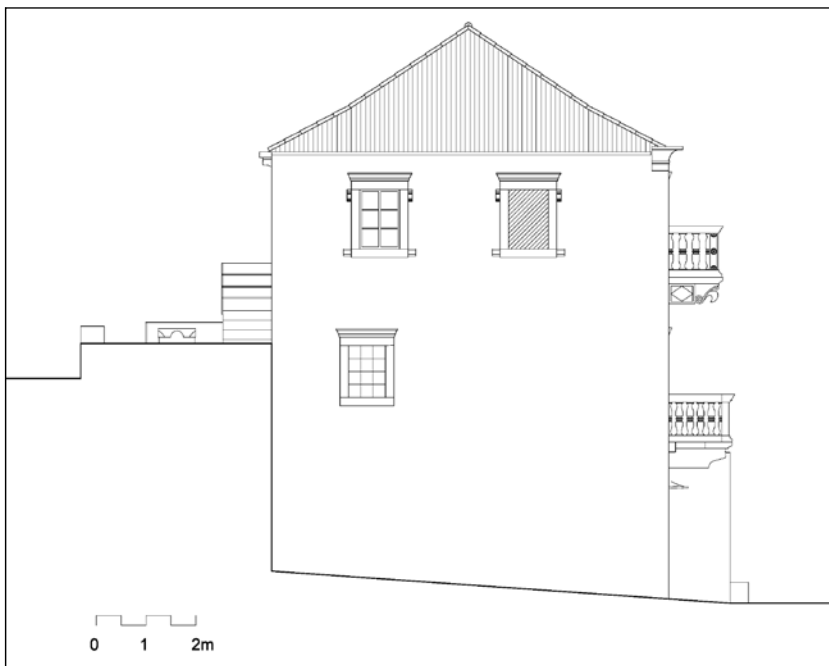
Crtež br. 8 – Južna fasada

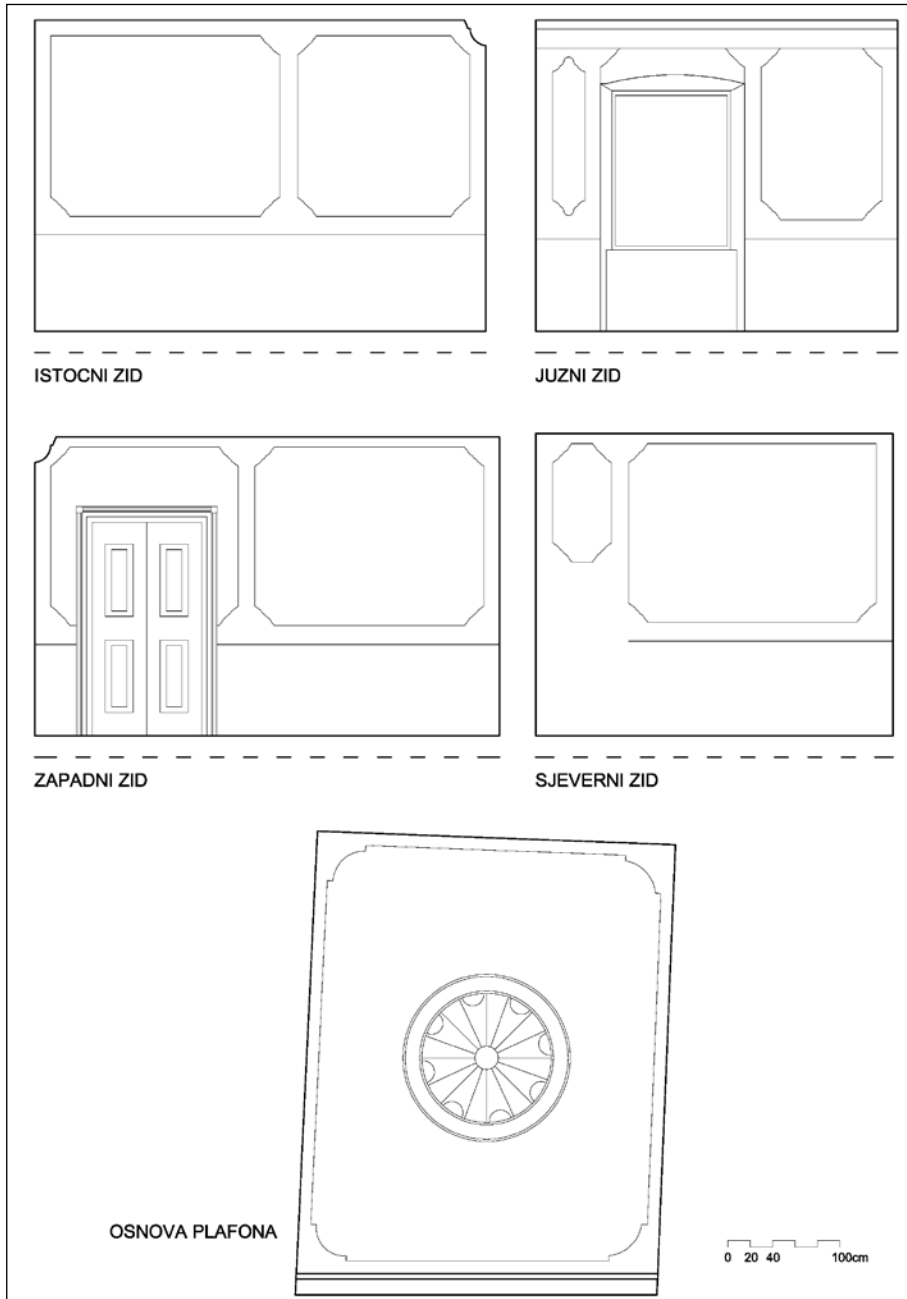
Crtež br. 9 – Istočna fasada

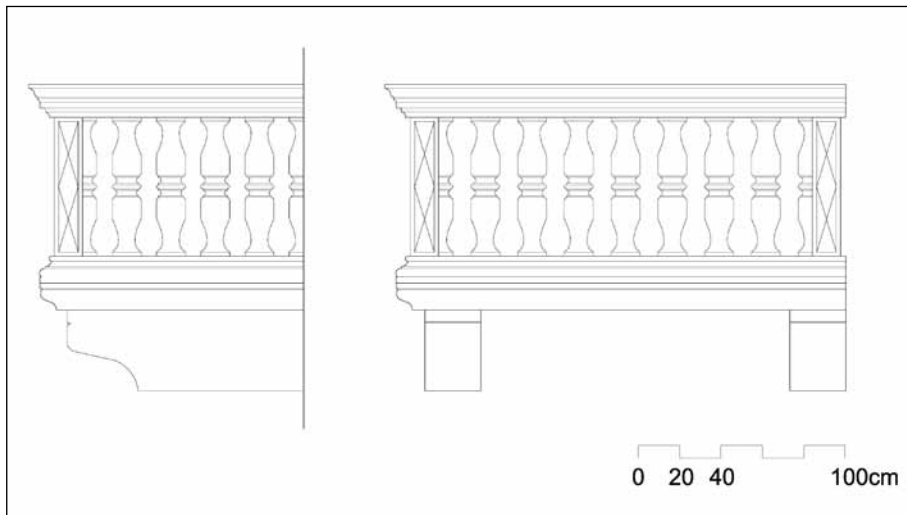
Crtež br. 10 – Sjeverna fasada

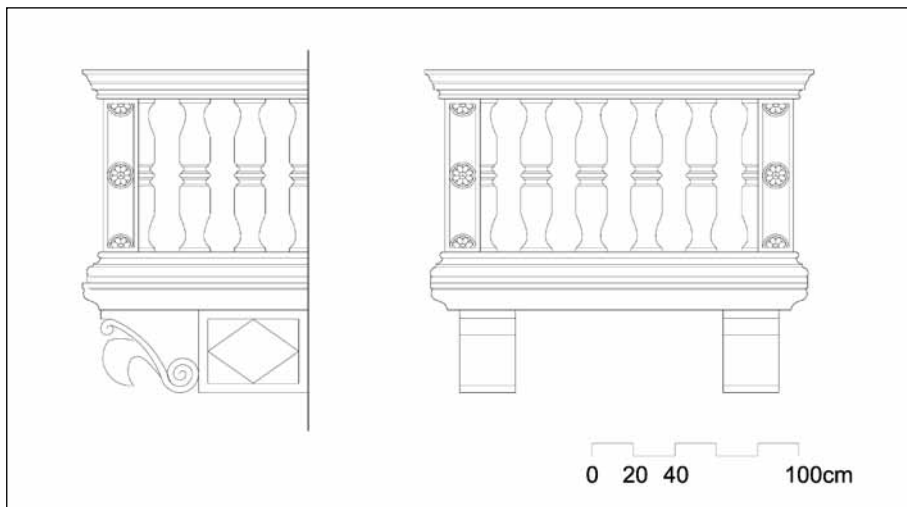
Crtež br. 11 – Zapadna fasada

Crtež br. 12 – Salon na prvom spratu palate – izgledi zidova i osnova plafona

Crtež br. 13 – Balkon na prvom spratu

Crtež br. 14 – Balkon na drugom spratu

Aleksandra Kapetanović

ŠESTOKRILOVIĆ PALACE IN PERAST

Summary

This paper is based on the „Architectural analysis of the Šestokrilović Palace” performed by the non-government organization EXPEDITIO of Kotor in the second half of 2008. The analysis should have served as a base for the project of the reconstruction, considering that Šestokrilović Palace had not been explored up to that time and presents one of the most significant palaces in Perast.

It is supposed that Šestokrilović Palace was built in the late 17th century, according to the inscriptions on the cornice under the roof where the year 1691 is given. The Palace was built by the members of the Šestokrilović family, after whom it got the name *kazada Šestokrilović*, one of the twelve aristocratic brotherhoods of Perast. Miloš Šestokrilović, mentioned by Mavro Orbin, in approximately in 1160, as the leader of the people of Perast, is chronologically the first person of Perast mentioned in historic sources. The Palace as early as in the first century after its construction became the ownership of another family. The family most frequently mentioned in connection with the Palace, besides Šestokrilović, is the family Čorko. Due to the marriage of Meri Čorko to captain Krilo Brguljan of Prčanj the Palace has been owned by the Brguljan family from the early 20th century till 2006.

The Šestokrilović Palace presents a typical example of baroque palaces built in the 17th century which, compared the specific type of *Boka* palaces with their *belvederes* dating from the 18th century, are arched, of smaller size, simpler shape with four sided roof, yet already showing certain baroque elements.

Form and the organisation of space as found at present day in Šestokrilović Palace are results of the changes that occurred in several stages of the modification of the house and present overlapping of the original space organisation from the late 17th century, with major changes introduced in the 19th century and the last ones performed after 1979.

The greatest worth of Šestokrilović Palace presents the wholeness of the preserved exterior and interior, including the original structure, together with preserved relation of the Palace and the courtyard with its rainwater reservoir and terraced gardens with orange trees.

Certain significant elements of baroque treatment are preserved on

Šestokrilović Palace such as: conception of the facade, balconies with balusters, windows with stone consoles, etc. The coat-of-arms of the Šestokrilovićs made in plaster, located on the roof cornice of the main facade, is a unique example both in Perast and in the *Boka Kotorska Bay*. A particular value of the Palace is the preserved original structure, including wooden ceilings with contoured beams from the 17th century and the roof structure, as well as the preserved segments of the interior, space organization, the treatment and certain details:

- remains of the original baroque space organization, with the side entrance and preserved fitted stone wash basin, as well preserved authentic treatment of the ceilings from the 17th century;
- preserved organization of the kitchen with the hearth and fitted stone sink;

- fully preserved space conception and the treatment of the interior from the 19th century of the hall and two lounges on the first floor, and in particular the treatment of the west lounge with plaster decoration from the 19th century.

Šestokrilović Palace contained 17th century style furniture. Among the art works that used to be in the Palace the portraits deserve special attention, one of them is now in the Maritime Museum of Montenegro in Kotor, and the other two in the Town Museum of Perast.

Катарина НИКОЛИЋ

ЦРКВА Св. ЂОРЂА У ЉЕШЕВИЋИМА, ДОЊИ ГРБЉ

Кључне ријечи: Цркве у Грбљу, села Михољског збора, село Љешевићи, култ св. Ђорђа у Боки Которској, црква св. Ђорђа у Љешевићима, Даскал Рафаил Димитријевић.

Село Љешевићи једно је од села Доњег Грбља, а у географском смислу најзападније је од свих грбљских села и најближе Кртолима. Налази се на надморској висини од 30-200 метара и граничи се са селима Врановићи, Главатићи и Кртолима. Збијене групације кућа распоређене су уз пут који води у Бигову и груписане по братствима.

Сл. 1 - Положај цркве св. Ђорђа на карти Тиватског залива

Око села има доста обрадиве земље, и то су од давнина били вртови, виногради, пашњаци и шуме. Због миграције становништва у

оближње градове данас се обрађује још само дио тих површина. Ово је водом прилично оскудан крај, па су становници села одувијек користили кишницу која се сакупљала у бистијерне.

У селу постоји пет цркава, а то су св. Госпођа, св. Петка, св. Харитон, Св. Никола и св. Ђорђе.

У писаним историјским изворима село се први пут помиње у 15. вијеку.

У свом раду „Село Богдашићи у Средњем веку“ Иван Божић помиње село Љешевиће које је заједно са полуострвом Луштица, селима Пасиглава, Богдашићи, Превлаком са жупом, соланама и острвима, било дио метохије православног манастира св. Арханђела Михаила на Превлаци¹.

У декрету млетачког дужда Фоскарија од 22. маја 1422. године помиње се да је село Љешевићи имало цркву св. Александра (св. Харитона или св. Лесандра) и свог свјештеника².

У једном спису на латинском језику из 1494. године спомињу се Белан Новаковић и Дабин Ђурашевић из Љешевића.³

У извјештају которског ректора Павла Доната из 1553. године поред насеља Брда, Богдашићи, Кртоли и Луштица, помиње се и насеље Љешевићи под називом „Sborro de S. Michiel“. У истом извјештају наводи се и да је насеље имало 46 домова са 210 становника.⁴

У Кртољском Поменику који се чува у манастиру Савина, у три читуље (Вука Ивова Штилета, Пера Јовова Каштелана и Марка Марошевића) помињу се имена монаха и монахиња из Љешевића.⁵

Све до 1865. године Љешевићи су у административном смислу припадали Луштици или прецизније Кртолима, а након наведене године Грбальској општини.

О пореклу становника Љешевића, Сава Накићеновић наводи да су се, поред Верставчевића као старосједиоца, Штилети, Гиљаче, Гобовићи и Меровићи доселили из Албаније у 16. вијеку, Каштелани из Мирца у 16. вијеку, Марошевићи из Кртола у 17. вијеку и Јовичићи из Маина у 17. вијеку.⁶

¹ Иван Божић, *Село Богдашићи у Средњем веку у дјелу Непоморје 15. века*, (СКЗ, Београд, 1979),

² Сава Накићеновић, *Бока* (Београд, 1913), 560

³ Младен Црногорчевић, *Гласник Православне далматинске цркве* (Задар, 1903), бр. 3, 45

⁴ *Ibidem*, 46

⁵ Сава Накићеновић, *Бока* (Београд, 1913.), 560

⁶ *ibidem*, 560

Након земљотреса од 1979. године извршен број становника Љешевића иселио се у оближње градове Котор, Тиват и Будву.

ОПИС И АНАЛИЗА ЦРКВЕ

Малена црква св. Ђорђа у Љешевићима⁷ налази се на кршевитој главици недалеко од пута Радановићи-Бигова. Ово је истакнут заравњен положај и са ове позиције пружа се поглед на читаво Грбаљско поље, те простор Горњег Грбља, Солила и полуострва Превлаке.

Око цркве је пространо црквено двориште ограђено ниским каменим зидом зиданим „у сухо“, који у неправилној линији, прати конфигурацију терена. У самом дворишту, поред цркве постоји неколико крупних природних стијена.

*Сл. 2 - Изглед цркве и црквеног дворишта, прије радова
(снимио С. Красан, 2008.г.⁸)*

Данас се од пута за Бигову цркви може прићи новопробијеним макадамским путем којим се долази до капије на источној страни оградног зида црквеног дворишта. Уз сјеверни зид цркве сачувани су и остаци камених степеника приступне стазе која је од капије водила до улаза у саму цркву. Изворно, главни приступ цркви био је стазом која из села води до улаза на западној страни оградног зида.

Црква св. Ђорђа сразмерно је мала грађевина, правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни и улазом на западној фасади. Црква је без звоника.

⁷ Црква св. Ђорђа у Љешевићима уписана је у Регистар споменика културе Црне Горе 25. новембра 1957. године као споменик културе III категорије. За податке о цркви св. Ђорђа захваљујем се Смиљки Кривокапић, етнологу из Центра за документацију Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор.

⁸ Све фотографије у овом раду које подразумјевају фотографије затеченог стања цркве из 2008. године, као и током и након рестаурације снимио је фотограф Срећко Красан из Тивта.

Сл. 3 - Изглед цркве и њен положај у односу на Грбаљско поље, поглед са сјеверозапада, прије радова

Зидана је масивним каменим зидовима од локалног кречњака сивкасте боје у кречном малтеру. Због пада терена, на сјеверној и источној страни видљив је дио темеља ширине ~80 цм који носи зидове цркве зидане блоковима неуједначене величине и облика. На подужним фасадним зидовима у подножју крова сачувани су остаци једноставно профилисаног каменог вијенца.

Иако је грађевина у рушевном стању, на основу остатака видљиво је да је била засведена каменим сводом чији су остаци пронађени у унутрашњости цркве. На основу остатака закључује се такође и да је свод у посљедњој фази био покривен двоводним кровом од ручно прављене каналице.

Засведена унутрашњост цркве била је у неколико слојева малтерисана кречним малтером; међу сачуваним остацима нису уочени трагови сликане декорације. У сачуваном дијелу оригиналног пода цркве од камених плоча сачуван је жлијеб у коме је стајао дрвени иконостас. У олтарском простору видљив је и положај часне трпезе у виду квадратног удубљења у коме је могао стајати стуб часне трпезе, али његови остаци нису пронађени у материјалу срушеног свода цркве.

У наосу цркве, близу улазних врата сачуван је попречно постављен гроб покривен једноставно обрађеном правоугаоном каменом плочом без декорације и натписа (цртеж бр. 1). Изворно, под у унутрашњо-

Сл. 4 - Изглед унутрашњости цркве са удубљењем за иконостас и положајем часне трпезе, прије радова

Сл. 5 - Изглед цркве, поглед са југоистока, прије радова

сти цркве био је поплочан каменим плочама од домаћег кречњака, неуједначеног облика и величине. Неколико подних плоча сачувано је *in situ* (цртеж бр. 1)

Унутрашњост цркве освијетљена је са три мала прозорска отвора у виду правоугаоних пушкарница. На сјеверном зиду налази се зидна ниша, а у углу између јужног зида и апсиде налази се закошена камена полица. Ова два простора имала су улогу проскомидије и ђаконикона.

ИСТОРИЈАТ ГРАЂЕЊА ЦРКВЕ

У познатим историјским изворима нема сачуваних података о времену настанка цркве. Младен Црногорчевић у свом дјелу Цркве у Грбљу наводи да је иконостас у овој цркви израдио Даскал Рафаил Димитријевић⁹.

По истом наводу, на једној од тада сачуваних икона стајала је исписана година **А.З.Н.В.** (1752) и име **Раи** (Рафаил), а на другој година **А.З.О.** (1770). Једна од ових година могла би да означава вријеме када је израђен или обновљен иконостас у цркви.

По истом извору, на иконостасу се налазио слједећи натпис из 18. вијека:

НЕ ТЕМЛО ПИСАШ . БРАЋА ПРОКАРАДЪРИ ВЪКОШ ІУВО . ВЪКО РАДОВ
НИКО СЪПАНИЧИН СЪ СВОМЪ БРАЋОМ ЦРКОВИНЕ ѿ СТИЕ ГОСПОЌЕ
ТВОРИМЕ СЕБЕ ВЕЧНИИ ПОМЕН + ѿБЪ ДА ПРОСТИ¹⁰

Судећи по овом писаном документу може се закључити да је црква св. Ђорђа старија од 1752. године. С обзиром да црква не посједује изразите стилске одлике, већ карактеристике традиционалне архитектуре која је била заступљена током периода од више вјекова, вријеме њене градње не може се утврдити док не буду извршена детаљна истраживања архивских извора.

По казивању мјештана постоји предање, по којем су у цркви и око ње сахрањени су монаси који су се овдје преселили средином 15. вијека из разрушеног манастира св. Михаила на Превлаци. Судећи по овом предању, на мјесту данашње цркве могао је постојати старији манастир у који су дошли или који су основали монаси пребјегли са Превлаке.

⁹ Младен Црногорчевић, Гласник Православне далматинске цркве (Задар, 1903), бр. 3, стр. 46

¹⁰ Ibidem, 46

Међутим, до данас нису познати материјални подаци који би могли да пруже потврду такве претпоставке¹¹.

По казивању мјештана Љешевића, у вријеме борби између аустроугарске и црногорске војске у првом свјетском рату, у цркви св. Ђорђа и на положају око ње налазило се аустроугарско војно упориште. У међусобном гранатирању црква је погођена, и том приликом срушен је свод који је до данас остао у рушевном стању. Становници Љешевића и других граничних села били су у ово вријеме расељени, а након повратка затекли су срушену цркву која није обнављана до наших дана.

ОПИС ЗАТЕЧЕНОГ СТАЊА

Од поменутог гранатирања цркве у првом свјетском рату, црква је стајала без крова и свода. Осим свода над наосом, оштећена је и калота апсиде и недостајао је дио вијенца у подножју крова на сјеверном зиду. На улазу, недостајала су дрвена врата. Пошто су зидови цркве солидно зидани у јаком кречном малтеру до данас су опстали у добром стању. Друга значајнија оштећења нису видљиви.

Прије почетка посљедњих истраживања, током 2008. године, у унутрашњости цркве стајала је знатна количина материјала срушеног свода, коју су мјештани Љешевића непосредно прије почетка радова пажљиво разврстали и депоновали у близини цркве. По казивању мјештана, након рашчишћавања материјала срушеног свода нису пронађени остаци часне трпезе, иконостаса нити други богослужбени предмети.

По предању, у цркви и око ње сахрањени су монаси и монахиње који су у цркву св. Ђорђа дошли из манастира св. Михаила на Превлаци. Њихов број до данас није познат. Поред гроба који се налази у унутрашњости цркве, у црквеном дворишту пронађено је још шест једноставних гробова покривених правоугаоним каменим плочама. Два гроба налазе се непосредно испред улаза у цркву, а остали су распоређени по црквеном дворишту, без видљивог реда. Ниједна од ових плоча није сачувана цијела, али су све приближно истих величина ~60-70 x 180-200 цм.

На двије гробне плоче учачају се два рељефна украса. Један је у виду урезаног крста, а други је круг у виду тордираног ужета.

¹¹ Иван Божић у дјелу *Немирно поморје 15. века: О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци* (СКЗ, Београд, 1979), 88-90, наводећи „Ту вероватно више није било ниједног калуђера. Постепено су нестајали Стари манастир (св. Михаила) је опустео пре но што су Турци 1439, први пут покорили српску деспотовину“, говори о постепеном напуштању манастира од стране монаха.

Сл. 6 и 7 - Изглед двије гробне плоче са уклесаним мотивима крста и круга у виду тордираног ужета

Сл. 8 - Изглед западне фасаде цркве, прије радова

Сл. 9 - Изглед сјеверне фасаде цркве, прије радова

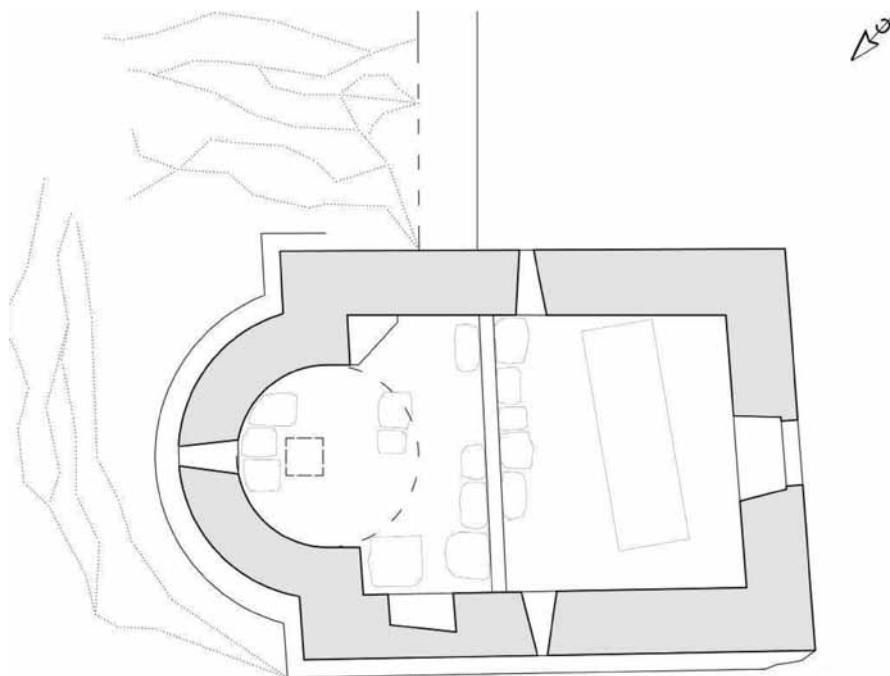
Сл. 10 - Изглед источне фасаде цркве, прије радова

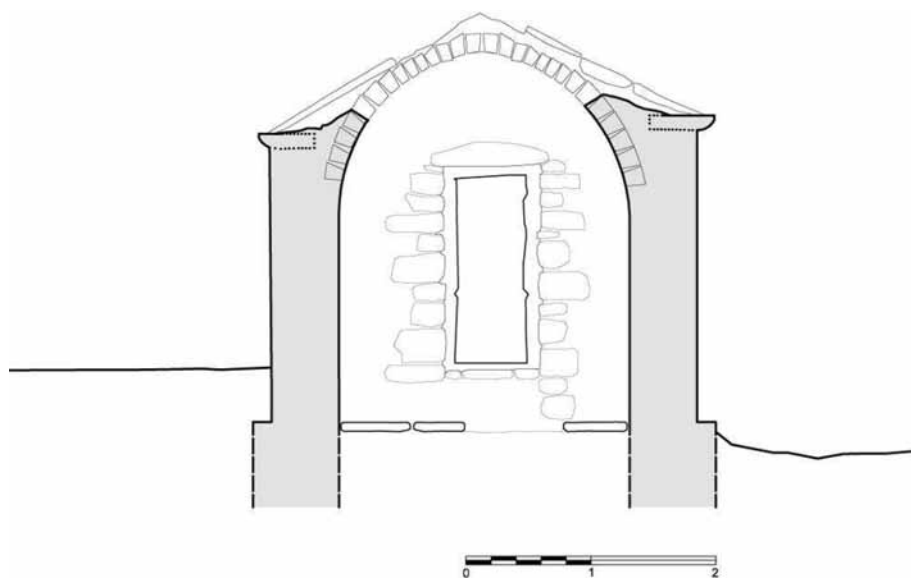
Сл. 11 - Изглед јужне фасаде цркве, прије радова

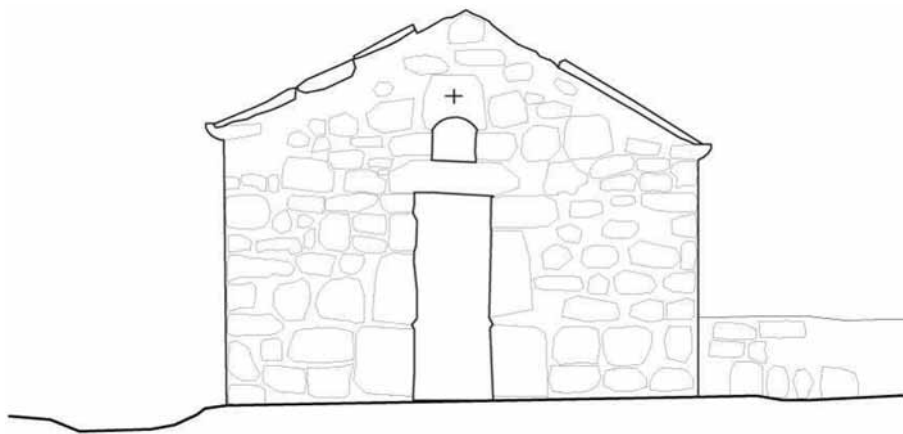
Сл. 12 и 13 - Изглед унутрашње стране западног и источног зида цркве, након уклањања шута

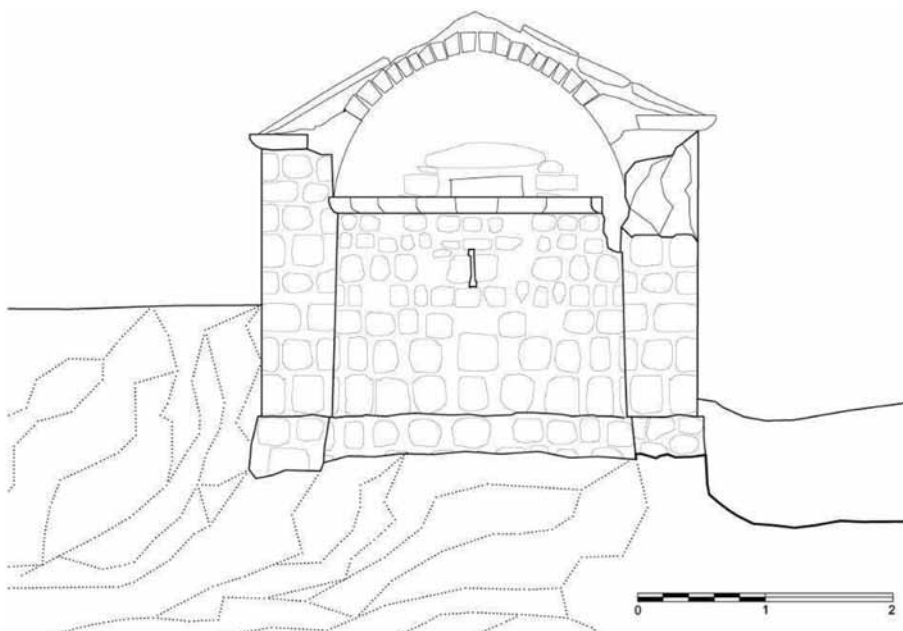
Цртеж 1 - Основа цркве, прије радова

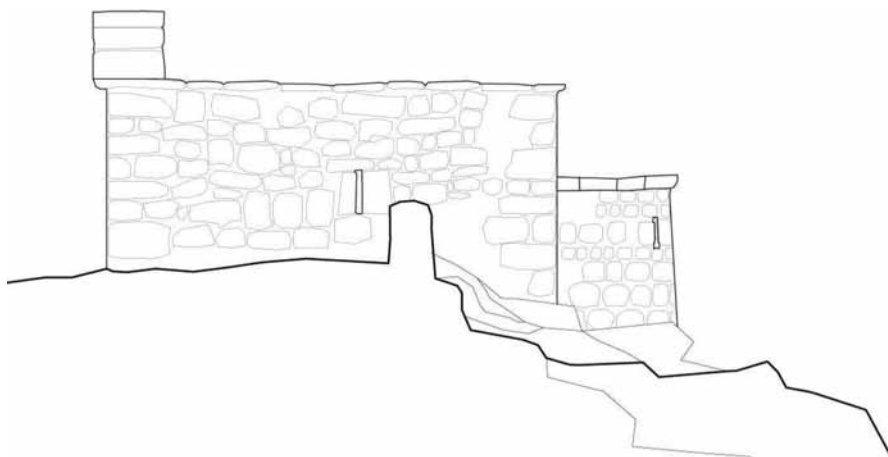
Цртеж 2 - Попречни пресјек, прије радова

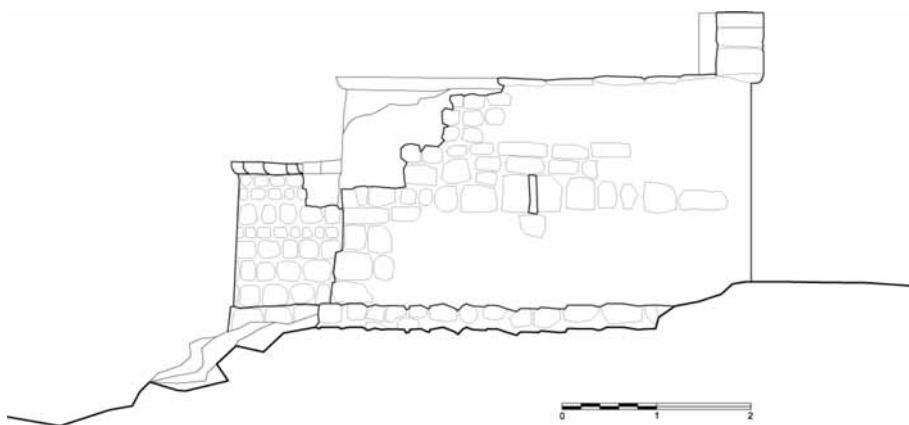
Цртеж 3 - Западна фасада, прије радова

Цртеж 4 - Источна фасада, прије радова

Цртеж 5 - Јужна фасада, прије радова

Цртеж 6 - Сјеверна фасада, прије радова

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ

Након периода од готово једног вијека од напуштања цркве св. Ђорђа услед оштећења насталих у првом свјетском рату, у најновије вријеме приступило се њеној обнови¹². Пројекат рестаурације односио се на обнову саме цркве, црквеног дворишта са зидом, приступног пута, као и на израду новог иконостаса и звоника.

Сл. 14 – Изглед цркве и црквеног дворишта, после радова

КОНЗЕРВАТОРСКИ ПРИСТУП

Главни принцип при обнови цркве св. Ђорђа био је да се споменик обнови у складу са конзерваторским принципима за обнову историјских грађевина, тј. да се обнове и очувају њене историјске, архитектонске и амбијенталне вриједности и да се оспособи за поновно вршење вјерских обреда.

Пошто црквено двориште са оградним зидом, гробницама и природним стјенама које се налазе унутра зида чине дио комплекса, при њиховој обнови примјењен је исти принцип.

У процесу избора конзерваторских и архитектонских метода одабрано рјешење израђено је у складу са Конзерваторским условима издајим од стране Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор и у складу су са важећим принципима службе заштите. Такође, предложеним рјешењем у највећој мјери испоштоване су архитектонске карактеристике постојеће грађевине у смислу облика и димензија, конструк-

¹² Одбор за обнову цркве св. Ђорђа у Љешевићима на челу са Миливојем Штилетом, Дејаном Штилетом, Васком Маровићем, Миланом Гобовићем и Ивом Гиљачом покренуо је и водио послове на обнови цркве који су трајали у периоду од марта 2008. до априла 2009.г. Пројекат рестаурације цркве повјерен је аутору овог рада. Сарадници на изради пројекта били су дипл. инж.грађ. Славо Одаловић и мр Миодраг Савелић, дипл. инж.електротехнике. Управо захваљујући квалитетној сарадњи између чланова Одбора за обнову цркве, аутора пројекта-архитекте конзерватора и стручњака из Регионалног завода за заштиту споменика културе из Котора радови на обнови цркве изведени су врло успјешно.

ције, материјала, величине и распореда отвора, врсте и нагиба крова, и сл. Примјењен је принцип минималних интервенција, који подразумјева употребу минималних потребних средства конструктивне санације, те примјене савремених материјала и инсталација који би могли да на било који начин умање изворност и вриједности грађевине.

Истраживачки радови. Ради добијања што поузданијих података о историјату грађевине консултовани су расположива литература и историјски извори. Да би историјска слика била потпуна, потребно је додатно извршити и архивска истраживања.

Функција. Пројектом обнове цркве предвиђено је да се задржи њена изворна вјерска намјена. Уређење црквеног дворишта није подразумјевало друге интервенције осим рашчишћавања од дугогодишње самоникле вегетације и шута насталог рушењем цркве, као и постављање нових клупа и освјетљења.

Конструктивна и сеизмичка санација. Након пажљиве анализе конструкције и оштећења грађевине, извршене су сљедеће мјере конструктивне санације: реконструкција свода од камена и калоте апсиде, постављање челичног прстена по врху зидова цркве, и ињектирање зидова цркве.

Презиђивање свода изведено је уз коришћење оригиналних свода-ра сачуваних у унутрашњости грађевине и кречњака из локалног мајдана у Љешевићима који је коришћен за допуну недостајућих дјелова. За санацију свода нису коришћени додатни бетонски или армирано-бетонски елементи.

Конструктивно осигурање зидова и свода изведено је њиховим повезивањем у хоризонталном правцу путем а.б. прстена дуж подужних зидова и попречних челичних затега. Затјега на западној страни постављена је у хоризонталну спојницу на унутрашњој страни западног зида. Према истоку, затјега је видна у простору, али је заклоњена гредом иконостаса.

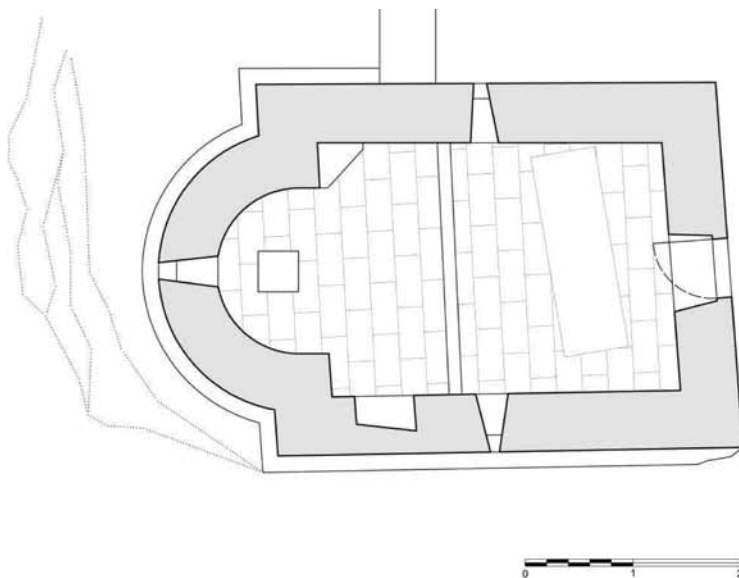
Материјали. За презиђивање свода цркве коришћен је постојећи сачувани камен који је прије почетка радова пажљиво рзврстан и депонован у непосредној близини цркве. Недостајући дјелови допуњени су новим каменом, истим по врсти, боји, степену обраде и из истог мајдана као изворни.

За поплочавање унутрашњости цркве такође су коришћене камене плоче из локалног каменолома у Љешевићима. Поплочање је извршено по узору на изворно, у попречним редовима ширине ~30 цм.

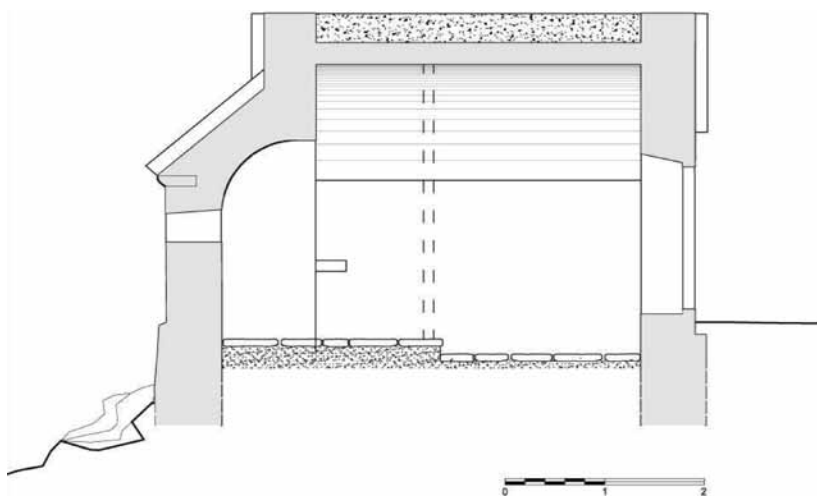
Инсталације. Новим рјешењем предложено је увођење громобранске инсталације, као и минималних електричних инсталација ради освјетљавања унутрашњости и спољашњости цркве и црквеног дворишта. Напајање ће се вршити путем соларних колектора.

Пројекат новог иконостаса рађен је по узору на сличне примјере у као што је црква св. Николе у Бигови¹³.

Пројектом новог звоника, који је такође рађен по узору на сличне примјере, предвиђено је да он по конструкцији буде слободностојећи, одвојен од саме цркве. Дјелови пројекта који се односе на израду новог звоника још увијек нису изведени.

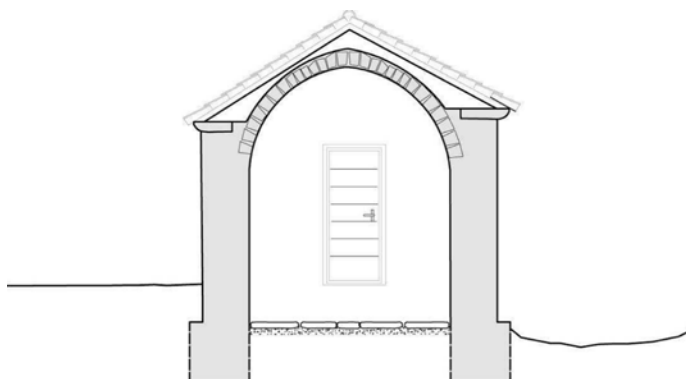

Цртеж 7 - Основа цркве, пројектовано стање

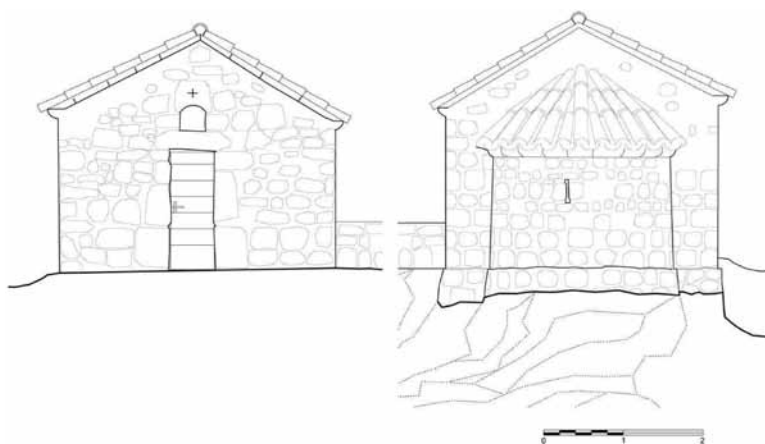

Цртеж 8 - Подужни пресјек цркве, пројектовано стање

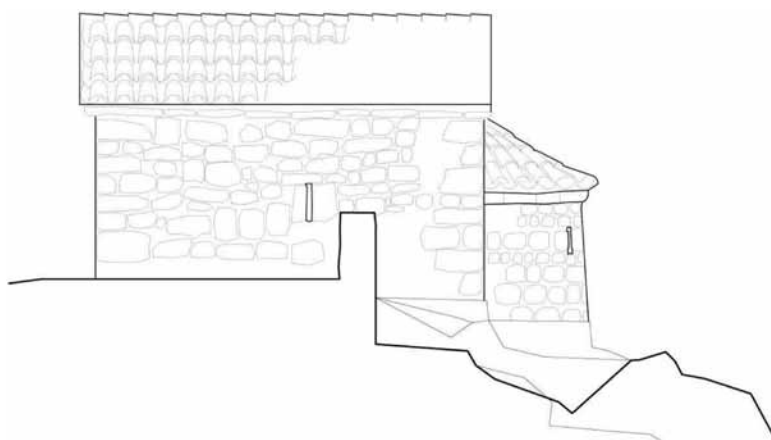
¹³ Иконе на новом иконостасу осликао је Раде Павловић из Београда.

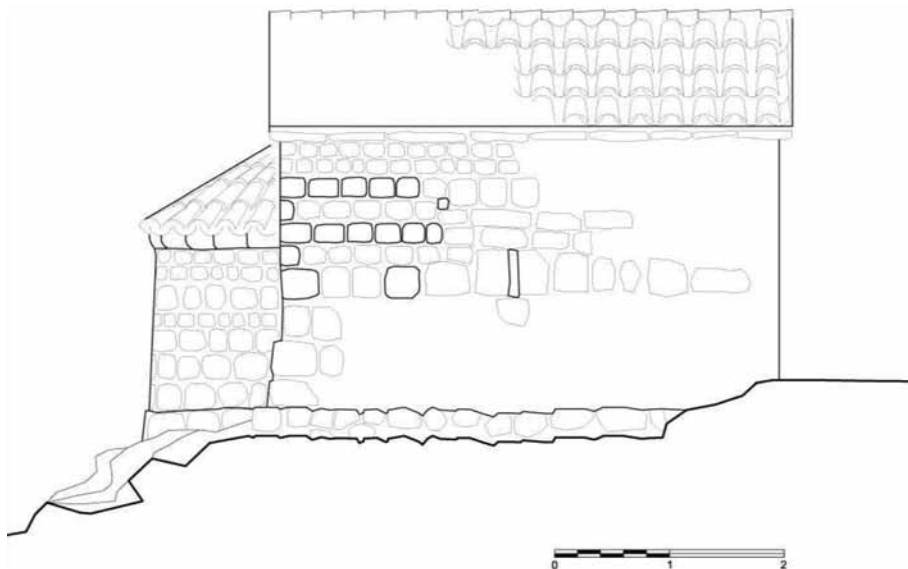
Цртеж 9 - Попречни пресјек цркве, пројектовано стање

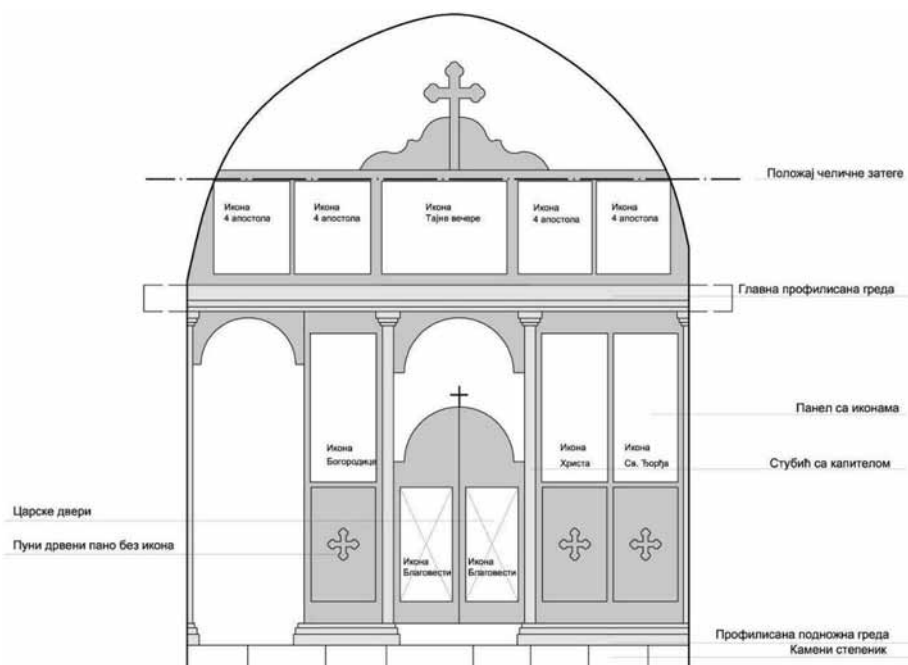
Цртежи 10 и 11 - Западна и источна фасада, пројектовано стање

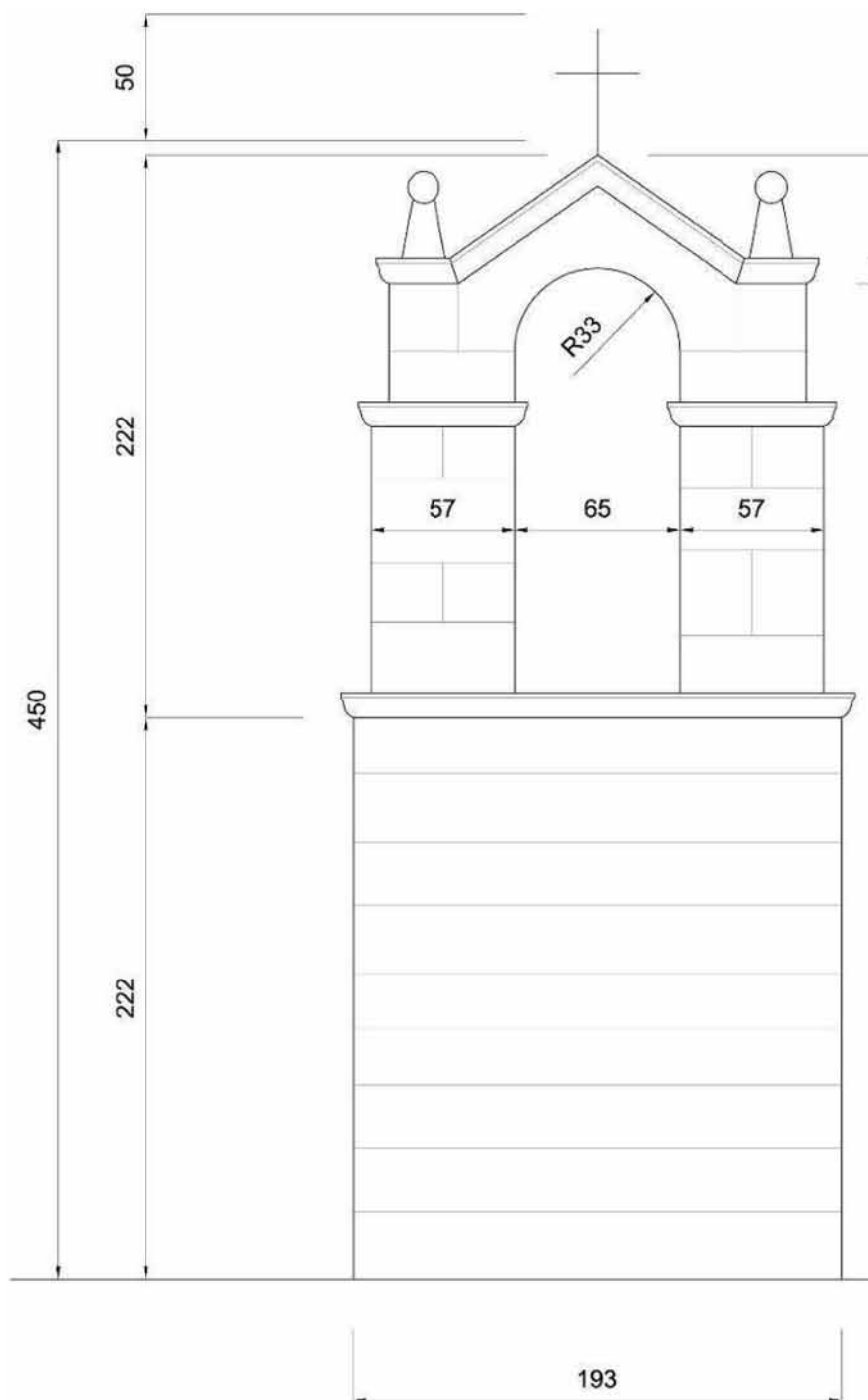
Цртеж 12 - Јужна фасада, пројектовано стање

Цртеж 13 - Сјеверна фасада, пројектовано стање

Цртеж 14 - Изглед новог иконостаса

Цртеж 15 - Изглед новопроектваног звоника цркве (неизведено)

Сл. 15 - Реконструкција свода, током радова

Сл. 16 - Изглед цркве у току радова

Сл. 17 - Изглед реконструисаног источног зида цркве, током радова

Сл. 18 - Изглед унутрашње стране реконструисане калоте апсиде источног зида цркве, током радова

Сл. 19 - Изглед обновљеног комплекса цркве са оградним зидом, поглед са југозапада

Сл. 20 – Изглед обновљене цркве, поглед са сјеверозапада

Сл. 21 – Изглед обновљене цркве, поглед са југозапада

Сл. 22 – Изглед обновљене цркве, поглед са југоистока

Сл. 23 – Изглед унутрашњости обновљене цркве са новим иконостасом

ЗАКЉУЧАК

Љешевићи су најзападније од села Доњег Грбља. У њему се, поред остале четири цркве налази и црква св. Ђорђа са црквеним двориштем ограђеним ниским каменим зидом чији неправилни облик прати конфигурацију терена. Унутар дворишта налази се крупна стенска маса, као и шест древних гробова покривених једноставним правоугаоним каменим плочама. Комплекс има два улаза у виду узаних ниских капија, на источној и западној страни.

У писаним историјским изворима село Љешевићи помиње се први пут у 15. вијеку као једно од насеља Михољског збора. Такође, село и његови становници помињу се у историјским изворима више пута током 15. и 16. вијека (1422, 1494, 1553. године).

Након вишевјековне административне припадности Кртољској општини, Љешевићи су 1865. године у формалном смислу постали дио Грбља.

Црква св. Ђорђа је малена правоугаона грађевина са полукружном апсидом на источној страни, без звоника. По казивању мјештана налази се у рушевном стању без свода и крова, од времена првог свјетског рата.

У познатим историјским изворима нема сачуваних података о времену грађења цркве, али на основу натписа који наводи Младен Црногорчевић у свом дјелу Цркве у Грбљу може претпоставити да је иконостас у цркви св. Ђорђа урадио Даскал Рафаил Димитријевић 1752. године, што наводи да је црква могла бити подигнута прије те године, односно током прве половине 18. вијека.

Током 2008. године приступило се истраживању и изради пројекта обнове цркве св. Ђорђа. Главни принцип при обнови цркве св. Ђорђа био је да се споменик обнови у складу са конзерваторским принципима за обнову историјских грађевина, тј. да се обнове и очувају њене историјске, архитектонске и амбијенталне вриједности и да се оспособи за поновно вршење вјерских обреда.

Становници села које је представљао Одбор за обнову цркве св. Ђорђа организовали су радове који су и изведени током исте године. Овом приликом завршени су радови на обнови цркве и изради новог иконостаса, затим радови на обнови оградног зида, приступних капија и стаза, као и на рашчишћавању оградног црквеног дворишта и околине од самоникле вегетације и шута. Такође, уређени су приступни пут којим се прилази од локалног пута за Бигову, као и простор ван оградног зида.

Пројектом је предвиђена и израда новог звоника у непосредној близини обновљене цркве, који до данас није изведен.

Радови на обнови цркве и уређења дворишта одвијали су се уз стручни надзор архитекте конзерватора и стручњака из Регионалног завода за заштиту споменика културе Котор и уз свесрдно ангажовање мјештана Љешевића.

Материјал приказан у овом раду представља важан примјер о томе како добра сарадња, те међусобно разумјевање и уважавање између пројектанта-конзерватора, стручне службе заштите споменика културе и мјештана током читавог процеса истраживања, израде пројекта и извођења конзерваторско-рестаураторских радова, може да пружи одличне резултате.

Katarina Nikolić

ST. GEORGE'S CHURCH, LJEŠEVIĆI RESEARCH AND RENOVATION OF THE CHURCH

Summary

Lješeviči is the westernmost village of Donji Grbalj. There is St. George's church with the church-yard surrounded by a low wall of uneven shape because it follows the configuration of the ground. Inside the yard there is a bulky rocky mass, as well as six old graves covered with simple rectangular stone plates. The complex has two entrances in the form of narrow gates, on the eastern and western side.

In the written historic sources the village of Lješeviči is mentioned as one of the settlements of Miholjski Zbor from the first quarter of the 13th century till the mid-15th century. The village is also mentioned several times in the 15th and 16th century (years 1422, 1494, 1553).

After the 1979 earthquake the people started moving from the village to the towns Kotor, Tivat and Budva.

St. George's is a small rectangular building with semicircular apse on the eastern end, without belfry. According to the accounts of the local people it was in the ruined condition, without the arch or roof, since World War I.

In the known historic sources there are no data about the construction of the church, but according to the inscription quoted by Mladen Crnogorčević in his work Churches in Grbalj it is known that the iconostasis of St. George's was made by Daskal Rafail Dimitrijević in 1752 indicating that the church might have been built before that year, that is in the 18th century.

During the year 2008 the works on research and designing of renovation project of St. George's started. The main principle of the renovation of St. Georges was to respect the conservational principles for the renovation of historic buildings, i.e. to renovate and keep its historic, architectural and ambience values and to make it again suitable for the performance of religious ceremonies.

The villagers, i.e. the Board for the Renovation of the Church, organized the works that were carried out during that year. On the occasion they completed the works on the renovation of the church, surrounding wall, access gates and paths, as well as the removing wild vegetation and rubble from the church yard and the surrounding. The access road from the local road to Bigovo and the area outside the wall were also repaired.

According to the project the production of a new iconostasis and belfry were planned, but the works have not been completed till the present day.

The renovation works of the church and yard were carried out under the professional surveillance of the architect conservationist and the experts from the Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments Kotor and ardent engagement of the local people of Lješeviči.

The material exposed in this paper presents an important example of how much can be achieved by good cooperation and understanding between designers, professional services and local people during the whole process of designing of the project and performance of the conservational – restoring work.

Невенка МИТРОВИЋ

**Б О К А: ГЛАСНИК ЗА ОПЋЕ ИНТЕРЕСЕ БОКЕЉА,
КОТОР, 1908/1909. ГОДИНЕ
(Поводом сто година од покретања Листа)**

Кључне ријечи: Бока: гласник за опће интересе Бокелја, др Филип Лазаревић, др Рудолф Сарделић, Душан Вукасовић, Котор, новинарство, Акционарско друштво Бокешка штампарија.

23. јануара 2008. године навршило се 100 година од покретања првог листа у Боки Которској, под називом БОКА: гласник за опће интересе Бокелја, што је, без сумње, значајан јубилеј у културној традицији Боке Которске.

Од публикавања прве периодичне публикације у Боки Которској 1841. године до почетка 20. вијека, односно оснивања Акционарског друштва Бокешка штампарија 1907. године, појавило се неколико наслова, углавном годишњака (*Catalogus cleri et Dioecesis Catharensis, Шематизам Епархије Бококоторско-дубровачке и спичанске, Бока: мали српско-народни књижевни забавник за српску младеж, Програм Ц. К великог гимназија у Котору, Programma dell' scuola nautica in Cattaro...*), који су штампани у Венецији, Дубровнику, Сплиту, Задру, Новом Саду..., јер без штампарије у непосредном окружењу није било могуће публикавање дневних новина и недјелника.

Подсјећамо да су имена тројице Бокелја: Андрија Палташић, Јеролим Загуровић и Стефан Паштровић златним словима уписана у историји штампарства. „Са својим изузетним приматом првог штампара међу јужним Словенима по времену јављања, са преко 40 садржајно значајних инкунабула, мајсторског умјетничког домета“¹, на латинском и италијанском језику, које представљају најуспјелија остварења раног венецијанског штампарства, радила је Палташићева штампарија у Венецији 1477-1499. године, само 22 године послије Гутемберга. Истакнута которска породица Загуровићи (Zaghuri) дјелатношћу Јеролима Загуро-

¹ Др Милош Милошевић, Андрија Палташић Которанин, Цетиње, 1994, стр. 15

вића око 1569-70. године, такође у Венецији, „с много части се умешала у историју српске штамpane књиге“² - написао је Мирослав Пантић. „Стефан Паштровић документује се у штампарству као издавач или наручилац последње српскословенске књиге из XVI века, као и који дан касније штампаног маленог буквара, обоје трудом штампара Саве Дечанца...“³ Ипак, тек крајем 18. вијека почиње штампарска дјелатност на територији Боке Которске. Из Млетака је у Котор 7. јуна 1798. године допремљена штампарија Франћеска Андреоле, која је радила само четири године, до 1802. године. У Андреолиној штампарији штампане су латиницом и ћирилицом: разне књиге, плакати, прогласи народу, које је доносила аустријска власт.⁴

Након више од једног вијека од престанка рада штампарије Франћеска Андреоле, 20. фебруара 1907. године, у Котору је основана Бокешка штампарија а.д. као друштво са ограниченим јемством, чији је предмет пословања „вођење штампарског, књижарског и издавачког обрта, те трговине папиром, тисканицама и канцеларијским прибором на велико и мало“⁵, а основни капитал 20 000 круна. За оснивање Бокешке штампарије везују се имена угледних Бокеља др Рудолфа Сарделића и др Филипа Лазаревића. Међу првим насловима штампаним у Бокешкој штампарији у Котору јесте лист Бока: гласник за опће интересе Бокеља. У Бокешкој штампарији штампани су и: *Бока: велики илустровани календар* (1909-1914), који је покренуо и уређивао игуман Манастира Бања код Рисна, Дионисије Миковић, *Дневни вјесник*, (1912), омладински лист *Прољеће* (1912), затим периодичне публикације које су до 1908. године штампане ван Боке Которске: *Програм Ц. К. Научничке школе у Котору*, *Извјештај Ц.Кр. Велике гимназије у Котору*, *Извјештај Приватне дјевојачке трговачке школе*, *Шематизам Епархије бококоторско-дубровачке и спичанске*, *Shematismus seu statis personalis et localis dioecesis catharensis*, *Глас Боке*, *Дубровник*, извјештаји и правила разних установа и друштава која су дјеловала у Боки Которској. Бокешка штампарија је публиковала и значајан број монографских публикација, између осталих дјела: Његоша, епископа Боберића, Дантеа, Т. С. Виловског, И. Стјепчевића, А. Беласа, Г.Вуковића, А. Лазаревића, Т. Поповића, др А. Митровића...

² Пет векова српског штампарства 1494-1994, Београд, 1994, стр. 116

³ Нико С. Мартиновић, Штампарија Франћеска Андреоле, Историјски записи, Цетиње, књ. 10 св. 2/1954, стр. 516

⁴ Ibid. стр. 196

⁵ Душан Ј. Мартиновић, Црна Гора у Гутемберговој галаксији, Подгорица, 1994, стр. 187

Новине имају снажан и многострук утицај на јавни живот и формирање јавног мњења. У вријеме када нијесу постојали: радио, телевизија и интернет, утицај новина, као јединог медија, био је доминантан. Хегел је навику читања дневне штампе назвао „лаичка јутарња молитва“⁶. Посредством новина читалац добија сазнања из различитих сфера друштвеног живота: политике, привреде, културе и актуелне информације од локалног до међународног нивоа. И онда када су у „ливреји“, субвенционисане да би заступале становишта државе као инструмент за манипулисање јавним мњењем, када власт ригорозно примјењује цензуру и када власник креира уређивачку политику, према својим потребама и интересима, новине представљају слику времена у којем излазе. Такође, значајан су извор за истраживаче, понекад чак једини. Дешава се да о значајним догађајима, или личностима, не постоји архивска грађа, или неки други писани траг, изузев новинских текстова, које, у том случају, треба користити са великом опрезношћу.

И лист *Бока*: гласник за опће интереса Бокелја слика је времена у којем је излазио и незаобилазан извор за истраживаче. Убрзо након оснивања Акционарског друштва Бокешка штампарија у Котору, неколико угледних Бокелја покренули су лист *Боку*, првијенац бокелске журналистике, који нажалост само кратко помињу у својим истраживањима и пописима Нико С. Мартиновић и Мирослав Лукетић. Међутим, не налазимо га у попису 689 наслова периодичних публикација који је сачинио Јеремија Д. Митровић у књизи *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*. Лист је почео да излази 23. јануара 1908. године. До броја 52 Лист је излазио седмично (четвртком), а надаље, два пута седмично (сриједом и суботом). Престао је да излази 30. децембра 1909. године, објављивањем 153. броја. Писма, ћирилица и латиница, равноправно су заступљена, а „... лист Боку прима преко хиљаду честитих Бокелја и на дому и на страни“⁷, што је значајан број и веома важно сазнање да су претплатници били и Бокелји исељеници, који се повремено јављају у рубрици Дописи.

Уводник 1. броја оцјена је општег стању у Боки Которској и образложење потребе покретања Листа. „Ето мал да не читав вијек, како Бока Которска у сваком погледу опада. И ако је у томе дијелила судбину Далмације, ипак су ударци били тежи и бројнији, а посљедице осјетљивије. Ко би испричао све јаде, који су овај крај задесили? Статистика исељавања најрјечитије говори, а рушевине најбоље свједоче, што је негда Бока била, а на што је спала...“

⁶ Ђовани Гоцини, Историја новинарства, Београд, 2001, стр. 15

⁷ Бока: гласник за опће интересе Бокелја, Котор, 1908/бр. 28, стр. 1

Др Филип Лазаревић (1877-1960)

Потреба нас је таког рада побудила; пресудност часа одлучила; а досадањи макар и скромни успјеси осоколили, да издавањем овог листа послужимо замисли, да се Бока препороди удруженим радом својих синова на дому и по свијети око свих грана народног добра и тим очува роду.

Гдје је било снаге, да се читав вијек патња и кушња издржи, ту мора бити и људи кадрих да сакују сами себи нову срећу. Код њих ће наћи одзива поклич: Браћо Бокелји! Удружите се и радите!“⁸

Први издавач листа био је Др Филип Лазаревић (1877-1960), љекар, културни и привредни прегалац, политичар, а како је примијетио Михаило П. Миљанић, неправедно заборављена личност, која се помиње само на списку љекара – добровољаца у Балканском рату. Потиче из угледне грбальске породице кнезова и гувернадуре. Школовао се на Цетињу, у Дубровнику, Котору, а студирао, најприје књижевност, а затим медицину у Бечу. По завршетку студија вратио се у Котор и радио као љекар. Али, ангажовао се и на другим пољима рада у жељи да доприне се напретку Боке Которске. Са неколико угледних Бокелја био је оснивач: *Српске бокешке штедионице (1905)*, *Прве бокешке глинене индустрије (1905)*, *Бродарског друштва Бока (1906)*, *Бокешке штампарије (1907)* и издавач листа *Бока: гласник за опће интересе Бокелја (1908)*. Био је добровољац у Балканском рату. Одликован је орденом св. Саве, затим Даниловим крстом и орденом Југословенске круне. Био је предсједник Народног вијећа Котора 1918. године, народни посланик 1931. године, а сенатор 1936. године. Други свјетски рат провео је углавном у окупаторским затворима, интернацији и повремено на слободи. На основу доступних биографских података може се закључити да је као хуманиста, интелектуалац и родољуб и поред великих животних искушења остао досљедан истинским људским вриједностима и својим идеалима. Лист *Бока* више пута је објавио захвалнице његових пацијената.

Др Рудолф Сарделић (1876-1954), адвокат у Котору и Херцег-Новом, државни савјетник у Београду, био је и први одговорни уредник листа *Бока*. Пријатељ Мирка Комненовића и његов сарадник у раду на организовању привредног препорода Боке „...поред одличне правне спреме, важио је као добар економиста и врстан организатор. Одмах је почео помагати Миркова настојања и заједнички су израђивали план о привредном препороду Боке Которске, које је требало да дође одоздо, из народа, јер се била потпуно изгубила вјера да може доћи одозго, наме од аустријских владајућих кругова“⁹. Дионисије Миковић је забиљежио: „Ко је и једном помљиво преглегао хотел Боку, тај са потпуним правом може да честита друштвеном предсједнику г. Мирку Комненовићу и његовом замјенику др Рудолфу Сарделићу, који су знали, хтјели, смјели и могли, а што је најважније и успјели да савладају све оне те-

⁸ Бока: гласник за опће интересе Бокелја, Котор, 1908/бр. 1, стр. 1

⁹ Игњатије Злоковић, Мирко Комненовић, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1982/бр. 13-14, стр. 110

шкоће које ометаху градњу овог хотела¹⁰. Првих година 20. в., заједно са: Мирком Комненовићем, др Филипом Лазаревићем, браћом Ђуром и Васом Вукотићем, др Јовом Стефановићем и др Радојем Јовановићем сврстава се међу најактивније чланове Покрета за привредни препород Боке Которске. Њиховим залагањем основани су значајни привредни субјекти: најприје, *Српска бокешка штедионица (1901)*, *Српска кредитна задруга у Херцег-Новом (1904)*, затим неколико земљорадничких задруга, *Рибарска задруга у Баошићима (1906)* и *А. д. Бокешка штампарија (1907)*, посебно важна као предуслов за покретање гласила Покрета, *Бока*: гласник за опће интересе Бокеља. На пословима уређивања листа Др Рудолф Сарделић је остао до јуна 1909. године, односно закључно са 98. бројем. За вријеме његовог уредничког рада заплијењена су два броја, 21. и 51. број. Један од заплијењених текстова односио се на извјештавање о „Афери са бомбама“, а бранилац оптужених у судском процесу је био др Рудолф Сарделић.

Крајем децембра, дакле, након готово годину дана излагања, уредништво се први пут обратило читаоцима. Критике на рачун Листа, највјероватније су биле повод да уредништво критички сагледа свој годишњи рад и образложи извјесне промјене у уређивачкој политици. „Жао нам је, што се у потоње вријеме нијесмо могли бавити интензивније ужим питањима наше Боке и Приморја, али тешка времена, која су настала, морала су свратити пажњу на политичку кризу, која је и читав свијет заокупила, а камо ли не наш народ, кога се у првом реду тиче... Ништа није савршено а најмање хоћемо то да кажемо о овом листу. Но ми се надамо, да ће сви искрени пријатељи народног напретка и узети у обзир да је сваки почетак тежак, да су тешке жртве, које намеће издавање листа, а још теже неприлике, које настају из несрећености стања и омета с десна и лијева... Свакога се задовољити не може, а најмање оне, који само умију оговарати другог који ради и за то што ради, а сами нијесу кадри ништа урадити“¹¹.

Након доношења одлуке да Српска народна организација у Боки Которској преузме издавање Листа, у саопштењу за читаоце, које су потписали оснивачи др Филип Лазаревић и др Рудолф Сарделић, се каже: „У име своје и својих другова у раду данас се праштамо са нашим читаоцима, те им у првом реду захваљујемо на помоћи и повјерењу а нарочито на доброту, којом су разумијевајући потешкоће праштали недостатке, опажане на уређивању листа. Они су нас тим задужили а уједно и добар примјер дали, да се уважајује, е смо слаби и немоћни, да од

¹⁰ Бока: велики илустровани календар за годину 1913, Котор, 1913, стр. 114

¹¹ Бока: гласник за опће интересе Бокеља, Котор, 1908/бр. 50, стр. 1

једне све не иде, а да не треба почетника осудити, с погрешака већ га соколити на бољи рад. На томе им хвала, јер су тим много допринијели, да су се наше опће прилике данас и средиле...Сада сматрамо својом дужношћу, да свима Бокелјима препоручимо најтоплије, да унапријед својски и одушевљено потпомогну овај лист, као једну од главних полу-га нашег опћег напретка. Нека га подржавају као и сваку другу нашу опћу установу. Ако је кога до сада што пријечило, да буде пријатељ листа, та препона сада сасвим отпада, пошто је лист постао опћим споразумом орган заједничког рада¹².

Почев од 99. броја Лист је преузела Српска народна организација у Боки. На првој сједници Главни одбор, између осталог, закључио је, у договору „...са досадањим власницима листа „Бока“ да га преузме као свој орган“.¹³ Новоименовано уредништво читаоцима кратко представља концепт будуће уређивачке политике „...Програм је Боке оно исто, што је и задаћа одбора Српске народне организације - претежно економске нарави – јер су нам по духу времена ова питања постала животна питања... Поред овог задатка економске нарави неће се изгубити из вида ни политичка питања, која засијецају у интересе нашега народа.

Нећемо се бавити политиком вишег стила, јер је у великим питањима наш глас одвећ слаб. Давати ћемо само мишљења и одушка нашим осјећањима у националним питањима, према потреби устајати на одбрану народних интереса и заговарати начело народног јединства Срба и Хрвата... Истакнута начела већ по себе јамче, да наш лист неће бити средство, преко којег се имају вентилirati личне зајевнице. Он ће само бити трибуна са које ће се говорити о опћим народним потребама.

Посао којег смо започели, сам се по себи препоручује, те молимо нашу браћу, која су на дому и у туђини, да нам пруже руку помоћи¹⁴.

За издавача и одговорног уредника именован је Душан Вукасовић, књижар у Котору, присталица Покрета за привредни препород Боке и члан Српске народне организације у Боки Которској.

Преузимајући уређивање Листа обратио се читаоцима кратким саопштењем: „Услед молбе чланова нашег Главног одбора, примам се од данас издавања и уређивања овога листа. Тврдо увјерен, да ће ме пријатељи наше народне организације у овом подухвату, потпомагати, ја ћу све своје силе уложити око напретка нашега листа, да он буде одговарати сврси, којој је намијењен, бива окупити све Бокелје и на дому и

¹² Ibid., 1909/бр. 98, стр. 1

¹³ Ibid., 1909/бр. 99, стр. 1

¹⁴ Бока: гласник за опће интересе Бокелја, Котор, 1909/бр. 99, стр. 1

оне, који су раштркани по бијелом свијету у једно коло, те да заједно порадимо за добро и процват наше уже отаџбине¹⁵.

У последњем броју је написао: „Кад је основана Српска народна организација у Боки, овај је лист постао њезиним органом и ја сам на молбу мојијех пријатеља чланова Управног одбора наше организације примио на себе тешко бреме: уређивање листа. Као што је познато организација се је распустила и ја данас, после кратког разговора растајем се са овим листом као његов издавач и уредник. Лист прелази од сада у боље руке и са другијем правцем и ја га најтоплије препоручујем досадашњим претплатницима. Свијем, онијем, који су ми за вријеме мога уређивања при руци били, не могу а да им овом пригодом јавно не речем: хвала. Поносећи се ласкавијем и незаслуженијем ријечима са којијем сам био обасут у многим писмима, која сам примио са разних страна приликом мога доласка на уредништво, овијем изразујем моју особиту благодарност. Растајући се данас, као издавач и одговорни уредник овог првог политичког листа у Боки шаљем свијем пријатељима мојијем и нашега листа скромни поздрав, желећи „Боки“ да цвјета и напредује, те да и унапријед послужи циљу, зашто су је и покренули њезини пожртвовани оснивачи“¹⁶.

Иако је Душан Вукасовић читаоцима топло препоручио Лист и пожелио успјешан рад настављачима, 153. број је, нажалост, био последњи.

Егзистирање листа *Бока: гласник за опће интересе Бокеља* неопходно је сагледати у контексту: историјских, политичких и социјалних прилика у Боки Которској у другој половини 19. и почетком 20. вијека, које карактерише: учвршћивање моћи аустријске власти, која повећава број жандарма и полицајаца, одобрава пословне концесије и привилегије својим чиновницима и пензионерима и трајно их настањује у Боки, обнавља утврђења, својим бирократским механизмима успорава сваки покушај привредног, просвјетног и културног развоја, што за последицу има управо оно незадовољавајуће стање, које је предмет првог Уводника листа *Бока* и мотив јачања Покрета за привредни препород Боке. То је вријеме наглашених политичких и националних превирања и масовног иселовање становништва у прекоокеанске земље.

Аустрија је, на цијелој својој територији, примјењивала цензуру у новинарству, како би на најбољи начин утицала на формирање јавног мњења. За листове ван њене територије, чија се уређивачка политика косила са критеријумима ригорозне цензуре, укидала је *postdebit*, одно-

¹⁵ Ibid., 1909/бр. 99, стр. 2

¹⁶ Ibid., 1909/бр. 153, стр. 2

сно ускраћивала могућност дистрибуције. Неке листове власт је забрањивала више пута, а понекад плијенила само појединачне текстове. Уредници су у том случају штампали ванредни број и на мјесту заплијењеног текста, објављивали Рјешење о забрани штампе, или остављали бјелину, што је за власт било компромитујуће. У 21. броју *Боке* заплијењен је један текст, а за 51. број штампано је ванредно издање. Уређивање Листа одвијало се између настојања да се на најбољи начин заступају: привредна, политичка и национална стремљења народа и ригорозне цензуре, која је имала могућност да лист трајно забрани. Чињеница да су само два броја била заплијењена говори да се водила веома промишљена уређивачка политика. Сагледавајући Лист у цјелости, и поред неоспорних мањкавости, тешко се могу прихватити приговори да је био лојалан режиму.

Сва збивања у Боки Лист је веома помно пратио, али је и врло вјеродостојно своје читаоце информисао и о збивањима ван Боке, у оквиру неколико сталних и пар повремених рубрика: Уводник, Подлистак, Опћинска самоуправа, Привреда, Просвјета, Политички преглед, Дописи, Домаће вијести, Разне вијести, Наши телеграми, а последње странице биле су резервисане за Огласе и рекламе. Међутим, актуелни догађаји и они од посебног значаја, добијали су простор на страницама Листа и ван установљених рубрика. Концепцијски се није много разликовао од листова који су у то вријеме излазили у окружењу.

Предмет уводне колумне Недјелника јесте значајна тема, или догађај који је обиљежио вријеме између публикација два броја, односно питање од посебног значаја за регију и њене житеље: мотив покретања Листа и промјене у уређивачкој политици и организацији, оснивање привредних и културних друштава, задругарство, тежак положај иселјеника и посљедице иселјавања, актуелни унутрашњеполитички догађаји, иступања и интерпелације бокељских посланика у Царевинском вијећу, питања односа власти према народним захтјевима и потребама, проблематика актуелних међудржавних односа, анексија Босне и Херцеговине, која је за посљедицу имала компликовање у међународним односима, устоличење епископа Епархије бококторско-дубровачке и спичанске Доситеја Јовића, значај и обиљежавање црквених празника: Савиндана, Видовдана, Божића, Ускрса, Трипундана..., незаинтересованост младих нараштаја за позив поморског капетана, несређеност земљишних књига, почетак развоја туризма, значајни догађаји у култури на ширем простору (петсто година Универзитета Јана Хуса, Изложба у Златном Прагу)... Уводна колумна потврдила је темељну одредницу уређивачке политике Листа да подстиче привредни, духовни и културни препород Боке Которске.

Подлистак је рубрика у којој се, у наставцима, објављују текстови углавном литерарне садржине, домаћих и страних писаца. Читаоци су имали прилику да се на страницама овог листа упознају са дјелима: Чехова, Вајлда, Љубише, Матавуља, Миковића... Осим литерарних, у овој рубрици, објављени су и текстови историографског и публицистичког садржаја, говори поводом смрти бокељских првака или важних јубилеја.

Рубрика Опћинска самоуправа појављује се у првих двадесетак бројева, а касније повремено, тематски допуњена рубриком Опћински гласник, која доноси кратке информације и закључке са сједница општинских вијећа. Уредништво је сматрало да је општинска управа „главна полуга народног напретка“. „Зато јој намјењујемо нарочити ступац, у коме ће моћи општинске управе да обавјештавају јавност о свом раду и тим побуде у народу интерес за опћинске послове као и повјерење у помоћ опћина. Даље ће се дати прилика, да се свако важно питање подвргне јавној расправи како би ријешење могло што зрелије бити. Ићи ће се нарочито за тим, да се народу објасни важност опћинске самоуправе за све гране опћих интереса, да се ојача свијест за аутономију и подигне углед опћина толико према народу, колико према другим чиниоцима. Особита ће се брига употребити да се постигне судјеловање опћина у раду око препорода Боке. Дужност је зато свих Бокеља, који су у стању, а да и најмање допринесу овим сврхама, да стварним и озбиљним расправама и обавјештењима помогну у овом погледу опћој ствари.“

Од броја 28 уводи се рубрика Политички преглед преко које читалац прати: веома живу дипломатску активност поводом кризних политичких дешавања од међународног значаја, извјештаје са Конференције великих сила, одлуке парламената европских држава, унутрашњополитичке проблеме појединих држава, службене и приватне посјете значајних личности...

Рубрике Разне вијести и Наши телеграми тематски се поклапају са рубриком Политички преглед, односно представљају кратку најаву тема које ће се публиковати у овој рубрици.

И лист *Бока*, Рубриком Расправа у „велеиздајничкој парници“, придружио се великом броју европских гласила, која су, из дана у дан, пратила дешавања везана за хапшења и монтирани судски процес Србима, оптуженима за велеиздају. Наиме, на почетку, већина страних листа отворено се ставила на страну оптужнице, да би током судског процеса дошло до потпуног преокрета, а исти листови постали најжешћи заспунници оптужених. У завршници судског процеса, стиче се утисак

да је баш, медијски притисак имао великог удјела у ослобађању оптужених.

Рубрика Дописи, резервисана за читаоце, прилика је да саопште своје мишљење, или мишљење средине у име које се обраћају, најчешће под псеудонимом: Ришњанин, Луштичанин, Један од многих, Ђ. Муч., П.А.Ж. Бијељанин, Један опћинар, Буцаклија, Грујица ... Из броја у број читамо интересантне и понекад необичне приче из свакодневног живота обичног грађанина, критике и похвале везане најчешће за комуналне проблеме: стање задужбина, изградња путева, несташица воде, примједбе на рад поште, примјере добротворних акција, информације о оснивању друштава бокелских иселеника, али и јасно исказивање подршке народним првацима и посланицима у Царевинском вијећу.

Са посебном пажњом осмишљена је рубрика Просвјета. Ријеч је о веома поучним текстовима и информацијама о модерном школству Европе. Говори се о реформи средњих школа, реформи испита зрелости, васпитању дјецe изван школе, организацији „дјечијих вртова“ и „забавишта“, а у више наврата читаоци се упознају са теоријом Фридриха Фребела, који је како Лист пише „нашао кључ наравном начину васпитања дјецe, који иде за тијем, да се упоредо развије дух и тијело дјетета“.

Иако се највећи број уводних тема односи на привредни развој, установљена је и посебна рубрика Привреда, што потврђује концепцију и мотиве покретања овог гласила. Читаоци се упознају са искуствима других, говори се о потреби планирања мелиорационих радова, оснивању задруга за воде, затим обртничких и кредитних задруга, у наставцима су објављени текстови о уљарским задругама, маслинарству, „саобраћају странаца“, гајењу свилене бубе...

Осим у рубрици Подлистак теме из културе појављују се спорадично у оквиру других рубрика, или су повод значајни догађаји, годишњице, а нажалост најчешће вијести о смрти познатих писаца и научника. Одлазак значајних личности, попут: Сима Матавуља, Риста Ковачића, Силвија Страхимира Крањчевића, Валтазара Богишића... лист је пропратио са дужним поштовањем. У кратким освртима прати се рад библиотека у Будви, Херцег-Новом, Рисну... То су углавном информације о именовању управе и организовању културним програмима, који су се дешавали поводом празника. Изузетак је текст професора Стевана Миџора, у наставцима, поводом прославе шездесете годишњице Српске читаонице у Котору.

Јавна захвалност стална је рубрика и значајан извор података, првенствено, за хроничаре и истраживаче породичних историја, а некад је то прилика да се читаоци обавијесте о својим сународницима, који су

Број 1.

Котор, четвртак 23. Јануара 1908.

Год. 1.

Котор, 22. Јануар, 1908.
 Препорука да се даје награда.
 Препорука да се даје награда?
 Што се тиче награде?

Ево над да не читаш није, како Бока
 Которска у главног поштомаша. И ако
 је у томе дјелима судбину. Дамањери,
 али, су ударили била тежи и брешња, а
 посљедње осветљавање. Но би испречио
 све јаче,
 гласила и
 гласовима.
 Бока била
 Не а
 Бока пре
 истину р
 Бока
 уштеди
 Панаковиц,
 стиво и му
 за живот
 трговине
 својим че
 Народа је
 које је по
 дефиници
 најважни
 по својем
 деловању
 да ишари

Али Бока још није себе издигла, а
 народ га још није од своје руке. Док ње
 не дајте више-вишемо из поштомаша
 животних уредити и живљавати, њима
 гласило, она још није и воља да живи.
 Да је то збоља тако, легада се у њо
 нама посљедњих година. Према је тра
 ниша једна што комуниста, онама се да
 није убрјана пољскама покрета. За-

Али наредиће се уредити поштомаша, над
 у раду буду судијомати не само Бокама
 на дому ње и Бокама не страни.
 Она најважнија дјеловања, које је
 сада рафинира по гласити, није да се
 посљедње покрети робовима група. То је
 уредити да се Бока оштра Бокама, да про
 ширити бурна животиња паритета, али не
 наредиће испречиће или субјективни

**100 година од покретања листа БОКА:
 гласник за опће интересе Бокеља, 1908/1909.**

ИЗЛОЖБА
 ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА И ЧИТАОНИЦА ХЕРЦЕГ-НОВИ
 29.10. ДО 08.11.2008.

Препорука да се даје награда.
 Препорука да се даје награда?
 Што се тиче награде?

Али Бока још није себе издигла, а
 народ га још није од своје руке. Док ње
 не дајте више-вишемо из поштомаша
 животних уредити и живљавати, њима
 гласило, она још није и воља да живи.
 Да је то збоља тако, легада се у њо
 нама посљедњих година. Према је тра
 ниша једна што комуниста, онама се да
 није убрјана пољскама покрета. За-

Али наредиће се уредити поштомаша, над
 у раду буду судијомати не само Бокама
 на дому ње и Бокама не страни.
 Она најважнија дјеловања, које је
 сада рафинира по гласити, није да се
 посљедње покрети робовима група. То је
 уредити да се Бока оштра Бокама, да про
 ширити бурна животиња паритета, али не
 наредиће испречиће или субјективни

живећи ван Боке Которске остварили висок положај у друштву, или својој струци.

Задње странице Листа испуњене су рекламама, које на посебан начин илуструју привредну активност у Боки, али читаоцима се представљају и производи и услуге привредних субјектата који дјелују ван

територије Боке Которске. Осим пропагандне димензије рекламе су веома интересантне и са графичког аспекта. У овој рубрици најављују се нови бројеви периодичних публикација и књиге, које су тек изашле из штампе. Посебно су интересантни огласи којим се нуде услуге, попут давања часова, љекарских прегледа, тражења пословног партнера и представљају својеврсну берзу рада.

За новинску информацију, и новине уопште, каже се да трају један дан. Међутим, када послјије сто година листамо лист *Боку*, цетињски *Глас Црногорца*, новосадску *Заставу*, *задарски Народни лист...*, намеће се закључак да све информације, чак и оне које ни у времену настанка нијесу имале посебан значај, временом постају онај дјелић историјског, друштвеног, културног мозаика, понекад неопходан за реконструисање догађаја из прошлости.

Са временске дистанце од равно сто година, без сумње, можемо закључити да је значај листа *Бока* вишеструк. Покретање Листа подстакло је интересовање народа да се укључи у јавни живот, да искаже своје мишљење и опредјељење о актуелним проблемима друштва у којем живи. Допринијело је бољој обавијештености и упућености читалаца у догађаје унутрашње политике, али и међународних односа, стицању извјесног политичког образовања, сагледавању економске кризе, а у одређеној мјери и стицању сазнања из области културе. И упркос тешким околностима (аустројска управа), Лист је остварио функцију информисања и формирања јавног мњења у Боки Которској почетком 20. вијека, што је свакако и био циљ. Такође, незаобилазан је извор за истраживаче: политичког, управног, привредног, просветног, културног живота, историје цркве, али и истраживаче породичних хроника. С тога листу *Бока: гласник за опће интересе Бокеља*, припада значајно мјесто у културној баштини Боке Которске, а стогодишњица од покретања овог првијенца бокелске журналистике био је повод да ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови организује изложбу и на тај начин обиљежи овај значајан датум у културној прошлости Боке Которске.

Иако је излазио у тиражу од преко хиљаду примјерака, колико нам је познато, до наших дана сачуван је мали број примјерака, због чега ће свакако бити сврстан у категорију раритета. Захваљујући познатом бокелском истраживачу Максиму Злоковићу и Херцеговској библиотеци је власник оригиналног комплета Листа, који је осамдесетих година откупила за симболичну своту новца. Убрзо затим комплет је ламиниран и на тај начин заштићен од даљег пропадања.

Примарни сегмент изложбе представља оригинални комплет Листа, који садржи 153 броја, од којих су 16 бројева фотокопије. У октобру 2008. године у Народној библиотеци Србије завршена је израда диги-

талне верзије свих 153 броја, која је представљена на изложби, а убудуће заинтересованим корисницима биће доступна на web site-у ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови¹⁷. *Бока* представља још један наслов придружен дигиталној колекцији завичајне периодике Херцеговске библиотеке, која до сада садржи преко 20000 страница текста.

Посебан сегмент изложбе јесте свеобухватан приказ садржаја Листа на 14 модерно дизајнираних ролап паноа. Лист садржи око 4000 текстова из различитих области: политика, међународни односи, привреда, општинска управа, књижевност, култура... па избор најинтересантнијих тема није био нимало лак посао. За илустровање садржаја коришћени су фото прилози, углавном из других наслова завичајне периодике. Аутор изложбе је Невенка Митровић, библиотекар, а ликовни уредник изложбе и Каталога Воислав Булатовић, новинар, по мишљењу многих, мајстор дизајна и добитник неколико престижних међународних награда за дизајн. С обзиром на специфичност материјала и тему изложбе, дугогодишње новинарско искуство Воислава Булатовића, свакако је било веома драгоцјено, а ликовно рјешење изложби је дало посебан квалитет.

Представљање завичајних библиотечких фондова и легата увијек има за циљ да скрене пажње јавности на овај веома значајан сегмент културне баштине, да укаже на потребу комплетирања фондова, предузимања мјера заштите и финансирања веома дуготрајног и скупог конзерваторско-рестаураторског третмана, а у циљу популаризовања и доступности свим корисницима, посредством интернета, да афирмише дигитализацију, као савремени модус превођења конвенционалне форме библиотечког материјала у електронску.

ЛИТЕРАТУРА:

Пет векова српског штампарства 1494-1994, Српска академија наука и уметности; Матица српска; Народна библиотека Србије, Београд, 1994.

Мартиновић, Нико С., Штампариа Франћеска Андреоле, Историјски записи, Цетиње, књ. 10, св. 2/1954.

Мартиновић, Душан Ј., Црна Гора у Гутемберговој галаксији, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 1994.

Милош, Милошевић, Андрија Палташић Которанин, Матица Црногорска, Цетиње; „Андрија Палташић, Котор, 1994.

Гоцини, Ђовани, Историја новинарства, Клио, Београд, 2001.

Бока: велики илустровани календар, Котор, 1913.

¹⁷ www.bibliotekaherceg-novi.org.rs

Миљанић, Михаило П., Црногорски љекари до 1918, ИВПЕ, Цетиње, 2006.

Мирко Комненовић, Игњатије Злоковић, Бока: зброник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 13-14/1982.

Мартиновић, Нико С., Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945, Југословенски институт за новинарство, Београд, 1965.

Лукетић, Мирослав, Периодика Боке Которске 1844-1984, Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови 15-16, 1984.

Митровић, Јеремија Д., Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године, Историјски институт, Просвета, Београд, 1984.

Лукетић, Мирослав; Вукмировић, Олага-Цана, Серијске публикације: 1835-1984, Том II, књ. I, Цетиње, 1985.

Nevenka Mitrović

**BOKA: THE HERALD FOR GENERAL INTERESTS
OF THE BOKA PEOPLE, KOTOR, 1908/1909
(On the occasion of the hundredth anniversary
of the first issue of the Paper)**

Summary

On 23 January 2008 it was the 100 anniversary of the first issue of a newspaper in the Boka Kotorska Bay published under the name Boka: The Herald for General Interests of the Boka People.

The Paper was first published on 23 January 1908, and continued to be published up to number 52, once a week (on Thursdays), and thereafter, twice a week (on Wednesdays and Saturdays). It ceased to be published on 30 December 1909 by the publishing of the issue number 153. Cyrillic and Latin script were equally represented. Although it was published in over a thousand number of copies, distributed in foreign countries, even overseas, so far as we know, only a small number of copies has been preserved to the present day, so that it will be classified in the category of rarity.

The first publisher of the Paper was Dr. Filip Lazarević (1877-1960), physician, zealous worker in the domain of culture and business, politician from a distinguished family of village heads and governors, who together with several reputable persons from Boka was the founder of: Serbian Boka Savings-Bank (1905), The First Boka Industry of Clay Products (1905), The Shipping Company Boka (1906), Boka Printing-Work (1907) and initiator of the Paper Boka: The Herald for General Interests of the Boka People (1908).

The first editor-in-chief was Dr. Rudolf Sardelić (1876-1954), lawyer of Kotor and Herceg-Novı, state adviser in Belgrade and one of the most active members of the Movement for the economic revival of the Boka Kotorska Bay. Dr. Rudolf Sardelić carried on the editorial work of the Paper till June 1909 that is conclusive with number 98.

From number 99 the editorial task was taken over by the Serbian National Organization in Boka. Dusan Vukasović, bookseller in Kotor, supporter of the economic revival of Boka and member of the Serbian National Organization in the Boka Kotorska Bay, was appointed publisher and editor-in-chief and continued editing the Paper conclusive with the last copy number 153.

The existence of the paper Boka: The Herald for General Interests of the Boka People should necessarily be regarded in the context of: historic, political and social circumstances in the Boka Kotorska Bay in the second half of the 19th and the early 20th century. Austria on its entire territory applied censure in journalism in order to impose its influence on the forming of public opinion as much as possible. In the 21st copy of Boka a text was prohibited, and for the copy number 51 a special edition was published. The editing of the Paper was carried on with the aim to find the best way in representing: economy, politics and national craving of the people. Considering the Paper as a whole, in spite of some undisputable deficiencies, one can hardly accept the objection that it was loyal to the regime.

The paper meticulously covered all events in Boka, and informed its readers very objectively about the events outside of Boka, within several regular and a couple of occasional columns: Editorial, Feuilleton, Municipal Self-Government, Economy, Education, Political Review, Reporters Stories, Home News, Miscellaneous News, Our Telegrams, while the last pages were reserved for notices and advertisements. Regarding the conception, it did not differ very much from the papers published in the surrounding areas.

In spite of hard conditions (Austrian authorities), the Paper fulfilled its function of informing and forming public opinion in the Boka Kotorska Bay in the early 20th century, which certainly was its objective. Besides, it is an unavoidable source for the researchers of: political, governmental, economic, educational and cultural life, church history, and also for the researchers of family chronicles.

Драгана НОВАКОВ

ЛЕКСИКА РУКОПИСНЕ ЛЕКАРУШЕ ИЗ БОКЕ КОТОРСКЕ (XVIII ВЕК)¹

*Овај рад представља резултат изучавања неких лексичких особина рукописне књиге под насловом **Лекаруша**, из друге половине XVIII века.*

Кључне речи: Лекаруша, Бока Которска, народни језик, лексема.

У рукописном фонду Народне библиотеке Србије, под сигнатуром Рс 79, налази се једна занимљива рукописна књижица која је привукла нашу пажњу. У инвентар поменутога фонда заведена је под насловом *Лекаруша*.²

Лекаруше представљају народне медицинске белешке које спадају у народну медицину. Садрже савете и упуте о болестима, лековима и лечењу.³ То су рукописне књиге са разним рецептима против болести, са саветима о лечењу, као и са упутствима како се праве поједини лекови.

Рукописна књижица о којој је реч садржи изванредан број рецепата за лечење: ушобоље, главобоље, грознице, опадања косе, несанице итд. Као средства лечења наведене су, углавном, лековите траве. Рецепти немају вредности, са становишта данашње медицине, али су неки од њих у прошлости, били драгоцени.

Ове рукописне књиге има 6 листова. Нема насловну страну и потиче из друге половине XVIII века. Писана је брзописним писмом, ру-

¹ Овај рад је објављен у часопису Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд (Међународни славистички центар), 35/1, 2006, 327-333).

² Основни подаци дати су у: Љубица Штавланин-Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, књ. 1.- Београд, 1986, 171.

³ В. о томе: др Јаша Романо, *Југословенска библиографија лекаруша и народних медицинских рукописа*.- Научно друштво за Историју здравствене културе Југославије, Београд, 1973, 7.

ком једнога мање образованог писара. Потез писара је неуједначен, непрецизан, слова су неједнаке величине и нагиба. Маргиналних простора нема. Писар ове рукописне књижице, није познат.

Изузев тачке изнад слова *и*: **гризи** 2 (гризи), **мажи** 5 (мажи), других надредних и других интерпункцијских знакова нема.

Бивши власник ове књиге, колекционар Душан Вуксан, исписао је на унутрашњој страни предње корице: *Љекаруша из Боке*, XVIII век. На основу неких језичких црта она се може везати за југозападну територију, и ужу околину Боке Которске. Написана је према писму и правопису друге половине XVIII века.

Ова рукописна књижица писана је српским народним језиком, али се у њеном правописном систему срећу и неки рускословенски елементи. То се може видети у исписивању рефлекса *ер* уместо слова *р*: **наћи[т]е десет зернахъ дивега иечмена** 5' (нађите десет зернах дивега јечмена), **слави светога иована керститела** 6 (слави светога Јована Керститеља), **сѣтра ћешъ наћи на платно цервѣ** 1' (сутра ћеш наћи на платно церв), **стави на кориенѣ мервѣ х[л]еба** 2' (стави на коријен мерву хлеба), **древие масло кади и мажи** 4 (древие је масло кади и мажи), и сл. За вокално *р* налазимо и рефлекс рускословенског типа *ро* у примеру **виѣцичѣ кров** 5. Поред чешићег *ит*, среће се и употреба **щ**, које значи, такође *ит*: **иощѣ** 2' (јошт), **наше сердце** 2' (наште сердце), 4, и **зжми ѿд негѣ ѿ шогоће** 3' (и зжми од њего у штогође) и сл.

Лекаруша је писана српским говорним језиком, на терену (и)јекавскога наречја. Доказ за то јесу примери: **наћи кукуријека цервенога** 2 (нађи кукуријека цервенога), **мажи кудие ие перѣћица** 3' (мажи кудије је перућица), **ниѣсѣ** 3 (нијесу), **млиеко** 5' (млијеко), **смиешаи** 5, 6 (смијешај), **виѣли** 6 (бијели), **лиекѣ** 6 (лијек). Група *дј* прешла је у *ђ* у примерима јекавскога јотовања: **та⁴ би има ђецѣ** 3 (та би има ђецу), **ће сѣ два брата волови** 4 (ђе су два брата волови)⁵. За ову територију се могу везати: императив **вићи** 3 (виђи), облик акузатива са значењем локатива: **ѿ планинѣ расте** 1' (у планину расте), **ѿбери траве љубице и свари е ѿ водѣ** 2 (убери траве љубице и свари је у воду)', **сѣтра ћешъ наћи на платно цервѣ** 1' (сутра ћеш наћи на платно церв), генитив множине на *-ах*: **данахъ** (данах) 2, **ѿбери иагодахъ смрековиѣх** 2 (убери јагодах смрековијах).

⁴ “У овој показној заменици, свакако, није у питању губљење *-ј*, већ стара форма *тѣ* која није ни добила партикулу *-и*”, в. о томе: Александар Младеновић, *Језик владице Данила*. - Нови Сад, 1973, 105.

⁵ Александар Младеновић, *Јављање јекавског, такозваног најновијег јотовања у неким нашим споменицима*. - Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1964, књ. VII, 158-159; А. Млад. *Још о јављању јекавског јотовања у нашим споменицима*. - Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1969, књ. XII, 226-227.

Овде се указује на неке лексичке одлике ове рукописне књижице. Испитивања овога типа свакако, доприносе бољем увиду у лексичко благо старога српскога језика.

У овоме тексту употребљене су неке речи на које ће посебно бити скренута пажња. Лексеме које ћемо ниже наводити донећемо данашњом нашем азбуком и правописом⁶.

вељи придев `исто што и велики`, РЈА, св. 85, 729.

веља водица `освећена водица`: *декебра ливанџ и тамиганџ и виџичџ кров и зеленикџ ловорикова зерна и ливан с џлемџ кади и мажи и џвет врачевима* 5 (декебра ливан и тамиган и вџичу кров и зеленику ловорикова зерна и ливај с уљем, кади и мажи и џвет врачевима). Ова лексема регистрована је у РЈА, св. 85, 731, уз објашњење да се «на Богојављење закрсти веља водица, коју треба да има свака кућа (Ријечка нахија у Црној Гори)».

вељи боб `трава од које би се човек могао опити` (*Vicia faba*): *нађи боба велега те га стџци и проси пакџ став[и] да се свари с џлемџ нека бџде ка и мехлемџ па га стави на печџ 1'* (нађи боба велега те га стџци и проси пак стави да се свари с уљем нека буде ка и мехлем па га стави на печу). У РЈА, св. 85, 730, у БР, 531.

гринтав `досадан`, придев.

гринтава глава `нека болест на кожи главе, красте, али негде значи и коју другу болест на кожи` (*alopresia rogrigo*). Ова реч употребљена је у контексту: *џ кога не гринтава глава нађи кџкџријека цервенога џџши џ драмаџ⁷ пак стави џ иеднџ гостарџ нека кисне еџ данаџџ џ вино пакџ нека попије такви чоџакџ⁸ џџне мџ преволети глава 2* (у кога је гринтава глава, нађи кукуријека цервенога, осуши 70 драмаџ пак стави у једну гостару нека кисне 15 данаџ у вино пак нека попије такви чоџак хоће му преболети глава). Ова лексема регистрована је и потврђена неколико пута у РЈА, III 432-433⁹, између осталог, и у Вуковом *Рјечнику* (Вук Рјеч, 105) постоји податак да је ова реч посведочена у околини Рисна.

⁶ Уп. о томе: Александар Младеновић, *Напомене о транскрипцији и критичком издању старих српских текстова из XVIII и XIX века*. - Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1979, књ. XXI-2, 95-129.

⁷ Место данас уобичајене мере за тежину *грам* (грчки), писар употребљава турско *драма*, што износи нешто више од три грама - уп. Рјечник ЈАЗУ, I, 750, II, 382; Речник СКНЈ, III, 556-557, IV, 665; Речник Његошев, I, 185).

⁸ Реч *човек* у говору Врачана обавезно има форме *чо̄_јак чо̄_јка чо̄_јку, чо̄_че, чојчи* "на, чојчи" "ћ, уп. о томе: Драгољуб Петровић, *Гласовне особине говора Врачана у Зети*. - Нови Сад, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XV/1, 1972, 191.

⁹ У овоме прилогу употребљене су следеће скраћенице: Вук. Рјеч (*Српски рјечник иступачен њемацкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић*. - У Београду, 1935). РЈА (*Рјечник хрватскога или српскога језика*. - Загреб (ЈАЗУ), 1880-1882, I-1975-1976, XXIII). РСКНЈ (*Речник српскохрватског књижевног и*

гостара `стакло што се у њему држи вино или ракија` (Iagoena vitrea), именица ж. рода. Овај назив за боцу уобичајен је у Дубровнику (Вук Рјеч.100). Такође, ова лексема регистрована је у РЈА, III 323 (в. *гринтава глава*).

пасквица именица ж. рода `име различитим биљкама` (Atropa belladonna, Plantago major, Solanum dulcamara, Snigrum), “дем. од именице *пасква* којој нема потврде (ни у нашем ни у другим словенским језицима), а била би у вези с именицом *пас*. То се може мислити стога, што *пасквица* значи (осим другог) биљку Solanum dulcamaria, а та се биљка чешки зове psinky - пасје грожђе, пасја јагода” (РЈА IX 670): *Ѡ кога не огањ на сердцѠ нађи траве пасквице пак не свари Ѡ жесток оцатъ* 1’ (у кога је огањ на сердцу, нађи траве пасквице пак је свари у жесток оцат). Ову лексеми региструје и БР, 631.

печа именица ж. рода `*комад*` (it. pezzo, ili pezza) РЦГ, 255: *стави wzgar печѠ* 1’ (стави озгар печу). Ову лексеми региструје речник Срђана Мусића (Мусић, Ром.) с напоменом да је у питању реч италијанског порекла 336. У Турцизмима Абдулаха Шкаљића (Шкаљ. Турц, 513) ова лексема регистрована је два пута, уз објашњење да представља: 1. копрену на лицу, комад црног танког платна којим су муслиманке покривале лице кад излазе на улицу у фереци или у зару, и 2. човечуљак, човек малена раста.

озгар `озго`, прилог, (Вук Рјеч. 465) (в. *печа*), РЈА, IX 509.

перућац именица м. род `назив болести, оспа обично на глави дечета` (Schuppemde Flechte, есуета squamosum), РЈА, IX 797, Вук, Рјеч: `као некакви шклопци за које кажу да по човјеку пред смрт излазе, па их опет нестаје`): *Ѡд перѠћице добра ствар Ѡзми росопасти и ва освице листија и коријена Ѡбоне га и стави по рѠковеть мало соли чисте стѠци добро све Ѡ и еднопос[о]ли и зажми Ѡд негѠ сокъ Ѡ цогође тере мажи кѠдије не перѠћица wzдравиће* 3’ (од перућице добра ствар узми росопасти и ва освице листија и коријена обојега стави по руковет мало соли чисте стѠци добро све у једно, посоли и зажми од њего у штогође тере мажи кудије је перућица, оздравиће). Петар Скок у свом Етимолошком речнику региструје ову лексеми заједно са *перутац*, уз објашњење да сугласник *t* варира са *h = c*: *перућ*, м. 644.

народног језика.- Београд, 1959, I- 1984, XII). *Речник језика Петра II Петровића Његоша*.- Београд, 1983, књ. I-II. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. РКМД (Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*.- Београд, Српски дијалектолошки зборник (Српска краљевска академија), 1932, књ. IV, стр. XXII I+ 477 (I); 1935, књ. VI, стр. 587 (II)). РЦГ(Весна Липовац-Радловић, *Романизми у Црној Гори. Југоисточни дио Боке Которске*.- Нови сад, 2004). Мусић, Ром. (Срђан Мусић, *Романизми у северо-западној Боки Которској*.- Београд, Филолошки факултет, 1972, 274). БР (Драгутин Симоновић, *Ботанички речник. Имена биљака*.- Београд, 1959). Шкаљ. Турц. (Абдулах Шкаљић, *Турцизми у српскохрватском језику*.- Сарајево, Свјетлост, 1985, 662).

спориш именица м. род `хајдучка трава` (*Achilea millefolium*): ѿ грознице гризи травѸ споришь три ијутра наце сердце 2 (од грознице гризи траву спориш три јутра наште сердце). Ова лексема забележена је у РЈА, IX 75 са знаком да се “ова трава ставља у амбар, пре него се стане жито сипати, тобоже да се спорије троши”, као и у БР, 665.

росонаст именица ж. род `биљка: руса трава, змијско млеко` (*Chelidonium majus*) У РЈА св. 59, 175 постоји податак да је *росонаст* од старина поуздан лек за различите очне болести (в. *перућуца*). Ову лексему, такође региструје и БР, 651.

хабат именица м. род `зова` (*Sambucus ebulus*): када се чоѿакъ затвори наћи нагодахъ хабатовиѿх те их сагнечи испери оно семе те га осуши пакъ да га такви чоѿакъ попие хоће ѿворити 1 (када се чојак затвори, наћи јагодах хабатовиѿх те их сагњечи, испери оно семе те га осуши, пак да га такви чојак попије, хоће отворити). Ова лексема регистрована је у БР, 681. У РЈА, III 543. Тврди се да је ова реч прасловенска, али да је “нејасна постања”. Наведени пример стога може бити занимљив управо за упознавање особених значења глагола *хабати*. Не мање особен је и облик *аѿит* се `ишчуѿавати се` у говору Васојевића. Својим обликом и значењем одговара северноалбанском (гегијском) *habitem*, који је Елезовић (Елезовић КМ) такође забележио без почетног - х: *Mos uabit!* `не греши, не збуњуј се`) насупрот тоскијском *habitun`* уништити, нестати` које одговара јужнословенском *habiti* – хабати – хаѿя `кварити, траћити, прљати` од којег и потиче.¹⁰

Текст ове рукописне књижице писан је језиком који се састоји од српских народних и од рускословенских језичких црта. Прве су заступљене у већој мери.

Језик *Лекаруше* показује присуство низа несловенских речи од којих су најчешће романизми (*печа* 1[?], *гостара* 2), грчкога (*путиѿер* 3, *ливањ* 4[?]), као и позамљенице из турскога језика (*мехлем* 1[?], *драм* 2, *ракија* 2).

На основу карактеристичне лексике ове рукописне књижице да се уочити њено дијалекатско порекло са (и)јекавског простора штокавских говора. С обзиром да су лекаруше повезане са специфичном лексиком, пре свега фитонимског и термилошког одређења (називи биља, трава; болести) то овај лексички ниво чини уже специфичним.

На основу анализе може се пратити и један лексички слој који је настао контактним утицајима и чије постање је тешко прецизирати, без посебних уже стручних разматрања.

¹⁰ Вања Станишић, *Српско-албански језички односи*, Београд, Балканолошки институт САНУ. Посебна издања 59, 1995, 108. Абдулах Зајми, и др. *Албанско српскохрватски речник*. - Приштина, 1981, 357.

ЛИТЕРАТУРА

Милка Ивић, *О регуларној полисемији и лексиколошкој теорији и лексикографској пракси. Лексикографија и лексикологија.*- Београд, 1982, 77-83.

Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти, њихова структура и развој. Целокупна дела. III.*- Сремски Карловци - Нови Сад, 1994, 319.

Александар Младеновић, *Напомене о раду на речнику славеносрпског типа књижевног језика. Лексикографија и лексикологија.* - Београд-Нови Сад, 1982, 137-141.

Александар Младеновић, *Речник текстова славеносрпског периода и нека испитивања његове израде. Лексикографија и лексикологија.*- Београд-Нови Сад, 1984, 97-101.

Драгољуб Петровић, *Проблеми и изгледи српскохрватске дијалекатске лексикографије.*- Београд-Нови Сад, Лексикографија и лексикологија, 1982, 195-200.

Васо Томановић, *Акцент у говору села Лепетана (Бока Которска).*- Јужнословенски филолог, Београд, 1935, XIV, 59-141.

Васо Томановић, *О значењима речи страног порекла у говорима Боке Которске.*- Скопље, 1962, 187-203.

Васо Томановић, *О бокељским говорима, Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности 2, Херцег-Нови, 1970, 225-229.*

Васо Томановић, О фонетици речи романског порекла у говорима Боке Которске.- Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности 3, Херцег-Нови, 1971, 203-209.

Slovník jazyka staroslověnského.- Praha (Československá akademie věd), 1958/1972, sv. 1-23.

Dragana Novakov

**LEXIS OF THE HANDWRITTEN *LJEKARUŠA*
OF THE BOKA KOTORSKA BAY (18TH CENTURY)**

Summary

This paper deals with certain lexical characteristics of the *Ljekaruša* (the Healing Book) from the second half of the 18th century. The text of the handwritten book dealt with herein is analyzed from the linguistic aspect. Particular features of lexemes are separated, and their description given. The sublimation of the analysis is presented in the conclusion of the work.

Jelena NIKČEVIĆ¹

PRIRODNE KARAKTERISTIKE PODRUČJA NJIVICE – SUTORINA, CRNA GORA

Ključne reči: igalski zaliv, pravokrilci, antropogeni uticaj, održivi razvoj.

UVOD

Topografska karta istraživanog područja Njivice-Sutorina

R: 1: 25000

¹ Republički zavod za zaštitu prirode, P.O.Box 2., Podgorica, Crna Gora
e-mail: jnikcevic @ cg.yu.

Foto: J. Nikčević

Područje od međunarodnog i nacionalnog značaja sa prisustvom specifičnih staništa i flore i faune

Fotodokumentacioni materijal staništa od međunarodnog i nacionalnog značaja (2005-2007. godine)

Foto: J. Nikčević

Foto: J. Nikčević

Foto: J. Nikčević

Foto: J. Nikčević

Karakteristične vrste faune ortoptera na ovim staništima su vrste retkih, endemičnih i rodova sa IUCN Crvenih knjiga ugroženih vrsta na globalnom nivou: *Conocephalus*, *Homorocoryphus*, *Locusta*, *Acrida*, *Aiolopus*, *Anacridim*, *Decticus*, *Psophus*, *Omocestus*, *Tetrix*.

Foto: J. Nikčević

Ušće reke Sutorine u Jadransko more i područje Njivica sa jedinstvenim ekosistemima slatinske, močvarne, submediteranske, eumediteranske i mediteransko-submediteranske kontinentalne vegetacije

Foto: J. Nikčević

Foto: J. Nikčević

Foto: J. Nikčević

Karakteristični rodovi ortoptera: Ehippiger, Pholidoptera, Saga, Leptophyes, Poecilimon, Bacillus. Za ove ekosisteme rodovi i neke od vrsta su karakteristični kao endemiti balkanskog poluostrva i mediterana, a neke evropske vrste su ovde predstavljene sa jednim od disjunktnih delova areala u donjim granicama rasprostranjenja i velikim stepenom ugroženosti.

Ušće reke Sutorine - jedinstveno stanište u Evropi. Zahvaljujući rečnim nanosima i taloženjem ostataka vegetacije i faune iz reke Sutorine u Jadransko more nastalo je i radioaktivno »blato« - mulj (jedan od ključnih resursa zdravstvenog i opšteg turizma Crne Gore) koje se održalo i danas zahvaljujući neizmenjenom stanju kompletnog toka rijeke Sutorine, a posebno njenog ušća- situacija do 2008. godine. Na takvim retkim staništima nalaze se i retke i endemične vrste faune insekata takodje od međunarodnog i nacionalnog značaja. S obzirom da su tokom 2008. godine izvršene mnoge ireverzibilne promene na ekosistemima ušća reke Sutorine (nestanak i zatrpavanje prirodnih ekosistema) koji su obezbeđivali nastanak radioaktivnog mulja. Tokom prošle godine, tokom monitoringa na predmetnom području,

Foto: J. Nikčević

*Ušće reke Sutorine sa radioaktivnim muljem ("blato")
– fotodokumentacioni materijal iz 2008 godine*

konstatovana je manja količina biljnog i životinjskog materijala u odnosu na prethodne godine neophodnog za stvaranje tzv. "blata".

Prostornim planom područja posebne namjene za morsko dobro Crne Gore za ovaj prostor predviđene su mere zaštite životne sredine (biodiverzitet, staništa i predela), jasno su precizirani lokaliteti staništa biljnih i životinjskih vrsta koji su u većoj ili manjoj mjeri osjetljivi i zavisni od širokog spektra antropogenih uticaja gde je neophodno kontinuirano praćenje (monitoring) Iz priloženog stanja prirodnih vrednosti ne može se videti da je ovakav stav iz Prostornog plana područja posebne namene za morsko dobro inkorporiran u praktične, tekuće radnje.

Foto: J. Nikčević

Izgled staništa nakon antropogenih uticaja bez prisustva karakterističnih staništa i flore i faune ortoptera čiji je opstanak direktno vezan za određene tipove vegetacije koja se iz priloženog fotodokumentacionog materijala ne može videti (fotodokumentacioni material iz 2008. godine).

ZAKLJUČAK

Nakon evidentiranog stanja ekosistema i vrsta na ovom području cilj ovog rada je da bi pravni osnov (s obzirom da je ekološki osnov i mišljenje minimiziran ili eliminisan iz daljih planova za upotrebu ovog područja) trebao uključiti i jedan od osnovnih dokumenata: "Pravci razvoja Crne Gore ekološke države" (Evropski centar za mir i razvoj, Beograd, 1997) usvojen od Vlade Crne Gore kojim su precizirani činioci za određivanje uredjenja i korišćenja prostora, odnosno načelni stavovi održivog razvoja za procenu stepena: a) osjetljivosti ekosistema, b) mogućnosti korišćenja bioloških resursa ili komponenti biodiverziteta, c) režima korišćenja, stepen ugroženosti uslovljen jačinom antropogenog uticaja na komponente biodiverziteta i d) mogućih privrednih delatnosti na bazi neposrednog i posrednog korišćenja komponenti biodiverziteta staništa i ekosistema. Time bi se upotpunile informacije u okviru već obradjenog postojećeg stanja prirodnih osobina ovog područja Dobronamerna preporuka za nastalu ekološku situaciju na ovom području je da bi se potencijali i ograničenja u korišćenju i uredjenju ovog prostora mogli bazirati na već pomenutim osnovnim načelima uredjenja i zaštite prostora uz naravno prezentiranje stava o potrebi valorizacije veštačke vrednosti pejzažnih karakteristika koje su, inače, po definiciji ljudski subjektivni odnos prema percipiranom delu biodiverziteta.

LITERATURA

Evropski centar za mir i razvoj (1997): Pravci razvoja Crne Gore ekološke države, Beograd.

Harz, K. (1969): The Orthoptera of Europe. Vol. I. The Hague

Harz, K. (1975): The Orthoptera of Europe. Vol. II. The Hague

Ingrisch, S. & Köehler, G. (1998): Die Heuschrecken Mitteleuropas, Die Neue Brehm-Bucherei Bd. 629, Westarp Wissenschaften - Magdeburg.

IUCN (1994a): IUCN Red List Categories – IUCN, The World Conservation Union, Species Survival Commission, Gland. Posebno izdanje.

Nikčević, J. (2005): Prilog poznavanju faune Orthoptera . pravokrilci (zrikavci i skakavci) hercegnovskog područja, Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 25. Herceg-Novi.

Nikčević, J. (2006): Ugroženost i problemi zaštite faune Orthoptera (Ensifera i Caelifera) – pravokrilci (zrikavci i skakavci) pešćarskih i močvarnih staništa igalskog područja – Crna Gora, Boka br. 26., Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, H. Novi.

Nikčević, J. (2007): Ugroženost faune orthoptera (pravokrilci) kopnenog delatnog područja – Crna Gora, Boka. Br. 27., Gradska biblioteka H. Novi

Nikčević, J., Četković A. i Radović I. (2001): Koncept praćenja stanja diverziteta entomofaune Crne Gore: polazni elementi i metodološki aspekti, Naučni skup: »Prirodni potencijali kopna, kontinentalnih voda i mora Crne Gore i njihova zaštita« Žabljak. (str.86).

Vasić, V. (1995): Biodiverzitet u osjetljivim ekosistemima i područjima od međunarodnog značaja, Biodiverzitet Jugoslavije sa pregledom vrsta od međunarodnog značaja (priredili: V. Stevanović i V. Vasić), Biološki fakultet i Ecolibri, Beograd. (str. 37-42)

Jelena Nikčević

NATURAL CHARACTERISTICS OF THE NJIVICE - SUTORINA AREA, MONTENEGRO

Summary

The mouth of the river Sutorina is a unique habitat in Europe. Due to the river detritus and sedimentation of vegetation and fauna residue from the river Sutorina into the Adriatic Sea the radioactive "mud" - slit (one of the key resources of the health and general tourism in Montenegro) that has remained till the present day, thanks to the unchanged state along the complete Sutorina course, in particular its mouth – situation till 2008. On such rare habitats there are rare and endemic species of insect fauna of both international and national significance. As during 2008 many irreversible changes of the ecosystem occurred at the mouth of the Sutorina (disappearance and covering of natural ecosystems) they caused the disappearance of the formation of radioactive slit. By biological exploration of the orthoptera fauna and the habitats within the area of Njivice-Sutorina during the previous years (2001-2008) the existence of unique Eu-Mediterranean, Sub-Mediterranean, Continental-Mediterranean, sandy and marshland habitats with characteristic orthoptera fauna (Nikčević J. 2005) was established. Exploration in 2006, in accordance with the concept of the state of diversity of entomofauna of Montenegro (Nikčević J. et al. 2001), due to anthropogenic impact, changes were established in the type of habitats, vegetation formations and size of space in existing ecosystems as well as changes in the composition and array of orthoptera species (Nikčević, 2006, Nikčević, 2007).

In 2008 during the monitoring on the subject area, smaller amount of vegetation and animal material, necessary for the creation of the so-called "mud" was found compared to the previous years.

The state of ecosystem and species within this area having been recorded, the objective of this paper is to introduce legal issues (as the ecological issues and opinions have been minimized or eliminated from the future plans regarding the use of area) and one of the basic documents: "Development Guidelines for Montenegro ecological state" (European Center for Peace and Development, Beograd, 1997) accepted by the government of Montenegro within which the factors for determination about development and use of land are provided in detail.

Дарко АНТОВИЋ*

ПОБЈЕДА СРПСКОГ НАРОДНОГ ЈЕЗИКА ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ У КОТОРУ 1872. ГОДИНЕ¹

Кључне ријечи: језик, народни језик, српски језик, илирски језик, словенски (словински) језик, источно херцеговачка штокавштина, црквена приказања, дубровачки књижевни језик, Општинско вијеће Котора.

Сагледавајући данас познату нам историју Котора и Боке Которске утврђујемо да су се разне стране и домаће владавине, за дужи или краћи период, смјењивале петнаест пута.² Само током XIX вијека овдје се смјењују пет владавина: прва аустријска владавина, 1797–1806. (послије дуге владавине Млетачке републике од 1420. до 1797. године), руска владавина, 1806–1807, француска владавина, 1807–1813, привремена владавина Црне Горе и Боке, 1813–1814. и друга аустријска владавина, 1814–1918. године.³

Овај крај је имао веома бурне историјске токове, стално изложен разним доминацијама, а опет је сачувао своја обиљежја и своју посебност до данашњих дана, што је био резултат одлучне борбе њених житеља без обзира на услове и околности у којима се она водила.

Највећи дио владавина су били прелазни периоди који нису битно мијењали уходане токове живота овога краја. Само неколико дуготрајних владавина оставило је дубље трагове у историји Котора.⁴ Баш је то било вријеме борбе за статус, привилегије и битна животна питања. То се показало и током друге аустријске владавине Котором од 1814. до 1914.

* Проф. др сци. АНТОВИЋ
Факултет драмских умјетности Цетиње
Факултет за туризам и хотелијерство Котор

¹ Рад је објављен у часопису Српски језик, бр. 12, Београд

² Милош Милошевић, Историјски токови на подручју Залива, Котор, Загреб, 1970, стр. 20.

³ Дарко Антовић, Которско позориште у XIX вијеку, Подгорица, 1998, стр. 43-72.

⁴ Дарко Антовић, Которско ..., н. дј., стр. 18.

године, када је, поред осталог, била изражена борба за свој народни језик и то у администрацији, односно локалној власти, и у школству.

Током француске владавине (1807-1813), како показују документа из овог периода, у Боки Которској службени језик је италијански. То што је италијански преовладао као службени језик је резултат млетачке владавине, а са друге, административних веза Далмације и Боке са Наполеоновим Краљевством Италије (Regno d'Italia), до краја 1809. године и оснивања Илирских провинција са сједиштем у Емони (данашња Љубљана) којима је припала и Бока. Французи су народни језик овог краја називали илирски.⁵

Аустријска владавина је наставила млетачку и француску праксу и у администрацији задржала италијански језик. Поред администрације овај језик је био задржан у настави свих јавних школа. Касније под притиском локалног становништва, постепено долази до увођења српског језика у школама. На српском језику настава се изводила при манастирским школама у Боки и код појединих приватних учитеља, углавном православних свештеника.⁶ Међутим, и католички свештеници су у прошлости писали народним језиком, и ћирилицом. Сакупљали су и записивали народне пјесме.

Овдје је можда добро на првом мјесту навести записе црквених приказања као облика драмске књижевности овог краја.

У складу са вишевековном традицијом, за вријеме великих црквених празника, организоване су процесије око катедралних цркава, прије свега у Котору - око цркве св. Трипуна, у Перасту - св. Николе и Будви - св. Ивана. На челу процесија ношене су свете књиге, обично на Цвијетну Сриједу и Велики Петак. Те велике, укоричене и илустроване књиге, поред осталог, чувале су текстове приказања - које су у Боки вијековима извођене у црквама или пред црквом. Дио њих је сачуван, а велики дио изгубљен.

Овим актом бавили су се многи аутори,⁷ описујући сличне ситуације и сценска догађања, али већина њих не наводи изворе. Међутим,

⁵ Дарко Антовић, Которско ..., н. дј., стр. 48-49.

⁶ Славко Мијушковић, Борба за српски језик у Котору за вријеме аустријске владавине, Историјски записи, књ. XXII, св. 1, Титоград, 1965, стр. 5.

⁷ Дон Антон Милошевић, Казалиште (Позориште) у Котору, Гласник Народног универзитета, Котор, 1940.

Јагош Јовановић, Развитак позоришне умјетности у Црној Гори, Стварање, 7-8, Цетиње, 1954.

Нико Луковић, Блажена Озана Которка, Котор, 1965.

Радослав Ротковић, Почети црквене драме у Боки, Стварање, 1, Титоград, 1978.

Мирослав Пантић, Књижевност на тлу Црне Горе и Боке од XVI-XVIII, Београд, 1990.

Милош Милошевић, Грација Брајковић, Поезија барока, Титоград, 1976, и др.

Дарко Антовић, Доренесансна драмска књижевност Боке Которске-црквена приказања, Бока 25, Херцег Нови, 2006.

како корјени настанка ове драмске поезије сежу до средњег вијека, можемо тврдити да су се и оваква сценска догађања сигурно одвијала у овим, развијеним градским и изузетно религиозним срединама.

Историјски токови доносили су Боки велике промјене. Посебно треба истаћи постојање биконфесионалности која је све прожимала и постајала мост међу људима. То се види и у црквама са два олтара. Поред тога, народ је био чврсто везан језиком, ношњом и обичајима.

Разматрајући црквена приказања, ми посматрамо домете римокатоличке цркве јер је православна црква имала друкчији став према сценском животу уопште. Зато на овом мјесту треба истаћи оно што се догађало у католичкој цркви везано за Тридентски концил (1545-1563) и домете његових одлука. Они су били резултат сабирања снага у католичкој цркви са тежњом да се изједначе елементи проповиједане црквене етике и елементи ренесансне емоционалности и ренесансних компромиса у животу мимо црквених схватања.

Веома су за нас битни домети одлука Тридентског концила, јер утичу на питање које сада третирамо. Највећи дио преписа црквених приказања је настао из тих прокламованих циљева, јер је католичка црква пружала значајне могућности за високо образовање младих људи. Евидентне су и материјалне погодности живота у духовним звањима, па и бављење културним дјеловањем и књижевним радом. Иако нам нису познати аутори ових преписа јер су они већином анонимни, анализом самих радова закључујемо да су урађени од стране теолошки високо образованих људи. За барокне преписе црквених приказања, се може говорити да су и оригинални радови, али неког анонимног аутора из ових крајева.

Потврдило се да је католичка црква добро схватила пропагандну снагу сценских облика и њиховог извођења. Постојећи текстови, на овакав начин обновљени, су били јаки инструмент утицаја на народ, повратак вјерника цркви, на консолидацију.

Народ су више привлачила догађања пучког, свјетовног театра. Становништво је чешће окупљала око себе црква, а избор текстова и њихово извођење реализовао је мјесни свештеник. Јасно је да су представе имале сасвим одређени карактер и циљ: поуку и ширење побожности. Како нису имали оригиналних драма за ту прилику, умјесто њих, користили су изгледа на цијелом приморју давно извођена приказања, писана једноставним осмерцима и лако схватљивим језиком и стилем. Могли би тврдити да су ти рукописи заправо преписи поменутих доренесансних облика.⁸

⁸ Мирослав Пантић, *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века*, Београд, 1990, стр. 235-239.

Збирку бококоторских приказања чине 22 домаћа текста. Преписи су настали у периоду од 1640. године до краја XVIII вијека.⁹

Сви ови текстови приказања настали су у Котору, Перасту и Будви и данас се чувају у архивима Котора, Пераста и Загреба.

Сва приказања сачувана у Боки Которској, писана су народним језиком. “Народњачки талас” у времену настанка преписа изузетно је погодовао католичкој пропаганди. Тако се жељело утицати на масу и на тај начин је придобити. Зато су она на народном језику.¹⁰ Остало је записано да су, на примјер, једно такво приказање читали на самрти 1565. године Блаженој Озани которској.¹¹

Поменута приказања су права слика и најбољи примјер примјењене умјетности са одређеном улогом.

Наведеним црквеним приказањима треба додати један значајан елемент световне тематике драмског стваралаштва који се углавном везује за период барока. И овдје је ријеч о барокном препису неког старијег изворника, највјероватније из периода позне ренесансе и то на народном језику.

Ово нештампано дјело умјесто наслова има биљешку: *Овди почиње бој Кнеза Лазара и зла сврха Милоша Ковиљића и издајника Вука Бранковића и 9 браће Југовића на Косову пољу на 24 ђуња годишта 1348.*¹² Аутор је непознати Пераштанин мада је раније претпостављано да је аутор овог драматизованог епа Андрија Змајевић. Написан је стихом приморским, драмског и епског пјесништва, дванаестерац са цезуром и римом на средини, што је био омиљени стих барокне драме Дубровника тог времена. Језик овог дјела, у нама данас познатој форми, припада барокном Перасту. У студиозном раду Мирослава Пантића “Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске”, објављеном у Београду 1975. године, утврђено је да овдје није ријеч о оригиналном перашком дјелу него о преузимању једног прозног текста старе српске књижевности – „Житије цара Лазара” и ње-

⁹ Дарко Антовић, Доренесансна драмска књижевност Боке Которске – црквена приказања, Бока 25, Херцег Нови, 2006, стр. 197-203.

¹⁰ Дарко Антовић, Доренесансна драмска..., н. дј., стр. 203.

¹¹ Из предговора др Радослава Ротковића у књизи: Крсто Ивановић, Минерва за столом, Титоград, 1978, стр. 15.

¹² Др Милорад Павић, Историја српске књижевности барокног доба, Београд, 1970, стр. 248-253.

Милош Милошевић, Грација Брајковић, Поезија барока, Титоград, 1976, 171-182.

говој адаптацији средини и језику Пераста. Мирослав Пантић је том приликом и објавио комплетан препис наведеног дјела.¹³

То није једини облик изражавања познавања овог важног догађаја из српске историје у нашим приморским крајевима. У Перасту поред наведеног драматизованог епа постоји сачувана и једна бугарштица са овом темом. Поред ње и Дубровник познаје дјела која су тематски везана за легенду о Косовском боју и њеним учесницима (поред осталог и двије бугарштице). Тако је изгледа била веома занимљива вишевијековна легенда о кнезу Лазару и Косовској бици на подручју Дубровника и Боке Которске и то на народном језику.¹⁴

Горе наведеном попису доренесансних драмских текстова треба додати рад у периоду барока Ивана Антуна Ненадића (Пераст, 22. VI 1723 - Доброта 13. VII 1784), доктора црквеног права, жупника цркве св. Еустахија у Доброти и генералног викара которског бискупа. За нас је битно што он није био само теолог, већ и књижевник.

У опусу књижевних радова Ненадића не можемо заобићи значајно књижевно остварење *“Приказање муке Језусове”*, настало средином XVIII вијека (вјероватно прије 1750), и написано његовом руком народним језиком. Њега је перашки жупник и историчар Срећко Вуловић похранио у Архив ХАЗУ у Загребу крајем XIX вијека.¹⁵ Ово дјело је у ствари права драма настала послје вишевијековних писања и представљања дијалогских пјесама и приказања.

Овај осврт на рад Ивана Антуна Ненадића добар је увод у питање језика књижевности тог времена.

Поред осталих дјела, Ненадић саставља *“Наука крстјански”*.¹⁶ Повод је у ствари стварање уџбеника за пасторални рад међу вјерницима. Незадовољан туђим узорима полази од становишта да је за наставу по-

¹³ Мирослав Пантић, Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске, Зборник радова о Кнезу Лазару, Београд, 1975, стр. 337-408.

Треба навести и то да цијели опус црквених приказања и овај драматизовани еп Милорад Павић ставља у домете српског корпуса у својој књизи *“Историја српске књижевности барокног доба”*, Београд, 1970, стр. 238-254.

¹⁴ Дарко Антовић, Прилог периоду доренесансне драмске књижевности и неке напомене о дубровачком језику драмске књижевности хуманизма, ренесансе и барока, Међународни научни скуп „Театролошка мисао у Србији данас“, Београд, 14. 12. 2006. године

¹⁵ Иван Антун Ненадић, Дrame /приредио Радослав Ротковић, Цетиње, 1996.

Милош Милошевић, Грација Брајковић, Поезија барока, Титоград, 1976, стр. 199-218.

¹⁶ Грација Брајковић, Милош Милошевић, Проза барока, XVII и XVIII вијек, Титоград, 1978, стр. 50-57.

Архив и наука, културно благо Црне Горе, каталог изложбе Историјског архива Котор, Београд 1980, стр. 101-102.

требно да уџбеник буде писан језиком краја одакле су ученици. У по-свети предговору књиге “*Наука крстјански*” он износи лапидарну формулацију фонетског начела још 1768. године: “... да се лашње може штјети како се говори, а да се изговара онако како се и штије...”.

Значи и прије Вука је заузео став да се пише како се говори, али нико прије Вука то није успио да систематизује и научно нормира у књижевни језик.

А што се тиче правописа, о томе је размишљао подстакнут потребом да се писање у Боки усклади са народним говором, а и оним што је истицао дубровачки пјесник Игњат Ђурђевић (1675-1737)¹⁷ у обраћању Штиоцу у *Уздасима Мандаљене покорнице* (1728): ”Знај да ми аријански приморци али Словенци од Далмације нејмамо ставна (утврђена) и особита закона од уредно - писања алити ортографије; ер пишући ми туђијем, то јест латинскијем словима, којијех влас сваки од нас не суди једнако, како ткому на ум доходи и боље види се, збирамо и разређивамо та слова по ријечијех”.¹⁸ Раширена употреба ћирилице и глаголијице је свакако Ђурђевића определијелила да латиницу назове туђим писмом.

¹⁷ Главни покретач овог великог дубровачког пјесника је било његово родољубље које је изразио у скоро свим својим дјелима, и то родољубље и према домовини и према свом родном језику. То истиче и у латинском преводу своје *Mandaliene (Magdalidos Illiricae liber primus)* изражавајући највећу славу свом језику и указујући на његову велику распрострањеност: “...sed verborum etiam copia, orationis nitore atque acumine, circumscribendae explicandaeque sententiae gravitate inter ceteras dialectos vel cum nobilioribus emergit.” Замијера многим писцима што радије пишу туђим језицима напомињући им да схвате да ће у туђим језицима увијек бити “*hospites in alieno*”. Ово истиче прије свега ради тога што и њиховим ангажовањем народни језик улази у “књижевну републику”.

Миховил Комбол, Повиест хрватске књижевности до народног препорода, Загреб, 1945, стр. 294-309.

Ј. Дојмушић, И. Гјоргића, Уздаси Мандаљене покорнице, Школски Вјесник, Загреб, 1902.

Веома је значајно запажање о Ђурђевићевом језику, па и о развоју тог језика, Бранка Водника из 1913. године:

“Гјордјић био је синтетик: njegovim suvremenicima bila je izgledom dikcija prvaka iz XVII stoljeća, ili čisti govor hercegovački, a on je proučavao narodni govor (živi govor svog vremena, prim. autora), ali i dikciju čitave dubrovačke poezije, pa se u njegovim stihovima sastaju zaboravljeni arhaizmi s novim čisto narodnim riječima, i njegova je dikcija neka sinteza u razvitku dubrovačkog književnog jezika.”

Бранко Водник, Повијест хрватске књижевности, књига I, Загреб, 1913, стр. 311.

Слично Ђурђевић ради и с пјесничким облицима, користећи савремене облике, а обогатио је како сам каже: “словинско пјесништво новијем уредбам од пријевања”. Он сам истиче да је повратио: “на свјетлост неколико давнијех дубровачкијех начина од пјетномјерја, јур малоне сасвијем у несцијену и забиће пометнутијех”.

Ignjat Gjordjić, Saltijer slovinski, Mleci, 1729.

Ignjat Gjordjević, Saltijer slovinski, Zagreb, 1851, str. XIV.

¹⁸ Иван Антун Ненадић, Дrame, приредио Радослав Ротковић, Цетиње, 1996, стр. 45-46.

Свакако је мислио да се уведе неки заједнички систем, а да не пише свако како год хоће.

Исто то је хтио и Ненадић. И он је сматрао да у то доба правопис (“уредно писање”) зависи од воље појединца, али да је најбољи дубровачки: “Видим да свако пише како му је мило и како му је драго ...Држим да је данас уредно - писање дубровачко најизврсније”.¹⁹ То је и језик његове драме о којој смо раније писали. Поред овога изражен је и утицај поезије Ивана Гундулића на његово чувено дјело *Штамбек сатарисан божијом десницом* о поморској бици из 1756. године и јунаштву у борби са турским гусарима, у луци Пиреј.

Ненадић је уочавао и истицао разлике са дубровачким говором али оне нису знатне. То је још 1893. године подвукао Томо Брајковић изучавајући перашки говор и тврдећи да се “дубровачки и перашки дијалекат, одузмеш ли акценат, које у чему, а особито у благу, подударају”.²⁰ Брајковић је слиједио метод којим се служио Будмани када је описивао дубровачки дијалект 1883. године и тако нам омогућио упоредну анализу.²¹ Ово се може односити и на говор цијеле Боке.

¹⁹ Ivan Antun Nenadić, *Nauk kerstjanski*, u Mlecieh, 1768, str. 9 i 10.

²⁰ Томо Брајковић, Перашки дијалекат, Програм Ц.К. Државне Велике Гимназије у Котору за шк. 1892/93. г., стр. 3-21.

Брајковић у свом раду пише: “Которски котар по говору могао би се од прилике раздијелити на три дијела. У сјеверном дијелу, који иде од Ерцегновога до Рисна, говори се херцеговачкијем дијалектом; у средњем, који обухвата остала мјеста котара и који са сјевернијем дијелом чини Боку, говори се дијалектом, који ћемо на просто звати бокешкијем; а у дијелу, који се отеже од Грбља даље ка југоистоку говори се црногорскијем или, како га други зову, зецкијем дијалектом. Знаменито је да у два задња дијалекта уз ијекавштину дјеломице постоји његдашњи заједнички акценат (чакавски) као што је знаменито такођер, да се, особито у правој Боци, у савакоме мјесту друкчије говори “.

Ово је примијетио и Вук Караџић и тумачио неразвијеношћу и отежаним саобраћајем, не мијешањем сусједа, па су тако и различити говори.

²¹ Петар Будмани, Дубровачки дијалекат како се сада говори, Рад ЈАЗУ, LXV, Загреб, 1883, стр. 155-179.

У овом раду Будмани пише да се у и на подручју Дубровника различито говори у појединим његовим дијеловима. Он истиче да се у Жупи која дијели Дубровник од Цавтата говори херцеговачки, али и са дубровачким градским утицајем, а да “Шипањанин говори, рекао би се руга Дубровчанину”.

Треба истаћи да у ствари и поред развијених поморских и трговачких веза Дубровника и Боке Которске, утицај на језике није ишао кроз говорну ријеч већ кроз писана литерарна дјела која су, не само читана, него и преписивана. На примјер Гундулићев *Осман* је преткан у десетерац и то је приписивано Андрији Змајевићу, а сачуван је препис *Османа* од стране Андрије Баловића (1721-1754) из Пераста. У другом његовом раду *Похвала Дубровнику* (Андрија Баловић, *Anali di Pirusto*, PAV LXII, 36) он исказује што га привлачи Дубровнику: најприје богата књижевност писана највише на нашем језику, али и на класичним, затим и “брига да се његује и сачува увијек чисти илирски језик, користећи у књигама босански дијалекат, који је стекао највише угледа”. Овдје свакако мисли

А који је то језик?

Од XIII вијека у Дубровнику су у употреби четири језика: латински, стари дубровачки (рагузијски) - романски језик латинског поријекла, италијански или тоскански и словенски језик. Већ почетком XIV вијека словенски језик се јако раширио кроз све дубровачке слојеве укључујући и патрицијат. До краја XV вијека завршен је процес словен-

на источно херцеговачки, који окружује Дубровник. Поред *Османа* преписивана је и Палмотићева *Кристијада* и сачувана у препису Николе Буровића (1655-1737), из Пераста, који је чак преобразио поједина пјевања у бугарштице, а на коју се угледао Марко Ивановић – Моро (1741-1825), каноник, богословац и пјесник из Доброте код Котора, када је писао *Спјевање од одкупљења свијета*, објављено у Венецији 1815. године. Ово је међу првима запазио Срећко Вуловић још 1873. године: "...мислим да је ово дјело Ивановића и најбоље спјевање нашијенаца и да се он највеће приближио дубровачком језику...".

према: Срећко Вуловић, Попис Народних Бокешких Списатеља и њихових дјела, Први програм Ц.К. Реалног и Великог Гимназија у Котору за годину школску 1872-73. Дубровник, 1873, стр. 24.

Посебно је интересантан и индикативан предговор (једини на италијанском језику) који је Ивановић написао овом свом дјелу у шест пјевања које је штампао у Венецији 1815. године, па га зато доносимо у цјелини:

“AL BENIGNO LETTORE.

Esce alla luce la presente Operetta fata non per ostentazione, ma per divozione propria ed altrui.

Si è studiato di darle una forma tale, onde possa servir anche da Rappresentarsi come una sacra Tragedia o Recitativo in tempo quadragesimale; quale per render più aggradevole, si potrebbe con l' arte dell' ombre o prospettiva schierar tutte le figure del 5. Canto.

Accogli se non il pregio almeno il buon volere di chi nutre desio di giovarti, e genio per la materna sua Lingua. *Vivi felice.*”

Како се види у овом Ивановићевом предговору он истиче приврженост и занесеност народним језиком

према: SPJEVAGNE ODKUPLJEGNA SVIETA sloxeno, i razdiegljeno u scest pievagnah od gosp. D. MARKA JVANOVICHJA IZ DOBROTE OD BOKE KOTORSKE kanonika, nauciteglja bogoslovza U MLECZI, M.DCCC.XV. PO ALVISOPOLI Na Pinese Kneza Luke Jvanovichja.

Има и других примјера, али има и аутора који прилично негирају сличности дубровачког и бокелског језика код појединих бокелских писаца (нпр. Радослав Ротковић у: *Облици и домети бокоторских приказања*, Подгорица, 2000, мада и он указује да “Морфологија Ненадовићевог језика открива утицаје дубровачке књижевности”, па наводи: *ријет, писат ћу, тему, овему, улазу*, а на истој страници учева и исправку *улазе*. Он то тумачи напором писца да се усаврши у ономе што назива *уредно - писање*, али треба се сјетити да је то био повод Ненадићу да прихвати правописне принципе Игњата Ђурђевића и истакне ставове да би књижевни језик и правопис требао бити дубровачки: “Држим да је данас уредно - писање дубровачко најизврсније”).

Ипак сматрамо да смо, навођењем примјера, доказали блискости и истовјетности ових, само у називу, различитих језика.

низације Дубровника и у архивским документима имамо називе: наш језик, лингуа ностра, идиома матерно. Ова ситуација је од велике важности за појаву књижевног плурилингвизма: латинског, италијанског и народног, дуго називаног - илирски језик. Он је био директна веза са усменом народном традицијом и ограничен на град и његово залеђе. Слична је ситуација и са Боком Которском. На народном језику (источно херцеговачка штокавштина којим је говорила православна словенска популација у залеђу Дубровачке републике и посебна његова варијанта која је владала унутар градских зидина) стварана је књижевност XVI вијека анонимних и познатих најбољих пјесника и драмских писаца тог времена: Џора Држића, Мавра Ветрановића, Николе Наљешковића и најзад Марина Држића. Наставили су је током XVII вијека Иван Гундулић, Џоно Палмотић, Игњат Ђурђевић и други. Дубровник је тако постао зона посебне језичке и литерарне формације у којој је вишејезичност био карактеристичан облик изражавања, али се уочава и доминантан положај народног језика.²²

Међу пригодницама и у другим барокним пјесмама, драмским комадима и црквеним приказањима Боке Которске периода ренесансе и барока доста често се среће појам “словинског језика”. Ту се истичу ставови из, необјављеног рукописа Андрије Змајевића (1628-1694) “*Љетопис црковни*” са јаким панславистичким идејама.²³ Змајевић је, иначе, изузетно поштовао дубровачки језик и његово пјесништво, па је и једну од својих пјесама као посланицу 1667. године упутио Дубровнику: “*Словинска дубрава, источна Далмација, милостиво од Господина*

²² Светлана Стипчевић, Дубровачке студије, Београд, 2004, стр. 75-85.

²³ Овај рукопис је објављен у наше вријеме у оквиру едиције “Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека” у два тома: Андрија Змајевић, *Љетопис црковни*, том I и II, Цетиње, 1996. Приредио га је Мато Пижурца. Писан је народним језиком у двије верзије. Једна верзија, и то она коју је аутор припремао за штампу, написана је ћирилицом. Ово је био израз његове увјерености да је ћирилица била у употреби код највећег дијела словенског свијета. Друга верзија има и паралелан превод на латинском језику.

“*Љетописом црковним*” Андрије Змајевића “започиње српска барокна историографска проза”, како истиче Мирослав Пантић у “Историји српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век) 1970. године.

Мирослав Пантић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVI-II век)*, Београд, 1970, стр. 349.

Мирослав Пантић, *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI и XVIII века*, Београд 1990, стр. 132-148.

Мато Пижурца, *Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, Титоград, 1989.

Андрија Змајевић, *Љетопис црковни*, том I и II, приредио Мато Пижурца, Цетиње, 1996.

Бога похођена годишта 1667”²⁴, а поводом великог катастрофалног земљотреса који је потпуно разрушио град. Посланица је и израз његове забринутости за судбину Дубровника симбола “словинске” славе.

²⁴ Милош Милошевић, Грација Брајковић, Поезија барока, Титоград, 1976, стр. 41-59.

Милош Милошевић, Студије из књижевне и културне прошлости, Титоград, 1987, стр. 129-179.

СЛОВИНСКА ДУБРАВА
ИСТОЧНА ДАЛМАЦИЈА МИЛОСТИВО
ОД ГОСПОДИНА БОГА ПОХОЂЕНА
ГОДИШТЕ 1667

...

XXXVII

“Славна Дубрава
Рода словинскога,
Круна и слава Народа мога
Зло је скршена.”

...

Андрија Змајевић је био надбискуп барски и примас српски који је столовао у Будви и Перасту с обзиром на то да је Бар у то вријеме био под турском влашћу. Био је писац, историчар, ерудита, мецена и градитељ. Веома рано је показао љубав према народном језику и у свом “*Љетопису црковном*” истиче да је у току свог школовања у Конгрегацији за ширење вјере у Риму, поред других говора на 26 језика, и он поздравио шведску краљицу Крестину: “Ми јој нашијем словинскијем достојну славу дасмо”. Таквим одређењима је остао досљедан цијелог живота. Прикупљао је и народне пјесме, а истицао је да је имао исписе “свијех умотворнијех дубровачких пјесника”. То се видјело и у његовим дјелима, а посебно у језику којим је писао.

Андрија Змајевић је био човјек посебне ерудиције коју је могло да створи само тадашње барокно вријеме. Био је веома вјешт теолог, али и политичар којег су поштовали и његови католички поданици, али и припадници осталих вјероисповјести. Као опуномоћник Римске курије одржавао је везе са највишим представницима Српске православне цркве и посебно са патријарсима Максимом и Арсенијем III Чарнојевићем, који му је био гост у његовом Перасту, а сачувана је и њихова преписка. Одржавао је односе и везе са братством манастира Милешева, по налогу Рима, и то у вријеме када је ово братство било у тешкој ситуацији. Због војних и политичких догађања XVII вијека у овом дијелу Србије ово братство је било и бројно и материјално јако осиромашило, па се Римској курији чинило да је било спремно да излаз из сопствених тешкоћа нађе у повезивању са римокатоличком црквом. Можда у оваквим размишљањима, као и у коришћењу књиге у тим плановима, лежи и разлог писања Змајевићевог *Љетописа* на народном језику и ћириличним писмом, што је ипак само претпоставка. Змајевић је био дубоко убијеђен у потребе јединства хришћанске цркве, али у оквиру римске цркве. На основу таквих одређења био је потпуно обузет и осјећањем “словенства”. Такво одређење запажа и Фрањо Рачки у XIX вијеку у коментару Змајевићевог предговора ћирилично-латиничне верзије *Љетописа*: “...колико бјеше Змајевић узпаљен за Славјенство...”. Међутим овдје треба видјети и пробуђене наде да се види крај турске владавине јужнословенских народа.

Посебно треба поменути сва акта и говор Андрије Змајевића на народном језику на дијецезанском синоду римокатоличке цркве у Спичу у цркви св. Текле, одржаном 10. децембра 1674. године, што је било мимо праксе римске цркве и сигурно је био посебан изузетак његовог времена.

Поред наведеног, млетачке власти у бројним документима Бокелје називају Словенима јер их њихов језик, народна ношња и обичаји, недвосмислено упућују на то. Тада у Боки није било никаквих националних раслојавања она ће настати тек у другој половини XIX вијека. За то вријеме има доста разлога да се појам “славинског језика” у стиховима наших тадашњих пјесника обиљежи наднационалним карактером.²⁵

Овдје је важно истаћи још нека запажања. Током XV и XVI вијека народни говор је превладавао у књижевности ових приморских крајева умјесто црквенословенског и то прије свега као чакавштина. То је елитни књижевни говор који је био јако раширен и наметнуо се и Дубровчанима крајем XV вијека, мада су они били изразити и рођени штокавци. Ипак у дубровачком пјесништву уопште, па и драмском током XVI вијека и касније, надвладава штокавштина. То је имало одраза и на остале крајеве блиских градова на нашој обали и у Боки Которској.²⁶

Послије Тридентског концила, о коме смо раније говорили, у Риму се расправљало о језику којим се штампају црквене књиге и упућују на нашу обалу са циљем постизања што бољих ефеката црквене пропаганде. Закључено је да нико није позванији да изнесе своје мишљење о језику од учених свештеника из наших крајева.

Већ 1582. године Дубровчанин Марин Темпераца, који је као трговац обишао цијели Балкан, па се потом заредио као исусовац, предао је исусовачком генералу Клаудију Аквавиви веома занимљиву споменицу о јединственом језику који се говори на читавом Балкану. Он је, такође, истицао потребу израде ријечника и граматике тог јединственог језика, мислећи на језик јужнословенских народа ових подручја. Ова граматика и ријечник су требали да послуже будућим мисионарима.

Најзад 1599. године Аквавива издаје налог Бартолу Кашићу (1575-1650), исусовцу и касније значајном писцу, да за потребе питомца Илирске академије у Риму (*Accademia lingue illyricae*), напише граматику тог језика, држећи се најраширенијег народног говора. Тако је 1604. године у Риму настало дјело Кашића *Institutiones linguae illyricae*, као

према: Андрија Змајевић, Љетопис црковни, том I, приредио Мато Пижурица, Цетиње, 1996. стр. 12-13.

Др. Фр. Р/ачки/, Цртице из домаће црквене повјеснице, Загребачки католички лист, IX, Загреб, 1858, стр. 246.

Павао Буторац, Змајевићи (Огледи), Загреб, 1928.

²⁵ Милош Милошевић, Грација Брајковић, Поезија барока, Титоград, 1976, стр. 28.

²⁶ у литератури се често спомињу тврдње Милана Решетара у часопису Рад, ЈА-ЗУ, Загреб, књ. 273, стр. 211. у којима истиче да обнављање језика у “штокавскијем говорима иде с југозапада на сјеверозапад”.

исто наводи у: Milan Rešetar, *Der shtokavische Dialekt*, Wien, 1907.

прва граматика, на темељу чакавштине (јер је он рођени чакавац са острва Пага) и са доста штокавских елемената. Штокавски елементи су већ у то вријеме били доминантни у дубровачком језику, и Боки Которској, а постали су доминантни и у цијелом даљем књижевном раду самог аутора ове граматике Бартола Кашића.²⁷

Као назив поменутог језика дуго доминира словенски и словински, према томе да ли је писац екавац или икавац. За подручја сјеверно од ријеке Купе, а хрватски за подручје јужно од Купе. Појам словински и словенски је посебно био присутан последије објављивања књиге дубровачког бенедиктинца Мавра Орбинија *Краљевство Словена (Il regno degli Slavi, Pesaro, 1601)*²⁸. То је разбуктало панславистичке идеје, јер је дјело писано са јаким родољубивим намјерама и јачало је самосвијест нашег приморја. Поред наведених назива користе се и називи: нашки,

²⁷ Миховил Комбол, Повиест хрватске књижевности до народног препорода, Загреб, 1945, стр. 204-208.

²⁸ Миховил Комбол, Повиест хрватске књижевности до народног препорода, Загреб, 1945, стр. 208.

Краљевство Словена Мавра Орбинија је имало је имало и јаку хуманистичку подлогу још од XV вијека и рада пјесника доминиканца Вицка Прибојевића. Ово се посебно односи на један његов говор *De origine successibusque Slavorum* (у Млецима 1532) који је држао својим Хваранима 1525. године: *Verum quia Dalmata et proinde Illyrius, ac denum Slavi coram Slavis de Slavorum fortunis sermonem habere statui*. Ова подлога се даље развија са повећањем интересовања за историју и распрострањеност словенских народа, за развијање словенског родољубља, а и као противтежа “панроманизму италијанских и пангерманизму немачких хуманиста”. Оваква подлога развила је јаку струју дубровачког словинства у периоду барока, гдја са као ученици и настављачи словинства Орбина јављају прије свега Иван Циво Гундулић, Цоно Палмотић и Игњат Ђурђевић. Можда најживљи израз словинства доживљава у дјелима Ивана Гундулића и то као домет идеологије патрицијске интелектуалне елите. Али треба истаћи да је идеја словинства чврсто везана за идеју слободе, слободе од турског јарма. Његово драмско дјело, пастирска драма *Дубравка* и није ништа друго него ода слободи, а њен израз је само остварење широког духовног расположења које је постојало и у Дубровнику и у цијелом приморју тог времена:

“СКVII:

О лијепа, о драга, о слатка слободо,
у ком сва блага вишњи нам Бог је до
узроче истини од наше све славе,
уресу једини од ове Дубраве,
сва сребра, сва злата, сви људски животи 1695
не могу бит плата твој чистој љепоти.”

У тој идеји јесте било и настојање католичке папске државе да се католичанство прошири и на православне земље али, у вријеме турске опасности, оно представља заговарање најмање високе толеранције између двије хришћанске цркве, католичке и православне, па и идеје измирења.

илирски, рашки, српски, хрватски (у неколико случајева), а у латинским записима - *lingua serviana, caractere serviano, sermone serviano*.²⁹

Посебно треба још једном потенцирати домете наведених радова о заједничком језику из XVI и XVII вијека, Марина Темперице и Барто-

Поред овога словинство је било и у основи *државног разлога* дјеловања Дубровника у борби за економски просперитет и очување политичке самосталности у непријатељском окружењу. Такође требало је по сваку цијену сачувати неутралност у бурним временима сукоба хришћанског и исламског свијета кроз његовање јасног политичког прагматизма. По ријечима познавалаца (нпр. Стојана Новаковића) Дубровчани су први почели да се баве политичком поезијом послје пропасти српске државе, пратили и пјевали о свему ономе што се у народу пјевало, а заносили се дјелима старе српске државе гдје су и они били саветници, банкарни, дипломате и др. Тако су се и сами почели поносити том прошлошћу, што је имало одраза и на тематику књижевног рада.

Радован Самарџић, Краљевство Словена у Развитку српске историографије, Београд, 1968.

Светлана Стипчевић, Дубровачке студије, Београд, 2004, стр. 15-24.

Миховил Комбол, Повиест хрватске књижевности до народног препорода, Загреб, 1945, стр. 73, 228-231.

Иван Гундулић, Дубравка, приредио Мирослав Панџић, Београд, 1960.

²⁹ Петар Марјановић, Мала историја српског позоришта (XIII-XXI век), Нови Сад, 2005, стр. 115.

У језику Држићевих комедија, пасторала и фарси преовлађује источнохерцеговачки дијалект, односно његова посебна варијанта која се говорила унутар градских зидина и то са присутним италијанизмима. Ликови Которана говоре истим језиком (Трипче у *Дунду Мароју* и *Трипче де Утолче* у истоименој комедији називаној и *Манде*, мада се он у њој на одређени начин и наругао Которанима, можда да се покаже добар Дубровчанин, или да се смијешна фигура превареног мужа види у Котору, а не у Дубровнику). Ове ликове Држић можда уводи и због осјећаја неког дуга према свом поријеклу, јер има наговјештаја, мада то наука још увијек није потврдила, да је његово поријекло из Котора.

према: Јорјо Тадић, Дубровачки портрети, СКЗ, Београд, 1949.

Марин Држић 1508-1958, приредио Мирослав Панџић, СКЗ, Београд, 1958.

На одређени начин индикативан је и говор епизодног лика Гулисава, Хрвата из *Дунда Мароја* (IV, 3). У изворном дјелу који је приредио Франо Чале види се да он не познаје добро језик којим говоре Дубровчани и да је његова појава у функцији да буде смијешан. Изражени су његови проблеми са транскрипцијом јата: негдје је девојка, а негдје дивојка, овде и овди; негдје користи икавизме: сусид, хтио, помрише, приминула, а негдје јекавизме: бјежи, несрјећа, гдје, дјецу, а има и ијекавизама: бријеме, нашијенац и екавизме: овде, девојка и сл. Поред наведеног Гулислав не познаје ни падеже. Овај епизодни лик изговара свега 19 реченица.

према: Марин Држић, Дјела, приредио Франо Чале, Загреб, 1987, стр. 364-365.

Милан Решетар оправдано запажа: “У средини XVI вијека Марин Држић, синовац пјесника Џоре Држића, сасвим је јасно показао како се у Дубровнику г о в о р л о а како се је п и с а л о - г о в о р л о се штокавски и јекавски, како је 50 година раније говорио Никша Рањина и како су говорили сви Дубровчани у Мариновим прозним комедијама (и како је говорио сам Марин а сигурно и његов стриц Џоре!), а п и с а л о се како је у својим лирским пјесмама писао и Марин (а још више Џоре!) с много пјесничких чаквизама и с одлучно претежном икавштином”.

Милан Решетар, Увод у издање Дјела Марина Држића, Загреб, 1930.

ла Кашића, а то се опет касније уклапа у домете рада Вука Стефановића Карацића у XIX вијеку.

Послије више од триста година од рада Црнојевића штампарије на Цетињу као прве ћириличне штампарије код Јужних Словена која је континуирано радила од 1492. до средине 1496. године и штампања прве ћириличне књиге на овом подручју *Октоиха првогласника* 1494. године у Котору крајем XVIII вијека почиње са радом једна штампарија. У сваком случају то је била прва штампарија у новијој историји ових простора. Послије пада Млетачке републике 1797. године и периода прве Аустријске владавине Боком Которском из Венеције у Котор долази млетачки штампар Франћеско Андреола и ту формира своју штампарију. Отпочео је са радом 14. јуна 1798. године. Његова штампарија је радила непуне четири године и Андреола је у њој, са титулом привилегованог краљевског штампара, штампао мањи број књига (десетак), више збирки докумената, прописа, службених формулара, молитвеника и бискупских посланица. Већина ових радове је на италијанском језику, а посебно је било издање књиге: *“Nauk kerschjanski sloxen gnekada od pok. Gosp. D. Ivana Nenadichja is Perasta, kanonika i arkipopa kotorskoga, paroka Svetoga Stasie u Dobroti, i Vikara Opchjenoga sve Drxsave Kotorske, a sada isnova utiesen sa korist Duscjah kerschjanskih – u Kotoru God. 1802. U Stapariji Francesca Andreole Mlecchicja”*. Штампана је на народном језику, али ортографијом италијанског поријекла. И најзад, као прва и једина ћирилична књига на овом подручју штампана у периоду од краја XV вијека па до треће деценије XIX вијека у његовој штампарији је штампана ћирилицом (црквеном) 1799. године једна драма. Ради се о једном од издања (пored овог штампана су још три издања у Пешти исте године) драме: *“Жертва Аврамова и Собесједованије грјешника с Богоматерју. преведено с грчкога на сербски језик Викентијем Ракичем...У Котор, 1799, код Франа Андреола, млетачког утиешника краљевског”*. У ствари ово је био превод са грчког драме *“Исак”* италијанског писца Luigia Grotta из XV вијека, али са доста слободне прераде. Издање је доживјело огромну популарност. Интересантна је предпоставка Мираша Кићовића, из средине прошлог вијека (1955), о поријеклу ових ћириличних слова у Андреолиној штампарији. Он наводи непотврђен податак да је током 1781. или 1782. године у манастиру Стањивићи поред Будве боравило једно тајно аустријско посланство са пуковником Павличем на челу. Да би камуфлирали свој боравак и мисију са собом су донијели једну штампарију за израду црквених и школских књига за Црну Гору. Радило се о малој преси са три центе *“илирских слова”* коју је пуковник Павлич оставио овом манастиру, а тадашњи црногорски гувернадур је продао неке из Боке Которске. Кићовићева

претпоставке је да одатле потичу ћирилична слова која су коришћена за штампање Ракићеве књиге 1799. године у Котору.³⁰

Оваквим наслеђем³¹ у XIX вијеку се наставља борба за народни језик у Боки Которској и то на два фронта: у школском систему и у локалној власти. Питање језика у школама ће бити предмет наших разматрања у неком другом раду. У овом ћемо се позабавити великим успјехом у признавању народног језика као званичног у Котору у осмој деценији XIX вијека.

Цијели период аустроугарске владавине који је обиљежила борба за увођење српског језика у наставу до седме деценије XIX вијека карактерише једна необична ситуација. Наиме, кад год вијећници у которској општини расправљају о свом матерњем језику, они то чине на италијанском језику, а у складу са тим су и записници који се чувају у фондовима Историјског архива у Котору. Први је проговорио српским језиком вијећник Лука Трипковић на тему увођења српског језика у наставу и то 5. октобра 1865. године на једном од многобројних вијећања о овом питању.³² То је посебно евидентирано у записнику са ове скуп-

³⁰ др. Нико С. Мартиновић, Штампарија Франћеска Андреоле, Историјски записи, бр. X/2, Цетиње, 1954, стр. 514-523.

др. Мираш Кићовић, Један уникат непознате ћирилске штампарије у Котору, Народна библиотека, Београд, 1955.

Јован. Ј. Мартиновић, Настављачи штампарске традиције у Котору – Францесцо Андреола и “Бокешка штампарија”, Архивско записи, бр. 2. Цетиње, 1994.

Драгољуб Павловић, Вићентије Ракић, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. VIII, Нови Сад, 1934.

Silvio d'Amico, Повијест драмског театра, Загреб, 1972.

³¹ Колико је јако и присутно наслеђе говоре и неки други записи. Петар II Петровић Његош боравио је у Перасту крајем јула или почетком августа 1845. године. Том приликом је обишао и цркве на острву св. Ђорђа и Госпе од Шкрпјела у заливу преко пута Пераста. Ту му је један од фратара у олтару острвске цркве показао једну велику књигу писану глагољцом из које је тај исти фратар веома лако и брзо читао. Остало је записано да је фратар том приликом рекао: “Нама је папа жестоко забранио, да ове славјанске књиге не држимо и да се не учимо познавању славјанскије слова, али ми кано Слављани не пазимо на то, већ се један од другогача учимо да знамо читати”. Владика Петар II га је похвалио што не заборавља на нашу старину и наш језик: “Мило ми је сувиј вијети наше тако добре људе, који се не стиде ни имена ни језика свога, већ то бране и чувају, а особито свештеници, који су вазда са народом!”.

према: Јефто Миловић, Његош у слици и ријечи, Титоград, 1974, стр. 196.

Приказања о којима смо раније говорили су сва писана латиницом, али то не значи да неки њихов старији предложак није био писан глагољцом или чак ћирилицом.

³² Историјски архив Котор (у даљем тексту ИАК), ОК, XXXIX, 55а.

Трипковић је наставио дискусију послје вијећника Ђуровића:

извод из Записника са састанка Општинског вијећа у Уреду општине Котор под предједавањем Предсједника општине Марка Бензона (Protocollo verbale della seduta tenuta il 5. ottobre 1865. nell'Ufficio comunale di Cattaro dal Consiglio comunale sotto la Pre-

штине. Сви остали који су расправљали о овој теми, говорили су италијанским језиком. У дискусији је учествовало њих 12 од 29 присутних вијећника.

И неке од наредних сједница су имале као једну од главних тачака дневног реда расправу о језику. Овдје до израза долазе расправе о називу народног језика што је постало веома битно питање. То је тако било на сједници Вијећа 18. јула 1866. године, а расправа се наставила и на наредној која је била одржана 7. августа исте године. На тој сједници вијећник Стефан Бјеладиновић је предложио да се до тада коришћени назив “славено-далматински језик” промијени у “српско-далматински језик”. Овај његов предлог је подржао вијећник Лука Трипковић, да би накнадно “због осјетљивости” предложио нови назив језика “илирски језик”. Овај његов предлог је једногласно прихваћен. Записник је писан на италијанском језику³³ и овдје ћемо дати превод тог дијела записника:

“Послије читања записника са сједнице 18 јула, Господин Стефан Бјеладиновић тражи да се исправи записник са додатком да је он био предложио да се замијени термин ‘славено-далматински’ са термином ‘српско-далматински’ и Господин Трипковић се са тиме потпуно сложио, али да би се избјегла осјетљивост предложио је да се у виду исправке употреби ријеч ‘илирски’ умјесто ‘српско-далматински’.

Ова промјена је стављена на гласање и промјена је једногласно прихваћена као и записник у цјелини.”

sidenza del Signor Podesta marco Benzon)

“Sn. Tripovich: (in lingua slava) appogea Giurovich, e raccomanda caldamente che si coltivi come finora la lingua slava nel Ginnasio, ne si opugni il posto che le venne Superiormente accordato.”

³³ ИАК, ОК, XXXI, 379.

“ Protocollo verbale
dela seduta temetasi
li 7 Agosto 1866
nell’ Ufficio comunale di Cattaro
del Consiglio comunale
sotto la Presidenza
del’ Signor Podesta Cavaliere Nicolo Demattei

.....

.....

Data lettura del Protocollo della seduta 18 luglio p.d., il Signore Stefano Bjeladinovich chiede sia rettificato il Protocollo col’aggiunta chi’egli aveva proposto si sostituisca alla dizione slavo-dalmata, la dizione serbo-dalmata, e che il Signor Tripovich si e pienamente a cio uniformato, ma che per evitare suscettibilita ha proposto in via di emendamento si usi la parola illirica, invece dell’aggiuntivo serbo-dalmata.

Posta a voti la rettifica e ad unanimita acolta, ed e pure ad unanimita acolto il Protocollo nel suo complesso.

.....”

Међутим оваква недоследност и лутање имали су одраза на вођење општинских аката што ће се чешће сретати у разним општинским списима из тих година.

Нешто јаснији корак у смислу формулисања назива језика Општина је направила 1867. године када је 3. јануара расписала конкурс за пријем општинског писара. У конкурсу је био истакнут изричито услов да кандидати морају “одлично познавати славено-српски језик”.³⁴

Овај услов конкурса, односно употребљени назив “славено-српски” изазвао је ново расправљање о називу народног језика у которској општини и то 8. јануара 1867. године, свега пет дана од објављивања конкурса. Доминирала су два предлога. Први је предложио вијећник Шпиро Бјеладиновић и то: “славено-српски” дајући образложење да је “славено-српски језик, којим говоре сусједни Херцеговци и Црногорци, језик которског округа”. Други је био предлог да се користи назив “славено-далматински језик”. Изгласан је први предлог.³⁵

Може се примијетити да је Општина, расписујући 1867. године конкурс за општинског писара са изричитим условом: познавањем “славено-српског језика” већ одлучно планирала да постепено уводи српски језик у администрацију.

Општина је понекад, у изузетним приликама, обављала кореспонденцију на српском. То се десило и 1865. године када је упутила 16. септембра захвалницу на српском језику, писану ћирилицом, Валтазару Богишићу поводом његовог поклона у књигама за библиотеку Ниже гимназије у Котору, која је такође била написана ћирилицом.³⁶

Поред овог дописа 7. јуна 1870. године српским језиком и ћириличним писмом је упућен допис Црногорском сенату поводом увоза неке робе (кожурице) са њихове територије.³⁷

Ипак први списи адресирани на административне органе су тек од 6. јула 1870. године³⁸. До тада сви слични дописи на српском језику су ријеткост и куртоазија.

Од тог 6. јула број општинских дописа на српском језику аустроугарским административним органима расте.

И записници општинских вијећа се воде на српском језику и то од 19. фебруара 1872. године. То је у ствари први документ овакве врсте у фондовима Историјског архива Котор. Дневни ред ни једном тачком се

³⁴ ИАК, ОК, XXXIII, 7/2.

³⁵ ИАК, ОК, XXXIII, 19.

³⁶ Славко Мијушковић, Захтјев Которске општине из 1862. године за оснивање гимназије, Историјски записи, св. 1-2, Цетиње, 1957, стр. 314.

³⁷ ИАК, ОК, XLI, 21.

³⁸ ИАК, ОК, XLI, 135/1.

не односи на питање језика већ је садржај везан за текуће пословање Општине и то прије свега на сагледавање трошкова Општине за године 1869. и 1870. као нека врста анализе завршног рачуна. У другом записнику је евидентиран садржај наставка ове сједнице истог дана у 4 сата послје подне гдје је разматран буџет за текућу годину: “Установљење прорачуна обћинскога за годину 1872.”³⁹ Нажалост ни у овом документу, ни у другим из тог периода у административној преписци општине и другим општинским списима нисмо могли пронаћи закључак на основу којег је отпочело вођење записника Општинског вијећа Котор на српском језику.

Паралелно са овим у исто вријеме је израђен печат Општине которске са ћириличким натписом. То се међу првима види из “Објаве” о раду општинског уреда од 6. маја 1872. године од стране “Обћинског начелништва Котор” (у потпису Начелник). Ћирилични натпис на српском језику “ОБЋИНА КОТОРСКА“ је на половини печата, док је на другој половини натпис на италијанском језику: “COMUNE DI CATTARO”.⁴⁰

Веома важан допис Среског начелства од 22. маја 1872. године које је упућено општинској администрацији у веома погодном тренутку јако помаже ову борбу општине за увођење као званичног српског језика. Овим дописом Начелство обавјештава општинску управу о одлуци Министарства унутрашњих послова и Министарства правде Аустроугарске монархије од 20. априла исте године којом се установљава да дописи државних покрајинских органа и установа општинским управама треба да буду на оном језику којим се служи предсједништво општине. На основу тога од предсједништва Општине се тражи обавјештење о званичном језику Которске општине. У потпису у име Краљевске управе је Управа среског начелства, Будисављевић.⁴¹

³⁹ ИАК, ОК, XLVI, 177.

Dokument na srpskom jeziku počinje ovako:

“II Siednica godine 1872

Zapisnik

Siednice Obćinskog Vieća

održane danom

19 februara 1872

Presjednik gospodin Načelnik Spiro Bjeladinovic

Perovodja: Tajnik-Blagajnik Ivo Giunio

Zastupnika Vlade nema.

Siednica jest pozvana sa pozivom dana 12 Februara god. 1872 Broja 243.

Gospodin Presjednik naređuje perovodi da čita imenicu gospode viećnika.

Perovode čita i nahodu se prisutna sljedeća Gospoda: ...”

⁴⁰ ИАК, ОК, XLVII, 21/13

⁴¹ ИАК, ОК, XLVII, 137.

Поводом овог захтјева одржана је у Котору сједница општинске управе 10. јуна 1872. године. Овој сједници су присуствовали начелник (предсједник) Шпиро Бјеладиновић и присједници: Ђуро Иванковић, капетан Томо Липовац и конте Smecchia. Како се види из записника написаног на народном језику управа је ријешила:

“Odlučeno jednoglasno na predlogu gospodina Doktora Smecchie kao predlog Upraviteljstva za Vieće:

Vieće Obćine Kotorske određuje da unapred bude se držati srbski jezik kao jezik uredovni Obćine Kotorske, ali tim da bude Upraviteljstvu slobodno služiti se kad bi ga volja bila i italijanskim jezikom u pojedinome sličaju.”⁴²

Сједница општинског вијећа је одржана 14. јуна 1872. године на основу позива од 5. јуна 1872. године. Она је одржана као IV Сједница године 1872. како је наведено у заглављу Записника. С обзиром на значај ове сједнице представићемо изводе из оригинала Записника⁴³:

“IV Sjednica godine 1872

Zapisnik

Sjednice obćinskoga Vieća

držane danom

Kotor 14 Junija 1872

Predsjednik gospodin Načelnik Špiro Bjeladinović

Perovođa Tajnik Ivo Giunio

Zastupnika Vlade nema

Sjednica jest pozvana sa pozivom dneva 5 junija tekuće godine Broja 995.

Pročitana imenica gospode viećnika, nalazi se da su prisutna i sljedeća gospoda:

Obćinski prisjednici Juro Ivanković, Tomo Lipovatz.

Obćinski viećnici, Tripković Luka, Gjurović Josip, Ramadanović Petar, Buronić Božo, Počanić Ivo, Bjeladinović Stiepo, Ramadanović Pavo, Jovović Špiro, Jovanović Ivo, Milić Jefto, Bućin Vojin, Petrović Špiro, Ognjenović Mitar, Pešikan Luka, Petrović Gaspar – to jest skupa članova 17 a sa Predsjednikom 18/osamnajest/.

Gospodin Predsjednik u 10 sati i 25 časova izjutra, budući zakoniti broj prisutnih članova, izjavljuje sjednicu kao otvorenu.

.....

.....

Perovođa čita I točku dnevnog reda, koja glasi:

I

⁴² ИАК, ОК, XLVII, 137/1

⁴³ ИАК, ОК, XLVII, 249b

“Odlučiti koji jezik mora za unapred rabljen biti kao uredovni jezik občine Kotorske.”

Predsjednik nalaže tajniku da pročita spis Kotarnoga mieštanskoga Poglavarstva dneva 22 maja 1872 Broja 158/sekr, i predlog Upraviteljstva.

Perovođa pročita Dopis, i predlog Upraviteljstva, koji glasi:

I

Vieće občine Kotorske određuje da unapred bude se držati srpski jezik kao jezik uredovni občine Kotorske, ali tim da bude pojedinome Upraviteljstvu slobodno služiti se kad bi ga volja bila i talijanskim jezikom u pojedinome slučaju.

Gospodin Bućin Vojin upita rieč, te kaže, podulji pametni govor o našem puku, o našem jeziku i o potrebi da mi po najprvi u djelu rabimo u svemu i posvemu naš mili materinski jezik. On bi hteo da se talijanština sasvim iz občinskog ureda odaleči.

Poslje gospodina Bućina govoriše i gospodin Stiepo Bjeladinović, gospodin Luka Tripković, Kamenarović Pavo, Ramadanović Pero, Jovović Špiro, Milić Jefto, još drugi, i svaki upoznavajući potrebitost uvođenja našeg jezika podpuno u občinskim poslovima, ali neslažaše se sa gospodinom Bućinom sa njegovom ideom da se talijanština sasvim odbaci od ureda – oni rekoše da jezici inostrani nužni su svakome, o osobito Bokeljima, te zato da što svak više jezika znade to je više izobražen i napredan.

Poslje poduljega bratinskoga dogovaranja, i razloženja, gospodin Bjeladinović Stiepo podpomaga gosp. Luke Tripkovića, učini sljedeće predloge:

I

Vieće občine Kotorske određuje da unapred bude se držati materni i rodjeni svoj Srbski – hrvatski jezik, upotrebljavajući slova Ćirilice i latinice, kao jezik uredovni i zvanički občine Kotorske.

II

Vieće občine Kotorske određuje da objave, obznane i proglasbe u obće budu unapred napisate ćirilicom i latinicom; da dopisivanje sa Vlastima bude sljedovati latinskim slovima, i da tako isto latinicom budu napisati svi uredovni zapisnici i spisi, u odnošaju sa strankama i glavarima bude se služiti Upraviteljstvo latinice ili ćirilice, kako će prigoda iziskivati.

Sa svih strana čine se znakovi odobravanja; nitko dalje ne pita rieč. Vieće pita da se predlozi gospod. Stiepa Bjeladinovića stave na glasovanje.

Gospodin Predsjednik stavlja dakle predloge pod I i II g. Stiepa Bjeladinovića na glasovanje, a isti primljeni su od vieća jednoglasno. – Slušaoci, liepi izbor, viču Življeli.

.....

.....

Budući već prekasno doba, to jest dva /2/ sata blizu poslje podne Načelnik – Predsjednik izjavljuje da zaustavlja sjednicu, i pozivlje Gospodu

viećnike da se sakupe poslje podne u 5 sati i da će se sjednica nastaviti, da se tako već danas svrši dnevni red podpuno.

Sjednica bi tako dakle obustavljena.

Ovaj zapisnik bi pročitán, potvrđen i podpisan

Načelnik – Predsjednik

pod. Šp. Bjeladinović

Prisjednik – Predsjednik

pod. Ivanković

Viećnici

pod. L. Tripković

Perovođa - tajnik

pod. Giunio

Perovođa – Pisar

pod. Srdić “

О овим одлукама Општина је обавијестила Среско начелство својим дописом на српском језику 4. јула 1872. године.⁴⁴

Ово је најзад била велика побједа српског језика у администрацији Которске општине, али није са овим све било готово. Требало се и даље борити за примјену ове одлуке у пракси.

Мјесец дана послје одлука Општинског вијећа 14. јула 1872. године⁴⁵ Општина је морала прилично оштро да реагује на један допис Среског начелства у коме се траже подаци о називима локалитета према катастарским мапама и осталим топографским описима. У том допису се ови називи траже на “далматинском језику” (допис Среског начелства од 21. јуна 1872. године бр. 3309.⁴⁶). Општина наводи у пропратним документима ове називе на српском и италијанском језику и наводи: “написани су једном у талијанскијем језиком, а другом, не како ви кажете у далматинскоме језику, којег пишуће не позна исто као и не знаде пук Обћине ове, него баш у правој нашему матерноме србскоме језику. Ми, и наше земље једанкрат смо крстјени били, те новог крстјена нити питамо, нити примамо; ми и земље наше примили смо крстјење од прадједовах наших у србскоме језику. Дакле, виерни хоћемо и нашој народној виери остати, и молимо, дакле, Славну Владу да кад од нас пише и говори нек нас правим крстним именом зове, а не неким /прецртано: именом непознатим/ нама, а још мање прадједовима нашим, непознатим именом /прецртано: далматинским/.”

Очигледно је било да и поред Одлука Министарстава унутрашњих послова и Министарства правде Аустроугарске монархије од 20. априла 1872. године којом се регулише питање употребе језика у локал-

⁴⁴ ИАК, ОК, XLVII, 137/1.

⁴⁵ ИАК, ОК, XLVII, 306.

⁴⁶ ИАК, ОК, XLVII, 306/11.

ним управама аустријске власти упорно избјегавају да наш народни језик назову “српски”. Насупрот томе наставници Которске гимназије у преписци са Општином кореспондирају на српском језику и потписују се као наставници српског језика.⁴⁷

И поред свега што је општинска управа предузела Среско начелство је и даље наставило да се дописује на италијанском језику. Све ове дописе општина није рјешавала и одмах их је враћала Начелству са истом апликацијом на самим дописима:

“Videno, povraća se
Slavnome СК. Kotarnome Poglavarstvu
и
Kotoru

budući da unutra stojeći Dopis jest talijanskim jezikom napisat

Obćine Katorske zvanični jezik jest srbski jezik sa latinskim slovima, te zato 1 Oktobra tekuće dužne su političke Vlasti pisati Obćine kotorskoj srbskim jezikom kako tačno to propisuje Visoka Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova i Pravde od 20 travnja 1872.

Giunio”⁴⁸

Поред Среског начелства Општина 8. октобра⁴⁹ исте године обавјештава Окружни суд у Котору (“Ц.К. Окружном Судишту у Котору”), да је одлучила да “за Обћину Которску званични језик мора бити српски језик са латинским словима.” Овај допис такође потписује “Тајник Ђунио”.

Своје закључке са сједнице Вијећа од 14. јуна 1872. године Општина доставља “Високоме предсједничком Намиесништву, Високоме Предсједништву Позивнога (апелационог, прим. аутора) Суду и Славном Врховном Државном Одвјетништву Задар” својим дописом 17. октобра 1872. године.⁵⁰ Овим дописом, поред осталог, тражи од ових највиших државних органа да о овим закључцима обавијесте своје потчињене органе широм “Краљевства Далмације”. Она доставља у овом свом допису и једно озбиљно упозорење:

⁴⁷ ИАК, ОК, XLVII, 554.

То на примјер ради Вук Поповић, гимназијски катихета, иначе сарадник и пријатељ Вука Караџића (Трећи годишњи програм ћ. кр. реалне и велике гимназије у Котору за школску 1875/76. годину, Дубровник, 1876, стр. 56), а и Ристо Ковачић у свом допису – Молби предатој општинском уреду 28. августа 1872. године и коју потписује: “Ристо Ковачић учитељ геогр. хист. и српског језика”.

⁴⁸ ИАК, ОК, XLVIII, 234 (3. 10 1872), 237(4. 10. 1872), 238(8. 10. 1872), 241(10. 10. 1872) и др. Свима је одговорено 16. и 17 октобра 1872. године

⁴⁹ ИАК, ОК, XLVII, 218.

⁵⁰ ИАК, ОК, XLVIII, 246.

“Obćina Kotorska, dakle nalazi se usilovana izjaviti da taljanskim spisim, što bi joj CKR Vlasti imentovane u gorispomenutoj Visokoj Naredbi, šiljale, ona neće odnosa odговора dati, niti udostojiti daljnog opaza, nego jedino da će ih povratiti istoj Vlasti, budući da ne odговарају обстajećим propisama o rabenju narodnog jezika u dopisivanju sa Obćinama Višnije nedvojeći da će te C KR. Vlasti Zakon o jeziku poštovati i bezodvlačno vršiti, uhva da neće se unapred usilovana naći na štetu stvari i spise taljanske bezuspješно povraćати.

Giunio”

У средишњем дијелу овога текста Општина истиче веома важан став: “ Народни језик јест најмилије благо сваког народа”.

Најзад послије упорног враћања великог броја дописа на италијанском језику и Среско Начелство је од 8. новембра 1872. године⁵¹ почело своје дописе писати на српском. Исто тако је почело да поступа и Високо Намјестеништво из Задра као и остали покрајински органи и установе.

Тиме је остварена велика побједа српског језика заслугом локалних органа власти Которске општине и њених вијећника послије дуготрајне и упорне борбе.

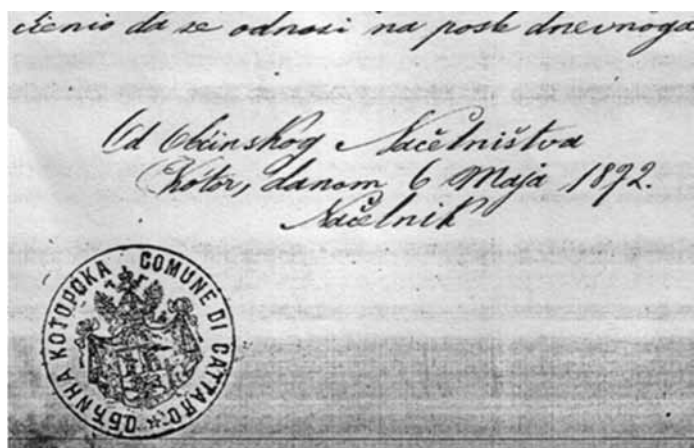
Овај чин је побједа народног језика и његово увођење као званичног у своју администрацију. Ова побједа народног језика ће омогућити и побједу српског језика над италијанским у школским установама.⁵²

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

⁵¹ ИАК, ОК, XLVIII, 358.

⁵² ИАК, ОК, LIV, 400, 400/1

У записнику са сједнице Општинског вијећа Котора 13. децембра 1875. године закључује се једногласно: “да наставни језик при пучким школама у овом граду ... мора бити по народноме праву једино србско хрватски језик толи у пучким мушким школама, коли у женским, и да као обвезни предмет у истим мушким и женским пучким школама буде предаван и италијански језик, којега посљеднога Обћина которска не може земаљским звати”. Овај закључак је достављен “Славном ЦК. Котарном Школском Вијећу у Котору”, а на његов Допис од 22. новембра 1875. године којим се тражи од Општине одговор на питање који је наставни језик при пучким школама ове општине.

Печат Которске општине из 1872. године са ћиричним натписом
на српском језику

Perovodja oita I brčku dnevnog reda, koja glasi:

I

„odlučiti koji jezik mora zamjeren biti kao
uredovni jezik občine Kotorke.“

Predsjednik nalaže tajniku da pročita spis kotorskoga mištan-
skoga poglavarištva dneva 22. maja 1872. broja ¹⁵⁸/₇₄, i
predlog Upraviteljstva.

Perovodja pročita Dopis, i predlog Upraviteljstva, koji glasi:

I

Vieće občine Kotorke određuje da unaprije
držati srpski jezik kao jezik uredovni ob-
ske, ali tim da bude pojedinom Upravitelj-
stvom slobodno služiti se kad bi ga volja bila i taljan-
skim jezikom u pojedinom slučaju.

Gospodin Buecin vojim upita vice, te kaže podulji pametnu
govor o našem jeziku, o našem jeziku i o potrebi
da mi po najpriji u djelu rabimo u svemu i posve
naš milo materinski jezik. On bi htio da
se taljanština sasvim iz občinskog ureda od-
vadi.

Poslje gospodina Buecina govoriše i gospodin Stjepo Bjeladinov
gospodin Luka Tripković, Kamenarović Jura, La-
madanović Pero, Jovanović Spiro, Milić Jeko, još
drugi, i svaki upoznavajući potrebitost uredovnja
našeg jezika podpunno u občinskim poslovima, ali
nestažao se sa gospodinom Buecinom sa nego-
vom ideom da se taljanština sasvim od-
vadi - oni rekohše da jezici naštrani nužni su
svakom, a osobito bokeljima, te zato da što mak-
više jezika znade to je više izobražen i napredan.
Poslje poduljega bratinskoga dogovaranja, i raz-
loženja; gospodin Bjeladinović Stjepo predloživa

Копија дијела Записника Општинског вијећа Котор од 14. јуна 1872. године
на коме је донесена Одлука о српском језику као званичном
у Которској општини

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Државни архив Црне Горе - Историјски архив Котор
 Државни архив Црне Горе – Архивско одјељење Будва
 Бискупски архив Котор
 Наджупски архив Пераст
 Архив Хрватске академија знаности и умјетности Загреб
 Национална библиотека Париз
 Хисторијски архив Дубровник

ЛИТЕРАТУРА

- Антовић, Дарко, Доренесансна драмска књижевност Боке Которске – црквена приказања, Бока 25, Херцег Нови, 2006.
- Антовић, Дарко, Которско позориште у XIX вијеку, Подгорица, 1998.
- Антовић, Дарко, Пасионска драма Боке Которске – одјек средњовјековне драмске књижевности, Пасионска баштина, Загреб, 2007.
- Антовић, Дарко, Прилог периоду доренесансне драмске књижевности и неке напомене о дубровачком језику драмске књижевности хуманизма, ренесансе и барока, Међународни научни скуп „Театролошка мисао у Србији данас“, Београд, 14. 12. 2006. године
- Баловић, Андрија, *Похвала Дубровнику*, Anali di Pirusto, PAV LXII,
- Брајковић, Томо, Перашки дијалекат, Програм Ц.К. Државне Велике Гимназије у Котору за шк. 1892/93. г., Дубровник, 1893.
- Будмани, Петар, Дубровачки дијалекат како се сада говори, Рад ЈАЗУ, LXV, Загреб, 1883.
- Буторац, Павао, Змајевићи (Огледи), Загреб, 1928.
- d’Amico, Silvio, Povijest dramskog teatra, Zagreb, 1972.
- Dojmušić, J., I. Gjorgića, Uzdasi Mandaljene pokornice, Školski Vjesnik, Zagreb, 1902.
- Држић, Марин, 1508-1958, приредио Мирослав Пантић, СКЗ, Београд, 1958.
- Држић, Марин, Дјела, приредио Франо Чале, Загреб, 1987.
- Gjordjević, Ignjat, Saltijer slovinski, Zagreb, 1851.
- Gjordjić, Ignjat, Saltijer slovinski, Mleci, 1729.
- Грација Брајковић, Милош Милошевић, Проза барока, XVII и XVIII вијек, Титоград, 1978.
- Гундулић, Иван, Дубравка, приредио Мирослав Пантић, Београд, 1960.
- Ивановић, Крсто, Минерва за столом, Титоград, 1978.
- Јовановић, Јагош, Развитак позоришне умјетности у Црној Гори, Стварање, 7-8, Цетиње, 1954.

Кићовић, др Миращ, Један уникат непознате ћирилске штампарије у Котору, Народна библиотека, Београд, 1955.

Комбол, Миховил, Повиест хрватске књижевности до народног препорода, Загреб, 1945.

Луковић, Нико, Блажена Озана Которка, Котор, 1965.

Марјановић, Петар, Мала историја српског позоришта (XIII-XXI век), Нови Сад, 2005.

Мартиновић, др. Нико С., Штампарија Франћеска Андреоле, Историјски записи, бр. X/2, Цетиње, 1954.

Мартиновић, Јован Ј., Настављачи штампарске традиције у Котору – Францесцо Андреола и “Бокешка штампарија”, Архивско записи, бр. 2. Цетиње, 1994.

Мијушковић, Славко, Борба за српски језик у Котору за вријеме аустријске владавине, Историјски записи, књ. XXII, св. 1, Титоград, 1965.

Мијушковић, Славко, Захтјев Которске општине из 1862. године за оснивање гимназије, Историјски записи, св. 1-2, Цетиње, 1957.

Милошевић, Дон Антон, Казалиште (Позориште) у Котору, Гласник Народног универзитета, Котор, 1940.

Милошевић, Милош, Брајковић, Грација, Поезија барока, Титоград, 1976.

Милошевић, Милош, Историјски токови на подручју залива, Котор, Загреб, 1970.

Милошевић, Милош, Студије из књижевне и културне прошлости, Титоград, 1987....

Миловић, Јефто, Његош у слици и ријечи, Титоград, 1974.

Ненадић, Иван Антун, Дrame /приредио Радослав Ротковић, Цетиње, 1996.

Nenadić, Ivan Antun, Nauk kerstjanski, u Mlecieh, 1768.

Orbini, Mavro, Il regno degi Slavi, Pesaro, 1601.

Пантић, Мирослав, Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век), Београд, 1970.

Пантић, Мирослав, Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске, Зборник радова о Кнезу Лазару, Београд, 1975.

Пантић, Мирослав, Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века, Београд, 1990.

Павић, др Милорад, Историја српске књижевности барокног доба, Београд, 1970.

Павловић, Драгољуб, Вићентије Ракић, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. VIII, Нови Сад, 1934.

Пижурица, Мато, Језик Андрије Змајевића, ЦАНУ, Титоград, 1989.

R/ački/, DR Franjo, Crtice iz domaće crkvene povjesnice, Zagrebački katolički list, IX, Zagreb, 1858.

Решетар, Милан, часопис Рад, ЈАЗУ, Загреб, књ. 273.

Rešetar, Milan, Der shtokavische Dialekt, Wien, 1907.

Решетар, Милан, Увод у издање Дјела Марина Држића, Загреб, 1930.

Ротковић, Радослав, Облици и домети бококторских приказања, Подгорица, 2000.

Ротковић, Радослав, Почети црквене драме у Боки, Стварање, 1, Титовград, 1978.

Самарић, Радован, Краљевство Словена у Развитку српске историографије, Београд, 1968.

SPJEVAGNE ODKUPGLJEGNA SVIETA sloxeno, i razdiegljeno u scest pi-evagnah od gosp. D. MARKA JVANOVICHJA IZ DOBROTE OD BOKE KOTOR-SKE kanonika, nauciteglija bogoslovza U MLECZI, M.DCCC.XV. PO ALVISOPOLI Na Pinese Kneza Luke Jvanovichja.

Стипчевић, Светлана, Дубровачке студије, Београд, 2004.

Тадић, Јорјо, Дубровачки портрети, СКЗ, Београд, 1949.

Vodnik, Branko, Povijest hrvatske književnosti, knjiga I, Zagreb, 1913.

Vulović, Srećko, Popis Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih djela, Prvi program С.К. Realnog i Velikog Gimnazija u Kotoru za godinu školsku 1872-73. Dubrovnik, 1873.

Змајевић, Андрија, Љетопис црковни, том I и II, приредио Мато Пижурица, Цетиње, 1996.

Darko Antović

VICTORY OF VERNACULAR DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE IN KOTOR IN 1872

Summary

Taking into consideration currently known history of Kotor and Boka Kotorska Bay, we establish that various foreign and domestic rules, either for a longer or shorter period of time, were succeeding one another for fifteen times. During the 19th century alone, five different rules reign in this area: the first Austrian, 1797–1806 (following the long lasting rule of the Venetian Republic from 1420 to 1797), the Russian rule, 1806–1807, the French one, 1807–1813, temporary joint rule of Montenegro and Boka Kotorska Bay, 1813–1814 and the second Austrian rule, 1814–1914. This area had extremely tumultuous historical courses, permanently exposed to various dominations, yet preserving its characteristics and its particularity, which was the result of the decisive fight of its inhabitants regardless of the conditions and circumstances whit it was fought in.

This paper deals with such a form of fight, i.e. for the recognition of Serbian as the official language in Kotor during the Austro-Hungarian rule in the 19th century.

The first part of the paper treats the issue of literary work in the territory of Boka Kotorska Bay during the past times, rather the issue of pre-Renaissance drama forms – church plays and other literary forms, as well as the issue of the vernacular and literary creation in the vernacular during the 16th, 17th and 18th centuries, as well as the publishing activity using Cyrillic script. Particularly stressed is the issue of similarity between the literary language of Dubrovnik and Boka Kotorska Bay of the times.

On the basis of such a heritage, the 19th century sees the continuation of the fight for the vernacular in Kotor and in Boka Kotorska Bay on two fronts: in the system of education and in local government.

The decisive moment was the session of Kotor Municipal Council held on 14th June 1872 when it was decided that Serbian language was going to be the official language in the Municipality of Kotor.

Thus, thanks to local authority bodies of Kotor municipality and its councillors, great victory of Serbian language was achieved following a long lasting and tenacious fight, and above all as an expression of the interest of the general public.

Светислав ВУЧЕНОВИЋ

ТРИ ДЕЦЕНИЈЕ ЗАШТИТЕ И ОБНОВЕ СВЕТСКЕ БАШТИНЕ КОТОРА

Кључне ријечи: Котор, Унеско, светска баштина, ревитализација

Одлукама Унесковог Комитета за светску баштину донетим 1979. године успостављен је статус подручја Котора као дела природног и културног наслеђа највишег ранга (у опасности). Тиме су била покренута вишегодишња комплексна истраживања, чији су резултати уклапани у планове уређења заштићеног простора и пројекте санације историјских грађевина. Начела заштите, дефинисана пре три деценије, издржавала су разноврсне провере и потврде кроз праксу. Њихово принципијелно језгро уграђено је у циљеве и стратегију Просторног, Генералног и Менаџмент плана као докумената који спајају билансе протеклих акција и визије предстојећих. У овом прилогу приказана су полазишта, методологија и биланс обнове заштићеног подручја Котора кроз три протекле деценије рада Регионалног завода за заштиту споменика културе Котора.

СТАРИ ГРАД

Очување симбиозе културног и природног окружења у Котору. У топографији града Котора, обухваћеног утврђењима, доминирају масиви исконске природе. Стрми обронци Ловћена, огољени или обрасли вегетацијом, спуштају се до уског појаса обале. Историјско језгро, са кастелом на врху, почива на стеновитој формацији одвојеној раседом од горског залеђа, а коритом Шкурде и врелом Гурдића од суседног копна уз море. Такви топографски односи, који су били услов за настанак насеља на споју планинског превоја и морског залива дубоко зашлог у копно, осигурали су издвојеност града кроз столећа његове дуге историје.

Одбрамбена својства природног рељефа и неприступачност положаја коришћени су као елементи примарне заштите насеља. Надградње темељене преко незаравњене стеновите подлоге изведене су од истог

камена. Временом су срасле, и физички и визуелно, са природним фундаментама до те мере, да их је тешко разлучити. Изостанак свих цивилних градњи и профаних функција унутар тврђаве током дуге историје до данас, битно је допринео очувању њеног древног и непоремећеног изгледа.

Међу опасностима, што прете природно-градитељском наслеђу, нису само бруталне тектонске силе. То су и појединачно мала делања мотивисана потребама свакодневног живота, чији се учинак постепено сабира у велике и тешко отклоњиве последице. Повреде пејзажа на неприступачним горским падинама знатно су ређе од оних у обалном појасу, али се заузврат много јаче испољавају у панорами заливског амфитеатра. Стога је неопходна стална контрола да би се спречила ерозија исконског тотала агломерације.

Откривање урбане хронологије. У Котору, обалном насељу древног порекла и дуге историје, најстарији урбани хоризонти налазе се испод нивоа мора и под темељима зграда. Њихово откривање и проучавање суочено је са великим ограничењима и тешкоћама. Археолошке сонде допрле су до непоремећених слојева и остатака сакралних грађевина *in situ* из рановизантијске епохе. Из дубљих наслага урбане стратиграфије потичу изоловане ископине које се евентуално могу разврстати, предметно и хронолошки, али без сазнања да ли су нађене на изворним локацијама, или каснијим, случајним положајима. Најранији градитељски слојеви над земљом потичу из раздобља средњовековне комуне.

Теренске анализе су извршене по грађевинским блоковима (инсулама) као ћелијама градског ткива, у којима су појединачне зграде међусобно срасле и условљене. То је било од посебног значаја на положајима сакралних грађевина, које су се сукцесивно трансформисале путем проширења или редукација. Такође и код стамбених ансамбала, који су често нарастали повезивањем суседних кућа у просторно-власничке целине патриција.

Обављена теренска истраживања и анализе градњи *intra muros* свих инсула и појединачних зграда, откриле су многе досад непознате чињенице и архитектонске појединости блокиране каснијим преградњама. Установљено је да је највећи број зграда настао као збир неколико фаза са елементима различите стилско-хронолошке припадности. Једнима је сачуван примарни склоп, а промењени фасадни отвори или обрада pročелја; другима је повећан број етажа, или је поремећен унутрашњи распоред.

Ратна разарања и катаклизме створили су паралелно својеврсну хронологију деградације. Многе промене урбаног ткива дугују свој настанак, не толико спонтаном деловању живота, колико ненаданим хава-

ријама. Оне су судбински одређивале генезу града и остављале дубоки траг на његовим градитељским формацијама. Њима се могу објаснити просторне празнине и временске цезуре какве се не запажају у другим градовима упоредиве историје, али сталоженије еволуције.

Теренске опсервације о генези урбане целине, инсула и зграда уграђене су у конзерваторске услове са захтевом да све фазе споменичког потенцијала буду сачуване кроз пројекте и радове.

Валоризација градитељског наслеђа. Укупна споменичка вредност урбане целине Котора знатно је већа од збира очигледних, материјалних остатака. Постојеће стање садржи у себи матрице давних решења и склопова. У трасама периметра, мрежи улица и регулацијама инсула, могу се поступно ишчитавати некадашње границе и структура насеља и ансамбала. Многовековно трајање на истом положају створило је и у Котору, као и у многим медитеранским градовима, суперпозицију урбаних слојева. Они се могу међусобно разлучивати тек дуготрајним и разноврсним истраживањима и повезивањем раздвојених чињеница.

Резултати истраживања урбане целине омогућавају прелиминарну споменичко-амбијенталну валоризацију ансамбала и зграда унутар периметра. Она нема улогу коначог суда, већ садржи преглед и полазну класификацију простора и грађевина. Потпун културно-историјски и градитељско-уметнички потенцијал није сасвим утврђен ни за највредније сакралне грађевине које су појединачно оцењене као споменици културе. То поготово важи за фонд профане архитектуре који досада није био, уз мали број изузетака, објекат систематских анализа и компарација.

На овом месту треба истакнути да валоризација наслеђа унутар компактне и слојевите структуре града има два паралелна тока и двојак циљ: да установи вредности архитектонских ентитета, али и да процени њихову улогу у продубљенијој спознаји генезе урбане целине. Примена ова два критеријума, на истој градитељској јединици, доводи неретко до различитих резултата: нека појединачно вредна зграда не мора имати и посебан значај за проучавање целине; насупротив томе, један грађевински фрагмент *in situ*, сам по себи мало вредан, има понекад драгоцену улогу просторног и хронолошког репера за истраживање читавог културног и градитељског хоризонта. Из низа таквих међусобно раздвојених коцкица склапа се мозаик урбане целине у просторном поретку и временском следу.

Рехабилитација споменичког потенцијала. Битан циљ систематских истраживања и вредновања градитељског наслеђа јесте рехабилитација споменичких потенцијала урбане целине, ансамбала и грађевина.

Резултати анализа и валоризације наслеђа имају поред стручно-научног и оперативни значај: они чине полазишта за израду планова и пројеката обнове. У том циљу важно је превођење низа чињеница и начелних ставова у сажете одреднице за практично делање.

Уобичајена је метода поделе елемената валоризације постојећих градњи на три групе:

1. Културно-историјски и градитељско-уметнички квалитети за трајну заштиту којима морају бити подређени програми и пројекти санације.

2. Безвредне насlage и преградње које треба уклонити ради откривања и обнове изворних склопова.

3. Могућности увођења нових грађевинских елемената и подела простора у складу са данашњим потребама живота.

На путу ка дугорочним циљевима стоје многе запрeке и ограничења. Рехабилитација споменичког фонда у граду Котору биће по правилу могућа у ограниченом опсегу због великог степена уништености изворних облика и потоњих историјско-градитељских фаза.

Рестаурација сакралних грађевина. Синтеза систематских истраживања и конзерваторске акрибије успоставила је оптималну равнотежу између намераваног и могућег на групи средњовековних цркава које су обновљене после земљотреса (Катедрала, Св. Лука, Св. Марија, Св. Ана). Постављени циљ да се изведе рестаурација оштећених или уништених елемената изворне архитектуре, остварен је у знатном степену. Подухват је темељен на поузданим материјалним остацима и траговима оригиналних решења преосталим после давних хаварија. Компаративна анализа изворног и затеченог није стварала велике дилеме. Примат је добијало успостављање интегритета првобитног и уникатног пред релативним вредностима потоњег и стандардног. Рестаурација изворног заустављала се на граници која одваја поуздано од хипотетичног. Због тога је изостала обнова појединих виталних делова првобитне архитектуре. Оваквим конзерваторским ставовима и захватима дат је и трајан прилог продубљеној спознаји оригиналних решења средњовековних цркава Котора. Истовремено, новооткривеним подацима трајно су отклоњене неке неутемељене тврдње о архитектонским решењима појединих типова сакралне архитектуре.

У простору цркве Светог Михаила која је одавно изгубила верску функцију, приказани су новооткривени остаци старије сакралне грађевине са више фаза. Оваква археолошка презентација древног култног места даје истовремено и пресек развоја града од ране Византије, преко средњовековне Комуне, до млетачког раздобља. Тешкоће заштите и одржавања ствара стално присуство воде у сондама.

Рестаурација споменичког интегритета постиже се елиминацијом безвредних наслага и преградњи испод којих је очувана изворна архитектура. После тога готово да нема потребе за физичком обновом елементата првобитног решења. Изразит пример за то је Црква св. Павла где је целовито сачувани наос испреграђен на стамбене ћелије. Упадљива деградација монументалног просторног решења изведена је без већег зарања засведених камених конструкција. За разлику од претходних цркава, овде нема никаквих дилема око односа према изворном и накнадном. Не постоје ни веће тешкоће да се поуздано обнове оштећени делови сачуваних склопова.

Најкомплекснији резултати постигнути су на Катедрали где су откривене структуре изворног решења, а да притом нису елиминисани витални делови потоњих фаза градње.

Типологија традиционалних архитектонских склопова. У фонду профане, посебно стамбене архитектуре, полазна одредница вредновања јесте типологија просторних решења. Анализе ансамбала и појединачних зграда откривају многе податке за успостављање историјског низа стамбене архитектуре кроз векове.

Остаци кућа са првобитним нивоима подова у конобама, на више десетина см испод улице, упућују на датовање у раздобље раног средњег века, или чак касне антике. Према суперструктурама, сачуваним над земљом, основни тип представљала је кућа једноћелијске основе са приземљем и једним до два спрата. Стандардне грађанске куће, једно или вишећелијске, садрже приземље, два спрата и неретко стамбено поткровље. Потичу из раздобља почев од средњовековне комуне и трају до краја млетачке владавине. Многе такве зграде су претрпеле бројне унутрашње преградње, измене отвора и обраде фасада, док је код већине спратност дуго остајала непромењена.

Ансамбли и палате развијеног, вишећелијског плана и квалитетније обраде заузимају махом истакнутије позиције, показујући некадашњу припадност вишем, аристократском и црквеном сталежу. Средњовековне ансамбле племићких фамилија чине најчешће групе суседних кућа, здружених у просторно-власничке целине. Мало је примера изворне целовитости која опсегом и обрадом одговара појму палате. Тек из познијег, барокног раздобља, потичу сачувани ансамбли тог ранга. Притом, само у неким одржана је оригинална просторна диспозиција. Код осталих је поремећена поделама репрезентативних склопова на више корисника, махом у 19. веку. Овакво деградирање старих племићких резиденција један је од резултата општег распада традиционалног, феудалног поретка и пропасти Млетачке Републике на измаку 18. века.

Током 19. века уз стари, једнопородични дом настао је и нови тип: масивна вишеспратница за ренту. Он је по габариту сличан савременим грађевинама епохе за друштвене намене, комуналне установе и државна надлештва, које су подизане на просторима главних тргова и дуж важних саобраћајница. Војна команда, Гимназија, Суд.

Успостављање изворних решења структура стамбених зграда. У склопу обнове наслеђене архитектуре један од циљева је успостављање изворних репрезентативних склопова. Таквом подухвату стоје на путу два ограничења. Прво чини уништеност многих елемената првобитне архитектонске обраде, особито на ансамблима најстаријег порекла у стилско - хронолошком распону *романика-готика-ренесанса*. Другу препреку постављају власници зграда, који не желе да смање корисни простор елиминацијом накнадних етажа и анекса, којима су поремећена првобитна решења.

Опсег и врсте интервенција на средњовековним стамбеним зградама условљени су вредношћу архитектуре и степеном сачуваности изворних решења. Код примера где је значајно градитељско остварење задржало оригинални склоп, могућности промена су доследно редуковане. Захвати су махом ограничени на асеизмичко ојачање конструкција и нове инсталације. У распону између оптималног и реалног налази се средокраћа: задржава се постојећи волумен, а старије фазе истичу на прочељима ослобођеним малтерних облога. Унутрашњи склоп се прилагођава захтевима савременог живота. Понегде се померају преградни зидови на трасе некадашњих, посебно ако се тиме успоставља пространост главних одаја оригиналног склопа.

Успостављање пређашњих облика постаје могуће само на појединим деловима затечене структуре, где су изворни елементи сачувани испод каснијих наслага. За то су пример ансамбли средњовековног порекла, касније вишеструко преграђени. Међу њима је палата Драго санирана после земљотреса ради смештаја Завода за заштиту споменика културе Котора. У њеном старијем, готичком крилу распоред радних јединица подешен је према традиционалној подели и положајима оригиналних фасадних отвора. У познијем, барокном крилу сачувана је целовитост дворана са дрвеним таваницама.

Барокне палате садрже много више сачуваних изворних елемената неопходних за поуздану рестаурацију првобитних диспозиција. Палата Гргурић, подигнута после земљотреса из 1667. год., сачувала је оригиналну јединственост барокног решења. После неопходне санације у њој је задржана стална поставка Поморског музеја. Тиме је омогућено разгледање једног од неколико вредних ентеријера, који су махом неприступачни јавности. У ансамблу Пима, који је избегао деградацију

после пропасти Венеције, одржала се изворна артикулација простора. Она ће бити настављена чињеницом да је палата у поседу једне породице која је користи у целини.

За обнову су најповољнији унутрашњи склопови оних палата где су промене настале убацивањем нових преграда или доградњом анекса, али без уништења старих конструкција. Насупрот оваквој погодности, стоји препрека затечених функција и подела којима су испарцелисане старе архитектонске целине. На грађевинама, попут палате Бизанти, где је поремећена изворна структура унутрашњим преградама и парцелацијом дворана на више соба, архитектонски је лако остварива интеграција барокног склопа. Код овог и сличних случајева захтеви службе заштите својим опсегом надмашују планове корисника. Они се задржавају на затеченом стању са неколико анонимних станова изнуђених у волумену некадашње резиденције племића. Попуштање оваквој инерцији станара или инвеститора незаинтересованих за интегритет споменика, може да има трајне последице. Увођење асейзмичких ојачања по трасама постојећих преграда одлаже или онемогућује повратак изворне артикулације.

Материјали и конструкције. Камен кречњак је основни материјал конструкција: носећих зидова, лукова и сводова. На елементима јаче напрегутим (импости, ступци и сл.) као и на сводовима просторија мањег распона (ходници), коришћен је тврд црвенкаст камен из Боке. За веће сводове на црквама, у манастрским клаустрима и приземљима кућа примењиван је кречњак, или порозна и лакша сига. У раздобљу млетачке управе дошло је до масовније производње и примене опеке. Она је, посебно у доба барока, коришћена за градњу сводова изнад холова и репрезентативних палата. Из прошлог века потичу тзв. пруски сводови од опека са челичним траверзама.

Фонд стамбене архитектуре садржавао је кроз сва раздобља конструкције од дрвета: таванице, кровове, степеништа, преграде, истурене доградње. Дрвена грађа, како је приказано у генези, била је током средњег века коришћена и за формирање носећих зидова и препуштених спратова. Такви типови дрвених и комбинованих склопова постепено су изостајали из праксе на основу комуналних ограничења и забрана и због опасности од пожара.

Преглед кровних покривача открива масовну употребу продуката од печене земље. Међу њима доминира купа-каналница, далеки дериват античких облика (тегула, имбрицес). Покривачи од плоча слојевитог камена откривени су у траговима на неким сакралним грађевинама. Традиција њихове примене сачувана је на мањим кућама рустичне градње. Изворни оловни покривач средњовековних цркава нестао је у бројним

хаваријама или је приликом каснијих радова замењиван другим материјалима.

Симптоми и узроци слабљења зиданих структура. На многим зградама видне су промене и оштећења камене грађе, сразмерна њиховој старости. Због прекорачења или промене распореда оптерећења, долазило је до повећања напона на смицање и савијање, према којима је овај материјал знатно мање отпоран. У Котору је много зграда које показују напрслине и пукотине настале динамичним ударима у току земљотреса. У пожарима изазваним катаклизмама нестале су бројне грађевине. О томе говоре писани извори и теренски налази. На преосталим зидовима виде се камени квадери са оштећењима кристаласто оштрих рубова. По тим линијама дошло је до пуцања услед наглог загревања и ширења површинског слоја минерала. Сличне последице могле су понегде настати на укљештеним блоковима изложеним јаком сунцу.

Порозније врсте камена показују специфична оштећења изазвана комбинованим утицајем влаге, кристализације соли и ерозије под дејством ветра. Овде је долазило до све дубљег осипања површинског слоја каменних блокова. У новије доба смог створен мешавином влажног ваздуха и гасова (од ложишта, бродова, и термоелектрана) могао је да проузрокује разорне хемијске процесе на фасадама. Под утицајем сулфата из ваздуха камен се у неким јаче загађеним срединама претвара у гипс који на влази бубри и отпада. Тиме се трајно уништава површински слој и настаје ненадокнадиви губитак фасадне скулптуре и рељефа.

Отпорност каменних блокова зависила је од начина обраде. Стари мајстори су користили длета и друге алатке разних облика, које су откидале површинске слојеве без оштећења дубљих. Са лаганим испаравањем мајданске влаге камени блок је постајао тврђи, посебно на површини, где се ношен влагом из језгра, наталожио калцит стварајући кристализацијом тврду опну.

У новије време, за финалну обраду користи се зупчасти чекић (штокомер), који мрви минерале површинског слоја и тиме смањује отпорност материјала. Посебно је штетно када се старе фасаде штокују, да би се очистиле од наслага и нечистоће. Тиме се отклања калцит, смањује отпорност камена и заувек губе подаци о клесарској текстури која је ликовни квалитет градње и податак веома важан за датовање архитектуре. У иностраној пракси заштите ова алатка је елиминисана као штетна. Агресивна техника је уступила место прању фасада помоћу воде, сунђера и четача са биљним влакнима.

Дејства влаге и мере заштите. Стопе темеља многих зграда, посебно на равном терену уз обале, леже у зони сталне подземне воде у којој су помешани море и извори слатке воде - вруље. То узрокује не-

прекидну капиларну влагу у приземљима, која истовремено оштећује материјале и отежава услове живота. Савремена техника је овладала различитим методама сузбијања капиларне влаге од ињектирања до пресецања зидова са уградњом водонепропусних слојева. За највећи број зграда на располагању је метода ињектирања.

У радним и стамбеним просторијама долази до кондензације паре у додиру са хладним површинама зидова. Објашњења да је ова врста влаге последица продора кише ношене ветром кроз дебеле камене зидове показала су се као погрешна. Теренска и лабораторијска испитивања овог феномена су утврдила да до појачаног расхлађивања обимних зидова долази услед испаравања атмосферске воде из фасадног слоја, што се убрзава дејством ветра. Из тих разлога заштита од кондензационе влаге постиже се термичком, а не хидро-изолацијом. Термослојеви се не могу постављати преко фасада, а често ни у ентеријеру због архитектонских елемената и сликане декорације. Заштита се стога остварује појачаном вентилацијом просторија и стварањем умерено топле зрачне струје уза зидове, од подножја нагоре. Овај начин је посебно погодан у сакралним грађевинама са фрескама које су изложене безброј пута поновљеном циклусу влажења и сушења. Са влагом се излучују соли из малтерне подлоге и зида. Њихова кристализација на површини узрок је поступног уништења бојених слојева осликаних композиција. Потпунија заштита од последица кондензације постиже се термичком изолацијом камених подова и уградњом панелног грејања.

Поремећаји стабилности виталних конструкција. Темљење, како се показало на испитаним примерима, ретко је било извођено са посебном бригом, нарочито на обичним стамбеним зградама. Дна зидова без стопа једним делом леже над остацима старијих кућа, а другим преко насутог тла на малој дубини. Веће дебљине конструктивних зидова и знатније дубине фундарања установљене су на сакралним грађевинама током истраживања и санационих радова. Неке уочене слабости традиционалних конструкција, као што је недовољна отпорност на хоризонталне потиске, у прошлости су смањиване применом гвоздених затега у нивоу ослонаца сводова или дрвених таваница. Оваква пракса била је посебно распрострањена после сеизмичких хаварија 1667. године.

Приликом адаптација и надоградњи старих камених кућа у деветнаестом веку осетно је умањена њихова асеизмичка отпорност. Да би се променио распоред рушени су унутрашњи конструктивни зидови и уместо њих подизане танке преграде што је угрозило просторну крутост. Многе зграде добиле су још један спрат, понеке два или више. То је изазвало велика додатна оптерећења слабог темелног тла са муљевитим наносима и подземном водом. Из тог времена потичу многа стамбена

поткровља успостављена наместо ранијих тавана. Смештај кухиња са већим отворима - виђеницама допринео је стандарду живота, али је на другој страни узроковао примену типова кровних конструкција без хоризонталних греда које су стварале крути троугао везача. Дрвени склопови су постајали неотпорни на хоризонтална помицања. Овакви радови документовани су сачуваним пројектима из 19. века и анализама постојећег стања зграда.

Извођење асеизмичких ојачања после земљотреса 1979. године. Збир наведених ослабљења зиданих структура и поремећаја дрвених, довео је до трајне инвалидности конструктивних склопова. То је допринело величини оштећења током земљотреса 1979. године. Кровови са тешким покривачима, а без хоризонталног укрућења, растварали су се узрокујући пукотине на обимним зидовима без попречних веза. Преко-рачењем критичне границе долазило је до обрушавања кровова, а ланчано и дрвених таваница.

После земљотреса, на основу прописане методологије, извршен је преглед свих зграда са анализом стања конструкција, категоризацијом оштећења и проценом средстава потребних за санацију. За град Котор, унутар зидина, формиран је посебан елаборат са приказом свих објекта, који садржи све прописане податке. На заштићеном подручју најпре су извођени хитни санациони радови, који су садржали асеизмичка ојачања старих камених структура према стандардним техничким прописима. Већ током првих реализација показало се да су неке методе асеизмичких ојачања неприхватљиве, поготово на грађевинама историјског значаја и архитектонских квалитета.

Једна од примењених метода састојала се у изради армирано-бетонских таваница са масивним елементима убаченим у камене зидове: серклажима и угаоним стубовима. Формирање таквог армирано-бетонског склопа изискивало је велика усецања и слабљена камених зидова управо на местима највеће отпорности: на угловима са превезом монолитних блокова. Матичну улогу преузимао је потом новоуграђени крути корпус. Како су показала искуства из различитих региона, приликом каснијих потреса на тако санираним зградама, долазило је до даљих оштећења камених зидова. То се догађало управо због непосредног деловања робусних армирано-бетонских склопова, који су сами одолевали земљотресу преносећи разорне силе на камене зидове исечене и ослабљене лошим захватима.

Други технички поступак који је изазвао резерве и отпоре истраживача и конзерватора градитељског наслеђа јесте армирани торкрет бетон, којим су облагани камени зидови: фасадни са једне, а унутрашњи конструктивни са обе стране. Облоге су повезиване са армирано-бетон-

ским таваницама. Ентеријери старих зграда са дрвеним тавањачама на конзолама и подвлакама, порталима, нишама и пилима претварани су у стерилизоване унутрашњости бетонских бункера.

Ови и други слични поступци, поред међусобних разлика, поседују заједничку особеност: вођени су према једностраном циљу асеизмичког ојачања уз примену техника неприлагођених традиционалним конструкцијама и вредностима наслеђа. Убацивањем нових робусних склопова била су угрожена и у доброј мери уништена споменичка својства историјских грађевина, посебно стилских ентеријера, што је у потпуној супротности са циљевима заштите.

Примена специфичних метода санације историјских грађевина. На супрот рутинским поступцима са неотклоњивим последицама, приступило се проучавању и примени специфичних метода асеизмичког ојачања традиционалних конструкција, које су развијане у домаћим и међународним центрима. Сублимацијом сопствених и страних искустава утемељена су следећа полазишта:

- Конструкције су неодвојиви део споменичког интегритета историјских здања и као такве су предмет трајне заштите и прилагођене обнове. Санирање старих грађевина стога полази од рехабилитације њихових ослабелих конструкција применом изворних материјала и техника.

- Теренске анализе зграда и после земљотреса показале су да непосредан узрок оштећења није толико урођена неотпорност традиционалних конструкција, колико њихова инвалидност: слабости тла у темељној зони, дотрајалост материјала и лоше преградње. Поједине старе куће санирани пре земљотреса и без асеизмичких ојачања, показале су висок степен отпорности према трусним дејствима.

- Претходна истраживања и практична искуства довели су до сазнања да је конструктивна хомогеност битан услов за одолевање старих градњи сеизмичким силама. Тамо где је она поремећена и смањена треба је повратити обновом кроз примену истих грађевинских материјала или сличних са аналогним физичким својствима. Санирање масивним елементима велике чврстоће и крутости може довести до несинхронизованог понашања традиционалне грађе. Површине њихових спојева постају места потенцијално веће угрожености.

- Нови асеизмички склопови могу се уградити у историјске грађевине када се прорачуницама покаже да изворне структуре после санације или обнове не би могле бити довољне да обезбеде неопходну сигурност зграда и корисника. Притом се полази од става да укупна отпорност старих и додатих елемената конструкција треба да спречи рушења и жртве услед земљотреса. Могућа мања оштећења, без тежих последица,

морају се прихватити као неизбежна, која ће се санирати будућим радовима.

- Претерани нормативи који изискују нове робусне склопове, претворили би историјске грађевине у стерилизоване некретнине осуђене да још дуго трају лишене атрибута споменика културе.

- Програми и пројекти санације морају се темељити на анализама и валоризацији постојећег стања и њима бити прилагођени. У таквом садејству оздрављење и ојачање конструкција не доводе до деградације споменичког потенцијала. За санирање сваке третиране грађевине треба истражити и применити специфичне методе и технике које њој највише одговарају.

Наведена полазишта су сврстана у конзерваторске услове за израду Урбанистичког пројекта Старог града Котора. Потом су примењена кроз неколико архитектонских пројеката реализованих уз суделовање Општинског завода за заштиту споменика културе. Међу њима је онај за обнову палате Драго у којој је смештен поменути Завод. Ту су изведени комбиновани поступци засновани на рестаурацији оштећених делова склопа уз ињектирање камених конструкција. Неопходна асеизмичка ојачања постигнута су новим армирано-бетонским таваницама и аб зидовима који су трасирани као преграде између просторија. Садејство старих и нових структура постигнуто је местимичним анкеровањима плоча у камене зидове. При оваквом распореду нових елемената избегнуто је разарање камених зидова чије су површине усто остале видне у ентеријеру. У појединим просторијама сачуване су старе дрвене таванице испод нових којима је поверена активна конструктивна улога.

У склопу санације неколико значајних сакралних грађевина, примењена је метода санирања зиданих камених структура, из ранијих година, коришћена у иностраној пракси. Она садржи комбиновани поступак ињектирања и армирања. Дугим сврдлима формирају се канали кроз напукле и растресене зидове У њих се убацује и преднапреже арматура и потом се цела стара структура ињектира. После стабилизовања преостаје финална обрада фуга и потребна рестаурација архитектонске пластике. Од нових челичних ојачања, смештених у разним правцима, видна су само затворена чела бушотина пречника неколико сантиметара. Оваква метода поседује велику предност у санацији споменика културе, јер се њоме постиже ојачање старих конструкција без демонтаже и презиђивања, а уз очување изворног опуса зидова, лукова и сводова, тиме и њихових споменичких својстава.

Рестаурација ентеријера. Највећи број изворних склопова и стилских елемената ентеријера сачуван је у појединим сакралним грађевинама из средњег века (Св. Лука, Св. Марија, Св.Ана) и ренесансно-

барокне епохе. У Катедрали и другим средњовековним црквама су махом фрагменти некадашњих развијених композиција фресака које су покривале засведене просторе. Поред досад познатих остатака у олтарима и на сводовима недавни радови су изнели на видело старије слојеве зидног сликарства. Посебно су вредни налази фресака и камене пластике из раног средњег века у археолошки истраженим црквама. Том градитељском кругу припадају и фрагменти олтарских преграда, сада у которском Лапидаријуму. Циборијум Катедрале, по квалитету и степену сачуваности, припада низу сличних остварења у старим приморским градовима.

У фонду стамбене архитектуре, посебно оне најстарије, знатно је мање сачуваних делова изворног склопа и обраде ентеријера. Највећи број кућа претрпео је вишеструке преградње, које су однеле иначе ретке елементе украшавања унутрашњости као што су: бојене таванице, портали, нише, камена пила, ограде степеништа и слично. У готичкој палати Драго преостали су фрагменти дрвене таванице и сликане зидне декорације. Поједине барокне палате сачувале су изворне ентеријере без каснијих наслага (Гргурић, Пима).

За разлику од споменика сакралне архитектуре на којима се радови изводе на бази студија, пројеката и надзора конзерватора, санација профаних зграда може бити прилика за уништење ретких преосталих елемената изворних ентеријера. То се већ потврдило на више места у граду и околини.

Глобалне теренске анализе извршене 1980-1981. год. биле су допуњене делимичним откривањем ентеријера у врло ограниченом броју кућа. Скидање малтерних облога и местимична сондирања, дала су нове податке важне за генезу зграда. У многим кућама тек предстоји откривање и очување унутрашњих облика зиданих конструкција: камени сводови над приземљем, фрагменти плочника и елементи уништених дрвених таваница са профилисаним конзолама. Може се очекивати да буду пронађене зазидане нише, фрагментована пила и низ различитих сполија у зидовима млађег порекла. Мада су често скромни, овакви налази су веома корисни јер доприносе детаљнијој и поузданијој реституцији изворних облика многих профаних градњи. Понеки од њих могу бити рестаурисани (нише, камена пила) или извађени из зидова и постављени у ентеријеру (сполије камене пластике).

Обрада екстеријера. Генеза многих историјских грађевина, а преко њих и урбане целине Котора ишчитава се у великој мери на фасадама. Ретке су стилски и хронолошки хомогене зграде. Већина је претрпела неколико преградњи, које су се испољиле на фасадама кроз промене отвора и техника зидања. Фазна слојевитост често је скривена малтер-

ним облогама које по правилу припадају неком каснијем раздобљу. Њиховим делимичним скидањем, у току истраживања, или потпуним уклањањем током санације, изашли су на видело важни подаци. Они документују да је порекло грађевина знатно старије од досада познатог и архитектонска обрада по правилу богатија од затечене и непосредно сагледљиве. Хронолошко-стилске атрибуције кућа изведене су првенствено на основу теренских анализа фасада због релативног обиља и приступачности података.

Услови за обнову зграда садрже, у већини случајева, и трајно ослобађање камених прочеља од накнадних малтерних облога, којима су заробљене преостале виталне одреднице архитектуре. Настојање да се овај својеврсни историјски архив у камену учини сагледљивим посебно је важно у Котору, који је током 19. и 20. века претрпео облагање малтером многих старих прочеља. Такође и због чињенице да нови подаци, откривени на екстеријерима, постају широко приступачни општој спознаји и даљим проучавањима. Таквим бројним историјским и градителским појединостима поступно се формира реалнија слика о прошлости и споменичком потенцијалу Котора.

Скидањем малтерних облога открива се разлог њиховог давног постављања. Оне су чиниле маску преко старих прочеља која су добила отворе нових облика и распореда, неретко на положајима претходних или изворних. Новооткривена слика често садржи агломерат техника, оштећења, преградњи и сполија. Изворно висок квалитет клесарско-зидарских радова био је често деградиран преправкама и широким намазима преко уских спојева клесаних квадера. Такав манир поновљен је и приликом последње обнове, посебно на старим кућама где су радове изводили у приватној режији невични радници.

Најмању меру потребних захвата на каменим прочељима чини чишћење ослабелих спојница и фуговање на основу трагова изворних техника. То је постизано на зградама где је обнова фасада извођена уз прецизне услове и стручни надзор службе заштите. Од посебне важности било је одређивање рецептура малтера за фуговање са применом гашеног креча и млевеног камена уз ограничење цемента, или без њега. Квалитет и трајност постизани су применом традиционалне технике: брижљивим наношењем малтерне смесе, вишедневним влажењем и глачањем спојница током сушења и почетног везивања.

Детаљним анализама фасада установљени су аутентични подаци о техникама клесара и зидара својствених појединим градитељским раздобљима. Међу њима се истиче средњовековна, посебно романичка са уским и чистим спојевима између прецизно изведених квадера оштрих бридова и глатких трака уз рубове. Друга примењена техника је специ-

фично барокна: са истуреним малтерним тракама преко спојница, којима се имитира геометријска прецизност камених блокова и правилност редова. Таквим селективним и пажљивим фуговањем враћа се аутентичност опуса и олакшава читљивост релативне хронологије грађњи.

Рестаурација изворних елемената фасада. Већи степен рестаурације остварен је на неколико зграда где су сачувани фрагменти омогућили поуздану обнову изворних оквира отвора, венаца и камене пластике. Овакав поступак се показао као ефикасан на грађевинама чији су отвори били измењени, али је сачувано оригинално зидање околних делова фасада са фрагментима првобитних оквира. Повратак изворности целине није изазивао дилеме, јер су ранији отвори чинили органски део стилске композиције, а каснији су махом били атипични, сведени на физичке функције осветљавања и проветравања.

Студијска реституција облика у припремној фази пројектовања била је олакшана упоредном анализом и повезивањем података са више аналогних отвора са исте грађевине и њој сродних. Разлог да се и код сасвим јасних случајева са поузданим подацима није пришло рестаурацији отвора, венаца и елемената пластике, више је оперативне и финансијске него студијске природе. При масовној санацији није било времена или средстава за такву обнову, чиме она није искључена из будућих финалних радова.

На многим зградама које су настајале у 19. веку као потпуне новоградње, примењиван је мешовит материјал у лошијој техници. То је изискивало облагање равних фасадних поља између отвора, али такође оквира и венаца када су рађени од опека. Раздвајање равних и профилисаних елемената наглашавано је и полихромијом. Код обнова извођених после 1979. задржан је описани поступак као нераздвојни елемент изворне архитектонске обраде.

Рестаурација екстеријера, у склопу обнове изворног облика, изведена је најпотпуније на средњовековним црквама уз примену изворних материјала и техника, а резултати су већином публиковани.

Урбани дизајн. Уређење заштићеног града садржи и обликовање низа елемената који се налазе на зградама или јавним просторима стварајући урбани амбијент. Неки од њих су срасли са архитектуром, други су мобилни и променљиви упоредо са функцијама којима служе. Мада понекад сами по себи могу бити минорног значаја у поређењу са монументалним тоталом историјског града, њихова визуелна истакнутост и укупно дејство налажу смишљени избор и стилизацију

Међу важнијим условима, за успешно ликовно обликовање, налази се тон карта за бојење омалтерисаних фасада. Полихромија малтерних облога мора бити прилагођена архитектонском окружењу са каменим прочељима окерасто-сивих тонова и тамним акордима природног позађа.

Чест фасадни мотив су прозорски капци са старијим обликом од пуних крила и млађим од покретних решетака. Власничке поделе и бројне преправке довеле су до шароликости облика и боја. Урбана обнова обухвата успостављање једнообразности капака на истој згради као најмањој просторно-грађевинској јединици.

Рестаурацијом приземних отвора вратиће се многим кућама стара дућанска врата која су током 19. и посебно 20. века уништавана да би се добили широки излози са масивним порталима и фирмама. Успостављање традиционалних архитектонских мотива налаже и прилагођено решавање пратећих комерцијалних елемената помоћу симбола који не покривају историјску архитектуру. Савремени речник ликовног обликовања садржи лапидарне знакове подесне за уклапање у традиционалне амбијенте.

Слободни простори медитеранског града користе се током туристичке сезоне као непокривене дворане за разноврсне садржаје и збивања у којима суделују гости. Обликовање комуналне опреме, монтажних градњи и мобилијара препуштено је неретко импровизацијама и непоузданим укусима, којима се деформишу општи резултати обнове. Стога је од посебног значаја да се овај рад повери квалификованим специјалистима, како би се осигурала решења у складу са интегритетом споменичке целине

У срединама са дужом традицијом активне заштите историјских градова, поред стандардне функционалне расвете, развијено је и осветљавање појединачних споменичких грађевина, значајаних ансамбала и фронтана урбане целине. Својом особеном топографијом Котор може бити веома подесан за ноћни мизансцен у којем су наглашени трајни симболи његовог урбаног пејзажа.

Биланс ревитализације Старога града. Земљотрес је 1979. затекао Котор са многим запуштеним зградама, дотрајалим инсталацијама и поремећеним функцијама. Крајњи циљ комплексне обнове урбане целине била је обнова кућа, друштвених здања, сакралних грађевина и јавних простора са подизањем техничко-хигијенског стандарда. Спроведена асеизмичка санација представља је први корак и предуслов трајнијег оздрављења. Следећи подухват било је увођење савремених кућних инсталација, а посебно комуналне инфраструктуре. Због тога су изведени обимни и тешки радови. У подземне армирано-бетонске галерије по-

стављени су главни огранци водовода, топловода, канализације, струје, телефона и др. То је улични простор и прочеља растеретило каблова и олакшало поправке без раскопавања тргова и улица. Наместо изливања отпадних вода, преко локалних канала у залив, остварена је израда колектора са црпним станицама до отвореног мора. Тиме је битно унапређена еколошка ситуација. Омогућено је стварање здраве животне средине погодне за становање и развој туризма.

Вишегодишња ревитализација Котора одвијала се у својеврсном поларитету два приступа. Први је сагледавао укупан захват у функционално-грађевинским параметрима, примењујући рутинске техничке мере уобичајене у стандардној пракси на зградама без споменичког значаја. Такав приступ могао је да задовољи захтеве радикалне санације, али је занемаривао или био у супротности са захтевом да се радови прилагоде интегритету споменика културе. Заступници оваквог става били су инвеститори вођени идејом да оспособе свој простор са што мање улагања, посебно у рестаурацију историјске архитектуре. Њихови партнери били су поједини пројектанти, без довољно афинитета и знања за рад у области градитељског наслеђа споменичког потенцијала. Они су спроводили решења супротстављена документованим конзерваторским условима и смерницама. Остваривање таквих пројеката који су узроковали додатну девастацију наслеђа, била је могућа захваљујући опортунизму оних који су издавали одговарајуће дозволе и водили надзор, на супрот битно друкчијим ставовима службе заштите споменика културе који су дефинисани кроз конзерваторске услове за Стари град, грађевинске блокове и све зграде. Са грађанима, власницима кућа и закупцима пословног простора успостављена је сарадња која је доносила охрабрујуће резултате.

Многи станари су поново населили своје домове у Староме граду. Други су осигурали смештај у новоградњама дуж обала залива. Простори древних кућа обogaћени су савременим садржајима. Уређена приземља стакла су атрактивне функције повезане са отвореним просторима. Поједини ансамбли и палате древног града добили су или обновили друштвене намене. Историјски архив је смештен у блоку на Тргу Св Трипуна са сачуваним значајним остацима средњовековне архитектуре; Завод за заштиту споменика у готичку палату Драго крај Катедрале; Поморски музеј у барокну палату Гргурин; Центар за културу у комплекс млетачке Војне болнице.

У саниране грађевине, на обновљене тргове града и обале залива вратио се живот обogaћен савременим садржајима и оплемењен новим изгледом подручја Котора са Листе светског природног и културног наслеђа.

РЕГЕНЕРАЦИЈА НАСЕЉА ОКО АКВАТОРИЈУМА ЗАЛИВА

Изложена полазишта са технологијом обнове и ревитализације историјског језгра Котора, Старога града, у значајној мери су примењивана и на традиционалне насеобине у приобаљу акваторија. Оно што ове чини другачијим јесте симбиоза природе и градитељства, растреситост агломерација, прелазни облици руралног и урбаног у архитектури, развијеност окућница мешовите економије, површине култивисаност агера у алтернацији са масивима аутохтоне природе.

Пејзаж и топографија которског рукавца Боке. У которском делу Боке сједињени су горско залеђе и дубоко увучен морски залив са прстеном обалних насеобина. Миленијумска активност низа генерација оставила је за собом синтезу природног, руралног и урбаног. Мотиви исконске природе покривени су уз обале и низ падине хуманом надградњом: мањим насељима са традиционалном архитектуром у камену и култивисаним агером у залеђу. И поред изложености променама и поремећајима, наслеђена решења одолевају, притисцима савремене новоградње.

У делу залива, на падинама Врмца, између некадашњих поморских комуна Прчања и Столива на једној страни, а Доброте и Пераста на другој, сачувани су основни елементи историјских профила насеобина. Обале акваторија разуђене су пристанима (мола) за једрењаке и басенима (мандраћи) за рибарске барке. Ансамбли помораца обухватају простране камене куће бродовласника и капетана (палаци) праћене економским зградама са магазима за товар и бродску опрему. Стамбене групације су окружене медитеранским вртовима са поврћем, лозом, стаблима агрума. На доминантним положајима подигнуте су цркве месних патрона и породичне капеле окружене гробљима.

Осунчане падине покривене су лозом и стаблима маслина. На вишим kotaма су остаци старијих засеока (братства) са окућницама руралне економије. Падине изнад њих обрасле су травом и макијом за испашу стоке. Шумски појас листопада и четинара покрива стеновите голети на врху. Описани профил развијен је на обе стране залива. На положајима са пространијим пољима и у равници са блажим падинама урбана компонента захвата већу дубину. На другима, насупротив томе, стеновити гребени се спуштају до саме обале, раздвајајући суседна насеља. Непосредна сраслост морске обале и планинских обронака ствара и прелазни климат у којем су прожети приморски и горски упливи.

Битна особеност насеља око затвореног акваторија морског рукавца јесте културни пејзаж у којем се прожимају формације самоникле природе и градитељства као резултат вишевековних људских активно-

сти. Насеобине су сагледиве из разних праваца и са околних места. Истакнуте коте на стрмим странама Врмца омогућавају да се виде градителске формације и природно залеђе, од обале мора до врха брда. Топографске околности и раствореност панораме изнад акваторијума јесу особени квалитет Прчања, али истовремено и његова слабост, условно речено. Овде се испољавају, истичу или намећу и мање успешне новоградње или повреде тла.

Истовремено, из Прчања се сагледавају снажни мотиви природе и насеобина на супротној страни залива: ланац старих насеобина, обронци Ловћена са Његушима и доминантним врховима планине. Однос према непоремећеним резерватима природе, не сме се жртвовати појединачним интересима, стихијној изградњи и прагматизму свакодневног живљења. Уколико садашње време не поседује материјалне и друге могућности за очување и уклапање оваквих пејзажних вредности у обогаћени живот савременог човека, онда је најмање што се може учинити: да га пренесе, без девастација, следећим нараштајима.

Режим заштите светске баштине обухвата тоталитет простора у оквиру означених граница са свим слојевима и квалитетима. Вредноване су симбиозе самоникле природе и градитељска остварења који творе културни пејзаж Боке Которске. Тиме се не задржава *status quo*, већ ствара обавеза да сваки гест обнова у новоградњи мора бити подређен интегритету наслеђа и утемељен на егзактним подацима, а не на субјективним предубеђењима и личним интересима. Критеријуми и режим заштите су истоветни, а врста и опсег појединачних мера проистичу из резултата истраживања и валоризације наслеђа. Методолошки и технолошки низ оперативних одредница успоставља се у међудејству целине и појединости. Досадашњи биланс заштите и ревитализације природне и градитељске баштине испољава, поред позитивних резултата, и примере неподесних понашања у заштићеном ареалу.

Ревитализација синтезе градитељства и природног окружења. Културно -историјски профил приобаља акваторија зрачи виталну супстанцу некадашњег аутохтоног живота Бокелја у поморским комунама које су се постепено формирале освајајући самосталност од страних администратора који су живели унутар периметра Старога града. Коначно ослобађање залива од вишевековних турских освајача у Рисну и Херцег-Новом, донело је неопходну сигурност живота у насељима необухваћеним зидинама и поузданију пловидбу дуж обала и преко мора. Изградњом трговачких једрењака и прекоморском навигацијом стицана су средства за ширење флоте и послова, откуп земљишта, градњу кућа и репрезентативних палата.

Пловидбом до удаљених дестинација, упознавањем разних народа и култура, морепловци су постајали грађани света који се ослобађао феудалне спутаности и надређености. Они, који су предњачили по богатству и угледу, постизали су ранг племића - не привилегијом наслеђивања, већ сопственим заслугама. Њихов госпарски дух у којем су здружени пословност и углед поморских ветерана једно је од највреднијих предања Боке са којим се она уклапа у понуду културног туризма. Обавеза је свих који су у томе друштвено и професионално ангажовани, да осмисле начине за приказ поморске традиције и градитељства аутономних комуна. Нарочито обновом капетанских палата опремљених комедима оригиналног намештаја и репликама мобилијара, навигационим справама и мапама, списима и књигама, портретима, сувенирима и осталим експонатима. Посебно би било вредно да се изаберу ансамбли који документују разноврсност живота у домовима морепловаца на окућницама обухваћеним медитеранским вртovima, пристанима дуж обала и сидриштима у акваторијуму залива.

Новоградње. Упоредо са санирањем старих зграда и обновом живота подигнуте су бројне новоградње и групације за стално и повремено становање, одмор и туризам, друштвени стандард и здравство. Породичне зграде су лоциране у обалном појасу између старих камених кућа, као и у залеђу на терасастим низовима парцела које су у прошлости формиране за гајење медитеранских култура. На вишим котима, и у издвојеним зонама грађене су викендице. Неретко, радови су извођени годинама, са постепеним усељавањем. Пејзаж са низовима обрадивих парцела постепено се урбанизовао и покривао градњама. Честице агера постајале су дворишта, а прилазни путеви претварани у стамбене улице. На појединим местима формиране су паркинзи, подизане гараже и друге пратеће зграде. Архитектонско обликовање и уклапање у пејзаж остварено је у широкој скали квалитета.

Најприхватљивије делују оне куће блиске распореду и формату старим градњама. Имају правилан габарит правоугаоне основе; двосливан кров покривен каналицама; светло обојене фасаде, гриље на прозорима; коришћење околног терена за формирање платоа, тераса, видиковаца; обзирно поступање са затеченим развијеним стаблима. У следећу групацију могу се ставити куће са више стамбених јединица под истим кровом; са разуђеним траковима, великим лођама-балконима на све стране и по сваку цену; са траженим ефектима и разноврсним материјалима. На дну скале су креације самоуких власника-градитеља, који упркос условима, саветима или забранама, пресађују свој приватни укус у амбијенте где је столећима владала култура синтезе природе и грађења.

Из наведених околности произлазе резултати, који покрећу одређена питања. Једно се тиче односа према локацији и амбијенту. Могу ли се, и на који начин ускладити разноврсност и органски облици пејзажа са компактним групацијама типизованих новоградњи, особито на терену са каскадно терасираним парцелама које следе изохипсе? Смеју ли се жртвовати традиционална парцелација терена, развијена стабла и медитеранска хортикултура ради стварања густе урбане формације? Изградњом мањих групација растреситог поретка следила би се традиционална искуства уклапања архитектуре у природно окружење. Задатак је вредан истраживачког напора, пројектантског труда и предфинансирања. Њиме би се супротстављало грађевинској конфекцији на креативан, а не административан начин: подстицајима а не само забранама

Обиласком терена стиче се утисак да пројектовање и реализација оваквих групација нису вођени визијом уклапања у пејзаж и традиционални градитељски поредак, већ стицањем што веће добити од продаје земљишта или коришћења зграда за комерцијални туризам и друго. У околностима припреме са диктатом затеченог стања, урбанистички план губи улогу просторног координатора и постаје легализатор стихијних новоградњи ради уписа у катастар. Његовим усвајањем постиже се озакоњење инвестиција без дозвола, прихватају се отступања од одобрених пројеката (где их је било); толерише се злоупотреба статичких пројеката за санацију старих зграда, искоришћених не као подлога за њихову обнову, већ као повод за рушење и тоталну реконструкцију.

Методологија припреме и примене планова и пројеката. Учешће конзерваторске службе не сме се ограничити на појединачне споменике културе и њихову ужу околину. Пуни домет њеног деловања јесте ревитализација историјских насеобина, које осим изолованих споменика садрже амбијенталне групације, пејзажне вредности и синтезе природе и градитељства. Сажет преглед и валоризација наслеђа изложени у овом Менаџмент плану показују богатство и разноврсност подручја Котора.

Припрема планских докумената у заштићеној зони мора да садржи истраживања и валоризацију природне и градитељске баштине. Програм и методологија израде таквих студија одређени су закључцима међународних скупова, као и у посебним законима из домена културне баштине. Стандардни програми и подлоге утврђени за уобичајену урбанистичку праксу и подручја без вреднијег наслеђа, не могу бити прихваћени као задовољавајући у заштићеним зонама, поготово у онима на Листи светског наслеђа. Свестрана културна ревитализација је дуг процес, као и сама природа простора ствараних и преузетих од ранијих генерација. Она и претходи урбанистичким плановима и наставља да делује када њима истекну рокови и пресахне актуелност. Односи се на

симбиозу глобалних, дугорочна решења за агломерације, као и на појединачне грађевине у њиховом сталном прожимању. Историјска топографија обалних насебина Боке то најбоље потврђује. Синтезе природе и градитељства ретко су остварене у том степену и на таквом пространству, као што је постигнуто у которском заливу. Уношење овог подручја на Листу светског наслеђа резултат је спознаје његових универзалних вредности, којима је морални патрон постала међународна културна заједница оличена кроз Унеско.

У актуелној пракси се неретко поступа другачије, или чак супротно од усвојених правила и преузетих обавеза. Као објекти заштите третирају се само истакнути споменици културе, док се занемарују амбијенталне групације, предели и пејзаж. Урбанистички планови за историјска насеља припремају се без обавезних студијских подлога и учешћа конзерваторске службе. Инвеститори, планери и власти које прихватају планове и пројекте ризикују да таква документација буде супротна не само ставовима заштите, већ суштинским интересима природног и културног наслеђа.

Једна од специфичности процеса обнове историјских насебина оштећених земљотресима јесте упоредно одвијање сукцесивних фаза: хитних интервенција, припремних истраживања, техничких подлога, планске и пројектне документације, приоритетних радова. Да би се у томе успело, неопходно је продубљено познавање материје и стална сарадња учесника у сложенем и дугорочном подухвату.

Post scriptum. Статус заштићеног подручја Котора, као интегралног дела светске баштине, налаже одговарајућа правила понашања свих који ту живе и раде, а посебно оних који имају јавне функције и одговорности за стање природног и градитељског наслеђа. Најпре, то је прихватање фундаменталне чињенице да је овде заштићен тоталитет простора, а не само изоловани споменици културе са непосредним окружењем, као што је често случај. Без обзира на сопствени мањи значај, сваки елемент простора овде мора бити процењиван у склопу целине. Вредности које она садржи заједничко су добро заједнице, не само локалне, већ и шире, домаће, а онедавно и међународне. Стога оне не смеју бити жртвоване личним интересима или уништене самовољом појединаца и егоизмом инвеститора.

Миленијумска културна традиција Боке јесте и њена мешовита економија која је одговарала потребама становништва, размене и трговине. Средоземни климат, дарован од природе, култивисани агер наслеђен од генерација предака, традиција сточарства и рибарења, вештине обраде и градњи у камену, јесу велики а неискоришћен капитал овог подручја. У међувремену, простор се постепено урбанизује ради развоја

масовног, индустријског туризма са гломазним хотелима дуж вештачких плажа и претенциозних резиденција сталеза новобогаташа са узурпацијама пробраних делова морских обала.

Прави одговор на прогресивну експлоатацију историјски култивисаног подручја јесте рационална изградња уз интензивно коришћење агера, са применом савремене технологије. Државна заједница која прокламује еколошка начела и властиту путоказну доктрину - има шансу да их најпре реализује на заштићеном подручју Котора, сегменту светске баштине, у којем су нераздвојно повезани природа и градитељство као непролазно остварење културе живљења.

Svetislav Vučenović

THREE DECADES OF PROTECTION AND RECONSTRUCTION OF KOTOR WORLD HERITAGE

Summary

In the history of Kotor the year 1979 was marked by two events of long-term effect:

- 1) Its coastal region with the settlements around the Bay of Boka Kotorska was inscribed on UNESCO World Heritage List (in danger);
- 2) A powerful earthquake struck the southern part of the Adriatic causing serious damage and victims in Kotor and the surrounding places.

Both causes initiated systematic and long-term campaigns of reconstruction and revitalization of the architectural heritage and its natural surrounding. The newly established Municipal (later Regional) Institute for Protection of Cultural Monuments of Kotor participated in them. The attachment shows starting points, methodology and costs of the reconstruction of the protected region during the three previous decades.

One of the significant results of the research on the ground was the revelation that the profile of the Old Town urbane whole contains underground layers overflowed by the sea with the remains of stages from prehistory, ancient times and early Middle Ages. The coastal agglomeration of triangular plan bordered by ramparts and the Fortress of Sveti Ivan (St. John's) on the top includes the chronological span between the autonomous commune, Venetian reign and Austrian rule.

The greatest number of original framework and style elements has been preserved in certain sacral buildings dating from Middle Ages (St. Tripun's Cathedral, St. Luke's, St. Mary's, St. Ana's), Gothic-Renaissance ensembles and palaces of the Baroque epoch. The genesis of many historic buildings, and through them also the urban whole of Kotor can largely be read on the facades of architectural blocks (insula). The requirements for the reconstruction of the buildings in most cases also included permanent liberation of the stone fronts from the subsequent plaster coating that hid chronological and style features of their architecture.

The 1979 earthquake happened to find Kotor with many ill-reconstructed and dilapidated buildings, neglected installations and poor functioning. The final target of the

complex urban reconstruction was improvement of houses, renovation of public buildings and restoration of sacral buildings. Performed aseismic improvements presented the first step and precondition of permanent recovery. The next task was fitting contemporary installations, in particular communal infrastructure. Therefore large-scale and difficult works were performed. Underground reinforced-concrete galleries under the streets and squares were fitted with main branches of water supply system, heating, sewerage, electrical installations, telephone lines and other elements of communal infrastructure. Wastewater was evacuated by means of underground collectors to the open sea. By this venture the closed sea surface will be turned into the center of an ecological zone.

In the Kotor armlet of the Bay mountain hinterland is closely united with the deeply indented sea bay and its ring of coastal settlements. Millennial activities of a line of generations have left behind them syntheses of natural, rural and urban. The motifs of the primeval landscape are along the shore and on the slopes covered by human superstructures: smaller settlements with traditional stone architecture and cultivated *agerom* in the surrounding.

The essential feature of the settlements around the closed sea surface of the armlet is the cultural landscape in which the formations of wild life are permeated with architectural ones resulting from centuries of human activities. The settlements are visible *from different directions also from the coast from Verige to Škaljari*. Prominent hills on the steep sides of Vrmac and slopes of Lovćen provide the sight of architectural formations and natural background, from the shore to the mountain peaks.

Cultural-historic profile of the sea surface radiates the vital substance of the former autochthonous life of the Boka people in the maritime communes, gradually formed gaining their independence from the foreign administrators who lived within the perimeter of the Old Town. Final liberation of the Bay from the rule of the Turkish conquerors that lasted for several centuries in Risan and Herceg-Novi, brought safety of life to the settlements outside the town walls and safe sailing along the coast and across the sea. Building of merchant sailing ships and worldwide sailing enabled the acquisition of means for further development of the fleet and business, purchase of land and building of houses and stately palaces.

Comprehensive reconstruction and revitalization of natural and architectural heritage is a long and continuous process. Syntheses of nature and architecture have rarely been accomplished in the degree and area such as it was done in the Boka Kotorska Bay. The inscription of this region on the World Heritage List is the result of the recognition of its universal value, whose moral patron is the international cultural community embodied in UNESCO. The international status of the protected region of Kotor as an integral part the World Heritage, prescribes adequate rules of behavior for all who live and work here, and in particular those having public functions and responsibilities.

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

ОСВРТ НА ЗДРАВСТВЕНУ КУЛТУРУ ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА

- Од 18 до прве половине 20 вијека -

Једну половину живота човјек
проведе губећи здравље,
а другу половину
покушавајући да га врати.

Леонардо да Винчи

Кључне ријечи: Херцег-Нови, општинско Вијеће и Управителство, љекари, бабице, апотека, болница, здравствено повјеренство.

Под појмом здравствене културе подразумијева се не само брига о здрављу људи, већ и брига о здравој природној околини, јавним површинама у урбаним и руралним срединама, пословним и стамбеним просторима, производња здраве хране, складан међуљудски однос и друго.

У овом раду биће ријечи, колико то допушта сачувана архивска грађа, о здравственим радницима који су дјеловали у прошлости у херцеговском крају и о још неким показатељима о здравству.

О здравственој култури овог дијела Боке Которске, односно херцеговског краја, осим из периода млетачке владавине, веома је мало објављених података и радова.

Херцег-Нови је најмлађи средњовјековни град на источној обали Јадрана, основан крајем 14. вијека. Налазио се у сусједству два веома развијена градска насеља Котора и Дубровника који су у вријеме настајања Херцег-Новога, из економских потреба босанске државе, имали развијене све одлике града па и здравствену службу. Током 15. вијека у Новоме су поред Италијана лијечили и бербери–видари, док је властела позивала которске или дубровачке љекаре. Половином 15. вијека у граду Новоме основан је одбор од три угледне личности, који се бринуо о свим здравственим потребама.

Архивска грађа Хисторијског архива Дубровник свједочи о долазцима тамошњих градских љекара и хирурга у Херцег-Нови за вријеме двовјековне турске владавине овим градом. Тако је 1557. године дубровачки љекар Amatus Luzitanus лијечио у Херцег-Новоме херцегновског емира који је боловао од „чира на бубрезима“. Дубровачки агент у Новоме, у вријеме турске владавине, у својим „писмима“ помиње неку врсту здравствене администрације у граду, као и санитетске чиновнике „прикужнике“ који су прегледали мртваце и одређивали санитарне мјере. Дезинфекција се вршила „вентижањем“ (проветравањем). По заузећу херцегновског (рисанског) краја од стране Венеције, крајем 17. вијека, приступа се организовању здравствене службе. Декретом Здравственог магистрата Венеције 18. фебруара 1689. године постављен је за љекара у Херцег-Новоме Никола Бранкадир. Дужност апотекара и болничара обављали су братри капуцини. Градски физик (љекар) Ђордано Черзини помиње се 1701. године, а кратко се задржао у тој служби хирург Ђорђе Цота.

Подаци говоре да су у вријеме млетачке владавине у Херцег-Новоме службовали и љекари: Ђордано Кјерегини, Франо Кастели, хирург Никола Никичевић, који се помиње 1767. године, уз још неколико љекара из те которске породице, који су у периоду од 1720. до 1767. године радили у овоме граду. Објављени подаци помињу и љекаре Марка Корацинија, хирурга Мишела Лазаронија, који је био и управник мјесне болнице. Хирург А. Горакућа службовао је овдје око 36 година. Забиљежена су и имена хирурга Франа Зифре и љекара Петра Капонија. Зна се да је апотеку имао Петар Фонтана 1738. године, као и да се строго водило рачуна о квалитету љекова. Млетачке власти забрањивале су надрилекарство, али је становништво радо користило савјете и услуге „видара“, народних љекара, па су се Петар Гачанин и Видић Вучић из Требиња, који су живјели у Новоме, бавили лијечењем.

О превентивним и другим здравственим мјерама бринуо је здравствени колегијум од три члана: провидур Херцег Новога, провидур за санитет и још један члан. На обали мора на Топлој (од данашње плаже Јахтинг клуба до пристаништа и сјеверно од обале) налазиле су се зграде Лазарета који је отпочео са радом 1701. године. Ту су поморци, путници и трговци који су стизали из крајева у којима је владала нека заразна болест задржавани у карантин, а роба раскуживана. Због лошег терена саграђен је нови Лазарет у Мељинама који је отпочео са радом 1732. године. Млетачке власти су овој установи дали посебан значај, па се једно вријеме примењивала одлука да бродови у Далмацији могу издржавати карантин само у Мељинама и Сплиту. Комплекс мељинског Лазарета представља риједак и драгоцјен културно-историјски споме-

ник из 18. и 19. вијека у Боки Которској. Сачувани подаци о његовом раду пружају доказе о високом степену медицинске културе тога доба. Лазарети су имали веома значајну улогу у развоју поморске трговине на којој се заснивала моћ Венеције, али и у развоју Боке Которске.

Поред лазарета, у 18. вијеку је радила и војна болница, а војни хирург је обављао и дужност управника, а понекад и дужност управника лазарета. Познато је да је 1699. године за војног хирурга у Херцег-Новоме био постављен Пјетро Гарзони.

У Херцег-Новоме је 1732. године основан стални здравствени уред чији је правилник детаљно одређивао права и дужности овога уреда. Знатног удјела у спријечавању ширења зараза у то вријеме имали су и здравствени кордони, који су били састављени од домаћег становништва посебно из пограничних насеља. Они су одржавали редовну стражу на граници, уз појачане мјере приликом појаве заразних болести у сусједним крајевима. Необављање ове дужности строго се кажњавало.¹

По паду Млетачке Републике, здравствене организације су наставиле са радом. За вријеме француске владавине (1806-1814) Централни здравствени уред у Котору и Санитарна комисија у Херцег-Новоме бринули су о здравственим приликама. Владин делегат из Котора 4. априла 1809. године тражио је од начелника Херцег-Новога да се објави приложени оглас о бесплатној вакцинацији. Исти, двије године касније, тражи од начелника да се од суме новца, предвиђене за плате службеника, болнице, узме 1000 лира за покриће неких других трошкова. На списку плата службеника Лазарета тих година налазио се и хирург Александар Горакућа. Изгледа да је одржавање чистоће у граду, једне од превентивних мјера, била на веома ниском нивоу, јер је пуковник Виала наредио начелнику херцеговске општине да изда оглас о одржавању чистоће у граду. У исту сврху обратио се и командант оружја у Херцег-Новоме, наређујући да се више припази на чистоћу града. Начелник општине Трифон Бронза и секретар Филип Абиатичи одредили су тада казну од 4. франка за онога ко се први пут ухвати да баца смеће на улицу или пере робу у близини чесме. Исте године владин делегат Паулучи доста-

¹ Овај рад се највећим дијелом базира на подацима који се први пут објављују на основу архивске грађе.

Д. Радојичић, *Између култура Истока и Запада, Северозападна Бока Которска*, Београд, 2006, стр. 71-80.

М. Злоковић, *Здравствене установе у херцеговском крају за вријеме Млетачке републике*, *Зборник радова из науке, културе и умјетности Бока 13-14, Херцег Нови*, 1982, стр. 156

вља начелнику Херцег-Новога оглас о лицитацији за снабдијевање војне болнице. Идуће године, исти се обратио општинској управи, јављајући да је пуковник Виала тражио да се за војну болницу нађе нешто потребног материјала. Општина је одговорила да није могла изаћи у сусрет јер су сав материјал однијели Аустријанци приликом одласка.²

Вјековна аустријска, односно аустроугарска владавина Боком Которском водила је прије свега бригу о својим интресима. Одржавање постојећих и развијање здравствених служби одвијало се и из потребе очувања здравља становништва чије здравље је значило боље приходе држави посебно путем пореза и других намета. У првим деценијама нове власти здравствена служба је била добро организована, па је аустријска власт одала признање општинској власти за добро организовану санитарну службу. У граду су радила два љекара: Александар Горакућа који је био већ четири деценије у овом граду и Марко Ђоновић.

Током 18. вијека чланови породице Горакућа бавили су се и поморством. Јован Горакућа је 1753. године посједовао пулаку и малу барку и пловио је до Албаније и Будве, а идуће године Јово (вјероватно иста особа) гаетом је пловио поново до Албаније, а Марко Горакућа је те године посједовао малу барку. Иво-Јован (вјероватно иста особа) Горакућа са малим пјелегом и барком обавио је три путовања током 1758. године, а Нико Албанез Горакућа те је године посједовао малу барку. У периоду од 1771. до 1782. године не помиње се ни један Горакућа као поморац. Горакуће су живјели на Топлој, али их у сачуваним пописима становника тога насеља нема 1750. и 1758. године. У попису римокатоличких становника 1771. године налази се Никола Горакућа чија је породица имала пет чланова, Зорзи (Ђорђе) са три члана и Алесандро са четири члана породице. Вјероватно су Никола, Зорзи и Алесандро браћа, јер за свакога од њих се наводи да су „покојног Андреа“. Идуће године су поново уписани само што се те године Алесандрова породица повећала за једног члана. Шест година касније уписани су исти домаћини породица Горакуће с тим да поред имена Алесандра пише сердар и што му те године породица броји још једног члана више односно шест чланова. У другој деценији 19. вијека (1816. године) у Херцег-Новоме, поред поменутих љекара, налазили су се и љекари Терети и Јуринић па

² Државни архив Црне Горе Цетиње, Архивско одјелење Херцег Нови (у даљем тексту АХ) Француска владавина ,ф.10,258-260; ф.12, 26,27,77,629,679-680, 213, 544-545,215,231

је општинска управа за њих као и за љекара М. Ђоновића обезбиједила коње да могу редовно обилазити сва села у Општини.

У то вријеме, у здравству је било веома значајно постојање превентивне мјере, а то је била добра организација санитарног кордона па су вршене редовне контроле овог здравственог органа. Сталним присуством санитарних стражара на граници које су чинили становници села, настојало се спријечити преношење тешких заразних болести приликом епидемија у сусједним крајевима. Тако се, приликом једног обиласка санитарног кордона, извјештава да су на граници затекли углавном дјецу испод 15 година која су неспособна за руковање оружјем. Строго се водило рачуна о обавези учешћа у санитарном кордону, па сазнајемо да је у једном извјештају 1817. године опоменута општинска управа да сељаци Кута, одређени да смјене дотадашњу стражу, нијесу дошли одређеног дана. Аустријска власт била је веома ригорозна према прекршиоцима у области здравства. Претор Херцег-Новога обавијестио је да ће се надриљекарство кажњавати затвором, а идуће 1817. године издао је упутства у вези забране надриљекарства. Исте године је извјестио да су Лука Мемедовић и Иво Гаскор из Конавала осуђени на 8 односно 6 година робије јер су недозвољено прешли санитарни кордон, а да је Илија Греговић из Бијеле осуђен на 2 године затвора због санитарног прекршаја. Из ових примјера се види колике превентивне мјере је предузимала власт, да би спријечила појаву епидемија заразних болести.

Покрајинска влада у Задру 1816. године донијела је одлуку да Санитарни магистрат у Трсту буде Привремена централа за поморска санитарна питања. Здравствена депутација у Херцег-Новоме вршила је самостални здравствени надзор на подручју општине, док је Мјесна здравствена депутација у Росама вршила надзор над бродовима у Заливу. Окружна поморско-санитарна депутација из Котора премјештена је 1837. године у херцеговски лазарет (Мељине) гдје је дјеловала до 1851. године. Реорганизацијом поморских управа ова служба губи свој назив, али и даље дјелује са истим задацима у саставу Лучко-поморског уреда Мељине до 1932. односно 1934. године. Окружној поморској здравственој депутацији у Мељинама, поред здравствених депутација у Росама, Котору и Будви, Лазарета у Мељинама и здравствене постаје у Петровцу, подређене су биле и здравствене постаје у Магази код Херцег-Новога, Драгаљу и пољски лазарет у Петровцу. При овој организацији постојао је и Савјет – окружни депутат, лучки капетан из Роса и два искусна капетана из Херцег-Новога.

На основу Закона из 1874. године свака општина морала је имати општинског љекара, па је на сједници Општинског вијећа 10. августа 1874. године донесена одлука да се распише конкурс за љекара са пла-

том од 500 форинти. За то је био именован одбор од три вијећника: Терзовић Марка, Пилић Данила и Сушић Глига, који су имали обавезу да предложe цјеновник за љекарске кућне посјете у граду и селима. Марта идуће године донесен је цјеновник љекарских услуга, али није приложен уз записник са сједнице на којој је изгласан. Децембра 1876. године на сједници Вијећа обавијештени су вијећници да је општински љекар М. Јовановић два мјесеца прије отишао на одсуство без дозволе у Црну Гору и да је за посљедњи мјесец тамо добио и плату. Др Милан Јовановић радио је у Херцег-Новоме око двије године. На расписани конкурс за општинског љекара вијећници су октобра 1877. године обавијештени да се нико није јавио, па је одлучено да се уз поновни оглас о мјесту општинског љекара објави да плата износи 1000 форинти. На поновни конкурс јавили су се доктори Никола Самоход из Хвара, Коста Андрејевић из Панчева и Фердо Вернице из Стона. Одлучено је да се позове др К. Андрејевић, а ако он одустане, онда др Н. Самоход. На проблеме око рада љекара наилази се поново на сједници Вијећа 30. априла 1882. године, гдје је расправљано о предлогу општинског Управитељства да се запосли љекар и да се повећа плата, а снизе надокнаде за љекарске услуге. Вијећник Корнер је предложио плату од 800 форинти, али је прихваћен предлог Управитељства да она износи 700 форинти, иако је вијећник Корнер условио свој предлог оставком на мјесто присједника (потпредсједник). Највјероватније је да је тада општински љекар био Јован Модлитба, јер у одговору Поглаварству Котор општинска администрација 21. октобра 1885. године јавља да овај општински љекар има плату 700 форинти. Тада је изгласан и цјеновник љекарских услуга. На сједници Вијећа маја 1897. године констатовано је да је било много појава болести, па су одлучили да поред доктора Јована Модлитбе изаберу и доктора Славомира Рајовића и да обојици буде плата по 700, а не као до тада 600 форинти. Плата једног од њих теретила је расходе Херцег-Новога (града), а за другога се требала исплаћивати на терет „заједнице“ - значи читаве општине.

Пета тачка на овој сједници одређивала је цјеновник за љекарске посјете. Управитељство је предложило цјеновник за пристојбине љекарских посјета у околину ове општине и то без превоза“ т.ј. да љекар има сам водити бригу и о свом трошку обезбиједити превоз „коњем, барком или колима.“ Предлог је једногласно прихваћен, па се за посјете љекара у граду требало плаћати 40, а на Топлој до Пандурице, Савини и Србини 60 новчића. За посјет на Бајер, Чела и кућама Тушупа, као и оближњим кућама 80 новчића. Становници Зеленике за ову сврху морали су издвојити 1,5 форинту, а становници Пода, Кута, Накићеновића, Ожеговића, Марића и Кумбора 2 форинте. Посјета болеснику у Ратишевини,

Требесину, Сушћепану, Сасовићима, Пресједи, Глоговику, Рујеву и Баошићима износила је 2,5 форинте. Ако би лекар посјетио болесника у Мојдежу, Каменоме, Ластви, Обалици и Бијелој могао је наплатити 3 форинте, док је посјету у Мокринама, Жлијибима, Јошици и Каменари-ма наплаћивао 3,5 форинте, према изгласаном цјеновнику. Ове цијене за љекарске посјете биле су нешто веће од цијена донесених 1882. године. На сједници Вијећа 1895. године изнесено је да се народ жали на рад љекара и примаља (бабица) са захтјевом да им се да отказ. Расправа је текла уз вику и препирку, па су многи напустили сједницу, која је због тога и прекинута. Због смрти др Ј. Модлитбе (вјероватно у прољеће 1898. године) општинско вијеће је у јуну 1898. одлучило да се распише „натјечај“ за љекара, уз годишњу плату од 1000 форинти. Тада су се на конкурс јавили др С. Рајовић и др Вотчека Рехаме из Чешке. Примљен је др С. Рајовић који је већ радио као љекар, вјероватно због болести и смрти др Ј. Молитбе, привремено, до расписивања конкурса. Октобра 1900. године предлагано је да у херцеговској општини треба да раде два љекара, јер један не може обилазити сва насеља па има доста негативних примједби становништва. Вијећник Милош Поповић сматрао је да су у датом времену потребна два љекара због радова на изградњи жељезничке пруге. Јово Вуковић, вијећник из Бијеле је сматрао да је народ задовољан радом и једног љекара те да није потребан још један. На крају је одлучено да раде два љекара. Идуће године, поред др Славомира Рајовића, склопљен је уговор са др Ђорђем Марићем, који је до тада службовао по Далмацији и на Цетињу. Са др Ђ. Марићем како су вијећници били обавјештени, у фебруару 1901. године био је склопљен уговор и договорено је било да се исти да на увид општинским лијечницима, да дају евентуално своје примједбе или допуне. Обојици љекара одређена је годишња плата од 1600 круна. Општинско управитељство на сједници 3. јуна 1904. године расправљало је о захтјеву др Ђ. Марића да му се повиси плата и изврши „уплата за мировину“. Предложено је општинском Вијећу да се не повећава плата, с обзиром да има редовне приходе и од „блудничке куће“ (јавна кућа гдје је вршио, према тадашњим прописима, редовне прегледе), затим од прегледа меса, од лијечења особља запосленог на жељезници, као и друге приходе, као и повећане приходе од љекарских услуга. Наиме, поред до тада обављаних услуга обављао је и визите које је раније вршио покојни доктор Рајовић. Вијећу је предложено да др Марић сам побире приходе од блудничке куће, као и од „комарде“- клаонице и да му се допусти да врши лијечничке послове за особље жељезнице. Поред тога одлучено је да му се уплаћује у пензиони фонд. Преглед меса (заклану стоку морао је прегледати љекар, који би печатом овјеравао да се може продавати) у граду

морао је обављати бесплатно, а ако је то радио ван града, могао је наплатити као за преглед „чељадета“. На истој сједници одређена је једнократна помоћ „једном заувјек“ удовици др Рајевића у износу од 200 круна. На поменутој сједници априла 1901. године усвојени су предлози вијећника Јова Вуковића које је подржао и вијећник Злоковић да се снизе неке „пристојбе“ за љекарске услуге. Тада је у ценовник унесена и тарифа о прегледу блудница која је износила 2 круне. Такођер је прихваћен предлог да, ако се љекар налази у одређеном насељу и обави више визита, да не може наплаћивати свакоме појединачно болеснику како је одређено било ценовником, већ само 2 круне од визите. Јануара 1905. године на сједници општинског Вијећа именован је за општинског лијечника, поред др Марића, др Јосип Такони из Сплита који је био на служби у Пучишћу, са годишњом платом од 1600 круна и правом на пензију јер је једини конкурисао пошто је др Шантић повукао поднијету молбу. Др Такони је ступио на дужност 1. фебруара, а већ 6. априла Вијеће је прихватило његову оставку, јер је изјавио да му из здравствених разлога није могуће обилазити села. Тада је одлучено да се тек послје шест мјесеци постави стални љекар, јер општина мора издвајати 30% на плату другог љекара „за мировинску закладу“. Јуна исте године Управитељство је одлучило да телеграфски одговори др Пају Матићу, о коме су имали веома позитивна сазнања, да се именује на дужност љекара привремено, од 1. јула.³ На сједници Вијећа ово именовање је прихваћено и одлучено да, ако др Матић тада преузме посао, одобриће му се 4 недеље одсуства. Управитељство је др Ћ. Марићу и фебруара 1913. године одобрило 3 недеље одсуства да може отићи у Црну Гору и придружити се раду Црвеног крста. О постављању још једног љекара расправљало је Вијеће крајем 1908. године и одлучило да се распише конкурс. Априла идуће године, по том конкурсу расправљано је о једином кандидату, др Антуну Шантићу, и одлучено да се поново распише конкурс, јер нијесу имали поближе податке о овом кандидату, као и да се конкурс објави у „Српском гласу“, „Објавитељу Далматинском“ и „Дубровнику“. Да ли је овај конкурс објављен и примљен неки љекар, из записника општинске управе не може се закључити, сем што се зна да је крајем 1913. године одлучено да се распише конкурс за помоћног лијечника који би лијечио „опћинаре“ (становништво), а др Ћ. Марић би и даље радио на „општинско-полицијским пасошима“, што наводи на закључак да је све ове године радио само један љекар. Предвиђено је било

³ На идућој сједници Вијеће је донијело одлуку да се ново примљени лијечници именују привремено на шест мјесеци док општинска управе и лијечник не буду обострано задовољни постигнутим договором и радом

да ново примљени љекар станује на потезу од Кумбора до Каменара, па кад одреди мјесто становања, тада би Управитељство са представницима тих насеља договорио накнаде за лијечење. Још у јулу исте године др Веселин Мрђен је поднио молбу на мјесто другог општинског лијечника, али су Вијећници констатовали да га не могу примити без конкурса. Тада су одлучили да другом лијечнику стално мјесто боравка буде у Бијелој.

Долазе тешке године балканских и године Првог свјетског рата, одлазак у добровољце или принудна регрутација од стране аустроугарске власти, оставка начелника Јефта Гојковића и његова интернација на Мамули, а затим конфинација. Иста судбина задесила је одређени број виђенијих људи: Мирка Комненовића, Сава Накићеновића, али и многе друге истинске родољубе. Тада долази до затварања и престанка рада многих просвјетно-културних и других националних друштава. Пред општинску управу нашли су се нови и веома тешки проблеми постављени од стране ригорозне аустроугарске власти, а требало је рјешавати и бројне егзистенцијалне проблеме становништва – проблем исхране, јер је због ратних прилика, мобилизације и погибије, прије свега, хранитеља породица, пољопривредна производња била веома слаба, а и оно што је село производило већи дио би био реквириран за војску. Поред тога јавио се и проблем збрињавања ратне сирочади, ратних инвалида, болести.

Према расположивим подацима у току ратних година радио је и даље само др Марић, који је 1919. године именован за котарског лијечника у Дубровнику. На сједници Управитељства од 28. априла 1919. године одлучено је да се приликом одласка др Ћ. Марићу изда „свједожба“ о његовом службовању и похвала за редовно вршење службе. На истој сједници привремено је именован др Веселин Мрђен.

У периоду друге аустријске, односно аустроугарске владавине 1816. до 1918. године (није довољно истражен период од тридесетих до седамдесетих година 19. вијека) подаци казују да су сљедећи љекари бринули и лијечили становнике херцеговског краја: већ помињани Александар Горакућа, који је према једном податку 36 година обављао ову дужност, Марко Ђонових, Терети, Јуришић, Милан Јовановић (1875-1876), Јован Модлитба, Славомир Рајовић (1897-1904), Ђорђе Марић (1901-1919), Јосип Такони (само 2-3 мјесеца) и веома кратко др Матић који је замјењивао др Ћ. Марића, док је овај био на одсуству. За ове љекара многи подаци недостају, као година и мјесто рођења, мјесто школовања, мјеста службовања, година смрти и други. Покушаћу да подацима са којима располажем, бар донекле прикажем здравствене после-

нике овога краја и као личности и као љекаре који су поменути а радили су првих и задњих деценија 19. и прве двије деценије 20. вијека.

О породици Горакућа која је била позната у Херцег-Новоме у току владавине Млетачке Републике, било је већ говора, а о Тоновићима биће ријечи касније као власницима апотеке. Др Јован Модлитба је по националности био Чех, католик, војни хирург у аустријској војсци. Оженио се Топљанком Милицом Комненовић 1871. године. Брачним уговором изразио је жељу да се дјеца рођена у овом браку крсте и васпитавају у мајчиној православној вјери, што је и извршено. Његов синовац бесплатно је 1909. године изградио пројекат за хотел „Боку“, за успомену на свога стрица. Др Милан Јовановић, био је и књижевник, а у Херцег-Новоме је, поред дужности љекара, предавао српски, француски и њемачки језик и калиграфију у Српској морепловској школи у Србини током 1875. и 1876. године. У вријеме Херцеговачког устанка организовао је у овом граду болницу за рањенике. Књижевник Симо Матавуљ који је с њим радио у поменутој школи и дружио се, о њему је записао: „Доктор, енциклопедиста, музикалан и рођен козер, бијаше душа сијела.“ Описао је и његов физички изглед, шале на рачун његовог остарјелог коња са којим је ишао у визите по селима, његову нарав, веома добро познавање француског језика, а помиње и његову супругу. Нови је за др М. Јовановића био „мала Фиренца“. У Историјском архиву Котора, у збирци докумената политичких странака налази се архивска грађа која је откупљена од насљедника др Ђорђа Марића, у којој су документи везани за рад Српске народне странке у Херцег-Новоме из 1903. до 1908. године (94 докумената), један из 1914. и два из 1916. године. Из регеста се може закључити да је др Марић био секретар Мјесног одбора те странке у Херцег-Новоме и члан управног одбора у Дубровнику, као више инстанце те странке, и да је био веома активан нарочито у 1906. години када су вођени разговори о сарадњи са Хрватском странком у Далмацији, као и за вријеме избора 1907. године за представника Боке Которске у Царевинском вијећу у Бечу. Водио је веома живу кореспонденцију са значајним политичким личностима тога времена. Поред бављења политичко друштвеним радом, др Ђ. Марић је био и савјестан љекар што нам потврђује садржај текста објављеног у „Гласу Бока“ бр. 50 из 1908. године, који гласи: „Високоученом господину Др Ђорђу Марићу, Ерцегнови. Приликом дуге и тешке болести мога синчића Владимира, нијесте жалили труда, употребивши своје дубоко знање и искуство, избависте га од очите смрти, која је над њим лебдила; а приликом тако исто тешке болести моје супруге Олге сачувасте мојој ше-стеро нејакој дјечици милу мајку; с тога немогући довољно исплатити Ваш труд, примите овим путем моју Дубоку благодарност уз топлу же-

љу да Вам свемогући Господ у свему намири. Топла, код Ерцеговога, 23. децембра 1908. Марко Станишић, парох каменски.⁴

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији, у чијем је саставу била и Бока Которска, па до Другог свјетског рата, друштвени живот, па и здравство као његов дио, није достигао завидан напредак, те многе добре идеје и покушаји нису остварени. Треба имати у виду да је требало времена да се санирају последице рата, затим, да овај крај није имао природних и материјалних предуслова за развој знатне пољопривредне производње уз употребу примитивних средстава за рад и због слабе примјене аграрних мјера. Највећи број становника били су земљорадници и сточари. Један број се бавио поморством које није доносило знатне приходе као њиховим прецима. Море је било и извор прихода рибарима из приобалних насеља, који такођер нијесу могли лагодно живјети од свога тешког рада. Трговина је била доста добро развијена и одликовала се, сем два три изузетка, малим трговачким радњама. Развој туризма у свијету одразио се и на овај крај па се може рећи да је највећи развој у овом периоду постигнут у овој грани привреде, посебно ако се мјери бројем изграђених хотела и отворених угоститељских радњи и повећањем броја приватних издаваоца соба гостима како су се тада називали туристи. Један број Завода за социјално осигурање почиње да упућује своје осигуранике на климатско лијечење. Све бројније екскурзије посјећују овај град и крај, а биљежи се и прва клица конгресног туризма. У херцеговској општини био је, и током 19. вијека, па и у овом периоду, стационаран знатан број војске. Већина официрског кадра живјела је са својим породицама, или као самци, у приватном смјештају, имајући редовне приходе који су били изнад тадашњег просјека, зависно од ранга који су заузимали у војсци.

⁴ АХ ОХ списи 1816,276,286-287,526,556,617; 1817. 62,144,430,353,366; Записници опћинског Вијећа 10.08.1874, 26.10.и 20.12 1877, 30.04.1882,21.08,1895,23.05.1897 ,27.11.1898, 29.10.1900,18.04. 1901,10.11.1904,12.01.6.04 и 4.07.1905, 13.07 и 9.12.1913; Записници опћинског Управитељства:3.06. и 3.12.1904,21.06.1905,17.06 1909,15.02.и 06.1913; списи 1885,692; Д.Радојичић, Крајина новска у судару свјетова, Београд, 1994, стр. 153-168; Ђ. Миловић, Становништво Топле у другој половини 18. вијека, Зборник Бока 4, Херцег Нови, 1972, стр. 82,86,89; С. Мијушковић, Дјеловање поморско здравствених установа у Боки Которској, Историјски записи, Титоград, 1963, св. 2. стр. 292-293; М. Ш. Милошевић, Лазарети на црногорском приморју, Годишњак Поморског музеја Котор, Котор, 1959, стр. 57-65; С. Матавуљ, Биљешке једног писца, Цетиње, 1975, стр. 46,52,53,60,62; М. Црнић Пејовић, Смјешани бракови, Гласник Етнографског института САН-у, Београд 2000, стр. 129; Водич кроз архивску грађу Историјског архива Котор, Котор, 1977, стр. 338-343.

Овдје треба уврстити и љекаре и друго особље Војне болнице у Мељинама. Поред њих, малобројни државни чиновници – судије и судски службеници, службеници царине, наставно особље, неколико општинских службеника, припадали су оном дијелу становника којима су била загарантована редовна мјесечна примања, без обзира на њихову висину.

У релативно кратком времену, између два свјетска рата, општинска управа је и даље била дужна да води бригу о здрављу својих становника и да обезбједи плате за љекаре и бабице. Из напред изложеног, сазнали смо да је веома често за читав терен општине радио само један љекар, што се наставило и у овом периду. По одласку др Ђорђа Марића у Дубровник 1919. године, на сједници Вијећа децембра мјесеца на предлог Управитељства, именован је за сталног лијечника др Веселин Мрђен са годишњом платом од 3200 круна и петогодишњим додацима од 400 круна и правом на пензију, на основу закона од 28. фебруара 1889. године и измјене истога из 1910. године. В. Мрђен је рођен у Котору 1875, а умро у Херцег-Новоме 1934. године и сахрањен у породичној гробници код цркве на Топлој. „Глас Боке“ у броју 101. од 28. 11. обавијестио је читаоце да је 28. октобра умро др Веселин Мрђен „не оставши ни куле ни палате“, а да је сахрани присуствовала чета војника која је почасним плотуном одала почаст резервном официру, затим соколи бившем старјешини, хор Светога Саве, војна и соколска музика и велики број угледника и грађана, уз више свештеника. У цркви се говором опростио од покојника свештеник Богољуб Милошевић, затим у име општине и народа овога краја Душан Поповић, вијећник и директор гимназије, а на гробу у име сокола Јово Секуловић. Др Веселин је обављао службу већ од 1. маја 1919. године као привремени љекар због одласка јединог љекара др Ђ. Марића. Из увјерења које је општинска управа издала др В. Мрђену 1927. године, сазнаје се да је од 1913. године био љекар општине Луштице и да је већ почетком Првог свјетског рата мобиласан у аустроугарску војску гдје је био трупни љекар. У току рада, као општински љекар у Херцег-Новоме, радио је и у Диспанзеру за плућне болести и у Санаторијуму сверуског земаљског савеза. Супруга др Мрђена била је Аустријанка, а нашли су се као још један број наших људи у ратном вихору. Имали су и кћерку која је умрла млада, као и један од тројице синова. Старији син Стево био је такођер љекар, којега је Градско вијеће одмах по смрти оца примило као привременог љекара, а за градског љекара именовало фебруара 1935. године, како је објављено у броју 113. „Гласа Боке“ од 16. фебруара те године. Мјесец дана по именовану могла се прочитати у „Гласу Боке“ од 16. марта, захвалност др Стевану за његов савјестан рад која гласи: „Захвалност Вицокученом Господину дру. Стевану Мрђену, општинског љекару, Хер-

цегнови. Приликом веома тешког порођаја моје супруге Данице спасили сте од очите смрти новорођеног сина ми, најтоплије захваљујем Господине Докторе као и дипломираној примаљи гђи Јованки Манојловић која је помагала при овом тешком порођају. Херцегови, 12. 03. 1935. Видак Јанчић.“ У истом гласилу објављено је у броју 95 од 29. септембра 1934. године да је др С. Мрђен се вјерио са Цвијетом Љубибратић, кћерком сенатора и националног радника др Саве бившег народног посланика и председника „Просвјете“ у Сарајеву. (У другом браку имао је кћерку Милкицу, а супруга му је била лекар специјалиста). Породица др Веселина је становала у црквеној кући цркве Св. Арханђела Михаила на данашњем Тргу Херцега Стјепана, гдје је била и ординација доктора Веселина, а касније његовог сина Стева. Супруга др Веселина, Марија била је члан Кола српских сестара и активно је учествовала и у многим другим друштвеним догађањима које су организовале жене Херцег-Новога. Цијела породица била је привржена Пливачко-ватерполо клубу „Јадран“. Др В. Мрђен био је један од организатора Веслачко једрили-чарског клуба „Јадран“ који је имао и пливачку секцију. Када је 1926. године основан Пливачко-ватерполо клуб истога назива, изабран је био за првог председника овога клуба. Син Стеван учествовао је у пливачким такмичењима и био међу првим ватерполистима, а касније, извјесно вријеме, лекар клуба. Син Јово се, такођер, неколико година такмичио као пливач, али прерана смрт га је у томе прекинула. Најдуже се, од 1929. до рата, као врсни пливач и ватерполиста, такмичио у „Јадрану“ син Ђуро који је по повратку из партизана био активни спортски радник у Херцег-Новоме, а једно вријеме и члан Пливачког савеза Југославије. Умро је у Београду 1969. године гдје је радио као помоћник савезног јавног тужиоца. Интресантна је једна догодовштина: на првој ватерполо утакмици у херцеговском крају која је одиграна у Ђеновићима 1926. године између два херцеговска клуба и на којој је судио морнарички официр Иван Хавел, било је доста расправе са играчима и публиком, јер су правила игре била још недовољно позната. У тој ситуацији мајка ватерполисте Стевана Мрђена кишобраном је приморала судију да призна нерегулисан гол. Мора се рећи да би екипа „Бијела вила“ у којој је играо њен син и без признавања тог гола била побједник, јер је утакмица завршила резултатом 4:2 у корист „Бијеле виле“. На ванредној скупштини „Јадранске страже „одржаној у Херцег Новоме 1931. године др В. Мрђен био је изабран за председника.

Становници Зеленике и Кумбора обратили су се 1924. године Општинској управи, уз потписе тридесет три домаћина, тражећи да се за-посли још један општински лекар, поред постојећег др В. Мрђена, јер су и некада радила два општинска лекара. У свом захтјеву предложили

су да се новопостављени љекар настани на потезу од Мељина до Баошића и да не треба да га плаћа општина, већ да сам наплаћује лијечничке услуге. Предложили су да то буде др Александар Садовски који је тада живио на Прчању. Општинска управа је прихватила предлог о постављању још једног општинског љекара, па је, вјероватно, расписала конкурс, или предходно контактирала неке љекаре, јер је др Вуко Јовановић из Дубровника обавијестио општинску управу да не може преузети службу општинског лијечника, јер је постављен за лијечника у шибенској болници. Истовремено је јавио да је разговарао са више колега, али да нико није заинтересован за то мјесто. О овоме је општинска администрација обавијестила кнезове Бијеле, Баошића, Јошице, Крушевица, Ђеновића и Кумбора, а да они о томе обавијесте своје „сељане“. Прихваћен је напред наведени предлог домаћина Зеленике и Кумбора, па је тражено одобрење за рад др Садовског од Среског Поглаварства Котор које је дало позитиван одговор, уз одобрење Министарства здравља да др А. Садовски може вршити приватну љекарску праксу. Општина је тада сачинила уговор са др А. Садовским о обављању љекарске праксе хонорарно, што је значило да му није била одређена стална мјесечна плата, већ је наплаћивао обављене прегледе болесника. Уговор од 17. јануара 1925. године између предсједника општине Уроша Мандића и присједника Едуарда Сагера и Марка Ђиловића, с једне и др Александра Садовског с друге стране, имао је седам тачака из којих се сазнаје да је општинска управа именовала, својим рјешењем бр. 3222 од 14. новембра 1924. године „надопуњујући закључак“ од 18. августа исте године, др А. Садовског „за другог привременог општинског лијечника за општину Ерцегнови и то без хонорара.“ Министарство здравља, рјешењем бр. 53624 од 31. децембра 1924. године, издало је „месно право приватне љекарске праксе.“ Његово стално мјесто пребивалишта било би у „Мељинама пут Баошића“. За преглед болесника у „амбулаторију“ могао је наплатити 30 динара, а за посјет ван амбуланте уз 30 динара одобрено му је да наплаћује и километражу о чему је требало да се договори са општинском управом. Онај који је позивао љекара морао му је набавити превозно средство, а за сиромашне обезбјеђивала их је Општина. „За употребу утенсилија лијечник је властан одмјерити хонорар“. Уговор је потписао предсједник и два подпредсједника општине и др А. Садовски, а овјерен је печатом општине и потврђен од стране Краљевске Среске испоставе 25. фебруара 1925. године уз њен печат, а априла 1925. године одобрило га је и Министарство здравља у Београду. Општинска управа 18. фебруара 1926. године упутила је др А. Садовском лијечничке тарифе којих се морао „најстроже држати“. Тако за преглед у „амбулаторијуму“ тарифа је износила 30 динара како је и на-

ведено у уговору. За посјету у Обалици, Рујеву, Крушевицама (мисли се на Бијелске, прим аутора), Мокринама и Жлијибима плаћало се 200 динара, а за посјет Мојдежу, Бијелој, Јошици и Ластви 160 динара. Десет динара мање плаћало се за посјет Баошићима и Каменарима, а још десет мање за Пресјеку, Кочетановиће, Куте и Песториће. Ако је лекар обилазио болесника у Ђеновићима, Ратишевини, Требесину или Сасовићима, могао је наплатити визиту 120 динара, а двадесет динара мање ако је болесник живио у дијелу Кута – Накићеновића, Ожеговића и Марића, или у Сушћепану. Тарифа је износила 80 динара, а за кућну посјету болеснику који је живио на Подима, Игалу и Кумбору и за оне на Савини, Зеленици, Херцег-Новоме, Челима и Топлој 60 динара. Тарифа за визиту болеснику у Србини износила је 50, а за Мељине 40 динара. За ноћне посјете плаћало се још 50% од наведених тарифа. Из наведеног се види да је др А. Сандовски могао пружати љекарске услуге на читавој територији херцеговске општине. Мјештани села Кута дали су примједбу на овај цјеновник, тврдећи да од Мељина, гдје је др А. Сандовски становао, до горњег дијела Кута (Обалица и Рујево) има свега 6 километара а тарифа је 200 динара, а за Мојдеж који је удаљен најмање 12 км, тарифа је 160 динара. Нема назнаке да је примједба Кућана прихваћена. Прописана висина наплате др А. Садовском није доносила приходе потребне за живот, па се у вези тога обратио општинској управи 23. јула 1927. године наводећи да не прима плату и да лијечи поред „платних болесника и сиротињу“, али да се од тога не може издржавати. Одговорено му је да ће то општинска управа узети у обзир у 1928. години. Највјероватније је немаштина становника којима су биле скупе одређене љекарске тарифе била узрок да др А. Садовски није имао довољан број пацијената, па се поново 1928. године обратио молбом општинској управи да му одреди сталну мјесечну плату наглашавајући да ради од 1924. године и да је много сиротиње бесплатно лијечио. Не зна се како је ријешена ова молба. Зашто је општинска управа на својој сједници јуна мјесеца 1926. године закључила да се позове Петар Радовић из Бијеле са којим је договорено да изда стан од осам соба др Богосављевићу, да би се о томе склопио уговор, и да ли је овај лекар, и када примљен за општинског љекара, за сада немам одговор.

О раду љекара али и других здравствених радника који су били под надзором општинске управе расправљало се на сједницама општинске управе. Крајем 1930. године вијећнику Марку Косићу са Мокрина умрло је троје дјецe од шарлаха. На сједници Вијећа 3. децембра те године он је обавјестио вијећнике да др В. Мрђен није поново дошао сутрадан, како је обећао, да поново обиђе његову болесну жену и дјецу који су боловали од шарлаха, већ након 36 сати, и то на позив начелни-

ка. М. Косић је због тога био принуђен да позове љекара др Вагнера са Груде (Конавли) који му је наплатио знатно мање него др В. Мрђен. Тако је др Вагнер за преглед шест особа наплатио 220 динара, а др В. Мрђен за преглед три особе и три ињекције 940 динара. М. Косић је изнио да има сазнање да ињекције коштају 204 динара. На сједници је тада, према сачињеном записнику, „изјава г. М. Косића изазвала мучан утисак на све присутне, пак је Вијеће након одуже дискусије наредило општинској управи да о овоме поведе рачуна и оштро упозори др Мрђена“, и да он, али и други лијечник уколико су спријечени да на вријеме посјете болесника, упуте га код најближег љекара, јер „опћински љекари се немају осврћати чији је који рајон већ кад су позвати имају се позиву и одазвати“.

Општинско Управитељство на сједници 6. априла 1934. године одлучило је да др Стево Мрђен може замјењивати свога оца др Веселина без накнаде. Др С. Мрђен је рођен у Херцег-Новоме 1908. године, гдје је живио и радио све до своје смрти 1967. године, а сахрањен је у породичној гробници на Топлој. Сјећам се прича да је био до тада најмлађи дипломирани љекар на Медицинском факултету у Београду. Немам тачних података када је постављен за сталног градског љекара, вјероватно 1934. када му је умро отац или идуће године. До 1943. године помаже, а од тада активно учествује у народноослободилачкој борби. Супруга др С. Мрђена је такођер љекар специјалиста.

Брачни пар др Светозар Живојновић и др Милена Бубало Живојновић настанили су се у прољеће 1934. године у Херцег-Новом. Др С. Живојновић радио је као општински љекар задужен за здравствену службу у граду и у Државном диспанзеру за туберкулозу у Херцег-Новоме и као љекар Окружне Благајне. Његовом заслугом, уз помоћ Градског поглаварства од 21. до 26. маја 1938. године одржан је у Херцег-Новоме Четврти југословенски конгрес против туберкулозе на коме је учествовало 76 љекара из читаве земље - професора универзитета из Београда, Загреба и Љубљане, управника санаторијума, болница, антитуберкулозних диспанзера и других специјалиста за туберкулозу. Конгрес је одржан у дворани „Соколане“ (приземље данашње Градске кафане). Секретар Одбора за организовање конгреса био је др С. Живојновић. Градско поглаварство огласом се обратило грађанима да подрже конгрес, наглашавајући његов значај и да гостољубиво дочекају учеснике конгреса. Тема овога скупа била је посвећена једној од најтежих и најраспрострањенијих болести тога времена чије су жртве прије свега били млади људи. Велики број грађана био је ангажован на организацији Конгреса, па је поред осталог учеснике дочекивала, на возовима и бродовима, група од пет грађана која би их испраћала до хотела. Власници угости-

тељских радњи и трговци из Херцег-Новога и Зеленике дали су готово исту суму новца колико је дало Министарство здравља. Овај први Конгрес, односно научни скуп у Херцег-Новоме и први скуп еминентних и бројних љекара, био је и прва клица будућег конгресног туризма, али и потврда о свијести грађана о значају овог скупа, што показује добру припрему и организацију. Одмах по доласку у овај крај др С. Живојновић изабран је био за првог предсједника Планинарско-смучарског друштва „Субра“ и остао је на тој функцији све до рата. Др Милена Живојновић, специјалиста офталмолог добила је мјесто шефа одељења за очне болести у Војној болници Мељине. Током 1939. године у неколико бројева, међу осталима и у броју 326 „Гласа Боке“ објављен је оглас да др Милена Бубало Живојновић, специјалиста за очне болести, ординира у Котору сваке суботе од 11 до 19 а недјељом од 8 до 11 часова у амбуланти Окружног уреда за осигурање радника. Др С. Живојновић родио се у угледној породици у Сомбору 1899. године, завршио гимназију у Новом Саду, а медицину студирао у Загребу, Прагу, Бечу и Грацу. Током студија тешко је оболио на оба ока, што је оставило посљедице на његов вид. Прије доласка у Херцег-Нови радио је као стажиста у Новом Саду, а затим као љекар у два села у близини Панчева. Др Милена Бубало рођена је у Дубровнику (унука дугогодишњег херцеговског начелника Јефта Гојковића). Средње образовање стекла је у Дјевојачком институту на Цетињу и гимназији у Загребу - у Српском интернату. На студијама медицине у Грацу упознаје колегу С. Живојновић са којим склапа брак у којем добијају кћерку и сина. Током италијанске окупације (1941-1943. године) др С. Живојновић помаже љековима и медицинским инструментима партизанским борцима. По доласку њемачке војске у Боку, он са породицом одлази на Цетиње. Септембра 1944. године прикључује се са породицом Народноослободилачком покрету. Због болести, више од годину дана не ради, а затим од 1946. до 1949. године ради као љекар на Грудима у Конавлима. У веома тешким условима 1949. године започео је „са ледине“ стварање „Јадранског природног лијечилишта“ у Игалу које је основано по одлуци Народне Скупштине Црне Горе 30. августа 1949. године. Оснивач и дугогодишњи директор ове институције, др С. Живојновић био је неуморни радник, чијом се заслугом ова установа интензивно развијала, стекла углед и постала позната у многим земљама и ван Европе. Он се ангажовао и на цјелокупни развој Игала, насеља које се развило захваљујући Бањи како ову установу народ најчешће назива, настојећи да Здравственом центру, као дијелу Игала, али и Игаљанима који су животно везани за ову установу планира будући развој, уз сврсисходна урбанистичка рјешења. Не слажући се са, по његовом мишљењу, погрешним урбанистичким планирањем и градњом у Игалу, што је

вријеме доказало, др С. Живојновић дао је оставку и отишао у превремену пензију. Умро је у Херцег-Новоме и сахрањен, по својој жељи, изнад Игала код цркве на Сушћепану. Примаријус др С. Живојновић први је 1964. године примио Октобарску награду Херцег-Новога. Одликован је и Орденом Републике са сребрним вијенцем и Орденом рада другога реда. Реља Живојновић, син брачног пара љекара Живојновића, специјализирао је офталмологију и једно вријеме радио у Војној болници Мељине. Данас као пензионер живи повремено у својој кући у Херцег-Новоме а повремено и у иностранству гдје је деценијама радио и постигао веома запажене успјехе у својој струци.

Пресељењем из Сарајева у Херцег-Нови 1935. године др Михаила Бабовића, здравствена служба херцегновског краја је осавременењена, јер је у својој амбуланти посједовао и „рендген апарат са дијаметријом високе френквенције и кварц лампу ултра црвених зрака“. Ординирао је и у свом стану на Топлој бр. 20 (зграда задужбине Дуковић). Прегледе „рендген зрацима“ и другим инструментима вршио је сваки дан од 18 до 21 час, а сриједом и суботом од 17 до 20 часова, јер је у то вријеме било у граду електричне струје из градске централе, како казује објављен оглас у „Гласу Бока“ 28. априла 1935. године. Послије неколико година, највјероватније 1938, напустио је Херцег-Нови, јер због немаштине становништва није имао довољно пацијената, па, према томе, ни зараде. Настанио се у Београду гдје је и умро шездесетих година 20. вијека. Остао је везан за Херцег Нови јер је посједовао плац на Топлој, па је љети долазио у овај град и обилазио своје воћке на плацу. Дио плаца је продат и на њему се налази кућа књижевника Ива Андрића. Кћерка др М. Бабовића, такођер љекар-гинеколог (син му је умро као младић) на остатку плаца саградила је кућу у којој још увијек повремено борави. Из „Гласа Боке“ сазнајемо на основу огласа да је специјалиста и „оператор“ за болести грла, носа и уха др Ђорђе Марковић ординирао још само 1. септембра 1937. године у Херцег-Новоме у улици краља Петра 21. преко пута „Народног дома“ од 11. часова прије подне до 1. час послје подне и то споразумно. Обавјештава да врши операције крајника и остале интервенције у својој ординацији. Оглас је објављен 14. августа. Остаје непознато од када и да ли је то био привремени или стални прекид рада овога љекара у Херцег Новоме. Из истог гласила од маја 1940. године сазнајемо да је из Бијеле одселио срески љекар др Богосављевић који је више година службовао на херцегновској ривијери и да је на његово мјесто именован др Вуко Иветић који посједује рендген апарат, а родом је био из Грбља. „Глас Боке“ у броју 408 од 8. фебруара 1941. године објавио је оглас да др Боривоје Хрњичек, специјалиста за

кожне и венеричне болести ординира у вили „Ривијера“ у Херцег-Новоме од 13:00 до 15:00 и од 18:00 до 20:00 часова.

Да је економско стање великог броја становника у овом периоду било тешко казује и податак да је 1936. године од половине јануара до 1. маја у Херцег-Новоме радила Народна кухиња коју је организовао одбор од изабране групе грађана. Кухиња је радила захваљујући помоћи грађана и трговаца Новог и Зеленике новчаним прилозима или у храни. Дневно се издавало преко 70 „добрих ручкова гладним и незапосленим“.

Од превентивних мјера најзаступљенија је била редовна брига о вакцинисању дјецe против богиња - „навртање краста“ како се тада говорило. Дуги низ година, у другој половини 19. вијека и почетком 20. вијека, о овоме је водио бригу протопрезвитер за херцеговски крај Христифор Ломбардић који је, од потчињених му пароха, сакупио податке о броју дјецe, а које је требало „цијепити“. Такве је дјецe рођене 1926. која су се требала вакцинисати 1927. године било 254 у херцеговској општини.

Познато је да је у Боки Которској, па и у овом крају, у току друге половине 19. вијека до 1922. године неколико пута било и појава колере - 1866, 1867, 1885 и 1886, 1911. и 1922. године, која је добијала епидемичне размјере. Када је колера харала овим крајевима 1856. године, начелник херцеговске општине Лесо Павковић забиљежио је да болест нарочито у раду изазива панику: „свак ко могаше побјеже ће ко мога кроз Боку и Дубровник“. Може се закључити да је тада колера захватила само овај крај, а вјероватно су је донијели поморци или путници. Зна се да је било и болесника који су боловали од полних болести, које су често преносиле како се тада говорило „жене лаког морала“, али су са тим болестима стизали поморци и економски емигранти који су се послије дужег низа година враћали у завичај. Четрдесетих година 20. вијека, поред других болести, општински љекари су наилазили и на болест која данас односи многе животе. Наводим само два случаја. У једном „исказу о смрти“ из 1931. године наведено је да је узрок смрти „сарцинома гести“, а 1938. године издато је увјерење од општинског љекара да једна болесница болује од „тумора на врату“ и да јој је потребна операција.

Показатељ здравствене културе једног краја је и школовање њених становника за здравствене раднике. Један од првих школованих љекара послије Првог свјетског рата је др Симо Милошевић рођен у Каменицима 1896. године. Завршио је Медицински факултет у Београду а бројне специјализације у Хамбургу и Паризу. „Глас Боке“ у четири наставка 1937. године објавио је рад др С. Милошевића о заразним боле-

стима. Када је 1940. године објављен лекарски синдикат Југославије др Симо Милошевић је био изабран за предсједника те организације како је објављено у 389 броју „Гласа „Боке“. Радио је до Другог свјетског рата као професор на Медицинском факултету у Београду, када долази у родни крај, гдје се 1941. године прикључује партизанима. Запажено је његово учествовање на Првом конгресу партизанских лекара, а на Првом засједу Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије изабран је за члана Извршног одбора. Рађен је у офанзиви на Сутијесци, па је заједно са књижевником Иваном Гораном Ковачићем склоњен у кући једног сељака у селу Врбици у близини Фоче, гдје су их открили четници и убили 1943. године. До Другог свјетског рата, према мојем сазнању, Медицински факултет је завршио и Младен Ђоровић са Савине.⁵

Крајем октобра 1820. године, залагањем др мед. Giuseppe dall Oro, у Задру је основана, а идуће године отворена Државна школа за бабице. Течај је трајао пет мјесеци, а настава је извођена на италијанском, али и на „илирском језику“. Познато је да је 1826. године у Херцег-Новоме као бабица радила Catterina Misserich, а да су три бабице радиле у Котору и по једна у Перасту и Будви. Ове бабице, као и оне о којима знамо да су радиле 1829. у Доброти, 1831. у Прчању, 1838. у Столиву, и најзад 1889. године у Тивту школовале су се и дипломирале у Задру. Прва дипломирана бабица помиње се у Котору још 1818. године, а прва школована бабица у Црној Гори дошла је 1837. године из Будве на Цетиње гдје се удала за Ђорђија Стефановића.

Исти поступак као приликом именовања лекара био је предвиђен за именовање општинске примаље-бабице. Крајем 1883. године, због смрти бабице Кате Клисуре, на мјесто бабице пријавиле су се Кате уд.

⁵ АХ ОХ записници опћинског – општинског вијећа 28.04. и 4.12.1919, 3.12.1930, записник општинске управе 1.06.1927, 6.04. 1934; списи 1924,2206, 1925,1335,1567, 1926,3, 1927,734,3738, 1928,2163, 1938,2210; „Јадранска стража“ 1931, бр. 8; Д. Рашовић, Шесдесет година херцеговског „Јадрана“ 1926-1986, стр. 13,16,17,19,23,25,32,35-40, 43, 45,46,47,49,52,58,63,76,87,89,85,208; „Глас Боке“ 1935, бр. 123, 1939, бр.326; Ћ. Мађар, Примаријус др Светозар Живојновић, Зборник Бока 23 Херцег Нови, 2003, стр. 237-253; Д. Рашовић, Планинарско смучарско друштво Субра Херцег Нови, 16, наводи да сачувана документација о овоме Друштву казује да је основано 1932. године и да је први предсједник био др С. Живојновић, што је вјероватно грешка у датуму или је управа овога друштва конституисана 1943. године. АХ Црквени архив Топла, 1931, стр. 147; ОХ 1927, 422, 1938,3375; „Глас Боке“, 1936, бр.72; М. Црнић Пејовић, Колера у Боки, “Бока“, Котор, 1.10.1973; Пали за слободу, Бока Которска 1941-1945 Котор, Тиват, Херцег Нови, 1991, стр. 273

Дерић, Јована звана Јосифа Мишчевић и Анета Ђураш, које су становале у Херцег-Новоме. Општинско Вијеће је послѣ расправе именовало за општинску бабицу Катѡ Дерић и одредило надокнаду од 60 форинти годишње. На велику разлику у платама љекара и бабица утицала је разлика у школској спреми, а вјероватно се при одређивању плата бабицама узимала у обзир и награда којом су бабице биле чашћене од стране саме породице. Кате Дерић се, вјероватно, у међувремену удала јер је на сједници Вијећа 23. маја 1897. године начелник обавијестио вјећнике да је примаља Кате Дерић Томашевић отворила крчму „те води обрт који не одговара њезином позиву па је ради тога општинско Управитељство позвало да остави трговину, или да се захвали на општинској служби али она то није до сада учинила, зато нека Славно Вијеће то ријешѡ“. Једногласно је одлучено да се поново позове К. Томашевић и да јој се нареди да до краја јуна мјесеца остави крчму или се одрекне мјеста примаље, а ако то не уради да јој се 1. јула да отказ и распише конкурс за другу примаљу. На расписани конкурс поново се јавила К. Томашевић коју је Вијеће ипак поново примило уз услов да не може даље водити и крчму, а ако настави са тим послом онда да се постави Марија Илић из Лепетана. Изгледа да је К. Томашевић био милији или уноснији посао крчмарице, него бабице, па јој је двије године касније Вијеће дало отказ и одлучило да распише поново конкурс за мјесто општинске бабице. Молбу је поднијела само Марија Чикадо рођена Ђапин из Доброте, коју је фебруара 1901. године општинско Управитељство именовало за општинску примаљу, а априла мјесеца је прихватило и Вијеће, јер се сазнало да је вриједна. Одређена јој је била плата од 20 круна мјесечно. Тада је прочитан и цјеновник за „бабичлук“ али се не налази уз записнику и ни једнога за сада нисам пронашла. Четири године касније, Управитељство је предложило Вијећу да се за примаље именују Кате Цврље за Херцег-Нови уз плату од 180 круна на годину и Андријана Вучетић из Баошића, за приобална мјеста од Кумбора до Каменара. Још раније на поменутој сједници Вијећа 1897. године, вијећник Нико Злоковић је сматрао да је потребна једна општинска примаља за приморска мјеста. Начелник је тада предложио да се о томе изјасне сеоски зборови тих насеља, јер је вијећник Вуковић из Бијеле сматрао да не треба, пошто у Бијелој има једна жена која је „свршила прописане науке и обавља свој посао, кад се позове.“ Нажалост, не зна се име ове примаље, а поставља се питање како се она није јављала на расписане конкурсе са квалификацијама које је навео вијећник Вуковић. Вијеће је 1904. године на једној од сједница одлучило да на терену општине Херцег-Нови треба да раде три примаље и у том смислу расписало конкурс. Тада су именоване двије примаље за Херцег-Нови и то Кате Делић Цврље и Ана

Чикадо, са платом по 180 круна годишње и, привремено, Андријана Вучетић пок. Слава из Баошића која је као и до тада била задужена поред Баошића и за насеља Бијелу, Каменаре, Јошицу, Крушевице, Ђеновиће и Кумбор уз плату од 120 круна годишње.

Општинска управа је на сједници одржаној 3. јуна 1926. године одлучила да не разматра молбу Јохане Манојловић за мјесто бабице, док се не распише конкурс. Јохана Манојловић, била је Аустријанка и у рату, као болничарка његовала мобилисаног аустријског војника Манојловић Благоја са Жвиња, за кога се удала и дошла да живи у Херцег Новоме. Или се општинска управа стриктно држала слова закона, или су били неки други разлози, па молбу Ј. Манојловић није ни разматрала. Приликом избора за мјесто бабице маја 1937. године, када се на конкурс јавила и Ј. Манојловић, поред још четири жене које су биле из Рисна, Доброте, Тивта и Ниша, речено је да она ради привремено као општинска бабица од 1. јуна 1936. године, што наводи на закључак да није примљена путем конкурса, јер је конкурс поново расписан 1937. године. Приликом гласања Ј. Манојловић је добила само три гласа, а Ема Љубибратић дванаест, па је она изабрана за општинску бабицу. Послије Другог свјетског рата Ј. Манојловић је на мансарди у кући Лафореста (данас, на једном спрату куће су просторије Туристичке организације Херцег Новога, ул. Ј. Дабовића) примала труднице и обављала порођај и у ту сврху имала једну собу са два кревета. Уколико би оцијенила да треба помоћ љекара, увијек их је позивала. Када је примила прве породиље није ми познато, али посљедња је била септембра 1952. године и њој је испричала да је до тада, радећи као бабица, обавила преко 4.000 порођаја. Хигијенски услови и њега породиља и дјеце били су веома добри, па није било ни једног случаја са лошим посљедицама при порођајима обављених у њеном стану. Задње године живота провела је у родном Грацу код сестре, гдје је умрла и сахрањена.

Упражњено мјесто општинске бабице остало је 1933. године због смрти дотадашње бабице Анђе Николић, па је закључено на општинском Вијећу да по чл. 4. Закона о здравственим општинама да се мора то мјесто попунити, и да се одмах распише конкурс, а плата да износи 500 динара мјесечно. Како је било веома хитно да се обезбиједи друга бабица, то је овлашћена општинска Управа да именује једну од пријављених кандидаткиња, не чекајући на сједницу Вијећа које се није тако често састајало. На идућој сједници Вијећа, послје два мјесеца, сазнаје се да се ниједна бабица није јавила на конкурс, па је одлучено да се конкурс понови и повећа плата на 700. динара и да се поступи као што је раније закључено. На основу тога, десетак дана касније, Управа је именovala за општинску бабицу Јагоду Михајловић, с тим да то постане правоснажно када срески љекар утврди њену способност за вршење те службе, а

на основу поднијетих докумената. Вјероватно је Ј. Михаиловић радила до половине 1936. године, када је привремено била примљена Ј. Манојловић.

Сви порођаји у руралним срединама обављали су се у кући, сем у случају неких компликација, најчешће уз асистенцију неке старије искусне жене из куће или насеља. Свако рурално насеље имало је обично једну жену или више њих које су биле вичне томе послу. У Херцег-Новоме порођај се такођер обављао у кући, најчешће уз асистенцију општинске бабице, чије су се услуге плаћале, па вјероватно сиромашнији становници града нијесу увијек могли платити те услуге. Забиљежено је да је Јагода Миланова Радановић (1900-1988) која је била удата за Крста Марића у Малти (Пријевој), била позната као „сеоска бабица“.⁶

Из једног документа сазнаје се да је од 1914. године у Херцег-Новоме као зубар радио Јосип Бузолић. Општинска управа је на својој сједници од 21. јула 1926. године разматрала његову молбу да му се снизи „такса на обртну дозволу“. Управа није могла удовољити молби јер није била за то надлежна, па је такса остала како је општинско Вијеће раније одредило. Ј. Бузолић је имао приватну ординацију до шездесетих година 20. вијека. Велике заслуге приликом формирања Веслачко једриличарског клуба „Јадран“ 1922. године имао је Ј. Бузолић, који је био и веома активни и дугогодишњи предсједник Пливачко-ватерполо клуба „Јадран“, изабран двије године након оснивања клуба. На ту функцију изабран је још неколико пута, а 1958. године је због својих заслуга за деценијски рад, изабран за доживотног почасног предсједника. Када је 1949. године у Херцег-Новоме основан Пливачки савез Црне Горе Ј. Бузолић је био изабран за једног од два потпредсједника. Његова кћерка Силвија неколико година постизала је запажене резултате као пливачица „Јадрана“.⁷ Лазар Вуковић рођен у Требесину 1913. године као дјечак од 16-17 година, по казивању његовог сина Стојана, започео је праксу код Ј. Бузолића. Осамдесетих година када се због старости Ј.

⁶ Б.М.Берић, В.М.Кусовац, Прве школоване бабице у Боки Которској, Зборник Бока 20.ХерцегНови,1988, стр. 372:Записници општинског вијећа 4.11.1883, 27.11.1898, 29.10.1900, 18.04.1901, 9.10.1908, 8.11.1933, 7.12.1937; записници општинске управе 18.02.1901, 3.07.1926, 30.08.и 19.09.1935; Ј.Н.Влаховић, Пријевој код Херцег Новог, Београд,1997, стр. 362.

⁷ АХ ОХ 1928,2477;записник општинске управе 21.07.1926.Д.Рашовић,Шездесет година херцеговског „Јадрана“ 1926-1928, Херцег Нови, стр. 19,89,94,105,122,135, 41,52

Бузолић преселио у Сплит код кћерке гдје је и умро, Ј. Вуковић је самостално водио ординацију до 1985. године.

Познато је на основу објављеног огласа почетком 1933. године у броју 3 „Гласа Боке“, али и у пет шест наредних бројева, да је радила зубна ординација Лазара Бошковића, која је вршила „лечење, пломбирање и вађење зуба без најмањег бола.“ „Специјалиста за вјештачке зубе. Плаћање у ратама. Сваки дан у кући Познановића у ул. краља Петра бр. 27. У истом гласилу 1937. године Ј. Бошковић је обавјестио да ће отпутовати а 18. септембра јавља да се вратио с пута и да ординора сваког дана од 8 до 12 и од 2 до 7 послје подне.

Априла 1936. године дентиста зубар Лука Рибица из Ђеновића, гдје је имао и ординацију, честитао је у „Гласу Боке“ бр. 117 свим својим пацијентима православни и католички Ускрс.

По подацима са којима располажем, у Херцег-Новоме је од 1813. године радила аптека породице Ђоновић и то је била једина аптека на територији општине до шездесетих година 20. вијека, ако се изузме аптека у Војној болници Мељине. На сједници општинског вијећа 1897. године расправљало се о „љекарни“ (аптека) и „љекаријама“ али се није помињало име власника. Наиме, вијећник Нико Злоковић је поставио питање да ли општина има право да пази на апотеку и љекове, јер да се више пута десило да су љекови промијењени или да не вриједе ништа и да су скупљи него у другим апотекама (не зна се о којим апотекама говори, односно у којим мјестима), па препоручује да се изда налог општинским љекарима да строго пазе рад апотекара и издавање љекова. Треба напоменути да је у то вријеме, па све до половине 20. вијека, а и касније, љекове, углавном, припремао апотекар према рецепту издатом од стране љекара, јер је било веома мало индустријски произведених љекова. Начелник је на примједбу Н. Злоковића изјавио да котарски љекар са општинским љекаром и једним општинским представником прегледају „овдашњу љекарницу, а међу тијем налаже опћинскијем љекарима да пазе на љекове које прописују.“ Просторије апотеке Ђоновића најприје су биле смјештене у згради на тргу Белависта гдје су биле скоро све градске институције. Аптека је 23. јануара 1930. године премјештена у приземље новосаграђене куће Ђоновића (данас државна аптека на Степеништу 28. октобар) и радила је као приватна аптека породице Ђоновић све до конфискације након Другог свјетског рата. На спрату је био стан породице Ђоновић, поред врта богатог биљкама у коме је данас угоститељски објекат „Лазарев врт“. Аптека и њени власници уселили су се у нову зграду на основу дозволе о уселењу коју је

издала Управа Зетске бановине 18. јануара 1930. године бр. 2089. Тада је у овој апотеци као једини апотекар радио, до конфискације, власник Антун–Тонко Ђоновић или шјор Тонко како га је народ најчешће називао. Он је апотеку наслиједио од оца, апотекара Николе Барнаби Ђоновића. По изласку из затвора педесетих година Антун Ђоновић је радио у апотеци на Страдуну у Дубровнику, гдје је стекао и пензију. Неколико година пред смрт живио је у дијелу стана у конфискованој кући у Херцег-Новоме. Сахрањен је у породичној гробници код Цркве св. Ане на Савини. Антун Ђоновић рођен је у Херцег-Новоме. Фармацију је студирао у Грацу, гдје је дипломирао 14. 07. 1914. године. За њега је 1920. године тражено да се ослободи служења војног рока, јер је био једини апотекар у херцеговској општини на 10.000 становника. Предходне године Покрајинска влада у Сплиту (под чију је надлежност тада била Бока Которска) тражила је мишљење од надлежних власти да ли би пожељно било да у Херцег-Новоме отвори апотеку и Јосип Николин Аврамовић. На основу мишљења општинског љекара, одговор је био негативан. Исто питање постављено је и 1938. године од стране Управе Зетске бановине. Марта те године, Краљевски дворски апотекар Mg.Ph. Антун Ђоновић упутио је општинској администрацији односно Градском поглаварству, јер је Херцег-Нови тада имао статус града, пет молби да му се издају увјерења: 1. да на 1,5 километар од Херцеговога постоји Морнарничка болница са апотеком у којој се служе сва војна лица, војни намјештеници и њихове породице – одговор је био потврдан; 2. да му се изда потврда о броју становника у граду и општини – у одговору је наведено да град има 1571. а општина 9817 становника; 3. на питање колико странаца посјети ову општину напомињући у молби да су већина феријалци, или чланови црвеног крста и других удружења и да су средње имућни са скромним средствима, и колико траје сезона општинска администрација је потврдила његове наводе и навела да годишње 3600. странаца посјети овај крај, а да сезона траје цијелу годину, али је ипак највећа посјета у јулу и августу; 4. потврдан одговор је добио и на питање да ли његова апотека задовољава потребе становништва цијеле општине и да ли би отварање још једне апотеке угрозио рад постојеће; на пету молбу издато му је увјерење да је становништво у општини сиромашно, и да су град и околица здрави и проглашени климатским мјестима. У вези отварања још једне апотеке те године градском поглаварству о томе дао је одговор градски љекар Др Стеван Мрђен који је навео већ наведен број становника, напомињући да су становници Херцег-Новога „занатлије, што трговци, а претежни дио су државни (војни и цивилни) и приватни намјештеници и чиновници.“ У херцеговској општини наводи даље - „не постоје индустријска предузећа. Народ општине херцеговске је врло сиромашан, а бави се пољопривредом и рибарством, а

пошто од овога не може да живи многи су присиљени да се упосле код војних установа. Већа обртничка предузећа не постоје. Стандард живота је минималан.“ Затим наводи снабдијевање љековима у болници Мељинама како је већ наведено, па наставља: „Хигијенске прилике и стање здравља пучанства у опћини херцеговској врло су добре и повољне ради чега је мјесто Херцегови проглашено климатским. Због све већег сиромаштва пучанства љекари живе у тешком положају, јер им се пружа врло мала могућност зараде, те је Др Бабовић који је инсталирао рентген, био присиљен да напусти мјесто. Саобраћајне прилике су повољне тако да у тежим случајевима обољели народ тражи интервенцију љекара специјалиста у Дубровнику и тамо набавља потребите љекове. У недалекој близини Херцеговога постоје добро уређене апотеке у Тивту и Цавтату, које су са Херцеговим у добрим саобраћајним везама. Вриједно је напоменути да већи дио народа ривијере служи се апотеком у Тивту јер су запослени код војних установа“ (мисли прије свега на Арсенал). На крају закључује да нема ни потребе расправљати о отварању још једне апотеке, поред постојеће које води Антун Ђоновић. Тако аргументован одговор био је одлучујући да се друга апотека није тада отворила у Херцег-Новоме.

Друга апотека отворена је у Бијелој тек послје неколико деценија. Отац апотекара Антуна Ђоновића, апотекар, царски савјетник Никола Барнаба рођен је 1846. године у Перасту у породици апотекара. Био је дугогодишњи члан Природословног друштва за Штајерску у Грацу, гдје се у списковима 1869. налази и његово име све до 1916. године када се престају објављивати спискови тога друштва. Највјероватније је члан друштва постао када је у Грацу студирао фармацију. Иако у његовој библиотеци, која се сада налази у Архиву Херцег-Новога, има доста књига и часописа из природних наука, он је више био наклоњен археологији и историји, па је написао неколико радова из тих области везаних за херцеговски крај и Боку, које је објавио почетком 20. вијека. Крајем 19. и почетком 20. вијека у својим путописима и другим радовима етимолози који су свраћали у ове крајеве, помињу Николу Барнабу Ђоновића, који им је помагао у обиласку наших крајева приликом њихових посјета и рада. Неки од њих су му из захвалности посветили новопронађене примјере. Тако је један од њих који је посљедњи пут био у овим крајевима 1912. године, једну нову врсту, коју је нашао на Савини, назвао *Langelandia gionovici*. Други научник који је такођер између 1890. и 1910. године често и дуго боравио у Херцег-Новоме посветио му је један нови таксон: *Otiorrhunchus turgidus v.gionovici*. Никола Ђоновић био је дуго година вијећник и одређени низ година и потпредсједник општине Херцег-Нови. Када је 1917. године тадашњи начелник Општине Јефто Гојковић поднио оставку, током 1918. године до децембра мјесеца,

дужност председника обављао је тадашњи „присједник“ (потпредседник) Н. Ђоновић. Апотекар Н. Ђоновић умро је у Херцег-Новоме 1921. године и сахрањен у породичној гробници код Цркве св. Ане. Његови унуци, Трипо и Нико, синови Антунови, отишли су на студије у Падову 1941. године са десетак младића из Боке. Трипо, по завршетку студија фармације и Нико, по завршетку студија права, остали су живјети у Падови. Трипо је био једно вријеме шеф свих апотека Падове, а Нико је радио у једној приватној апотеци. У Падови су умрли и сахрањени. Нико је много волио Херцег-Нови, долазио је неколико пута и често слао новац или тамјан за манастир Савину. Са Трипом и Ником прекинута је вјековна традиција фармацеутске струке у породици Ђоновић, јер Ников син ради као лекар у Падови а Трипо није имао дјце.

У архивској грађи током 18. вијека често наилазимо на друге чланове породице Ђоновић у Херцег-Новоме. Ђоно Ђоновић 1735. године био је суђа топаљске комунитаци. У другој половини 18. вијека забиљежено је неколико помораца из породице Ђоновић. Марко је својом пирафом и са 3 односно 7 чланова посаде 1755. године пловио до Трста и Кефалоније, а 1778. године до Леванта. Томо Ђоновић трабакулом и са посадом од 6 чланова пловио је 1755. године за Крф, а Јеролим 1782. године барком на весла и са 5 чланова посаде до Дубровника. Сви су живјели у ширем градском подручју. У пописима (нотама од соли) становника Топле 1750. године уписан је Вуко Ђоновић чија је породица имала 3 члана, док је породицу Ђока Ђоновића чинило 9 чланова. Двије деценије касније 1771. и 1772. године сачињен је посебан попис за римокатоличко становништво Топле, гдје је забиљежен *Giovo Giovovich* са 11 чланова и *Luzia Gionovich relitta q-m Anto* са 4 члана породице. Удовица Луција убиљежена је и 1778. године, док Јово или Ђоно није уписан 1778. године.⁸

8 АХ Црквени архив Топле 1871,5; АХ записник општинског вијећа 20.05.1897; списи 1919,1778, 1920,38, 1928,2477, 1938,772,2210, 2392,2393,2477; Quido Nonveille, *Pioniri u proučavanju insekata u Dalmaciji*, Zagreb, 1989,92,93. У овој књизи је објављена фотографија Николе Ђоновића. Аутор наводи да је Н. Ђоновић по завршетку студија пренио апотеку у Херцег-Нови, али не наводи одакле и извор тог податка. Сматрамо да је податак на основу архивске грађе да породица Ђоновић има апотеку од 1813. године у Херцег-Новоме тачан.; М. Црнић Пејовић, *Попис капетана, суђа и канцелијера топаљске општине за период 1719-1759 година*, Зборник Бока 9, Херцег Нови, 1977,381; Д. Радојичић, *Крајина новска у судару свјетова*, Београд 1994,153-169; Ђ. Миловић, н.д. 71,82,83,86,89. Ђиово Ђиововић је Јово или тачније Ђоно, јер Ђиововића није било током 18. вијека а ни касније у овом крају, сем Јововића православа, а како се Ђиово налази у попису католика то је или грешка пописивача или погрешно ишчитано. Да се радио о Ђоновићима казује и податак да је у једном попису удовица Луција уписана као Ђоновић и као Ђиововић. Оливера Доклестић која је по мајци у родбинским односима са Ђоновићима посљедњих седам осам година неје могла успоставити комуникацију са Ником па претпостављамо да је и он у међувремену умро.

Најближа болница за становнике херцеговског краја била је Војна болница Мељине, али у њој се нијесу могла увијек лијечити цивилна лица, па је било доста случајева кад нијесу примани ни хитни случајеви. Тако је било током 19. и 20. вијека до ове године, када је ова болница продајом постала приватно власништво. Остаје да се види каква ће намјена бити овог, по положају и пространству, атрактивног комплекса. Архивске грађе о овој болници вјероватно највише има у Војном архиву у Бечу. Иако сам прије двије деценије и раније истраживала у Архиву Војно-историјског института у Београду гдје се налази архивска грађа војне провинције, од 1918. године нијесам наишла на архивски фонд о овој болници, сем плана којег овдје објављујем. Неколико докумената на релацији херцеговска општинска управа - Војна болница Мељине, казују о међусобним односима када је било проблема око лијечења становника херцеговског краја у овој болници. Заповједништво ратне луке Херцег-Нови 1919. године, на молбу општинске управе, одобрило је лијечење цивилним лицима у Војној болници Мељине. Та одлука није била трајне вриједности и, како је било регулисано до 1934. године, не располажем подацима, али је највјероватније да је стално долазило до прекида примања цивила на лијечење у овој војној болници и интервенција општинских власти у том правцу. Општинска управа на сједници 6. априла 1934. године одлучила је да се обрати Министарству војске и морнарице Краљевине Југославије, с молбом да се у Војној болници Мељине примају цивилни болесници којима је потребна хитна хируршка интервенција. Главни аргумент молбе био је да због тога што ова болница „у задње доба“ није примала ни такве болеснике, десила су се три смртна случаја.

Војни љекари били су поштовани и цијењени у херцеговској средини. Када је, изненада, 1939. године умро санитарски пуковник у пензији др Јосип Корлајт, читаоци „Гласа Боке“ били су о томе обавјештени и могли су поред осталог прочитати да је вршио „савјесно самарићанску дужност којој је, ето, до посљедњег даха давао самога себе. Прије 30 и више година дошао је као војни љекар у Баошиће и постао прави народни човјек. Службовао је у Баошићу, Зеленици, Херцег-Новоме, Перасту и Котору“. По пензионисању настанио се стално у Херцег-Новоме, гдје је и умро. Др Корлајт живио је у Херцег-Новоме 1933. године јер је општинска управа одлучила да „обртна такса интелектуалним радницима“ за ту годину за др Корлајта износи 70 динара мјесечно као и осталима осим општинском и среском љекару за које је одређено 50 динара мјесечно. Закључено је такођер да се тражи од Среског начелства Котор да им се јави који љекар има право на обављање приватних

љекарских услуга да би му се наплатила ова такса. Када је половином 1939. године премјештен за Сарајево, управник Војне болнице Мељине, санитарски пуковник др Милован Ђ. Баошић који је десет година провео у овом крају, „Глас Боке“ је о томе писао: „Колико нас весели да је добио виши положај, толико нас жалости његов одлазак. Као одличан син братске Црне Горе, он је волио правом, искреном, братском љубављу Боку и Бокелје. Отменог духа, дубоко културан и проницљив, он је у свакоме гледао човјека“. Даље сазнајемо да је од 24. новембра 1938. године до 12. марта идуће године Срески одбор Црвеног крста Херцег Нови у сарадњи са др М. Баошићем и „подручних му љекарима“ одржао течај добровољних болничара-ки који је завршило 19 жена и 2 мушкарца.⁹ На првој страни „Гласа Боке“ 7. децембра 1940. године објављена је вијест о смрти др М. Баошића уз најпохвалније ријечи о његовим врлинама.

О здравственим приликама бригу је водило и Здравствено повјеренство које је бирало општинско Вијеће из својих редова и грађана, а бројило је око шест чланова. Први помен о овом органу општине налазимо у записнику општинског Вијећа из фебруара 1897. године и записницима идућих година све до 1940. године. Општинско Управитељство 1906. године донијело је одлуку „да се ради здравственог гледишта забрани држање прасади“ у подручју града, а ко је хтио да их држи морао је да поднесе молбу да би се прегледао простор гдје би се држали и да држање одобри Здравствено Повјеренство. Познато ми је да су се у мом комшилуку – Лазарет (предио испод зграде Поште до мора) – свиње гајиле и послје Другог свјетског рата. Када су тридесетих година 20. вијека Херцег-Нови, и сва приобална насеља добила статус климатског љечилишта, назив Повјеренства се мијења и назива се Љечилишно повјеренство, али задаци и циљеви углавном остају исти, осим што се сада више пажње посвећује бризи о туристима, као, на примјер, о хигијенским условима код издавања приватних соба. Правилник љечилишног повјеренства усвојен је априла 1929. године. Чланови Повјеренства били су: начелник општине или његов замјеник који је био предсједник повјеренства, општински љекар или његов замјеник, „два по општинском вијећу делегирана вијећника“, два становника града или ближе околине, један општински вијећник са Ривијере и срески љекар, који су бирани на три године. Тада су изабрани - именовани чланови

⁹ АХ ОХ 1919,372; записници општинског вијећа 6.04.1934; „Глас Боке“ 1939. бр.318,325,328 329

Љечилишног повјеренства: „вијећници Лазар Доклестић и Душан Прнат, грађани Мирко Комненовић и Јосип Кошио, вијећник из Ривијере Јеротије Петковић, као и ревизори вијећници Стево Јовичевић и Саво Мијајловић.“ Сједнице су се одржавале најмање један пут мјесечно и уколико би неко од чланова три пута узастопно изостао са сједнице, биран је на његово мјесто нови члан. У случају када је био изједначен број гласова за неки предлог, прихватан је онај за који је гласао пресједник, који је на основу Правилника гласао посљедњи. Повјеренство је било дужно да предлаже потребне санитарне и хигијенске мјере, а нарочито се бринуло о снабдијевању водом и канализацији. Тачком 15. Правилника било је предвиђено четрнаест задатака Повјеренства, од којих наводим тачку четири која гласи: „Повјеренство надзире све љечилишне заводе и установе те пронађене мањке и неуредности уклања, уколико је надлежно, а иначе пријављује их општинском вијећу, да их оно у свом дјелокругу, без одлагања уклони“. У наредној тачки предвиђено је да Повјеренство „тражи новчане износе за уређење насада, шеталишта, путева, захода, зграда, за појачање мјесне расвјете, полијевање улица“... „и пази да се не изведу такве радње и преинаке које би могле запријечити морске обале или које би могле изнаказити мјесто.“ Оно се бринуло и о санитарно – хигијенским условима у угоститељским објектима, трговинама прехранбеном робом и приватним становима – издаваоца соба туристима. Задатак Повјеренства био је и да брине о „купалишној музици“ – у угоститељским објектима и на плажама. Здравствено, односно Љечилишно повјеренство учествовало је у пружању помоћи у изградњи водовода, о којем се расправљало крајем 19. вијека као и о одржавању извора Караче са које се снабдијевало становништво старог града, осим оних који су имали своје бистијерне. Читава задња деценија 19. вијека протекла је у тражењу начина за прибављање средстава за градњу водовода. У току рата 1917. године војска је довела водовод од Зеленике до Војне болнице у Мељинама. Веома споро је текао процес увођења воде у поједине објекте а посебно приватне куће. Тако је главна водоводна цијев продужена тек 1933. године до Жељезничке станице и предвиђено је да се од пијаце проведе цијев до Цркве св. Антуна. Бригу о одржавању чистоће у граду путем лицитације одржавали су најбољи понуђачи, што се није показало ефикасно, па су склапани уговори са појединцима са одређеном мјесечном накнадом. До 1906. године „пометари“ – „метлари“ чистили су и односили смеће само са градских улица, а од тада су били дужни односити смеће и из приватних кућа. Смеће се бацало у море кроз прозор тврђаве Цитадела до 1904. године, када је узето под најам земљиште код Ј. Гојковића за одлагање смећа (вјероватно испод данашњег ресторана „Белведере“). По наредби војних власти током Пр-

вог свјетског рата смеће је одвожено на Игало. Занимљива је замисао општинске управе која је 1931. године започела преговоре са власником земљишта на Предивану (Топла – предио гдје је Основна школа, Дјечји вртић и најближа околина – у документу се тачно не прецизира простор) да би изградили пећ за спаљивање смећа. Поливање и прање градских улица отпочело је 1923. године. Иако је и тада било недовољно воде, све до рата поливање пијаце (данас трг Н. Ђурковића), данашње Његошеве улице до цркве св. Антуна и од Форте маре до хотела „Плаже“ од 1. маја до 30. октобра поливане су два пута дневно, а у недостатку воде коришћена је морска вода. Још 1872. године три вијећника су била задужена да се постарају да се изгради јавни WC. О овоме је поново расправљало општинско управитељство 1901. и 1911. године када је, изгледа, изграђен јавни WC поред зграде Официрског дома на данашњем празном плацу код Градске библиотеке, који је вјероватно уступљен поменутом Дому када је завршена изградња лијепе камене зграде, 1935. године. Зграда је срушена, а на том простору данас се налази спомен биста књижевника Бранка Ћопића. Иако су током четврте деценије 20. вијека предузимане акције за изградњу школске поликлинике, јавног купатила и старачког дома није дошло до остварења тих планова. Када је стигао предлог општинским властима 1928. године да се у овом крају гради зграда за душевну болницу, предлог је без расправе одмах одбијен. Повјеренство је у свим овим акцијама имало удјела и имало значајну улогу у унапређењу здравствене културе овога краја. На основу дјелокруга рада које је овај орган локалне власти обављао, чланови Повјеренства могу се сматрати првим еколозима.¹⁰

Брига о прехранбеним производима је дио здравствене културе па треба рећи да је и о томе општинска власт водила бригу, посебно је контролисано месо од заклане стоке. Знатан број домаће стоке, или купљене у сусједним крајевима, клао се од стране појединаца, а користило се у исхрани становника, али и за потребе војске, болнице и угоститељских објеката. Општинска власт је 1881. године да би регулисала хигијенске услове приликом клања стоке, одлучила да се нађе мјесто за „комарду“ - клаоницу. Три године касније, на јавној лицитацији купљена је

¹⁰ АХ ОХ Записници општинског вијећа 25.02.1897, 5.04. 1905,7.12.1906; 17.04.1909, 3.12.1912, 14.04.1929; М. Црнић Пејовић, Први здрави кораци здравственог туризма „Наш лист“ Херцег-Нови, септембар-октобар 1984; иста, Организација и рад општинске управе Херцег-Новога(1870-1940), Зборник Бока 12, Херцег-Нови,1980, стр. 49-53,66-67, 74-75,76-77.

тврђава „Меза луна“ - Цитадела, сматрајући да је то мјесто повољно јер нечистоћа одлази директно у море „те се није бојати смрада“. Клаоница се давала сваке године путем лицитације у закуп. Одређивањем мјеста за клаоницу није укинута пракса да месари кољу ситну стоку на отвореном простору испред продавнице меса. Ипак, преглед меса од стране општинских љекара којима је то био дио обавеза, тада је могао да се боље и организованије контролише. У трећој деценији 20. вијека, контролу меса вршио је општински ветеринар (немам тачан податак које године је именован први општински ветеринар). Ветеринару Самуелу Пурецу општинска управа је 1. јануара 1926. године повисила „пристојбине“ са 600 на 800 динара. Када је Иван Тоупалек тражио од Градског поглаварства 1938. године ветеринарско увјерење за извоз цријева и лоја за Сплит, Поглаварство га је упутило на Самуела Пуреца. Овом ветеринару је те године, Финансијска дирекција одузела једну трећину пензије зато што је примао путни паушал за пут до Мељина ради прегледа меса. Зато се в.д. градског ветеринара обратио за рјешење свога проблема општинској управи која му је одобрила исплату путних трошкова према поднијетим рачунима. Сигурно је да је ветеринарска служба знатно унапређена када је Среска испостава у Херцег-Новоме добила ветеринарског референта др Сергија Алексића, ветеринарског савјетника Краљевске банске управе са Цетиња, како је „Глас Боке“ обавјестио своје читаоце у броју 383, 1940. године. Према мом сазнању др Алексић је становао у вили „Ривијера“, имао је два сина и одселио се после рата за Дубровник. Клаоница из Цитаделе тек 1935. године премјештена је у савремено саграђену клаоницу са свим санитарно хигијенским условима на Мељине, гдје се и данас налази. Те године изгласан је и правилник о њеном раду и укинуте све приватне клаонице од Игала до Баошића, сем у Бијелој у којој се могла клати стока за локалне потребе.¹¹

Мали број становника херцеговске општине до половине 20. вијека је било социјално и пензионо осигурано. Запослени у општинској администрацији и многи други, тек у трећој деценији 20. вијека па и касније, имали су обезбијеђено здравствено и пензионо осигурање. Државни службеници и војна лица, и цивили на раду у војним установама, то право су имали знатно раније. Пољопривредници, занатлије и тргов-

¹¹ М. Црнић Пејовић, Организација и рад Општинске управе Херцег Новог (1870-1940), Зборник Бока 12, Херцег Нови, 1980, стр. 66-68; АХ ОХ записник општинске управе 4. 01.1926; 1938, 2051.

ци нијесу били осигурани до Другог свјетског рата. Стога се често до тог времена наилази на молбе упућене општинској управи којима се тражила помоћ за лијечење у болницама или због потребе извршења неке операције. Било је случајева када молбе нијесу биле позитивно ријешене. Здравствени одсјек за Далмацију у Сплиту 7. октобра 1920. године обавијестило је Котарско Поглаварство Котор, а ово подчињене му административне јединице, да је 4. августа 1919. године под бројем 1180 одобрен попуст од 30% за куповину љекова одређеној категорији становништва. Ту бенефицију су могли остварити: 1. сиромашни ученици са увјерењем потписаним од стране директора школе; 2. жељезничко особље са рецептом њиховог љекара и овјерено од стране шефа жељезничке станице; 3. сиротиња са рецептима љекара који су морали бити овјерени потписом члана суда. Ако би на рецепту стајала напомена љекара *pro paupero*, а апотекар није познавао лијечника морао је тражити да на рецепт стоји назнака „виђено“ уз потпис „опћинског управитеља“; 4. среске и окружне болнице по рецептима њихових љекара, овјерене од управника болница; 5. судски притвореници по рецептима одређених љекара и са потписом одређеног судије; 6. пољопривредне станице по рецептима њихових љекара са потписа шефа станице; 7. све остале санитетске установе и заводи по рецептима њихових љекара који су морали бити овјерени потписом њихових управника. Непознато је до када је ова повластица била на снази. У вријеме Зетске бановине, али и раније, сједиште Окружног уреда за осигурање радника било је у Дубровнику, а испоставе у Подгорици, Котору и Тивту, повјеренства у Цетињу и Бару. Окружни уред из Дубровника 1927. године обратио се општинској управи Херцег-Новога да им јави узроке несразмјерно великог обољења радника – осигураника са територије Кумбор - Каменари наводећи да су издаци за хранарину - боловање веома велики и да произилази да тамо влада нека епидемија. Затражено је да то истражи лијечник и ако може да одстрани узроке те појаве, јер, уколико се тако настави, тај Уред ће тражити од Министарства војске и морнарице да на том подручју не гради објекте и не запошљава раднике „ради силних болести“. Општинска управа је одговорила да јој није „познато да у овим крајевима постоји епидемична болест“, осим што има доста обољелих од грипе. Познато ми је да је Раде Павковић био повјереник – запослен у Експозитури Окружног уреда за осигурање радника из Дубровника у Херцег-Новоме али од које године немам података. Он је био један од насљедника познате пођанске породице Павковића.¹² Пошто је донешена уредба о стварању бановине Хрватске 1939. године дошло је то реорганизације

¹² Алманах Зетске бановине, Сарајево, 1931; АХ ОХ 1920. 454 (пагинација); 1927, 3809.

Окружног уреда за осигурање радника јер Бока Которска је била изван граница Хрватске бановине па је предлагано да сједиште Окружног уреда за Боку буде у Котору. Бококоторски срез имао је тада 4571. осигурањика, а у херцеговској општини 1336. О томе је писало у „Гласу Боке“ број 345 и 351 септембра, односно октобра 1939. године. Приватне занатлије и пољопривредници право да уплаћују здравствено осигурање стекли су шездесетих година 20. вијека.

У оквиру ове теме не смије се изоставити организација Црвеног крста која је у херцеговском крају према неким показатељима добро радила. На жалост и архивска грађа ове добротворне институције, настала до Другог свјетског рата, али и за касније године није сачувана. Најновија грађа није још преузета у Архив.

Крајем марта 1935. године одржана је конференција Црвеног крста Херцег-Новога, како је објављено у „Гласу Боке“, којој су присуствовали представник Градског поглаварства, Соколског друштва, Диспанзера за плућне болести и Кола српских сестара. Тада је основан и фонд за борбу против туберкулозе. Присутни љекари др С. Живојновић и др С. Мрђен понудили су се да активно учествују у акцији против туберкулозе о чему је највише ријечи било на састанку. Хигијенски завод са Цетиња дао је на коришћење Одбору за борбу против туберкулозе ручни кино апарат и филм „Два брата“ у којем су дати савјети у вези ове болести. Филм је у Херцег-Новоме приказан 21. за грађанство, а 22. марта за ученике. Током читаве седмице филм је приказиван по селима. Приказивања је пратило предавање које одржавао др С. Живојновић. Напријед смо навели да је у организацији Среског одбора Црвеног крста Херцег-Нови одржан 1939. године курс за добровољне болничаре уз помоћ управника Војне болнице Мељине санитетског пуковника др М. Башовића.

Ова организација, као и многе друге, да би сакупиле новац за свој добровољни рад одржавале су разне забаве. Тако је 18. априла 1935. године одржана велика забава Црвеног крста Херцег Нови (једна од многих одржаних током година рада овога друштва) са игранком и лутријом у хотелу „Бока“, а у „корист циљева самога друштва“. У програму су учествовали ђаци и чланови друштава из града, а на игранци је свирао „џаз оркестар војне музике.“¹³

¹³ „Глас Боке“ 1935. бр. 119,172; 1939. бр.318

Из изложеног може се закључити, уз сагледавање политичких, економских и друштвених прилика у прошлости, да је мало сачуване архивске грађе за тему која је предмет обраде у овом раду, када су овим простором владале велике силе тога времена. Немогуће је било да се да шири приказ здравствених прилика херцеговског краја за већи дио протеклог времена. Нешто више архивске грађе сачувано је, истражено и објављено за 18. вијек у вријеме владавине Венеције. Архивска грађа настала радом општинске управе у вријеме владавине Аустрије, односно Аустроугарске током 19. вијека до 1918. године пружа више података за рад здравствених радника тога времена, односно кадра који је радио у граду и осталим насељима општине. Истина, недовољно је истражена грађа до седамдесетих година 19. вијека, осим прве двије деценије. Захваљујући сачуваним записницима Општинског вијећа и Управитељства од седамдесетих година 19. вијека па све до Другог свјетског рата могло се континуирано пратити именовање и рад љекара и бабица о чијем је раду бринула општинска управа, која је била обавезна обезбиједити тај кадар за становништво херцеговске општине. (Током млетачке, француске и аустријске - аустроугарске владавине постојала је извјесна самосталност која се прије свега огледала у бирању домаћих људи у општинској управи која је имала одређена права и обавезе у односу на туђинску власт. Званични језик је био италијански, а кореспонденција са домаћим становништвом српски (ћирилица), који је 1872. године постао и званични језик општинске администрације, а затим у школству и најзад у судству). За период Другог свјетског рата архивска грађа је, углавном, уништена па недостају подаци, док архивска грађа данашњег Дома здравља и здравствене станице из које се Дом развио још није преузета у надлежну архивску институцију, те је недоступна за истраживање.

Током 18, 19. и у првој половини 20. вијека у херцеговском крају радио је један или два љекара. Многи од њих нијесу рођени у овом крају, односно у Боки Которској. Они су обављали стручно и савјесно свој посао, јер, на примјер за седам деценија (од седамдесетих 19. до четрдесетих 20. вијека) забиљежене су само двије притужбе на њихов рад, само једна у вези љекова, као и један проблем код једне бабице. Општинска бабица је истовремено водила крчму, па је због тога добила отказ, јер на захтјев власти није напустила крчмарски посао. Опремљеност љекара савременим инструментима није била најбоља. Први рендген апарат у приватној ординацији инсталиран је 1935. године и био је неопходан за многе становнике, јер је у овом крају био велики број оболелих од туберкулозе, прије свега младих људи. Међутим, власник рендгена послије неколико година је напустио Херцег-Нови, јер није

имао довољан број пацијената. Овај примјер казује да је становништво овога краја већином било слабог економског стања. Због доста неповољних економских прилика од друге половине 19. вијека, нарочито на крају, па све до наших дана, миграција становника овога краја текла је готово без прекида са јачим или слабијим интензитетом, као посљедица лоших економских услова. Међу младима који су одлазили из овог краја након Другог свјетског рата све је више било оних који су имали високу стручну спрему. Првих четири-пет година после Другог свјетског рата из херцеговског краја медицинске факултете уписали су и завршили: Милорад Андрејевић (мајка му је била са Топле из породице Мандић, па кад му се породица одселила из овог краја он је остао да живи код мајчине сестре Зорке Мандић. Радни вијек је провео у иностранству, а сахрањен је код цркве на Топлој), Будеч Љубо и Ђорђе (Џона), Вучковић Шпиро, Ђуровић Тихомир (Мимило), Живојновић Реља, Мусић Ђуро, Ђоровић Дејан, Цицак Немања и Шабовић Јован. (Имена су наведена по азбучном реду. Уколико сам изоставила неког љекара или фармацеута у датом времену извињавам се, није намјерно већ грешка у меморији). Тих година су уписале фармацију и завршиле: Радојка Будеч Суботић, Фаустина Ловрић Видовић, Десанка Поповић, Сара Песторић и Ана Петровић. Већина љекара радни вијек или највећи његов дио је провела ван завичаја, од којих један број у иностранству. Фармацеуткиње Р. Будеч Суботић и Ф. Ловрић Видовић су од дипломирања до пензије провеле радећи у градској апотеци - некада породице Ђоновић. На територији ове општине од почетка 19. вијека до половине 20. вијека радила је приватна апотека породице Ђоновић, која је прешла у државну својину. У другој половини 20. вијека отворена је апотека у Бијелој, а затим још једна у новосаграђеној згради Дома здравља. Све три и данас раде поред бројних приватних апотека које су се почеле отварати посљедње деценије 20. вијека. Почетком овога вијека све већи број љекара специјалиста и стоматолога отвара и ради у својим ординацијама. Мг. Ph. специјалиста медицинске биохемије Новљанка Весна Секуловић Мијатовић отворила је 2002. године у Херцег-Новоме биохемијску лабораторију која је савјесним, тачним и веома професионалним радом стекла углед не само код становника ове општине него и на ширем простору. Због продаје Војне болнице Мељине и посљедица политичких догађања деведесетих година у Дубровнику, становници херцеговског краја данас се не лијече у том граду као раније, већ у Котору и у највећем броју у Подгорици и Београду, зависно од законских прописа и материјалним могућности болесника. У Дому здравља у Херцег-Новоме могуће је обавити велики број специјалистичких прегледа. Прије шест година отворено је, уз Војну болницу Мељине, гинеколошко акушерско

одјелење, па су се послије четири деценије, од када је било укинато породилиште у Херцег-Новоме, поново почели рађати Новљани, а не у Котору, Цетињу и Дубровнику (у овом граду до 1991. године). Према објављеним подацима у ЕХ Политика од 10. марта 2009. године за шест година родило се 2.000 беба, уведен је третман безболног порођаја први пут у Црној Гори а породиље су и из Будве, Котора, Подгорице, Бара, Улциња и Цетиња, али има и странкиња, Рускиња, али и Енглескиња. Званичницима Херцег-Новога нови власници су обећали да ће се породиље из Херцег-Новог и даље бесплатно хоспитализовати, с обзиром да је болница у Мељинама обновљена самодоприносом становника херцеговске општине. Најближа болница Херцег-Новоме „Васо Ђуковић“ налази се у Рисну и Специјална је болница за ортопедију, неурохирургију и неврологију.

Данас су организације здравствене службе у државној својини централизоване, док су одређени елементи из домена здравствене културе и даље брига општинских власти.

Економски добро развијена држава, и хармоничан политички систем са добрим законима услови су за развој свих сегмената друштвеног живота, па тако и здравствене културе примјерене потреби човјека који живи у тој административној јединици.

Marija Crnić Pejović

RETROSPECTIVE OF THE HEALTH CARE SYSTEM IN THE AREA OF HERCEG NOVI

Summary

In this study, based on archive material, approximately 90% of the data was published for the first time, as an addendum to the data previously published in the quoted studies. Depending on the degree of archive material's preservation and orderliness, cognition, particular periods and segments of this activity were elaborated in more detail. The studied period comprises the 18th, 19th and the first half of the 20th century, including the notes about the past and present period. The period from the 1870-ies until the first part of the 20th century was illuminated with the most numerous details, thanks to the archive material. During this period, the health care personnel, according to the available data, performed their work professionally and conscientiously, since there were very few objections to their work. The preserved data tell that in this area, concurrently worked one or two municipality physicians and as many midwives. According to the data it is known that from 1914 until the first decade of the 20th century, there worked a dentist, and from the second half of the third decade, a veterinarian too. A certain number of physicians and the dentist were very active in social organizations, especially in the sport ones. From the beginning of the 19th century till the end of the Second World War, on the territory of the municipality, only one pharmacy, the one owned by Djonović family, had practise, apart from the pharmacy in the Military hospital Meljine for military persons. In this hospital, from time to time, also civil persons were treated.

The most common disease, especially in the first half of the 20th century was tuberculosis but also a few cases of cancer were noted. Till the second decade of the 20th century, there were cases of cholera. The social structure of the inhabitants, mostly agriculturists, craftsmen and tradesmen, who were not insured, as well as rather high prices of medical services, were the reasons why the great number of the inhabitants were not able to use those medical services, but only a small percentage of the inhabitants. When in 1935 a private physician brought an x-ray machine, after a couple of years he had to close his practise because of the limited economical potential of the inhabitants, as it was stated that he had insufficient number of patients to keep his business rentable. Today, the organization of the health care service is centralized, except for the private dispensaries. Certain segments of the health care system are still under the authority of local selfgoverning authorities.

Anita MAŽIBRADIĆ

**JAMSTVO KAO PRAVNA ZAŠTITA OD ZLOUPOTREBE
DRŽAVNIH PRIHODA U KOTORU ZA VRIJEME
FRANCUSKE VLADAVINE
- 1808. GODINA -**

Ključne riječi: Francuska okupacija Boke Kotorske, finansijska uprava, jamstvo, zalog, Kotorani, Hercegovljani, novac, kuće.

Nakon sklapanja mirovnog ugovora u Tilzitu 8. jula 1807. između Napoleona i ruskog cara Aleksandra I, francuske trupe ušle su u Boku Kotorsku 12. avgusta iste godine. Francuski general *Marmont* je 27. avgusta objavio dekret o privremenoj organizaciji Boke Kotorske, podijelivši pokrajinu na tri kantona: kotorski, hercegovski i budvanski. U Kotoru je imao sjedište francuski kraljevski delegat, direktno nadležan poddelegatima u Budvi i Herceg-Novome. Sva pitanja iz oblasti državne uprave rješavala su se u kotorskoj kancelariji delegata, gdje se nalazila i državna blagajna (*Regio fisco*). U novom sistemu civilne i vojne vlasti, vrlo brzo je zaživjela nova fiskalna politika koja je imala za cilj da prihoduje što više novca potrebnog za izdržavanje vojske i teritorijalnih snaga ili žandarmerije (*Forza territoriale*). Uostalom, za planirani vojni pohod na Istok Napoleonu su bila potrebna ogromna materijalna sredstva, pa su Francuzi, dolaskom u Kotor, odmah donijeli propise o direktnim i indirektnim porezima i raznim taksama. U to su, među ostalim, spadale cestarina, glavarina, kućarina zemljarina itd., zatim carinske takse, na vino, ulje i druge poljoprivredne proizvode. So je bila značajna i tražena roba, pod državnim monopolom, pa su i trošarine bile značajne.

Veliki revolt u Boki izazvala je privremena finansijska i tarifna osnova, sa naloženom obavezom čitavom stanovništvu „na puno i nepromjenljivo izvršenje”, koju je 1. marta 1808. godine nametnuo vladin delegat Forlani. Ona je podvrgla carinjenju sve prirodne proizvode, kao i uvoz, izvoz i tranzit robe, po specijalnoj carinskoj tarifi. Bilo je predviđeno utamničenje na pet godina i naknada štete za sve one koji krivotvore finansijske pečate. Četvrtina iznosa od zaplijenjene robe ili novčanih globa pripala bi onome koji bi

slučaj prijavio, a ostatak je išao u fond žandarmerije. Na pokrajinskom kongresu bokeljskih predstavnika u Kotoru, održanom 6. februara, dakle, prije formalne objave finansijske osnove, bili su odabrani predstavnici za odlazak pred carski prijesto. Nisu se, međutim složili da li da idu u Pariz pred Napoleona ili u Milano, pred Nj. V. Eugena Napoleona, potkralja Italije i mletačkog principa.¹ Dakle, nesnosni tereti i kontribucije pritiskali su stanovništvo, ali i crkve i crkvena dobra.² Ne samo crkve, već i bratovštine (cehovske organizacije), morale su podnositi svoje proračune na uvid državnim vlastima.³

Ako se ima u vidu sve što je naprijed rečeno, nije teško pretpostaviti koliko činovnika je finansijskoj upravi bilo potrebno i pod kakvim kriterijumima su birani. Francuska legislativa je, shodno svojim ciljevima, i tu pronašla rješenje. Naime, činovnik nije mogao pokrivati određeno mjesto na ljestvici finansijskih poslova, ako država prethodno nije sebi obezbijedila osiguranje u slučaju bilo kakve zloupotrebe pri rukovanju državnim novcem, ili u slučaju bilo kakve pričinjene štete.

Za osiguranje od eventualne štete koju bi država pretrpjela u slučaju utaje novca ili pronevjere, zloupotrebe ili bilo kakve prevare od strane nekog činovnika (finansna), francuska administracija pribjela je specifičnom pravnom činu. To je bilo jamstvo u novcu, odnosno zalog nekretnina (*pieggio*) koje su pokrivala vrijednost zajamčenog novčanog iznosa. Tako je država štitila svoje interese. Francuska pokrajinska vladina delegacija u Kotoru sama je određivala kandidate za poreske i carinske poslove, za ubiranje trošarine (na so), uopšte, za sve fiskalne poslove, a kandidati su, da bi dobili mjesto u državnoj upravi, morali svečano izjaviti da su spremni svojim dobrima jamčiti da će svaka pričinjena šteta u obavljanju njihove dužnosti biti nadoknađena. Naravno, finansijska odgovornost bila je različita, pa se prema visini rizika u poslu određivala i različita visina novčanog iznosa za nadoknadu. Kandidati za finansijske poslove u državi nisu uvijek bili i odgovarajući jamci svog slabijeg imovnog stanja. U njihovo ime su se pojavljivali kao jamci dobrostojeći Bokelji. Oni su svojim nekretninama, shodno novčanoj cijeni jamstva, garantovali za njihovo pošteno obavljanje državne dužnosti.

Naveli bismo nekoliko zanimljivih primjera spisa o jamstvu, koji bi se, u pravnom smislu, mogli nazvati „ispravama o jamstvu”. Oni potiču iz arhivske građe Kotora iz 1808. godine. Ističemo da su ovi spisi javni, jer su nastali u opštinskoj kancelariji i zabilježeni su od strane zvaničnog pisara, uz

¹ Boka Kotorska je, pod Napoleonom, postala dio Kraljevine Italije (*Regno d' Italia*).

² Pavao Butorac, Boka Kotorska nakon pada Mletačke Republike do Bečkoga kongresa (1797-1815), Zagreb 1938, str. 121-122.

³ Isto, str. 129.

obavezno prisustvo sudije (giudice). Donosimo kratke sadržaje pojedinačnih arhivskih dokumenata.

* * *

Prvi od odabranih dokumenata predstavlja izjavu o jamstvu od strane konta Rafaela Ivanovića iz Dobrote, koji je u opštinskoj kancelariji u Kotoru, u prisustvu sudije Ivana Valerija, 14. jula 1808. godine, svečano i svojom voljom preuzeo odgovornost za odanu službu Petra Anđeli Radovanija i jamči za njega iznosom od 30000 fjorina kao budućeg, od vlasti odabranog ubirača poreza glavarine. Za izvršivost konte Ivanović garantuje (ulaže) sva, kao i pojedinačna svoja (nepokretna) dobra.

Tekst u originalu glasi:

Adi 14. luglio 1808. Cattaro.

Costituito personalmente in officio della canceleria comune il signor Rafael conte Ivanovich da Dobrota, per tale all' officio benissimo noto, quale sponte, con questo, ed ogni altro miglior modo, si costituisce e si e costituito pieggio e responsabile per la somma di fiorini trentamilla per conto della fedele amministrazione del signor Pietro Angeli Radovani nel carico di esattore del Regio Casatico della Provincia, al quale fu destinato della Regia delegazione generale provinciale, obbligando all' effetto dello Signor costituente tutti e cadauni li di lui beni nella piu ampla e solenne forma, ratificando et sic.

Presente il signor giudice Giovanni Valeri.⁴

* * *

Dana 25. jula 1808. godine stupio je u opštinsku kancelariju u Kotoru Mato Lipovac, isto iz Kotora, da bi se prijavio kao jamac i garant za valjanu i vjernu službu Jovana Popovića iz Risna, kao ubirača trošarine na so u Risnu. Jamči iznosom od 3000 franaka, i na ime tog iznosa zalaže sva svoja dobra koja u ovome gradu (Kotoru) posjeduje.

Tekst originalnog dokumenta:

Adi. 25 luglio 1808. Cattaro

Costituito personalmente nell' officio della canceleria comune il signor Mattio Lipovaz da Cattaro, quale persuaso dela probita di Zuanne di Demetrio Popovich da Risano, percio con questo, ed ogni altro miglior mo-

⁴ Državni arhiv - Istorijski arhiv Kotor (IAK), fond Opština Kotor (OK) I/O, *Regisstro Estraordinario Civil 1808*, st. 6/t.

do, detto signor Lipovaz si costituisce e si e costituito pieggio e responsabile per la buona e fedele amministrazione del sudetto Zuanne Popovich nel carico di Gabelloto del sale in Risano per la summa di franchi tremilla; obbligando all' effetto detto costituente tutti e cadauni li di lui beni stabili, esistenti in questa citta nella piu ampla e solenne forma, ratificando et sic. Presente il signor giudice Giovanni Valeri.⁵

* * *

Kapetan Andrija Lipovac pok. Nikole iz Kotora, budući da je uvjeren u poštenje Ivana Lučića pok. Marka iz Kotora, 26. jula 1808. godine došao je u opštinsku kancelariju i prijavio se kao garant za njegovo čestito i vjerno vršenje dužnosti kao pomoćnika magacionera u skladištu soli u Kotoru. Lipovac jamči iznosom od 7000 franaka, u ime čega zalaže kuću u Kotoru, u predjelu Gurdića, na br. 43, u kojoj stanuje.

Dokument u originalu:

Addi 26. luglio 1808. Cattaro

Costituito personalment nell' officio della canceleria comune il signor capitano Andrea Lipovaz quondam Nicolo da Cattaro, quale persuaso della probita di Giovanni Lucich quondam Marco pur da Cattaro, percio con questo, ed ogni altro miglior modo, che detto Lipovaz si costituisce e si e costituito pieggio e responsabile per la buona e fedele amministrazione del sudetto Giovanni Lucich nel carico di sottomagazioniere di sali in Cattaro, per la summa di franchi settemilla, obbligando all' effetto la casa di sua abitazione, esistente in questa citta nel Riparto Gordichio al numero 43, e cio nella piu ampla e solenne forma ratificando et sic.⁶

* * *

U pomenutim spisima je i izjava o jamstvu od 26. jula 1808. kojom Ilija Lombardić iz Kotora, uvjeren u poštenje Stanka Ivanova Delje, stanovnika Kotora, jamči iznosom od 500 franaka. Preuzima odgovornost da će Delja dobro i pouzdano vršiti dužnost carinika u prometu soli u Kotoru. U smislu izvršivosti svog jamstva zalaže kuću u svom privatnom vlasništvu koja se nalazi na prostoru kod crkve sv. Luke u predjelu *Marina*.

Originalan dokument glasi:

26. luglio 1808. Cattaro

⁵ Isto, str. 7/t-8.

⁶ Isto, str. 8.

*Costituito personalmente nell' ufficio della canceleria comune. Il signor Elia Lombardich da Cattaro quale persuaso della probita di Stanco Ivanov Deglia, abitante in Cattaro, perciò con questo ed ogni altro miglior modo, detto signor Lombardich si costituisce e si e costituito pieggio e responsabile per la buona e fedele amministrazione del sudetto Stanco Ivanov Deglia nel carico di gabellotto del sale in Cattaro, per la summa di franchi 500, obbligando all' effetto la casa di particolar sua ragione esistente in questa citta in Campo San Luca nel Riparto Marina, e cio nella piu ampla e solenne forma rattificando et sic.
Presente il signor giudice Triffon Lucovich.⁷*

* * *

U slijedećem dokumentu je slučaj da Kotoranin, odnosno Dobroćanin jamči za osobu iz Herceg-Novoga. Naime, kapetan Luka pok. Marka Dabinovića iz Dobrote, osvjedočen poštenjem Iva Carevića iz Herceg-Novoga stupio je 29. jula 1808. pred opštinskog pisara Petra Makrija i pred sudiju Ivana Valerija kao jamac Careviću. Preuzeo je odgovornost za njegovo časno obavljanje dužnosti trošarinskog činovnika u prometu soli u Herceg-Novome i na ime jamstva od 5000 franaka, založio kuću u svom privatnom vlasništvu, koja se nalazi u Kotoru, u predjelu *Fiumera*, na br. 236.

Dokument u originalu:

Addi 29 luglio 1808. Cattaro

Costituito personalmente in Dobota, alla casa dell' infrascritto costituente, innanzi a me Pietro Macri, cancelliere comunale ed alla presenza del giudice Giovanni Valeri.

Il signor capitano Luca quondam Marco Dabinovich da Dobrota, quale persuaso della probita del signor Giovanni Battista quondam Luca Zarevich da Castelnuovo, perciò con questo, ed ogni altro miglior modo, che detto capitano Dabinovich si costituisce e si e costituito pieggio e responsabile per la buona e fedele amministrazione del sudetto Givanni Zarevich nel carico di gabellotto del sale in Castelnuovo per la summa di franchi cinque milla, obbligando all' effetto la casa di particolare sua ragione posta in Cattaro nel Riparto Fiumera al numero 236 e cio nella piu ampla e solenne forma rattificando et sic.

Presente il signor giudice Giovanni Valeri.⁸

* * *

⁷ Isto, str. 8/t.

⁸ Isto, str. 9.

Andrija Redo iz Herceg-Novoga je od francuske uprave u Kotoru odabran za službu državnog carinika u svom gradu. Radi dobijanja i obavljanja te dužnosti, on za sebe lično jamči iznosom od 1000 franaka, i kao garanciju državi zalaže kuću u gradskom jezgru Herceg-Novoga, u predjelu crkve sv. Jerolima. Kuća bi, od trenutka njegovog potpisa pa nadalje, bila javna kaucija (jamčevina) u slučaju bilo kakve pronevjere ili neke druge štete na račun države.

Dokument u originalu glasi:

26. luglio 1808. Cattaro

Costituito personalmente in officio della canceleria comune il signor Andrea Reggio della Piazza di Castel Nuovo, quale dietro l'incarico a cui fu destinato di Regio Doganiere di questa Citta, adempir volendo al dovere predetto di garantire il regio interesse per la di lui amministrazione in detto carico, sponte perciò con questo, ed ogni altro miglior modo, obbliga e solennemente sottopone a garanzia del Regio interesse e cio per la summa di franchi milla, la di lui casa situata nella sudetta Piazza di Castel Nuovo in contrada di San Girolamo, la quale d'oggi in poi resta soggetta a cauzione pubblica per qualunque deffraudo od altro danno che derivar potesse per conto di esso costituente all'interesse pubblico; il tutto sotto obbligazione generale ratificando et sic.

Presente il signor giudice Giovanni Valeri.⁹

* * *

Kapetan Anton Radimiri, pok. Kavalira Boža iz Dobrote, dobro poznat sudiji i pisaru, prijavio se 28. jula 1808. godine kao jamac Luidiju Brambili, uvjeren u njegovu poštenje. Za Brambilu koji živi u Kotoru i treba da pokrije mjesto poreznika u budvanskom okrugu, jamči iznosom od 700 franaka, odnosno svojim pravima na imovinu koju u pokrajini ima, a posebno svojom kućom u Kotoru, u predjelu *Fiumera*.

Dokument u originalu:

Addi 28. luglio 1808. Cattaro

Costituito personalmente in officio della canceleria comune il signor capitano Antonio Radimiri quondam Cavalier Nadal di Dobrota per tale all'ufficio benissimo noto, quale persuaso della probita di Luigi Brambilla, ora commorante in questa citta, con questo ed ogni altro miglior modo, si costituisce e si e costituito peggio e garante per la summa di franchi 700, dico settecento, presso li Regi Diritti per la fedele amministrazine ed esazione de

⁹ Isto, str. 9/t.

Dazi nella citta e circondario di Budua, dove fu destinato dall' accetto pubblico, obbligando all' effetto signor costituente a garanzia de Regi Diritti li di lui beni che tiene in questa provincia e specialmente di lui casa posta in questa citta nel Riparto Fiumera; il tutto sotto generale obbligazione in amplissima forma ratificando et sic.

Presente il signor giudice Giovanni Valeri.¹⁰

* * *

Tripun Zifra, pok. Frana iz Kotoru, jamči za poštenu vođenje civilne poštanske službe u Kotoru. Nju mu je povjerio upravnik civilnih pošta u Boki sa sjedištem u Dubrovniku, dana 31. avgusta 1808. godine. On se obavezuje i zalaže, u smislu osiguranja svog ureda 2400 italijanskih lira, odnosno, stavlja pod hipoteku državnom Eraru kuću u Kotoru u ulici sv. Domenika u predjelu *Fiumera*, koju je nedavno kupio i kojom državni Erar može da se obešteti u slučaju kakvog manjka.

Dokument u originalu glasi:

Addi 31. agosto 1808. Cattaro

Costituito personalmente nell' ufficio della canceleria comune il signor Triffon Ziffra quondam Francesco di questa citta, per tale all' ufficio benissimo noto, quale cautelar dovendo la di lui amministrazione nell' Ufficio Postale civile in questa citta ad egli affidato dal direttor censuale delle Poste civili d' Albania¹¹ in Ragusa, sponte , con questo ed ogn' altro miglior modo, obbliga e sottopone a garanzia del detto di lui ufficio la summa di lire italiane numero 2400, per le quali assegna in ipoteca al Regio Errario il casale in questa citta in contrada di San Domenico del Riparto Fiumera, recentemente da esso costituente acquistata e sopra del quale in ogni circostanze di difetto nell' amministrazione sudetta potra il Regio Errario indenizzarsi di qualunque difetto che derivar gli potesse per opera di esso costituente, quale pure ora per sempre assume, sopra di se e detto casale, sentenza volontaria e mandato giudiziale in forma, promettendo per se, eredi di mantenere ed osservare il presente sub obbligazione, ratificando et sic.

Presente il signor giudice Giovanni Valeri.¹²

* * *

¹⁰ Isto, str. 10.

¹¹ Naziv je po ugledu na nekadašnji mletački naziv *Albania Veneta* za Boku Kotorsku.

¹² Isto, str. 15.

Kanonik Katedrale sv. Tripuna, don Petar Terevizan, ubijeden u poštenje Andrije Andeli Radovanija pok. Petra iz Kotora prihvatio je odgovornost da jamči za njega, njegovo dobro i odano vođenje dužnosti carinika u luci Rose. Dana 10. septembra 1808. jamči iznosom od 1000 franaka, zalažući kuću u Kotoru, u području Fiumera, na broju 209, u kojoj stanuje.

Dokument u originalu:

Addi 10. settembre 1808. Cattaro

Costituito personalmente nell' ufficio della cancelleria comune.

Il Reverendissimo Canonico di questa Cattedrale don Pietro Trevisan quale persuaso della probità di Andrea Angeli Radovani quondam Pietro da Cattaro, perciò con questo ed ogn' altro miglior modo, che detto signor canonico Trevisan si costituisce e si è costituito pieggio e responsabile per la buona e fedele amministrazione del sudeto Andrea Radovani nel carico di Doganiere nel Porto Rose per la summa di franchi mille obbligando all' effetto la di lui casa dominicale esistente in queta citta, nel Ripparto Fiumera al numero 209, e cio nella piu ampla e solenne forma ratificando et sic.¹³

* * *

Smatramo da su arhivski spisi koje smo iznijeli u ovom članku zanimljivi iz više razloga. Prije svega, prikazuju vrijeme u kojem su nastali. Naime, tu je, donekle, od značaja povjerenje koje je vladalo među pojedincima i na kojemu su se često bazirali društveni odnosi. Izjava i potpis, doduše, u prisustvu zvaničnih lica, imali su težinu i obavezu izvršivosti. S druge strane, spisi vrlo jasno dokazuju da se francuska administracija nije zasnivala na povjerenju prema bilo kome, čak ni prema onima koje je sama birala i imenovala za vršenje neke funkcije. Naime, u Boki Kotorskoj je za vrijeme francuske vladavine bilo malo ljudi koji su bili odani vlastima. Čim su organizovali privremenu upravu u Boki, vlast je nametnula teške kontribucije – poreze i takse. Koliki su bili zahtjevi francuskih vlasti najbolje govori namjera, pred sami kraj vladavine, da se stanovništvu nametnu porezi čak na vrata i prozore.

Sa druge strane, u spisima se mogu naći kućevlasnici u Kotoru i Herceg-Novome, podaci o mjestu i o kućnom broju. U Kotoru je, tada, naziv gradskog područja određivao položaj kuća, kao na primjer „*nel riparto Fiumera*”, „*nel riparto Marina*”, dok je bliže određenje položaja kuće bilo kao u primjeru „*in contrata di San Gerolimo*”.

Jamstvo u novcu, odnosno, u nekretninama, radi osiguranja nečijeg poštenog službovanja, u državnoj administraciji nije, izgleda, prestalo kao

¹³ Isto, str. 15/t.

pravna kategorija odlaskom francuskih trupa iz Boke. Javlja se se i za vrijeme austrijske vladavine 1815. godine.¹⁴

Anita Mažibradić

**GUARANTY AS LEGAL PROTECTION FROM THE ABUSE OF
STATE REVENUES IN KOTOR DURING THE FRENCH RULE
-Year 1808-**

Summary

After the conclusion of the peace treaty in Tilsit on 7th July 1807, Napoleon's troops entered the Bay of Boka Kotorska on 12th August the same year. The military authorities immediately brought the decree on temporary organization of French administration in the province of Boka, in the area of Kotor, Budva and Herceg Novi. In order to realize their administrative objectives, reliable civil officers were chosen and appointed for the jobs in government bodies. French Royal Provincial Delegation in Kotor particularly careful when appointing the civil officers for financial operations. French administration needed large monetary funds for the planned drive to the East, so the French immediately after their arrival instituted different contributions, very hard for the native population. The taxes consisted of: tax per capita, land tax, toll. Administrative taxes were paid on agricultural products, in particular wine and oil. Excises were imposed on salt, a very important product, and various customs duties were also very high. For the protection of government interests, that is state revenues, the candidates for financial services had to guarantee by pecuniary means for their proper and devoted performance of the duties. As some cases they were not financially secure, certain well to do citizens would guarantee for them. The guaranty, as pecuniary obligation, was determined in accordance with the responsibility of the job, and as the security of payment houses, real property such as land or houses was mortgaged. A dozen of original archives documents in Italian, when processed, are the best illustration of the treated topic.

¹⁴ IAK, SN (Sudsko-notarski spisi), III, 39

Marija MIHALIČEK

PREZENTACIJA GALERIJE SOLIDARNOSTI U KULTURNO - TURISTIČKOJ PONUDI KOTORA

Ključne riječi: kulturni turizam, savremena umjetnost u Kotoru, **Galerija solidarnosti**, likovni fond, povremene izložbe, stalna prezentacija.

I UVOD:

UDIO SAVREMENE LIKOVNE UMJETNOSTI U KULTURNO-TURISTIČKOJ PONUDI KOTORA

Stari grad Kotor je primjer koliko su kultura i turizam neodvojive i komplementarne grane. Kotor je svojom kulturnom baštinom jedan od naših najatraktivnijih gradova i kao takav tradicionalno privlačno odredište i istaknuta turistička destinacija. *Kulturno turistička ponuda* Kotora pruža turistima i posjetiocima bezbroj mogućnosti upoznavanja kulturne prošlosti ovog drevnog grada u atraktivnom prirodnom ambijentu .

Kulturno nasljeđe je svjedočanstvo o civilizacijskim i kulturnim dosezima stvaranim u dugovijekom trajanju ovoga grada. Njihova prezentacija je najznačajniji faktor razvoja turizma.

U ovom umjetnički oblikovanom ambijentu, su sačuvani tragovi burne historijske prošlosti i kreativnosti vrhunskih majstora, zanatlija, umjetnika u kamenu, slikara. Ako taj turista, koji spada u kategoriju »klasičnog tražioca kulture, a koji je neminovno čovjek sa najvišim obrazovanjem«¹ poželi da upozna nešto od umjetničke likovne umjetnosti nedaleke prošlosti i sadašnjeg vremena, u Kotoru neće moći zadovoljiti tu potrebu.

Ako pođemo od činjenice da je kulturni turizam strateško opredjeljenje grada Kotora i da utiče na mnoge oblasti privrednog i društvenog života, razvoj kulture mora biti na mnogo većem nivou. Pogotovo ako se uzme u obzir da se »najpotpunije turističke vrijednosti ostvaruju upravo tamo gdje se spajaju razne komponente: prirodne ljepote i kulturna prošlost,

¹ Dr Radoslava Ravkin, Socijološki aspekti turističke kulture-Turističke potrebe i tipologija turista, Istarska naklada, Pula,1983, str. 67.

gdje cjelokupna kultura postaje faktorom turističke ponude ili gdje se spaja prošlost sa suvremenim kulturnim stvaralaštvom«.²

Veliki nedostatak je nepostojanje institucije koja bi se prevashodno bavila prezentacijom likovne umjetnosti novijeg doba. Kotor ne posjeduje adekvatan prostor za prihvata i prezentaciju likovnog stvaralaštva, pa nema uslova za značajnije izložbe većeg obima (studijske, retrospektive, antologijske). U ovom pogledu Kotor zaostaje za drugim gradovima na Crnogorskom primorju.³

Kotor je sredina kojoj nedostaje senzibilitet za savremenu likovnu umjetnost. Nije još prepoznao značaj kulturne i turističke ponude preko galerijske i izložbene aktivnosti. Preko ovih sadržaja na pravi način bi se valorizovala spomenička baština i afirmisao savremeni likovno- umjetnički potencijal. Mogućnosti da se kulturološki revitalizuju zapuštena zdanja stare gradske jezgre su ogromne. Zato neprepoznavanjem značaja prezentacije savremene umjetnosti, grad prekida i kulturološki kod stvaran vjekovnim naporima i gubi umjetničku identifikacionu vertikalu.

Kotor je rodni grad istaknutih likovnih umjetnika: Vaska Lipovca, Mira Glavurtića, Antona Gržetića, Antona Šojate, Andrije Maurovića i drugih. Za njega su vezani Mario Maskareli i drugi. Njihov umjetnički opus pripada, uglavnom, korpusu umjetnosti drugih nacionalnih baština. Zato bi se njihova djela morala naći i van sakralnih zbirki.⁴

Crnogorska likovna umjetnost, preko istaknutih predstavnika obezbijedila je istaknuto mjesto u Evropi i svijetu, brojnim i kvalitetim stvaracima, decenijama je poznata kao »zemlja slikara«. Uostalom i recentna umjetnička scena, preko novih naraštaja koji stasavaju na Umjetničkoj akademiji na Cetinju, bilježi izuzetan kvalitet.

Sve navedeno govori da bi Kotor, grad pod zaštitom UNESCO-a, bio prava adresa i odredište trajne zastupljenosti likovnog stvaralaštva novijeg vremena sa crnogorskih i širih prostora.

² Ibid. str.173.

³ Na organizovanju i propagiranju savremene umjetnosti ispred Kotora su Herceg Novi i Budva koji posjeduju institucije modernih galerija od ranije, a Bar i Tivat su iskoristili priliku nakon zemljotresa (koje se Kotor jednostavno odrekao), da u njihovim gradovima zažive galerije. U Baru je podignuta zgrada namijenjena galeriji, koja nosi ime »Velimira Lekovića«, zavičajnog slikara, a Tivat adaptacijom dijela kompleksa Buća-Luković dobio uz muzejski i galerijski prostor.

⁴ Ne možemo da ne istaknemo primjer susjednog Dubrovnika, gdje u turističkoj sezoni djeluje **više od pedeset privatnih galerija**, koje u ljetnim mjesecima turističkoj klijenteli nudi prodaju, zavisno od kupovne moći ili interesovanja od raspon od vrhunskih likovnih djela do unikatnih radova primijenjene umjetnosti i umjetnički oblikovanih suvenira. Dubrovnik posjeduje **Modernu galeriju** u čijem sastavu djeluje **galerija: Dulčić - Masle - Pulitika**, gdje se prezentue likovno stvaralaštvo trojice poznatih dubrovačkih slikara: Iva Dulčića (1916-1975), Antona Masla (1919-1967) i Đura Pulitike

Realnost, na žalost, daje sasvim drugačiju sliku. Kotor ne posjeduje niti jedan prostor u kojem bi bilo moguće vidjeti stalnu postavku ili savremenu izložbu većeg obima.

Gradska galerija na Trgu od kina, (koja je pod pritiskom javnosti otvorena poslije prenamjene prostora galerije Društva likovnih umjetnika Kotora na Trgu od Oružja), je skroman izložbeni prostor, i u njoj se povremeno može popratiti neka izložba recentne likovne produkcije.

I privatne galerije u Kotoru su bile kratkog daha. Galerija »Ticijan« u zgradi Pomorskog muzeja, uz usluge opremanja i uramljivanja slika, nudi prodaju radova savremenih crnogorskih slikara.

Umjetničku ponudu grada Kotora u domenu likovnih umjetnosti, pruža privatna galerija porodice Homen u starom gradu. Skupna izložba beogradske »Mediale«, izložba slika iz ciklusa »Za Njegoša« Olje Ivanjicki i crteža i slika Mira Glavurčića, smatraju se kulturnim događajima turističke sezone.

Ovo je u najkraćem ilustracija skromnog prisustva likovne umjetnosti novijeg izraza u gradu Kotoru.

Briga za očuvanje, zaštitu i prezentaciju kulturne baštine Kotora se sprovodi institucionalno preko Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, muzejskih ustanova i istorijskog arhiva, službe lokalne uprave, nevladinih organizacija, inicijativom kulturnih poslenika...

Kotor se posebno izkazao po uspješnom organizovanju tradicionalnih kulturno-turističkih programa kao što su karnevali, maskembali, Bokeška noć. Tako je izražena kreativnost, energija i duh lokalne zajednice - grupa i pojedinaca Kotora i Boke.

Projekti u domenu muzičke kulture su na zavidnom nivou, posebno festival ozbiljne muzike »Kotor-art«. Nekoliko godina daje izvanredni doprinos bogaćenju i prepoznatljivosti kulturno-umjetničkog identiteta grada u turističkoj sezoni.

Prostor starog Kotora, u najnovije vrijeme, intenzivno posljednju deceniju osvajaju brojni kafići, restorani, banke, butici.⁵ Prostor starog domini-

⁵ Za ilustraciju postojećeg stanja neujednačenosti ponude kulturnih sadržaja u odnosu na ostale, donosimo dio promotivnog teksta o **KOTORU sa oficijelnog Web-sajta za turizam Crne Gore, 2005.** "...U starom gradu u Kotoru smješten je i prvi crnogorski Fakultet za turizam i hoteljerstvo, mnogobrojne muzičke dvorane, Centar za kulturu, galerije...

U starom gradu smješten je i najveći broj trgovina i butika, te manjih radnji i prodavnica koje nude obuću i odjeću renomiranih evropskih i svjetskih dizajnera i kreatora. Osim butika i trgovina za odijevanje u starom gradu je velik broj suvenirnica, fotografskih radnji, juvelirnica, knjižara, prodavnica antikviteta, prodavnica mješovite robe, frizerskih salona za uljepšavanje, brijačnica, kafea, pizzeria, poslastičarnica...

Ukoliko se opredijelite da čitav dan provedete obilazeći stari grad nećete pogriješiti, jer se pored istraživanja i upoznavanja grada možete usput prigodno osvježiti u nekom od brojnih kotorskih kafića...

kanskog samostana, na Trgu od kina, trg ispred crkve Blažene Ozane, prizemlje kuće Makina na trgu morali bi dobiti kulturnu namjenu, ali, na žalost, profit je bio presudan. *Prazni, zapušteni lokali u Kotoru postoje u ogromnom broju. Nadamo se da će barem neki od njih u budućnosti postati izložbeni prostori likovnih umjetnika.*

Upravo ove okolnosti su me navele da se opredijelim za temu Galerije solidarnosti koja je dovoljno ilustrativna za decenijski zanemareni odnos grada Kotora prema prezentaciji novije umjetničke baštine i savremene umjetnosti.

Zbog toga smatram da bavljenje jednom značajnom likovnom donacijom Kotora, bude kroz hronološki prikaz njenog nastanka.

Koliko se grad Kotor lako odricao i već realizovanih poduhvata u domenu kulturnih i likovnih projekata, najilustrativnije pokazuje primjer galerijsko-muzejskog prostora na Trgu od oružja, gdje je trebala biti smještena Galerija solidarnosti.

II.

GALERIJA SOLIDARNOSTI

1. ISTORIJAT NASTANKA

U katastrofalnom zemljotresu koji je pogodio Crnu Goru 15. aprila 1979. na području Crne Gore uništen je i oštećen veliki broj kulturno-istorijskih spomenika. U to vrijeme započinje akcija pomoći likovnih stvaralaca. Inicijativa je pokrenuta u Zagrebu, od Ivana Generalića. Bila je podsticaj umjetnicima da doniraju svoja djela za aukcijsku prodaju, i prikupljena sredstva bila bi namijenjena obnovi postradalog područja, ili osnivanja galerije solidarnosti. Sa ovom inicijativom upoznata je CANU, na prvom sastanku Odjeljenja umjetnosti, održanog poslije zemljotresa.⁶ Tada je donesen zaključak: »U vezi sa zagrebačkom inicijativom da likovni umjetnici svojim djelima pomognu postradalom području aukcijskom prodajom ili stvaranjem Galerije solidarnosti, Odjeljenje predlaže da se osnuje galerija solidarnosti, koja bi, poslije nekoliko izložbi u nekim većim mjestima Jugoslavije, bila smješ-

Najvažnije od svega napomenuti da se stari grad Kotor nalazi na listi UNESCO svjetske kulturne baštine od 1979. Od istoimene institucije nedavno je proglašen i svjetskom kulturnom baštinom u opasnosti, tako da će njemu u narednom periodu od mnogobrojnih evropskih i svjetskih institucija kulture posvećivati veća pažnja”

⁶ Iz Zapisnika sa sjednice Odjeljenja umjetnosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, održane 9. maja 1979. kojoj su prisustvovali: Janko Đonović, Dušan Kostić, Mihailo Lalić, Đuza Radović, Vojislav Stanić, Luka Tomanović, Radonja Vešović, Čedo Vuković, Dušan Vukotić i Radovan Zogović, sjednicom je presjedavao sekretar odjeljenja Čedo Vuković, saznajemo da je “Dušan Vukotić upoznao odjeljenje sa jednom zagrebačkom inicijativom da se pomogne ili aukcijskom prodajom slika ili stvaranjem galerije solidarnosti koja bi se poklonila nekom mjestu.” str.3.

tena u Kotoru.« Odjeljenje smatra da bi se trebalo obratiti Savjetu akademija SFRJ i pojedinim stvaraocima u zemlji i inostranstvu.⁷ Veliki broj umjetnika iz Jugoslavije i inostranstva, preko strukovnih udruženja, institucija, uključio bi se u opštu akciju solidarnosti. Tako se rodila ideja i o osnivanju galerije, koja bi trajno čuvala uspomenu na ovaj humani poduhvat.

Na adresu tadašnjeg Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore i Muzeja i galerije Titograda prispjelo je preko tristo likovnih radova.

Da bi istakli širinu ove kulturne i humane akcije navest ćemo njen tok i obimnost realizacije. Inicijativa o doniranju umjetničkih djela za postradalo područje Crne Gore potekla je od naivnog umjetnika **Ivana Generalića**.

U **Kotor** je upućeno ukupno **sto tri likovna rada** kroz sljedeće cjeline:

Zbirka naivnih umjetnika Hrvatske.

Društvo naivnih likovnih umjetnika Hrvatske je organizovalo prikupljanje i primopredaju sedamdeset devet likovnih radova naivnih umjetnika Hrvatske i novčanih priloga dvojice članova DNLUH.

Donacija se sastojala od: trideset devet slika *ulja na staklu*, dvadeset jedne slike *ulja na platnu*, dvije slike *ulja na lesonitu*, dvije *grafike*, jednog *akvarela* i četrnaest *skulptura u drvetu i metalu*.⁸

Zbirka slika Cate Dujšin Ribar

Slikarka Cata Dujšin Ribar je 1980. donirala Kotoru devetnaest svojih slika.⁹

Slike su se čuvale u prostorijama Istorijaskog arhiva Kotora, i djelom bile izložene u kancelarijskim prostorima, a neke pohranjene u depou iste institucije.

Zbirka slika rumunskog slikara M. Duwala

Iz Rumunije je upućeno pet slika, poklon rumunskog slikara M. Duwala.¹⁰

⁷ Ibid, str.4.

⁸ Zapisnik načinjen dana 26.02.1980. u galeriji Društva naivnih likovnih umjetnika Hrvatske "Mirko Virius", Zagreb, Tkalčičeva br.13, u predmetu primopredaje poklona umjetničkih djela članova DNLUH gradu Kotoru, kao svoj prilog pomoći od katastrofalnog potresa dana 15.04.1979.

Primopredaja je ovjerena potpisom predsjedavajućeg Predsjedništva DNLUH-e Ivana Večenaja i predsjednika Skupštine SIZ-a za nauku i kulturu –Kotor, Ilije Maslovara, str.1-4.

⁹ Zapisnik o primopredaji umjetničkih slika Cate Dujšin-Ribar, načinjen dana 25.06.1980. u prisustvu Antona Xeiğe i dr. Miloša Miloševića.

Dvije slike su priključene predhodnim i čuvane u Istorijaskom arhivu u Kotoru, a jedna je slika, prema svjedočenju prof. Nade Radović, bila poklon autorke Konferenciji žena Kotora.

¹⁰ prema Reversu o predaji za čuvanje Istoriskom arhivu Kotor, od strane Centra za kulturu, 29.04.1985.

U maju 1980. u **Titograd (Podgoricu)** je upućeno **tristo sedamnaest** likovnih radova na adresu Republičke SIZ-a kulture

Zbirka radova umjetnika iz Slovenije

Pokloni autora okupljenih u tadašnjem Društvu Slovenačkih likovnih umjetnika su najbrojnija donacija od sto devedeset radova: dvadeset *skulptura*, dvadeset sedam *slika u tehnici ulja*, dvadeset dvije slike u tehnici akrilika, osamdeset šest *grafika*, petnaest *crteža*, dvadeset dva rada u *miješanoj tehnici*, *kolažu*, *pastelu*, *temperi*, *gvašu*, *polikoloru* i *fotografiji*.

Zbirka radova umjetnika iz Vojvodine

Likovni umjetnici, okupljeni u tadašnjem Društvu likovnih umjetnika Vojvodine, poklonili su dvadeset pet radova.

Zbirka radova umjetnika iz Srbije

Autori Udruženja likovnih i primijenjenih umjetnika Srbije poklonili su šezdeset sedam likovnih radova: trideset i jednu sliku.

Zbirka radova umjetnika iz SAD-a

Osamnaest likovnih radova u tehnici: *ulje na platnu*, *crteža*, *gvaša*, *akvareli*, *grafička tehnika* i *skulpture*.

Ovdje su zastupljeni radovi jugoslavenskih i umjetnika koji su u to vrijeme radili u Americi.

Zbirka poklona dostavljenih Modernoj galeriji Titograd

Devetnaest likovnih radova u tehnici *ulja*, *akvarela*, *crteži* i *tapiserije* je pojedinačno dostavljeno ovoj instituciji od strane autora iz Crne Gore.¹¹

Zbrinjavanje likovnog fonda Republički SIZ kulture, započinje neposredno po dospjeću radova u glavni grad Crne Gore. O sadržaju, koncepciji i funkciji buduće Galerije solidarnosti raspravljalo se u SIZ kulture.¹²

¹¹ prema popisu "Pregled umjetničkih vrijednosti koje su u vidu poklona dostavljene institucijama i udruženjima u SR Crnoj Gori za Galeriju solidarnosti"- Republička SIZ kulture – Titograd, koga su 27.maja 1980. izvršili slikari Vojo Tatar i Pero Vujisić.

¹² Mišljenje Odbora Republičke SIZ-e kulture (članovi: Zuvdija Hodžić, Dušanka Moškov, Slobodan Djurić, Jovica Martinović, Aljo Smilagić, Omer Peročević i Vojo Tatar) za izradu koncepcije Galerije solidarnosti, od septembra, 1980. »- Shvatajući i uvažavajući objektivnu situaciju u Crnoj Gori u oblasti prezentiranja likovnog bogatstva, nedostatak odgovarajućih prostornih, finansijskih, kadrovskih i sličnih uslova i mogućnosti, polazeći ne samo od društveno-političkog značaja akcije, već i od umjetničke vrijednost djela dobijenih na poklon , članovi Odbora smatraju osnivanje i djelatnost Galerije neophodnim.

- U tom smislu predlažu da se od dobijenih radova, kao onih koji će naknadno stići, formiraju dvije galerije- Likovna i Primijenjena.

- Da obije institucije, pored prezentiranja umjetničkih djela uspostave i saradnju sa umjetnicima i udruženjima iz zemlje i inostranstva, kako bi time postali značajan faktor na planu međurepubličke i međunarodne kulturne saradnje.

Republički SIZ kulture i Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore pokrenuli su i širu raspravu o neophodnosti formiranja institucije u kojoj bi se pohranila donirana umjetnička djela. U aktivnosti oko osnivanja i koncepcije buduće galerije uključeni su mnogi relevantni subjekti i institucije republičkog nivoa: Republička konferencija SSRN-Sekcija za obrazovanje, kulturu i nauku, Republički komitet za informacije, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku, Republički SIZ kulture, Republički zavod za međunarodnu, naučnu, prosvjetno-kulturnu i tehničku saradnju, ULUCG i Udruženje likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Crne Gore, Kulturno prosvjetne zajednice Crne Gore, Muzeja i galerije Titograda, opštine: Kotor, Bar, Budva, Tivat i Titograd. Iz ovoga se može zaključiti sa koliko je ozbiljnosti prihvaćena ova umjetnička donacija.

» - **Buduću Galeriju solidarnosti treba posmatrati u funkciji institucije savremenih umjetničkih dostignuća, jugoslavenskih, svjetskih razmjera,**

- **Galerija solidarnosti treba da bude i veza Crne Gore sa likovnim stvaraocima Jugoslavije i svijeta. Ona takodje treba da bude veoma značajan faktor medjurepubličke i međunarodne saradnje.**«

U vezi sa koncepcijom iznijeto je i mišljenje »da se formiraju dvije ili više specifičnih galerija o čemu bi se izjasnile sve opštine«.

Za koordinatora akcije oko osnivanja buduće Galerije solidarnosti je određena Republička Samoupravna interesna zajednica (RSIZ) kulture, koja je imenovala Odbor sa predstavnicima svih zainteresovanih društvenih struktura.

- Odbor smatra da galerije preko radova koje budu prezentovale treba da izražavaju savremena umjetnička dostignuća jugoslavenske i svjetske umjetnosti.

- Sam naziv "Galerija solidarnosti", treba shvatiti uslovno, do određivanja konačnog naziva Galerije.. U tom smislu bilo je nekoliko predloga za naziv Galerija (Galerija "14. april 1979." i sl.)

- Oko lokacije budućih galerija, Odbor imao konkretnih predloga, mada je u diskusiji članova Odbora istaknuto da bi možda bilo najcjelishodnije da Likovna galerija bude smještena u Kotoru, a Primijenjena u Baru, jer su ove opštine, pored ostalog, i izrazile najveći interes za stvaranje uslova i obezbjeđenje finansijskih i drugih pretpostavki za rad galerije. Trebalo bi takodje u obzir uzeti i Titograd, kao administrativno-politički centar Republike, koji se takodje nalazi u zoni pogodenoj zemljotresom.

- S obzirom na različite vrijednosti, kao i brojnost radova koji su dodijeljeni, Odbor smatra neophodnim da se izvrši selekcija radova koji bi bili u galerijama. Odbor smatra da bi ovaj zadatak trebalo povjeriti posebnoj komisiji, sastavljenoj od predstavnika udruženja iz svih republika i pokrajina.

- Nakon definitivnog određivanja koncepcije i statusa galerija, trebalo bi omogućiti svim udruženjima i pojedincima da izvrše zamjenu svojih radova, ukoliko to žele"

Odbor je inicirao: formiranje dvije galerije (imajući u vidu broj poklonjenih radova i polazeći od postojeće institucionalne baze kulture i specifičnosti pojedinih gradova na Crnogorskom primorju) Galerije solidarnosti likovnih umjetnosti u Kotoru i Galeriju solidarnosti primijenjenih umjetnosti u Baru. Prijedlogu su se usprotivili predstavnici opštine Bar i Budva. Grad Bar je tvrdio da je fond minimalan i ne bi omogućavao osnivanje galerije. Predstavnici opštine Budva su zamjerali što je Budva isključena kao moguća lokacija i istakli zainteresovanost za dio radova modernog ekspresionizma, za koje obezbjeđuju adekvatne prostore.

Međutim iz sačuvane dokumentacije saznajemo da se Kotor, od samog početka, najviše zalagao i bio najozbiljniji pretendent za prihvatanje ove umjetničke donacije. Citiraćemo ga, kao ilustraciju decenijskog stanja i tretmana savremene umjetnosti u Kotoru.

»1.UNESCO-VA ODLUKA O UPISU KOTORA U SPISAK SVJETSKE KULTURNE I PRIRODNE BAŠTINE.

Sve strukture ove Republike, koje su se uspješno izborile da se Kotoru i njegovom području dodijeli gore navedeni status, primile su samim tim čitav niz evidentnih obaveza. Jedna od njih je da takvom svjetskom kulturno-umjetničkom i turističkom punktu dodijeli, u što potpunijoj mogućoj mjeri, one vrhunske kulturno-umjetničke i reprezentativne vrijednosti, koje će posjetioci u takvom mjestu tražiti. Rijetka je prilika da se baš to uradi i sa savremenim jugoslavenskim slikarstvom, koje se nudi u obliku Galerije solidarnosti.

2. KULTURNO-UMJETNIČKI KONTINUITET

Mora se priznati da je ovaj kontinuitet na području Kotora nepotpun baš sa našim vremenom. Jer zaista su rijetki krajevi koji imaju toliko kontinuiranih kulturnih slojeva na jednoj relativno uskoj regiji, počevši od Ilira i Rimljana, kao što je to slučaj sa Kotorom i njegovim područjem. Ali Kotoru nešto bitno nedostaje, a to je savremena umjetnost. Pa dok su strani utjecaji i svjetski stilovi i vladavine jasno prisutni u vrhunskim primjerima i cjelinama, domaća umjetnost je loše i ne dovoljno zastupljena. Izuzeci su jedino sakralne prirode, posebno Kokolja sa kraja XVII vijeka i zbirke don N. Lukovića na Prčanju i don Gr. Ivanovića u Dobroti. Savremeno domaće slikarstvo svjetovnog karaktera potpuno je zapostavljeno. Smatramo da je naše društvo obavezno da to otkloni baš Galerijom solidarnosti.

3. ODNOS STRANOG UMJETNIČKOG INPORTA I NACIONALNOG STVARALAŠTVA

To pitanje ima bez sumnje i politički prizvuk. Nije dobro da strani posjetilac ostane pod utiskom da su tuđi kulturni elementi prevalentni. Iako je, razumije se istorijski logično da su Kotor i njegovo područje u doba ekonomske konjunktore preuzimali svjetske stilove romanike, gotike, renesanse i baroka, jer su svi ovi u svoje vrijeme bili dominantni u svim civilizovanim zemljama svijeta i predstavljali univerzalne stilove, ne možemo se pravdati da time sve prestaje. Kotor i njegovo područje treba nešto značajno da pokažu i iz perioda socijalističke Jugoslavije i to da bude reprezentativnog karaktera. Ovakvu jugoslavensku smotru domaćih slikara predstavlja Galerija solidarnosti koja ispunjava tu ozbiljnu prazninu u odnosima stranog i domaćeg stvaralaštva.

4. MONUMENTALNA LOKACIJA GALERIJE

Nije bez značaja da je Kotor poslije zemljotresa u mogućnosti da odabere idealan položaj za galeriju, a to je tvrđavski potez iznad glavne gradske kapije, koji gleda na glavni Trg od oružja i gdje će se restourirati ranije postojeći monumentalni balkon.

Svi posjetioci koji budu obilazili Kotor, zaželjeće da prilikom šetnje bedemima, u tako monumentalnom ambijentu, posjete dvorane Galerije solidarnosti.

Iz svih navedenih razloga smatramo da Galeriju solidarnosti treba dodijeliti Kotoru.«¹³

Kotor i njegovo područje sa velikim brojem spomenika i kulturnih institucija, sa godišnjom posjetom od oko 500 000 turista, predstavlja idealnu lokaciju za predviđenu galeriju.

U Kotoru je već završen idejni projekat buduće Galerije solidarnosti, sa lokacijom u Kneževoj palati na Trgu od oružja u Starom gradu. U izradi je glavni projekat sanacije ove zgrade, ukupne korisne površine 700m², zašto su dodijeljena sredstva u visini 3 600 000 dinara. Kotor trenutno raspolaže sa četiri istoričara umjetnosti. Istovremeno je obezbijeden prostor za deponovanje već prispjelih eksponata, kao i onih koji će pristizati.

U Kotoru se, tokom 1980. aktualizirala ideja o osnivanju Muzeja grada Kotora koju je još 1955. inicirao Narodni odbor. To bi bio zavičajni muzej, na nivou cijele opštine, a objedinjavao bi gradski lapidarij, istorijsko i etnografsko odjeljenje.

U međuvremenu se pristupilo sanaciji i revitalizaciji MUZEJSKO GALERIJSKOG PROSTORA.¹⁴ Ali je odlukom da cjelokupni donirani likovni fond pripadne Kotoru, interes za ovu vrijednu donaciju potisnut u drugi plan.

U Kotoru su intenzivirane aktivnosti oko nove ideje o osnivanju **Muzeja socijalističke revolucije**, koji je dobio prioritet.¹⁵

¹³ Tekst ponovovljenog zahtjev za dodjeljivanje Galerije solidarnosti gradu Kotoru, koje je uputio predsjednik SOKotor Antun Moškov, 14. septembra 1981. Prvi zahtjev je bio upućen sredinom 1979.

¹⁴ Pobjeda, od 20. marta 1982. u prilogu s naslovom "GALERIJA SOLIDARNOSTI, PRIMJER ZAJEDNIŠTVA" donosi vijest: "U jednoj od starih i lijepih gradjevina Kotora, Kneževoj palati na Trgu od oružja, u starom dijelu grada, uskoro treba da se nadje značajan fond slika, grafika, tapiserija, keramike, svega onoga što je u Crnu Goru stiglo poslije zemljotresa u akciji solidarnosti koju su pokrenuli i u koju su se uključili likovni umjetnici Jugoslavije. Galerija solidarnosti, kako će se zvati ova nova institucija, tako će svojim imenom podsjećati na solidarnost, brigu, spremnost da se pomogne – ono što je crnogorski narod u teškim trenucima poslije zemljotresa osjećao na svakom koraku.«

¹⁵ Urađen je elaborat o društvenoj opravdanosti Muzeja socijalističke revolucije, decembra 1983. «*Idejna istorijsko-muzeološka koncepcija stalne postavke Muzeja socijalističke revolucije*» uradjena je u martu 1985. od strane dr Dušana Otaševića, tadašnjeg direktora istoimene muzejske ustanove u Sarajevu. »*Koncept prostornog i likovno-grafičkog izgleda muzeja revolucije Boke Kotorske – Kotor*».

U toku su radovi na zgradi Muzeja socijalističke revolucije. Obavljen je značajan dio posla na prikupljanju muzejske građe i utvrđeni su svi potrebni elementi za izradu tematsko-ekspozicionog plana. Ti poslovi su ugovoreni i biće na vrijeme završeni.¹⁶

U istoj zgradi određen je i prostor za Galeriju solidarnosti, s tim što je Muzeju dodijeljeno oko 440, a Galeriji oko 640m². Prispjele slike su evidentirane i sređene po tehnicima izrade, pa će se ubrzo ugovarati i izrada postavke galerije.«

Zašto se odustalo od uređenja muzejskog i galerijskog prostora Kneževe palate, zašto je izvršena prenamjena prostora, konačno zašto je još danas najatraktivniji prostor Kotora zatvoren i prazan, nemamo odgovor.

Ovaj svojevrsni kulturni galimatijas u Kotoru »razriješava« se kompromisom **1992. osnivanjem nove kulturne institucije OJU »Muzeji«-Kotor**, Nova institucija objedinjava tri radne jedinice Muzej grada Perasta, Galeriju solidarnosti i Istorijski muzej.

U to vrijeme ni jedan od ova tri segmenta ne posjeduju prostor: Muzej grada Perasta, zbog sanacije, zatvoren još 1985, otvoren je nakon trinaest godina, gdje je prenesen i fond Galetrije solidarnosti. U međuvremenu, najznačajniji dio budućeg Istorijskog muzeja-Lapidarij, privremeno će biti udomljen u crkvi Sv.Mihaila u Kotoru, a pitanje stalne prezentacije fonda Galerije solidarnosti do danas nije riješeno.

Poslije osnivanja OJU »Muzeji«, 1992. izvršen je popis i broja i stanja likovnih djela. Ustanovljeno je da veliki broj poklonjenih radova nedostaje i da je postojeći fond pretrpio oštećenja.¹⁷

U međuvremenu je, u dva navrata, depo u prizemlju zgrade bio poplavljen i slike oštećene. Zato je fond izmješten na treći sprat iste zgrade (danas su to prostorije radio-Kotora).

Pokušaji da se iznađe prostor za stalnu postavku ostali su uzaludni.

Ova donacija je bila prezentirana kulturnoj i široj javnosti Kotora i Crne Gore. Izložbe su bile postavljene u galeriji Centra za kulturu u Kotoru, u galeriji Buća-Luković u Tivtu, Modernoj galeriji u Budvi, Dvorcu Petrovića u Baru, izložbenom prostoru hotela »Jezera« na Žabljaku, Zavičajnom muzeju u Pljevljima i galerijskom prostoru Muzeja grada Perasta. (Vidi prilog: Hronološki popis izložbi iz fonda Galerije solidarnosti sa kataloškim pregledom, u organizaciji OJU »Muzeji«-Kotor)

¹⁶ Iz materijala »Stanje i problemi u institucijama nauke i kulturi u opštini, sa posebnim osvrtom na njihovu organizaciju« koje je uradila stručna služba SIZ-a društvenih djelatnosti, u novembru 1987:«

¹⁷ Popis umjetničkih radova uz Zapisnik o primopredaji umjetničkih djela između Sekretarijata za opštu upravu i društvene djelatnosti SO Kotor i OJU »Muzeji« od 16.06.1992.

2. LIKOVNI FOND GALERIJE SOLIDARNOSTI I MOGUĆNOSTI PREZENTACIJE

Danas, skoro tri decenije poslije formiranja likovnog fonda Galerije solidarnosti, legati i donacije, nijesu adekvatno zbrinuti i prezentirani.

Istorijske i političke okolnosti sadašnjeg vremena učinile su da ona ima internacionalni karakter.

Likovna djela fonda Galerije solidarnosti mogu se sagledati sveobuhvatno kao cjelina umjetničke vrijednosti.

Namjera ovog rada je da ukaže na umjetničku zbirku, koja predstavlja *kulturno dobro* i kao takva kategorija zahtijeva adekvatan tretman u smislu zaštite i valorizacije.

Treba istaći umjetnički potencijal ovog fonda i uvrstiti ga u kulturno-turističku ponudu Kotora.

Adaptacija izložbenog prostora za Galeriju solidarnosti ne bi iziskivala velika finansijska ulaganja. Prodajom ulaznica JU "Muzeji" ostvarila bi se dobit, što je danas jedan od imperativa svake kulturne institucije.

3. PRILOG: HRONOLOŠKI POPIS IZLOŽBI OD 1992.- 2007. FONDA GALERIJE SOLIDARNOSTI U ORGANIZACIJI JU »MUZEJI«- KOTOR.

1992. god.

«PEJZAŽI IZ GALERIJE SOLIDARNOSTI»

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Galerija Centara za kulturu, Kotor

Galerija Buća-Luković, Tivat

Dvadeset šest radova, u raznim slikarskim tehnikama, su poklonili dvadeset troje umjetnika.

ODALINA BAKOLIĆ-VLAJNIĆ, *Predio*, 1977, monotipija, 30x19 cm.

CATA DUJŠIN-RIBAR, *Orahovac*, 1974, ulje na lesonitu, 50x40 cm.

AMALIJA DJAKONOVIĆ, *Predeo*, 1976, ulje na platnu, 90x73 cm.

DRAGAN GAŽI, *Jesen*, 1978, ulje na staklu, 30x30 cm.

JELENA JOVANOVIĆ, *Pogled na Kotor u proljeće*, ulje na lesonitu, 38x50 cm.

MILAN KERAC, *Oranica u jesen*, 1978, ulje na platnu, 100x100 cm.

LEON KOPORC, *Oblaci*, 1975, ulje na platnu, 55x41 cm.

IVAN KOS, *Pristan*, 1965, linorez, 31x32 cm.

SVETOLIK LUKIĆ, *Istorijski spomenik*, 1978, akvarel, 46x35 cm.

MIRJANA NARANDŽIĆ, *Iz okoline Novog Sada*, ulje na platnu, 60x48 cm.

NIKOLAJ OMERSA, *Pogled na more*, 1975, ulje na platnu, 60x46 cm.

SPOMENKA PAVLOVIĆ, *Stari Bar*, 1972, ulje na platnu, 73x60 cm.

- BELA PEHAN, *Kukuruzovine*, 1974, tempera, 42x69 cm.
 MIODRAG PETROVIĆ, *Kamenari*, 1976, pastel, 42x32 cm
 Dobrota, 1976, pastel, 43x33 cm.
 M RADOJČIĆ, *Šumadija*, 1978, akvarel, 45x32 cm.
 SAVO RADULOVIĆ, *Kotorski zaliv*, ulje na platnu, 94x77 cm.
 EUGEN SAJOVIĆ, *Pristan*, 1977, ulje na platnu, 82x62 cm.
 DESANKA STANIĆ, *Cer u daljini*, 1977, ulje na platnu, 100x75 cm.
 MILAN ŠVASTEC, *Zima*, 1978. akvarel, 41x31 cm.
 HELENA ŠIPEK-VAJAGIĆ, *Klisura*, 1969, akvarel, 56x43 cm.
 ŽIVOJIN VLAJNIĆ, *Pejzaž*, 1975, ulje na platnu, 60x39 cm.
 BRANISLAV VULEKOVIĆ, *Polja*, 1975, ulje na platnu, 65x75 cm.
 LOJZE ZAVOLOVŠEK, *Kapelska veduta*, 1979, ulje na platnu, 70x10 cm.

1995. god.

»IZLOŽBA GRAFIKA IZ GALERIJE SOLIDARNOSTI«

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Dvorac kralja Nikole – Bar (Izložba je organizovana u sastavu kulturne manifestacije »Barski ljetopis« u Baru)

Trideset tri grafike dvadeset tri umjetnika:

- IVE ŠUBIC, *Johana*, 1970, linorez, 57x45 cm.
 Kurir, 1976, linorez, 58x40 cm.
 KAREL ZELENKO, *Metro*, 1970, bakropis i akvatinta, 70x52 cm.
 Slikar, 1972, bakropis, 70x52 cm.
 Prodavačica srećaka, bakropis, 50x72 cm.
 MARJAN POGAČNIK, *Podne*, 1979, reljefni bakropis u boji, 61x50 cm.
 U rascvjetavanju, 1979, reljefni bakropis u boji, 61x50 cm.
 VLADIMIR MAKUC, *Žena koja leži*, 1972, duboka i reljefna štampa u boji, 70x50 cm.
 Močerad, 1970, duboka i reljefna štampa u boji, 70x20 cm.
 TINCA STEGOVEC, *Ulaz*, bojene reljefni bakropis i akvatinta, 30x49 cm.
 Na raskršću, 1979, bojene reljefni bakropis i akvatinta, 49x40 cm.
 ADRIANA MARAŽ, *Tronogi*, 1979, bakropis, 57x75 cm.
 Krompir, 1974, bakropis, 57x75 cm.
 Parcele, 1978, bakropis, 57x75 cm.
 BOGDAN BORČIĆ, *Obala XVI*, bojena akvatinta, 53x50 cm.
 JOŽE CIUHA, *Ikona VII*, 1978, bojene sitotisak, 81x74 cm.
 Ikona XVIII, 1978, bojene sitotisak, 71x62 cm.
 ZDENKA GOLOB, *Grupa osmorica*, 1978, bojene bakropis, 50x64 cm.

- JOŽE SPACAL, *Žitno polje*, 1979, bakropis i akvatinta, 60x50 cm.
KAREL PLEMENITAŠ, *Krug*, 1979, bakropis i akvatinta
RISTO ANTUNOVIĆ, *Dogadjaj pod južnim nebom*, bakropis i akvatinta,
50x65 cm.
BRANKO SUHY, *Nazdravlje I*, 1977, bakropis i akvatinta, 65x50 cm.
ISAK ASLANI, *Odmor*, 1975, akvatinta, 30x26 cm.
MILAN MARTINOVIĆ, *Tegoba*, 1978, akvatinta, 23x28 cm.
SLOBODAN MIHAJLOVIĆ, *Santa Maria Formosa*,
MINA MINIĆ, *Tragovi jedne duše*, 1977, akvatinta
MARKO KRSMANOVIĆ, *Bez naslova*, 1973, serigrafija, 70x50 cm.
RADULE BOŠKOVIĆ, *Predah*, 1978, litografija, 52x68 cm.
OLIVIA CERNA, *Kukuruz*, 1977, suha igla, 35x45 cm.
VESNA BORČIĆ, *Tuga i radost šume*, litografija, 50x68 cm.
TADEUŠ LAPINSKI, *Illuminacija*, litografija, 57x77 cm.
WILLEM DE KOONING, *Duga*, serigrafija, 70x50 cm.

1996. god.

»IZLOŽBA SLIKA, 1970-1979. izbor iz zbirke Galerije solidarnosti «

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Galerija Centra za kulturu- Kotor

Dvadeset četiri rada u tehnici ulja i akrilika, koja reflektuju umjetnička strujanja osme decenije XX v. Na izložbi su bili zastupljeni umjetnici:

- JANEZ ŠIBILA, *Jan Oetjen*, 1972, ulje na platnu, 100x50 cm.
SLAVKO KARAS, *Staro mesto*, 1971, tempera, 100x73 cm.
TITKO ČAČE, *Adela kraj prozora*, 1970, ulje na platnu, 65x45 cm.
MILETA ANDREJEVIĆ, *Tri ljudska doba*, 1975, ulje na platnu, 67x52 cm.
LUKA LAGATOR, *Post festum*, ulje na platnu, 70x60 cm.
MIRJANA ŠIPOŠ, *Dve glave*, 1979, ulje na platnu, 65x50 cm.
KEMAL RAMUJKIĆ, *Ženska*, 1971, ulje na platnu, 48x82 cm.
RADISLAV TRKULJA, *Golden Head*, ulje na platnu, 57x47 cm.
MIĆA STOILJKOVIĆ, *Zemljak*, 1978, ulje na platnu, 50x57 cm.
FRANC PERŠIN, *Prelomi*, 1978, akril na platnu, 80x100 cm.
ANKICA OPREŠNIK, *Letnja svečanost*, 1974, ulje na platnu, 80x100 cm.
BOŽIDAR GRABNAR, *Seoska idila*, 1974, akril na platnu, 70x90 cm.
ZORAN PETROVIĆ, *Pletilica*, 1976, ulje na lesonitu, 122x91 cm.
KERAC MILAN, *Oranica u jesen*, ulje na platnu, 100x100 cm.
RUDI GORJUP, *Talasanje*, 1978, ulje na platnu, 100x80 cm.
MARIO PETRIČ, *Ponornica*, 1977, ulje na platnu, 71x65 cm.
GABOR SILAĐI, *Kovitlac*, 1976, ulje na lesonitu, 65x100 cm.
MIHA DELLA VALLE, *Rosa*, 1978, akril na platnu, 120x100 cm.
IVAN VARL, *Delovanje*, 1979, ulje na platnu, 74x67 cm.

- JOZEF AČ, *Elektricitet*, ulje na platnu, 40x50 cm.
 JANEZ STARMAN, *Soliteri*, 1979, ulje na platnu, 60x70 cm.
 MILETA VITOROVIĆ, *M-N-73*, 1977, ulje na platnu, 80x54 cm.
 GUSTAV GNAMUŠ, *Crveno*, 1974, akril na platnu, 90x80 cm.
 TOMAŽ.GORJUP, *Crni*, ulje na platnu, 100x90 cm.

1997.god.

» SLIKE IZ GALERIJE SOLIDARNOSTI «

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Galerija Centra za kulturu, Kotor

Galerija Buća-Luković, Tivat

Postavkom je obuhvaćeno trideset radova u raznim slikarskim tehnikama, i različitog stilskog opredjeljenja.

- LEPOSLAVA PAVLOVIĆ, *Studija portreta u Ulcinju*, 1951,
 krejon na kartonu, 40x37
 CATA DUJŠIN – RIBAR, *Autoportret*, 1966, ulje na lesonitu, 39x31 cm.
Mrtva priroda, 1973, ulje na platnu, 63x95 cm.
 SPOMENKA PAVLOVIĆ, *Stari Bar*, 1972, ulje na platnu, 36x60 cm.
 CITA POTOKAR, *Kompozicija*, 1979, ulje na platnu, 55x46 cm.
 ANASTASIJA KRALJIĆ, *Mrtva priroda*, 1978, ulje na platnu, 62x50 cm.
 VLADANKA BAŠIĆ, *Vršidba*, 1978, ulje na platnu, 60x49 cm.
 DARINKA PAVLOVIĆ -LOREČAK, *Kroz prozor*, 1977, ulje na platnu,
 53x78 cm.
 MIRJANA NIKOLIĆ-PEĆINAR, *Proljeće*, 1975, ulje na platnu, 64x70 cm.
 MILENA NIČEVA, *Brka*, 1976, pastel, 60x85 cm.
 OLGA NIKOLIĆ, *Veče I*, 1975, ulje na lesonitu, 43x58 cm.
 VJERA DAMJANOVIĆ, *Fazan*, 1974, ulje na platnu, 50x40 cm.
 EVGENIA DEMNIJEVSKA, *Drvo*, 1978, tuš na papiru, 63x42 cm.
 LJUBICA RADOVIĆ, *Dunje*, 1976, ulje na platnu, 40x35 cm.
 MARJANCA KRAJGER, *Asocijacija 25*, 1975. ulje na platnu, 73x55 cm.
 DANICA RAKIDŽIĆ - BASTA, *Kuće na vodi*, 1979, tempera na papiru,
 30x40 cm.
 MAŠA ŽIVKOVA, *Vrt*, 1976, ulje na platnu, 50x36 cm.
 NEVENKA PEROVIĆ, *Jesenji akordi*, 1978, ulje na platnu, 92x72 cm.
 JELKA ČANČAR -VULIČEVIĆ, *Nekada na Gurdiću*, svileni mozaik
 SNJEŽANA BOŽIĆ, *Jesenji pejzaž*, 1979, ulje na staklu, 35x35 cm.
 TEREZA DOLENC, *Svinjari*, 1979, ulje na staklu, 43x35 cm.
 MIRA FRANJEŠEVIĆ, *Berba maslina*, 1978, ulje na staklu, 35x50
 ANA FISTANIĆ, *Zavičaj iz djetinjstva*, 1979, ulje na platnu, 54x50 cm.

NEVENKA REHOROVIĆ, *Zamakanje konoplje*, 1979, ulje na staklu, 47x45 cm.

RUŽICA ŠOLAJA, *Ribič*, 1978, ulje na staklu, 32x42 cm.

ANA VOLARIĆ, *Makovi*, ulje na lesonitu, 42x44 cm.

MARIJA – RADOŠ HEGEDUŠIĆ, *Poljsko cvijeće*, 1979, ulje na staklu, 40x35 cm.

»NAIVCI KOTORU«

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Galerija Centra za kulturu- Kotor

Postavkom je bilo obuhvaćeno četrdeset pet likovnih radova, slika i skulptura naivnih umjetnika.

Slike:

IVAN BELČIĆ, *Razgovor na klupi*, 1978, ulje na staklu, 28x20 cm.

SNJEŽANA BOŽIĆ, *Jesenji pejzaž*, 1979, ulje na staklu, 30x35 cm.

TEREZA DOLENEC, *Svinjari*, 1979, ulje na staklo, 45x35 cm.

FRANJO DUGINA, *San siromaha*, 1978, ulje na staklo, 70x70 cm.

MARTIN DJUKIN, *Pijaca*, 1979, ulje na staklu, 40x30 cm.

ANTUN FOSIĆ, *Cvijeće u žitu*, 1979, 40x50 cm.

MIRA FRANJEŠEVIĆ, *Berba maslina*, 1978, ulje na staklu, 35x50 cm.

DRAGAN GAŽI, *Jesen*, 1978, ulje na staklu, 30x30 cm.

MIJO GRADEČAK, *Pralje*, 1975, ulje na staklu, 40x55 cm.

STJEPAN IVANEC, *Zima*, 1979, ulje na staklu, 30x30 cm.

DJURO JAKOVIĆ, *Koritar*, 1979, ulje na staklu, 30x35cm..

IVAN LOVREKOVIĆ, *Mrtva priroda*, 1979, ulje na staklu, 25x30 cm.

DRAGO MIKEC, *Napajanje konja*, 1979, ulje na staklo, 40x40 cm.

IVAN POPEC, *Zimski pejzaž*, 1979, ulje na staklu, 30x40 cm.

MARIJA RADOŠ-HEGEDUŠIĆ, *Poljsko cvijeće*, 1979, ulje na staklu, 40x35 cm.

IVAN SABOLIĆ, *Štef i bajs*, 1978, ulje na staklu, 40x35 cm.

SAVA STOJKOV, *Krunjenje kukuruza*, 1977, ulje na staklu, 70x60 cm.

STJEPAN STOLNIK, *Dvorište*, 1979, ulje na staklu, 50x37 cm.

RUŽICA ŠOLAJA, *Ribič*, 1978, ulje na staklu, 32x42 cm.

PERO TOPLJAK, *Pjevac i kukuruz*, 1979, ulje na staklu, 34x34 cm.

KAREL UMEK, *Stari most*, 1977, ulje na staklu, 47x65 cm.

MLADEN VEČENAJ, *V šumi*, 1979, ulje na staklu, 40x45 cm.

STJEPAN VEČENAJ, *Svati*, 1978, ulje na staklu, 30x32 cm.

ANTUN BAHUNEK, *Pejzaž s paunima*, 1979, ulje na platnu, 61x50 cm.

BORIS BAHUNEK, *Udvaranje*, 1979, ulje na platnu, 46x60 cm.

BRANKO BAHUNEK, *Dubrovnik*, 1978, ulje na platnu, 46x32 cm.

DUŠAN JEVIĆ, *Sedeljka kraj vatre*, 1979, ulje na platnu, 35x45 cm.

- SLOBODAN KESIĆ, *Povratak iz vinograda*, 1979, ulje na platnu, 50x70 cm.
- TOMISLAV PETRANOVIĆ, *Ptičje brdo*, 1979, ulje na platnu, 38x46 cm.
- JOSIP PINTERIĆ, *Lipanjki dan*, 1979, ulje na platnu, 55x45 cm.
- IVICA PROPADALO, *Vještak na žici*, 1979, ulje na platnu, 55x45 cm.
- ZORA ZAVRNIK, *Fantazija*, 1977, ulje na platnu, 63x45 cm.
- MIJO ŠIŠA - KONAVLJANIN, *Na putu*, 1978, ulje na platnu, 34x24 cm.
- MILOVAN ŠVASTEC, *Zima*, akvarel, 1978, 41x29 cm.
- MATIJA SKURJENI, *Kelnska katedrala*, litografija

Skulpture:

- JOSIP BIČANIĆ, *Kupačica*, 1978, orah, vis. 37 cm.
- MIRKO BORŠČAK, *Gablec*, 1977, trešnja, vis. 30 cm.
- DRAGO DUGINA, *Idem u klet*, 1978, drvo, vis. 39 cm.
- FRANJO KOVAČIĆ, *Mlada snaja*, 1979, mahagonij, vis. 30 cm.
- ĐORĐE KREČA, *Djevojka s druge planete*, 1978, vis. 66,5 cm.
- FRANCISKA PETELINŠEK, *Tri figurice*, bojeno drvo (vrba)
- KATA VIZVARI, *Žena s knjigom*, 1979, pečena glina, vis. 24 cm.
- JOŽE VOLARIĆ, *Ona*, 1978, električno zavaren čelik, vis. 31.
- MIROSLAV ZUPANČIĆ, *Majka i dijete*, 1978, drvo, vis. 30 cm.
- DRAGICA BELKOVIĆ, *Podravka*, 1979, kruška, vis. 37 cm.

1998. god.

»ZAPISI O ŽENI« Izložba slika, crteža, grafika i skulptura

Autorka izložbe: Marija Mihaliček
Galerija Centra za kulturu- Kotor

Crteži i grafike :

- IVAN KOS, *Mlada dama*, 1937, tuš, 58x41 cm.
- D. MANOVIĆ, *Bez naslova*, 1978, tuš, 74x52 cm.
- IVE ŠUBIĆ, *Johana*, 1970, linorez, 57x45 cm.
- MIHA MALEŠ, *Žalost*, 1977, serigrafija, 41x54 cm.
Uspomena, 1977, serigrafija, 41x54 cm.
Okupacija, 1977, serigrafija, 42x28 cm.
Naše devojke, 1977, serigrafija, 41x53 cm.
- VLADIMIR MAKUC, *Žena koja leži II*, duboka i reljefna bojena št.
70x50 cm.
- GABRIJEL KOLBIČ, *Vinjeta*, 1978, serigrafija, 29x42 cm.
Vinjeta, 1978, serigrafija, 29x42 cm.
- BERKO BERČIĆ, *Safilo*, 1977, serigrafija, 50x70 cm.
Este Lauder, 1977, serigrafija, 50x70 cm.
- LUCIJAN BRATUŠ, *Figura I*, 1979, serigrafija, 50x70 cm.
Figura II, 1979, serigrafija, 50x70 cm.
Figura III, 1979, serigrafija, 50x70 cm.

Skulpture:

- ANTE GRŽETIĆ, *Torzo*, 1968, orah, vis. 60 cm.
MILAN LUKIĆ, *Crnpurasta madona*, drvo, vis. 37 cm.
VIDA JOCIĆ, *Maska*, gips, vis. 22 cm.
OSKAR BERBELJA, *Kupačica*, 1978, bronza, vis. 40 cm.
SONJA TAVČAR TAVČAR-SKABERNE, *Dugokosa*, 1973, pečena glina,
vis. 38 cm
GABRIJEL KOLBIČ, *Materinstvo*, reljef – terakota, 23x24 cm.
JANKO DOLENC, *Uspomena na tragediju II*, 1977, drvo, vis. 78 cm.

Slike:

- JANEZ KOVAČIĆ, *Žena*, 1978, ulje na platnu, 79x100 cm.
KEMAL RAMUJKIĆ, *Ženska*, 1971, ulje na platnu, 48x82 cm.
JANKO DOLENC, *Uspomena na tragediju*, 1976, pastel, 50x56 cm.
MIRJANA ŠIPOŠ, *Dve glave*, 1979, ulje na platnu, 65x50 cm.
CATA DUJŠIN- RIBAR, *Autoportret*, ulje na platnu, 39x31 cm.
Udovica, 1965, ulje na lesonitu, 49x40 cm.
TITKO ČAĆE, *Adela kraj prozora*, 1970, ulje na platnu, 65x45 cm.
JOŽE TRPIN, *Crveni cvijet*, 1978, ulje na lesonitu, 65x61 cm.

2001 - 2002. god.

»KAMENU BOKE KOTORSKE«

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Muzej grada Perasta – Perast

Izložbeni prostor hotela "Ježera" na Žabljaku (u sklopu turističko-kulturne manifestacije "Vrela zima u brdima")

Moderna galerija – Budva

Izložba slika posvećena slikarstvu i poeziji Cate Dujšin-Ribar.

Katalog izloženih radova :

- Nad Kotorom*, 1956, ulje na platnu
Pogled s Lovćena, 1956, ulje na platnu
Izgorjele palače, 1959, ulje na platnu
Iz boke Kotorske, 1965, ulje na kartonu
Budva u oluji, 1965, ulje na platnu
Dva otočića, 1973, ulje na platnu
Ribarske kućice, 1973, ulje na lesonitu
Kanjon Tare, 1974, ulje na platnu
Orahovac, 1974, ulje na platnu
Lovćen, 1976, kombinovana tehnika na platnu
Masline, 1978, akril na platnu

Kanjon Morače, 1979, kombinovana tehnika na kartonu
Ljuta, 1979, kombinovana tehnika na lesonitu
Tri avlije, 1980, ulje na lesonitu
Autoportret, 1966, ulje na lesonitu

2003. god.

“SLOVENAČKA GRAFIKA”

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Moderna galerija - Budva

Postavkom su obuhvaćena dvadeset tri grafička rada: akvatinte, bakroreza,

- JANEZ BERNIK, *Ljubim modro*, 1977, bojena serigrafija, 80x71 cm.
Vidim crveno, 1977, bojena serigrafija, 80x71 cm.
Mislim rumeno, 1977, bojena serigrafija, 80x71 cm.
- BOGDAN BORČIČ, *Obala XVI*, 1976, bojena akvatinta, 53x50 cm.
- ZDENKA GOLOB, *Skupina osmih*, 1978, bojeni bakropis, 64x50 cm.
- KAREL ZELENKO, *Metro*, 1970, bakropis, 74x52 cm.
Slikar, 1972, bakropis, 72x52 cm.
Prodavačica srečki, 1975, bakropis, 50x65 cm.
- ANDREJ JAMEC, *Crni kvadrat*, 1976, bojena serigrafija, 96x69 cm.
- VLADIMIR MAKUC, *Močerad*, 1970, duboka i reljefna št.u boji, 76x55 cm.
Žena koja leži, 1972, duboka i relj. št.u boji, 89x64 cm.
- ADRIJANA MARAŽ, *Tronogi*, 1979, bakropis, 57x75 cm.
Krompir, 1979, bakropis, 57x75 cm.
Parcele, 1979, bakropis, 57x75 cm.
- KAREL PLEMENITAŠ, *Krug X*, 1979, bakropis i akvatinta, 65x50 cm.
- MARIJAN POGAČNIK, *Podne*, 1979, reljefni bakropis u boji, 74x52 cm.
U rascvjetavanju, 1979, relj. bak. u boji, 74x52 cm.
- JOŽE SPACAL, *Prostor*, 1979, akvatinta, 76x 64 cm.
- TINCA STEGOVEC, *Na raskršću*, 1979, bojeni bakropis i akvatinta, 52x74 cm.
Ulaz, 1979, bojeni bakropis i akvatinta, 53x57 cm.
- JOŽE CIUHA, *Ikona VII*, bojeni sitotisak, 67x87 cm.
Ikona VIII, bojeni sitotisak, 70x78 cm.

2006. god.

“TAPISERIJA IZ FONDA GALERIJE SOLIDARNOSTI”

Autorka izložbe: Aleksandra Simeunović

Zavičajni muzej Pljevlja

Galerijski prostor Muzeja grada Perasta

TINDA BULATOVIĆ, *Majka Jugovića*, vuna na juti, 140x86 cm

DRAGICA PILETIĆ, *Simonida*, konoplja, 110x300 cm.

ZAGORKA STOJANOVIĆ, *Svemirsko oko*, 1977, tehn. čvorovi,
136x176 cm.

NADEŽDA NOVIČIĆ, *Prostorni oblici I*, tehn. konop, 128x250 cm.

Prostorni oblici II, tehn. konop, 128x250 cm.

LJUBICA POPOVIĆ, *Njiva*, sintetika, 130x80 cm.

VESNA MILUNOVIĆ, *Predeo*, 1978, tehn. klečana, 150x50 cm.

2007. god.

“IZLOŽBA SLIKA- izbor iz fonda Galerije solidarnosti“ (povodom otvaranja aneksa Muzeja grada Perasta)

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Galerijski prostor Muzeja grada Perasta

MILAN KERAC, *Oranica u jesen*, ulje na platnu, 100x100 cm.

ZORAN PETROVIĆ, *Pletilica*, 1976, ulje na lesonitu, 122x91 cm.

FRANCE PERŠIN, *Prelomi*, 1978, akrilik na platnu, 80x100 cm.

VILJEM JAKOPIN, *Metamorfoza*, 1977, akrilik na platnu, 140x110 cm.

VELJKO TOMAN, *Vjetar*, 1979, akrilik na platnu, 70x70 cm.

BONI ČEH, *Diptih*, 1979, akrilik na platnu, 70x200 cm.

ZORAN HOČEVAR, *Rast*, 1979, polikolor na platnu, 100x120 cm.

GUSTAV GNAMUŠ, *Crveno*, 1974, 90x80 cm.

TOMAŽ GORJUP, *Crni*, 1979, ulje na platnu, 100x90 cm.

“SLIKE NA STAKLU - izbor iz zbirke naivne umjetnosti”

Autorka izložbe: Marija Mihaliček

Galerijski prostor Muzeja grada Perasta

SAVA STOJKOV, *Krunjenje kukuruza*, 1977, ulje na staklu, 70x60 cm.

IVAN SABOLIĆ, *Štef i bajs*, 1978, ulje na staklu, 60x50 cm.

STJEPAN VEČENAJ, *Svati*, 1978, ulje na staklu, 30x32 cm.

MLADEN VEČENAJ, *U šumi*, 1979, ulje na staklu, 40x45 cm.

IVAN BELČIĆ, *Razgovor na klupi*, 1978, ulje na staklu, 28x20 cm.

MARIJA RADOŠ-HEGEDUŠIĆ, *Poljsko cvijeće*, 1978, ulje na staklu,
40x35 cm.

FRANJO DUGINA, *San siromaha*, 1978, ulje na staklu, 70x70 cm.

- STJEPAN STOLNIK, *Dvorište*, 1979, ulje na staklu, 50x37 cm.
 RUŽICA ŠOLAJA, *Ribič*, 1978, ulje na staklu, 32x42 cm.
 TEREZA DOLENEC, *Svinjari*, 1979, ulje na staklu, 45x35 cm.
 IVAN POPEC, *Zimski pejzaž*, 1979, ulje na staklu, 30x40 cm.
 DJURO JAKOVIĆ, *Koritar*, 1979, ulje na staklu, 30x35 cm.
 MARTIN DJUKIN, *Pijaca*, 1979, ulje na staklu, 40x30 cm.
 ANTUN FOSIĆ, *Cvijeće u žitu*, 1979, ulje na staklu, 40x50 cm.
 DRAGAN GAŽI, *Jesen*, 1978, ulje na staklu, 30x30 cm.
 DRAGO MIKEC, *Napajanje konja*, 1979, ulje na staklu, 40x40 cm.
 KAREL UMEK, *Stari most*, 1977, ulje na staklu, 47x65 cm.
 PERO TOPLJAK, *Pjevac i kukuruz*, 1979, ulje na staklu, 34x34 cm.
 SNJEŽANA BOŽIĆ, *Jesenji pejzaž*, 1979, ulje na staklu, 30x35 cm.
 IVAN LOVREKOVIĆ, *Mrtva priroda*, 1979, ulje na staklu, 25x30 cm.
 STJEPAN IVANEC, *Zima*, 1979, ulje na staklu, 30x30 cm.
 MIJO GRADEČAK, *Pralje*, 1975, ulje na staklu, 40x55cm.
 MIRA FRANJEŽEVIĆ, *Berba maslina*, 1978, ulje na staklu, 35x50 cm.
 DRAGICA SMIČIBRADA, *Po vodu*, 1979, ulje na staklu, 30x24 cm.
 NEVENKA REHOROVIĆ, *Zamakanje konoplje*, 1979, ulje na staklu.

»SKULPTURE IZ FONDA GALERIJE SOLIDARNOSTI«

Autorka izložbe: Aleksandra Simeunović

Galerijski prostor Muzeja grada Perasta

- MIROSLAV ŽUPANČIĆ, *Majka i dijete*, 1978, drvo, vis. 30 cm.
 JOŽE VOLARIĆ, *Ona*, 1978, elek, vareni čelik, vis. 31 cm.
 OSKAR BERBELJA, *Skulptura*, 1978, bronza, vis. 40 cm.
 ALADAR ZAHARIJAŠ, *Rojstvo I*, 1975, vareno staklo, vis. 63 cm.
 Rojstvo II, 1975, vareno staklo, vis. 56 cm.
 GABOR ALMAŠI, *Solidarnost*, 1978, drvo, vis. 48 cm.
 DJORDJE KREČA, *Djevojka s druge planete*, 1978, drvo, vis. 66,5 cm.
 DRAGO DUGINA, *Idem u klet*, 1978, drvo, vis.39 cm.
 VIDA JOCIĆ, *Maska*, gips, vis. 22 cm.
 ALENKA ERŽEN-ŠUŠTARIĆ, *Nizanka*, 1972, bojeno drvo, vis. 100 cm.
 SONJA TAVČAR-SKABERNE, *Dugokosa*, 1973, pečena glina, vis. 38 cm.
 JANKO DOLENC, *Uspomena na tragediju II*, 1977, drvo, vis. 85.cm.
 JURIJ BAZLAJ, *Bez naslova*, beton i mermer (teraco), vis. 20 cm.
 Bez naslova, beton i mermer (teraco), vis. 20 cm.
 RADIVOJ ŠTUHEC, *Oblik u sivom IV*, 1976, patinirani siporeks,
 20x20x20 cm.
 VASILJE ČETKOVIĆ, *Obrazi*, vareni čelik, vis. 40 cm.

- ERIK LOVKO, *Ptica u krletki*, 1978, mermer, vis. 31 cm.
ANTON FLEGO, *Premnik*, 1976, pečena glina, vis. 35 cm.
MILAN LUKIĆ, *Portret (Crnpurasta madona)*, orah, vis. 37 cm.
JOSIP BIĆANIĆ, *Kupačica*, 1978, orah, vis. 37.
JOŽE POHLEN, *Plivač XX*, 1979, gips, vis. 30 cm.
MIRKO BORŠČAK, *Gablec*, 1977, trešnja, vis. 30 cm.
FRANJO KOVAČIĆ, *Mlada snaja*, 1979, mahagonij, vis. 30 cm.

IZVORI:

Dokumentacija koju sačinjavaju zapisnici i popisi umjetničkog fonda Galerije solidarnosti:

- Društvo naivnih likovnih umjetnika Hrvatske, Zapisnik o poklonu 79. umjetničkih radova, Zagreb, 26.02.1980.
- Republička samoupravna interesna zajednica kulture-Titograd, Pregled umjetničkih vrijednosti koje su u vidu poklona dostavljene institucijama i udruženjima u SR Crnoj Gori za Galeriju solidarnosti, Titograd, maja 1980. god.
- Zapisnik o primopredaji slika Cate Dujšin Ribar, Kotor, 25.06.1980.
- Zapisnik o primopredaji dvije slike Cate Dujšin Ribar, 1.06.1981.
- Zapisnik o primopredaji pet umjetničkih slika rumunskog slikara M. Duwala, 29.04.1985. god.
- Zapisnik o primopredaji umjetničkih djela Galerije solidarnosti između Sekretarijata za opštu upravu i društvene djelatnosti i OJU »Muzeji«, Kotor, 16.06.1992.

Dokumentacija o planiranju osnivanja Galerije solidarnosti i njenoj koncepciji:

- Zapisnik sa sjednice Odjeljenja umjetnosti CANU, Titograd, 9. maja 1979.
- Mišljenje odbora Republičke samoupravne interesne zajednice kulture za izradu koncepcije Galerije solidarnosti, Titograd, septembra 1980.
- Republička samoupravna interesna zajednica kulture: Informacija o dosadašnjoj aktivnosti na utvrđivanju koncepcije i određivanju lokacije buduće Galerije solidarnosti, Titograd, septembra, 1981.
- Skupština opštine Kotor: Zahtjev za dodjeljivanje Galerije solidarnosti gradu Kotoru, 14. septembar, 1981.
- Projektni zadatak revitalizacije bloka br. 1.(zgrade 431,432,433) u Kotoru. Cilj projekta:
 1. Definisanje poslovnog prostora u prizemljima

2. Formiranje izložbenog i radnog prostora za Muzejsko-galerijski kompleks na etažama.
- Stručna služba SIZ-ova društvenih djelatnosti, Sekretarijat za opštu upravu i društvene djelatnosti: Stanje i problemi u institucijama nauke i kulture u opštini, sa posebnim osvrtom na njihovu organizaciju, Kotor, novembra 1987.
 - Radni materijal: Idejna koncepcija za transformaciju Muzeja socijalističke revolucije opštine Kotor u istorijski muzej zavičajnog karaktera, Kotor, 17. 10. 1990.
 - Sekretarijat za opštu upravu i društvene djelatnosti opštine Kotor: Rješenje o obrazovanju Stručne komisije Galerije solidarnosti, Kotor, 23. 09. 1991.

LITERATURA:

- Kulturni turizam / Olga Hadžić i grupa autora, Prirodno-matematički fakultet - Departman za geografiju; turizam i hoteljerstvo, Novi Sad, 2005.
- Dr Radoslava Ravkin, Sociološki aspekti turističke kulture, Istarska naklada, Pula, 1983.
- Oto Bihalji Merin, Naivni umjetnici svijeta, Ljubljana, 1972.
- Vladimir Maleković, Hrvatska izvorna umjetnost, Zagreb, 1973.
- M.Stele-Možina, Slovenačka grafika poslije 1945, Ljubljana, 1979.
- Miodrag Protić, Srpska umetnost XX v., Beograd, 1982.
- Josip Depolo, Cata Dujšin-Ribar (monografija), Zagreb, 1988.
- Marija Mihaliček, Galerija solidarnosti - sjaj i sjenke, Pobjeda, 18.03.1995.
- Olga Perović, Grafike osme decenije, Monitor, 18.08.1995.
- Olga Perović, Umjetničke zbirke: Galerija solidarnosti, Monitor, 24.01.1997.
- Marija Mihaliček, Skriveni darovi, Pobjeda, 5.01.1997.
- Marija Mihaliček, Umjetnička baština bez adekvatnog tretmana, Pobjeda, 13,14,15. jul 2007.
- Katalozi izložbi od 1992-2007.

Marija MIHALIČEK

**PRESENTATION OF THE SOLIDARITY GALLERY
WITHIN THE CULTURAL – TOURIST OFFER OF KOTOR**

Summary

Kotor, a town of rich historic and art heritage is an exceptional cultural destination. Cultural offer of Kotor, is completed by the adequate musical and traditional cultural-tourist programmes, but it is obvious that the presence of contemporary visual arts is insufficient and inadequate.

Within that context the example of the attitude of the town of Kotor towards the donation of the artists from the area of former Yugoslavia is illustrative. The visual art fund collected after the disastrous earthquake of 1979, as a sign of solidarity with the damaged region of Montenegro, was a year later awarded to the town of Kotor.

Following the first enthusiasm and great investment into the reparation and turning the attractive place of the Prince's Palace into the exhibition space of the Solidarity Gallery, after a few years this valuable donation was forgotten. In 1992 it was joined to the Museum of the town of Perast and the future Historic Museum of Kotor becoming one of the three organizational units of the newly established institution Public Institution "Muzeji" (the Museums)

The fund of the Solidarity Gallery was presented through the exhibitions to the cultural public of Kotor and other towns in Montenegro, from 1992 – 2008, so that the art value of this donation could be recognized and established.

At present the issue of adequate keeping, protection and permanent presentation of over 300 paintings, graphics, sculptures, tapestries has not been solved. The artistic potential of certain works within this donation, increases its value as the time passes.

The development and success of cultural tourism implies the increase of cultural offer that contributes to the improvement of the image and attraction of the destination. Therefore, the permanent presentation of the works of this international art fund would mean a unique tourist product of the town of Kotor.

Саша Недељковић

ЉУБОМИР ЈОВАНОВИЋ, ЗНАЧАЈНИ ПОЛИТИЧАР И КУЛТУРНИ ПРЕГАЛАЦ ИЗ БОКЕ

Кључне речи: Котор, Други Бокелски устанак, Кривошије, Народна Радикална странка, Српска књижевна задруга, Соколи

Љуба Јовановић рођен је у Котору, 2 фебруара 1865. Отац Лазар Јовановић, богати трговац, родом из Рисна, старином из Херцеговине, поседовао је винарију и брод у Котору¹. Плаћао је један од највиших пореза у Боки. Мати Олга била је из угледне породице Лазаревић из Баошића. Имао је сестру Марицу (Котор, 10.8.1868. - Дубровник, 4.11.1923.) удату за Вука Пипера. Похађао је Српску православну фондациону школу од своје четврте године. У Котору је завршио основну школу и седам разреда гимназије. Није желео да буде трговац или аустријски државни чиновник. Желео је да студира медицину, да би као лекар могао остати у Боки.

Као гимназијалац основао је са друговима 1876. илегалну ђачку дружину «Бранко Радичевић», која је ширила народну књигу и слободарски дух међу омладином Боке. Један од чланова дружине Јован Бућин забележио је: »Баш кратко вријеме испред самог устанка, неколико старијих ученика которске гимназије и свршених гимназиста а чланова «Јединства», основаше у Котору тајно удружење под именом «Бранко Радичевић», са књижевним и политичким сврхама. Вођа и душа тог удружења бијаше пок. Љуба Лазарев Јовановић, каснији српски министар, велики државник и књижевник. У његовој кући бијаше зборно мјесто, гдје су се читали и критиковали разни књижевни радови и одакле су се тајним путевима слала писма усташама и бодрила их на устанак. У тој кући написани су за вријеме устанка многи патриотски чланци и преко Црне Горе отпремљени у Београд да се штампају у листу «Исток».² Најактивнији чланови били су: Љуба Јовановић, Божидар Пе-

¹ Лазар Ј. Дробњаковић, «Рисан и старе рисанске породице», Београд, 2003, стр. 150.

² Прота Јован В. Бућин »Преглед рада српског пјевачког друштва "Јединства" у Котору», Бокешка штампарија, Котор, 1929, стр. 39-40.

разић, Филип Ковачевић, Данило Живаљевић, Петар Ј. Сундечић, Васо Франичевић, Антун-Тонћи Фабрис, Владимир Будисављевић и Андрија Рађеновић³. Чланови дружине учествовали су у свим јавним противаустријским акцијама и родољубивим приредбама у Котору. Извели су 1877. на сцени которског позоришта одломке из «Горског вијенца» П. П. Његоша⁴. Када је 1882. избио други бокелски устанак у Кривошијама, чланови дружине решили су да напусте гимназију и да се придруже устаницима. Јовановић је пришао устаницима заједно са својим друговима матурантима Данилом Живаљевићем, Андријом Рађеновићем и професором гимназије Ристом Ковачићем. Један од њих записао је: «У 1 сат, после поноћи, изашли смо на главна градска врата, остала су била затворена, па преко Црногорског Пазара и «Праћишта» и осванули смо на црногорској граници. ... Ту смо пољубили слободан камен српске земље и кренусмо за Његуше, где смо, .. у пролазу, срели Сима Матавуља и с њим се дуго задржали у разговору. Са Његуша кренусмо граховским путем и дођосмо у Кривошије, у чету Аћима Суботића. Ту смо се борили заједно са усташама, бодрили их и дизали дух и наду у победу. ... Љубо био је увек одважан, храбар, издржљив»⁵. Јовановић се борио у устаничкој чети на Леденицама (више Рисна). Преки суд осудио га је због учешћа у устанку.

После слома устанка пребегао је у Црну Гору, а одатле преко Цариграда и Одесе Дунавом септембра 1883. прешао у Србију са групом бокелских устаника, Ђеловићем и Милошевићем. Због сметњи београдске полиције, Милан Ђ. Милићевић дао му је допуштење министра унутрашњих дела Милутина Гарашанина да може слободно бавити у Београду. У Београду је положио матуру и наставио школовање на Великој школи 1883-1887. као стипендиста српске владе⁶. Милићевић га је увео у круг својих пријатеља, међу којима су били С. Новаковић и Љ. Ковачевић. Од њих је научио да треба радити савесно и озбиљно, прво за народ, а онда за себе и своју корист. Као добровољац у чети великошколаца учествовао је 1885. у српско-бугарском рату и тешко је рањен у ногу код Сливнице. Храмао је, због чега је добио надимак Патак. Кад је 1903. у Београду основан “Централни револуционарни тајни одбор”

³ Максим Злоковић, “Илегална ђачка дружина”Бранко Радичевић” у Котору”,”Бока”, 6-7, Херцег-Нови 1975, стр. 244.

⁴ Др Дарко Антовић,”Которско позориште у 19 вијеку”, Подгорица, 1998, стр. 157.

⁵ Предраг В. Ковачевић, “Љуба Јовановић”, “Гласник народног универзитета Боке Которске”, Год. VI и VII, бр.1-4, Котор, 1 децембра 1940, стр. 22; Лазар Ј. Дробњаковић, Исто, стр.150,

⁶ Максим Злоковић, Исто, стр.247.

постао је члан пропагандне секције. Одбор је радио на организацији четничке акције у Македонији⁷.

На Великој школи осим српске историје изучавао је историју српске књижевности. Био је један од најбољих ученика Свет. Вуловића, после његове смрти, био је професор на катедри историје српске књижевности на Филозофском факултету Велике школе. Пошто је завршио историјско-филолошки отсек Велике школе био је 1887-1889. наставник у Реалци и Учитељској школи у Београду. Положио је 1888. професорски испит из српске историје, српског, старословенског језика и књижевности. Од 1889-1894. и 1895-1898. је професор у Другој мушкој гимназији у Београду. Директор II београдске гимназије могао је да бира најбоље професоре за рад у гимназији. Као професор II београдске гимназије покренуо је оснивање ђачке дружине "Гимназијалац" и био њен председник. Био је изабран у Лексикографски одсек СКА, основан 12. априла 1893. У одсеку је радио на Речнику српског језика. Извесно вријеме предаје као професор у гимназији у Пожаревцу од 1894-1895. Онда се враћа у Београд. Крајем 1899. изабран је за доцента на катедри српске историје и јужнословенске књижевности на Великој школи. Од 1889. до 1901. са прекидима био је члан Главног просветног савета. У периоду 1901-03. Јовановић је управник Народне библиотеке. Дао је извештај о Библиотеци за 1902. са свестраним критичким освртом на рад и недостатке. Један је од оснивача "Српског друштва за чување народног здравља" 19.5.1902. 26.2.1905. постављен је за професора универзитета. Био је члан првог универзитетског савета за избор професора Велике школе.⁸ Универзитетски сенат изабрао га је 9.3.1905. за продекана. Предавања на Великој школи и универзитету, од 1903. до 1909, посветио је српској историји XI и XV века. Катедру напушта јуна 1909. и постаје члан владе С. Новаковића. Отада је све своје снаге посветио националном раду. Предавао је историју краљевићу Александру Карађорђевићу. Био је члан сталне испитне комисије за полагање професорских испита из историје 1910-13.

Почео је да пише у гимназијској дружини "Бранко Радичевић" а наставио је у великошколском друштву "Побратимство". Објављивао је расправе и чланке из књижевне историје, припремао за штампу књиге, писао предговоре, снабдевао их коментарима. Критике и реферате објављивао је у Босанској вили, Колу, Делу, Српском књижевном гласнику, Наставнику, Просветном гласнику, Јавору, Одјеку а краће популарне чланке у Требевићу, Колу, Делу и Одјеку.

⁷ Стеван Симић, "Српска револуционарна организација", Београд, 1998, стр. 56.

⁸ Владета Тешић, "Школе и настава", Том VI-2, "Историја српског народа", Београд, 2000, стр. 539.

Најмлађи је члан, од 17 оснивача **Српске књижевне задруге** 22. 3. 1892, њен први секретар, председник од 1904-06 и организатор њене културне и књижевне делатности до 1906. У његовој редакцији изашло је десетак књига С.К.З. Написао је предговоре за “Бакоњу фра Брне” С. Матавуља, “Приповетке” Л.К.Лазаревића (I и II), “Причања Вука Дојчевића” од Ст. М. Љубише, “Људско срце” од И. Вукићевића. Из књижевне критике значајнији су му радови о Стефану Митрову Љубиши и Лази Лазаревићу. Задруга се трудила да књигом духовно повеже све српске крајеве. Јовановић је један од оснивача Академског певачког друштва “Обилић” 1884. а неко време и председник. Био је један од оснивача Дружине књижевника и уметника 1892. Један од оснивача Професорског друштва 1888. и најистакнутији његов члан. Покретач је часописа **Дело** (1893) и оснивач и члан уређивачког одбора **Српског књижевног гласника** (1901). Оснивачи Гласника хтели су да политичку мисао Србије дигну на висину политичке мисли Западне Европе. Око Гласника су се окупили највреднији чланови српске културе. Био је краће време уредник **Наставника** (1893-1894), органа Професорског друштва, затим директор и уредник **Новог живота** (1922-1926). Од 1896. до 1898. радио је у Одбору за издавање Вукових дела. Са Р. Одавићем и Ј. Скерлићем био члан одбора за уређење српског дела Југословенског алманаха.

Још у гимназији заволео је историју. У класичној Которској гимназији научио је грчки, латински, италијански (језик наставе), а знао је немачки и француски. Први почеци научног рада били су посвећени историји Приморја («Дукљанинова Прапратна», Старинар 1884). Из историје српског народа највише је проучавао време пре Немањића, период од маричке битке до политичке пропасти у XV веку као и догађаје из XIX века. Његову марљивост одмах су запазили професори и научници Љуба Стојановић и Љуба Ковачевић, којима убрзо постаје сарадник. За своју научну оријентацију и методолошку спрему највише је дуговао Љуби Ковачевићу. У то доба водила се борба између патриотске и нове историјске школе. Као историчар родољуб придружује се критичарима метода у проучавању историје. Синтетички рад на критичкој историји српског народа започели су Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић 1893-1894. Заједно са Љубомиром Ковачевићем објавио је **Историју српског народа I-II**, (1893-1894). Под овим називом појавила су се два дела: прво, за средње школе, XV века, и друго, које обухвата период до XI века. Дао је прилоге из историјске географије (“Дукљанинова Прапратна”), расправљао о хронологији (“Прилошци хронологији живота Стевана Немање и Светог Саве”, 1901), спремио је и предговором снабдео “Историјске и етнографске списе” В. Ст. Караџића. Написао је прилоге о Ћ. Бранковићу (1896), Вуковом раду на историји (1897) и Ј. Рајићу (1902). Највећи

део свог рада посветио је средњовековној босанској историји. У Делу и Бранковом колу изнео је свој став о књигама хрватског државног права у Босни и Херцеговини. После чланака објавио је књигу “О прошлости Босне и Херцеговине”, I (Београд, 1909). Писао је “О Босни с почетка VII до средине XII века” (Бранково коло, 1900) и учинио прве кораке у изучавању личности Стјепана Вукчића Косаче. О Косачи је објавио монографију “**Стјепан Вукчић Косача**” (Глас, XXVIII, 1891) у којој је описао првих десет година деловања. Значајнији су му радови “**Ратовање Херцега Стјепана с Дубровником 1451- 1454**” 1888, “**Стјепан Вукчић Косача**” 1891. и “**Стогодишњица српског устанка**” 1904. У књизи “Стогодишњица српског устанка” истакао је утицај устанка на околне српске области. Као историчар ослањао се на најбоље тековине Руварчевог методолошког завештања. У својој расправи о Ћ. Бранковићу (“Ђорђе Бранковић, лажни потомак старих српских деспота” Дело, књ. 11 и 12) бранио га је од многобројних Руварчевих оптужби. Као историчар савесно је приступао раду. Његове расправе рађене су на основу свих приступачних и штампаних извора. Услед појаве новог изворног материјала брзо су застаревале. Историјске расправе објављивао је у часописима Старинар, Глас Српске краљевске академије, Годишњица Николе Чупића, Коло, Одјек, Нови Требевић, Дело, Дневни лист и Просветни гласник. Он је био један од заслужних прегалаца за коначну превагу критичког правца у српској историографији, крајем XIX и почетком XX века⁹. Са Љубом Ковачевићем завршио је обрачун с романтичарима и дилетантима. Јављају се млађи научници који су схватања нове историјске школе са све више успеха износили у својим радовима. Спада у ону генерацију наших истакнутих научника која национални и политички рад није одвајала од научног и васпитног. Политички живот и државни послови прекинули су његов даљи рад на научном пољу. Библиографија његових радова у М. М. Николић, “Љуба Јовановић”, стр.609-610, том II, Лексикон писаца Југославије, Матица Српска, Нови Сад 1979.

За дописног члана Српске краљевске академије изабран је 6.1.1890 са 25 година, а за редовног 7.2.1900. Краљ Александар Обреновић доделио му је 11. септембра 1900. Орден Светог Саве IV реда. У својој кући окупљао је и помагао, сиромашне ученике. Нарочито се заузимао за ђаке из Старе Србије, Црне Горе, Далмације и Босне и Херцеговине. Као министар просвете 17. новембра 1911. формирао је одбор за утврђивање

⁹ Ћ. Бубало, “Јовановић Љубомир”, “Енциклопедија српске историографије”, Београд, 1997, стр. 414; В. Миљковић, том 6, “Енциклопедија Југославије”, Загреб, 1990, стр. 112; “Годишњак СКА”, XV, 1901, Београд, 1902, стр. 276-283;

текста Светосавске химне. За прерађену верзију ранијих текстова С. Мокрањац компоновао је музику¹⁰.

После завршене Велике школе, као суплент, ступио је 1886. у Народну радикалну странку, која је у своме програму истакла борбу за политичке слободе, ослобођење и уједињење српског народа. Радикали су водили борбу против спољне (аустрофилске) и унутрашње аутократске политике Обреновића. Када су 1902. Пашићеви радикали прихватили октроирани устав краља Александра Обреновића Јовановић се са Љ. Давидовићем, Ј. Продановићем и Љ. Живковићем одвојио и основао Самосталну радикалну странку¹¹. Касније се вратио у Народну радикалну странку.

У странци се заједно са Јованом Ђајом бавио положајем српског народа изван Србије. Одржавао је срдчане везе са Савом Бјелановићем, прваком приморских Срба. Дружио се са учесницима бокелског устанка који су живели у Београду. Одржавао је срдчане везе са Симом Матавуљем. У дружини «Бранко Радичевић» који су заједно са њим прешли у Београд, књижевним радом истицао се Данило Живаљевић. Заједно са Јовановићем основао је часопис **Коло** и учествовао у оснивању и раду Српске књижевне задруге.

1892. истакао се својим полемикама у Делу. 1905. изабран је за посланика радикалне странке за округ врањски. Године 1906. постао је потпредседник а 1907. председник Народне скупштине. Одушевљавао је слушаоце својом говорничком вештином. Залагао се да Србија склопи српско-бугарско-црногорско-румунски савез и да се војнички и културно што боље спреми за ослобођење и уједињење.

Од 25. 6. 1911. до 22. 11. 1914. Јовановић је био министар просвете и црквених послова. Министарство просвете прописало је 5.7.1911. Правила за руковање школским фондовима. 23. 6. 1912. усвојене су измене и допуне Закона о средњим школама. За школски празник проглашен је Дан Ћирила и Методија. Заузимао се за рад богословије Св. Саве, а после балканског рата, и за богословско-учитељску школу у Призрену¹². У ратним условима донета је 19. септембра 1912. наредба средњим школама да се смањи број часова и да се школе могу распустити по наређењу војних власти. Закон о регулисању школског рада у ратним условима донет је 2. маја 1913. 26. јуна 1913. наређено је да се сви београдски учитељи и учитељице јаве на војну дужност у болницама. Упу-

¹⁰ Арсен Ђуровић, “Модернизација образовања у краљевини Србији”, Београд, 2004, стр. 422.

¹¹ “Љубомир Давидовић”, “Хрватска Енциклопедија”, том IV, Загреб, стр. 572.

¹² Прота Јован Липовац, “Некролог”, “Весник Српске Цркве”, бр. 5-6, Год. XXXIII, мај –јуни 1928, Београд, стр. 468.

тио је апел просветним радницима да се јаве на рад у ослобођеним крајевима. Организовао је рад средњих и основних школа у ослобођеним крајевима¹³.

Пре Првог светског рата, као потпредседник и председник Народне одбране, радио је на окупљању националних прегалаца свих југословенских крајева. Његов дом био је збориште оних који су долазили у Београд по националном послу. Од Словенаца сарађивао је са Ником Жупаничем. Био је члан групе истакнутих јавних радника коју је крајем августа 1914. окупило министарство иностраних послова. Група је требала да формулише српске ратне циљеве у стварању југословенске државе. Мишљења ове групе битно су утицала на формулисање српског ратног програма. Њихов програм је изражен у српској циркуларној ноти од 4.9.1914.¹⁴ Министар унутрашњих дела био је од 22.11.1914. до 3.11.1918. Мирко Комненовић, старешина Српске соколске жупе на Приморју, упутио га је 24.7.1915. из Ниша у Русију да међу заробљеницима и пребезима прикупља добровољце. Пошто је прибавио довољно доказа о недозвољеним радњама официра из организације “Уједињење или смрт” министар унутрашњих послова Јовановић је, по одлуци владе 12. децембра 1916. упутио президијал министру војном генералу Терзићу¹⁵. Био је против суђења Апису, сматрајући да ће оно лоше утицати на морал војске и народа, и угрозити углед Србије код савезника. Предлагао је Пашићу да се Апис пензионише¹⁶. После рата био је оптуживан да је као министар унутрашњих дела одговоран за Солунски процес. Као одговор на оптужбе објавио је у Самоуправи 1920. фељтон о организацији “Уједињење или смрт” оптуживши је за преторијанска сплеткарења.

Учествовао је у преговорима с југословенским одбором на Крфу. Примио је у свом стану у Београду 1918. делегацију Главног Одбора Новог Сада (Јаша Томић, Васа Стајић и др. Павлас). Истакао је жељу владе Србије да се Војводина прикључи Србији независно од Загреба. Др Павлас прихватио је жељу српске владе, а Васа Стајић био против¹⁷. На дан Уједињења, 1 децембра 1918. изјавио је: **«Ево дана и часа на**

¹³ ”Министри просвете Србије 1811-1918”, Београд, 1994, стр. 136.

¹⁴ Милорад Екмечић, “Ратни циљеви Србије 1914”, Београд, 1973, стр. 87; Стојан Протић, “Ниш-друга престоница”, Ниш, 2000, стр. 194.

¹⁵ Радован М. Драшковић, “Преторијанске тежње у Србији”, Београд, 2006, стр. 241; Јанковић Драгослав, “Југословенско питање и крфска декларација 1917”, Београд, 1967, стр. 66-68.

¹⁶ Дејвид Мекензи, “Апис”, Горњи Милановац, 1996, стр. 223.

¹⁷ Васа Стајић, “Моје учешће у Југословенском Уједињењу”, “Споменица ослобођења Војводине 1918”, Нови Сад, 1929, стр. 159.

који је мислило и за који је радило, за који је страдало и за који је живело наше племе. ... Наш је народ данашњим делом доживео највећи догађај своје историје Све што смо у прошлости имали, најбоље и највише у племену нашем, радило је за овај велики чин, који је данас, ево, свршен»¹⁸. Председник владе Стојан Протић известио је 29. 12. 1918. Народну скупштину Србије о уједињењу југословенских земаља Прводецембарским актом. Као председник Народне скупштине изјавио је да се прихвата свршени чин уједињења, што је Народна скупштина Србије прихватила акламацијом¹⁹.

После тога отишао је на дужност у Државни савет. Остао је у Савету до краја 1920. када је пензионисан. Делегација на челу са Љубом Јовановићем тражила је у Београду да Бока буде самостална област. На њихов захтев министар унутрашњих послова Светозар Прибичевић издвојио је Боку из састава Далмације. Уз његову подршку 1920. Дубровачка област издвојена је из састава Далмације. У бококторској средини никла је идеја да Љуба Јовановић буде носилац листе радикалне странке у Далмацији због личних веза са родним крајем. На изборима за Уставотворну скупштину био је носилац листе Радикалне странке у Далмацији. Говорио је на великом предизборном скупу у Дубровнику одржаном 23. 11. 1920. У свом говору истакао је улогу радикала у стварању јединствене државе и “народног и државног јединства”. Током предизборне кампање, уз њега је био његов рођак Васа В. Пипер као приватни секретар. Био је изабран за посланика у далматинском јужном изборном округу (которско-дубровачко-сплитском). На наредним изборима 1922. изабран је у оба далматинска округа, јужном и северном (шибенско-задарском). Пред изборе посетио је Конавле и Жупу дубровачку. Обрачујући се Дубровчанима истакао је да су у прошлости показали “радиност и подузетност”, а да ће у новој држави заузети “оно уважено мјесто које Дубровнику припада према славној прошлости, према географском положају и природним лепотама”²⁰. На Уставотворној скупштини, у име Радикалног клуба, говорио против поделе на шест покрајина и противио се њиховим границама. Истицао је да Срби у Хрватској не желе стање које би Хрвати хтели да очувају. Сматрао је да би у аутономним покрајинама оживели стари верски сукоби²¹. Залагао се

¹⁸ ”Око Соколово”, бр.1, 1 децембар 1936, Београд, стр. 1.

¹⁹ Фердо Чулиновић, “Југославија између два рата”, књ. I, Загреб, 1961, стр. 177.

²⁰ Гордана Кривокапић-Јовић, ”Оклоп без витеза”, 291, Београд, 2002, стр. 284; Јован М. Поповић, “Неимари Југославије”, Београд 1934, стр. 315; Франко Мирошевић, “Почело је 1918 ... : Јужна Далмација 1918 -1929 “, Загреб, 1992, стр. 68, 88, 89, 112.

²¹ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, “Југословенски федерализам. Тематска збирка докумената I”, Београд, 1987, стр. 143, 150.

за јединствену државу са широким обласним самоуправама. Тежио је да се односи са католичком црквом уреде са конкордатом Ватикана. Његовом интервенцијом створена је јуна 1920. Државна комисије за руске избеглице. Као председник комисије од 1920. до 1927. чинио је све да се помогне руским избеглицама. Објавио је 1921. рад “Руси у нас”. У чланку «После Видова дана 1914. год.» (у књизи «Крв Словенства» 1924) тврдио је да је српска влада знала за припремање атентата на аустријског престолонаследника Фрања Фердинанда и да је, без успеха, предузимала кораке да спречи атентаторима прелазак из Србије у Босну. Та тврдња изазвала је велику полемику у Америци, Енглеској и Немачкој. Национални борац Божидар Никашиновић нападао га је заједно са Пашићем и Протићем у листу “Српска заветна мисао”, која је излазила у Панчеву од 1921, зато што су рушили народну мисао ширењем идеје о Југославији. После Николе Пашића био је најистакнутији страначки предводник²². Насупрот Пашићу сматрао је да треба изићи у сусрет свим разложним захтјевима хрватских политичара²³. Вођство ХРСС упутило је 10. априла 1923. у Београд своје делегате Влатка Мачека и Јурја Крњевића на преговоре са Јовановићем. Пошто је Пашић поднео оставку 17. 7. 1924, краљ је Јовановићу понудио мандат за образовање коалиционе владе. Када је посланички клуб радикала пристао да Јовановић образује владу, Пашић је сазвао Главни одбор који је одбацио краљев предлог. Да не би изазвао расцеп у радикалној странци, Љ. Јовановић је вратио мандат. Сматран је утицајним човеком у Двору²⁴. Шефови странака Опозиционог блока Љуба Давидовић, др Антун Корошец, др. Мехмед Спахо, Павле Радић и Настас Петровић на састанку одржаном 8.1.1925. упутили су му протест због хапшења др. Влатка Мачека и још неколико посланика ХРСС. Није прихватио нови мандат председника Народне скупштине 1925. због начина на који су «радићевци приведени монархији и у Скупштину»²⁵. Дошао је у сукоб са Пашићем (1924-26.) због новинарске кампање свог зета Драгише Стојадиновића уперене против корупционашког пословања Пашићевог сина и његових пријатеља, министара Милана Стојадиновића, Војислава Јанића, Велизара Јанковића. У тој кампањи која је изазвала неколико министарских криза и потреса у Радикалној странци, оптуживан је и Никола Па-

²² Горан Антонић, “Сточна афера”, у Александра Булатовић, Срђан Кораћ, “Корупција и развој модерне српске државе”, Београд, 2006, стр. 68.

²³ Јован М. Поповић, Исто, стр. 316;

²⁴ Аврамовски Живко, “Британци о краљевини Југославији, Годишњи извештај..I-II”, Загреб, 1986, стр. 51, 252, 304.

²⁵ Ђорђе Станковић, “Никола Пашић Прилози за биографију”, Београд, 2006, стр. 299.

шић за корупцију. Ради се о аферама: ковање новца, рудник Трбовље, Блеров зајам, ослобођење од казни кријумчара и утајивача, афера репарација, лиферација ...²⁶. Марта 1926. отворено је иступио против шефа странке. Конференција радикала северне Далмације у Сплиту 20. априла 1926. изјаснила се против Јовановића. У Политици је 22. априла 1926. штампано писмо Љ. Јовановића пријатељима у Далмацији у коме је изнео своје мишљење о ситуацији у радикалној странци. У том писму Љ. Јовановић је објаснио узроке својих поступака као последицу “убеђења да је настао последњи тренутак када треба извршити своју дужност према земљи и према странци, те да не би рђав рад радикалних министара у паду и вртлогу, који их неминовно чекају, повукао за собом и целу Радикалну странку, а можда оштетио и коју значајну установу у земљи”. Сматрао је да је Пашић неспособан да врши дужност. Подржавали су га и независни радикали. На седници ширег Главног одбора странке 25. априла 1926. Пашић је нападао Љ. Јовановића : 1) за чланак у Споменици Крв Словенства; 2) за кокетирање с федерализмом; 3) за покушаје да преко Корошца ради са блоком опозиције 4) за писмо које је било објављено. У својој одбрани Јовановић је одбацио све Пашићеве оптужбе. Изнео је свој рад у Клубу, где се залагао за доношење буџета који би растеретио сељацима²⁷. Пашић је успео да Јовановић буде искључен из странке априла 1926. са образложењем да је био нелојалан према странци и да је аутор прилога о сарајевском атентату. Милан Стојадиновић сматрао је да је Јовановић по налогу краља Александра, а иза леђа Пашића почео да врбује министре за своју владу. Заједно са Љубом Јовановићем иступило је 11 посланика, који су 15.5.1926. образовали Посебан радикални клуб, у јавности познат као клуб г. Љубе Јовановића. Упркос искључењу, наставио борбу са Пашићем до његове смрти и поново је изабран за посланика 11. 9. 1926. Клуб је 1926. покренуо лист «Народни глас». Током маја у «Народном гласу» објављен је низ телеграма с конференција присталица Јовановића у Котору, Будви, Сенти, Крушевцу, Битољу, Сомбору, Прилепу Група око лекара Симе Рацића у Сомбору стала је на његову страну. Њихов лист “Сомборска реч” му је поручила да “непоколељиво истраје у борби”. Посланик из Панчева, др Ђура Хадија, подржао га је, сматрајући га жртвом “осиљености и дрскости” корупционаша²⁸. Љуба Јовановић је 30. маја 1926. одржао свој први збор у Сомбору. У чланку «Прилике у Радикалној странци»

²⁶ Др Иван Рибар, “Политички записи”, књига III, Београд, 1951, стр. 96.

²⁷ Надежда Јовановић, “Политички сукоби у Југославији 1919-1928”, Београд, 1974, стр. 108, 126, 127, 191.

²⁸ Попов Душан, “Српска штампа у Војводини 1918-1941”, Нови Сад, 1984, стр. 166.

објављеном у «Народном гласу» о узроцима искључења стоји: «Због тога што је и г. Јовановић покушавао у радикалном посланичком клубу, и то са доста успеха, да странку врати са низбрдице на коју је вуче г. Пашић и његова околина, и пошто је у клубу скретао пажњу, да у влади, као нарочити штићеници и љубимци г. Пашића и његове породице, постоје и неки нерадни, неспособни, несавесни, алкави и сумњиве исправности министри, чији рад и поступци наносе велике штете држави и срамоту странци»²⁹. На оптужбе пашићевске омладине да је лист породични орган фамилије Љубе Јовановића редакција «Народног гласа» је одговорила «Напротив, ако какав лист јесте или мора да буде и орган чије фамилије, у томе нема никакве срамоте, нарочито ако је та фамилија чиста и честита.»³⁰ У «Народном гласу» објављен је «**Глас бокешког народа о г. Љуби Јовановићу**» у коме се истиче: «**А поносе се да из своје средине у радикалној странци имају у првим редовима свог великог земљака и узорног сина Боке, господина Љубу Јовановића, у којему су вјерно оличене све добро и све врлине бокешког народа, којим се поноси сваки свјесни Бокељ и Далматинац ма гдје он био. Само њега бокешки народ сматра својим узорним вођем, као што га данас сматра и сваки поштени радикал из свих крајева слободне и уједињене наше краљевине.**»³¹ Радићевци су гласали за избор Јовановића за председника Интерпарламентарног одбора 8.5.1926. иступивши против кандидата радикала Велизара Јанковића. Почетком децембра 1926. Радић се обратио Савезу земљорадника, радикалским дисидентима Љубе Јовановића и Црногорској странци са предлогом да формирају заједнички парламентарни клуб под називом Народни сељачки клуб. Љуба Јовановић одбио је Радичев позив. Јовановић и Клуб вратили су се у радикалну странку фебруара 1927. На Окружној конференцији НРС у Дубровнику 17.7.1927. изабран је Јовановић за носиоца листе³². Две године пре смрти, због болести, повукао се из јавног живота и почео да пише мемоаре. Његов клуб предводио је Веља Вукићевић.

Љуба Јовановић припада покољењу које је припремало, организовало и остварило ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу. «Њега у његовом раду није водила ни лична амбиција, ни

²⁹ "Прилике у радикалној странци", "Народни глас", бр.101, Год. I, 2. децембра 1926, Београд, стр. 2.

³⁰ "Куку Тодоре" Пашићевске "Омладине", "Народни Глас", бр. 104, Год. I, 24 децембра 1926, Београд, стр. 54.

³¹ "Глас бокешког народа о г. Љуби Јовановићу", "Народни Глас", бр. 7, Год. II, Београд, 19. марта 1927, стр. 97.

³² Димитрије Димо Вујовић, "Црногорски федералисти 1919-1929", Титоград 1961, стр. 283-284; Франко Мирошевић, Исто, стр. 200.

жеља за влашћу и почастима, него истинска љубав према своме народу, дубока вјера у бољу будућност свога народа, у неминовност ослобођења народа из којег је потекао»³³. Своје идеје потврдио је делом, остављајући школску клупу ради учешћа у другом бокелском устанку у Кривошијама. «У младићком националном заносу своје осамнаесте године напушта Боку као прогнаник и избјеглица. Напушта је са завјетом да ће опет доћи. У педесетчетвртој години он јој заиста долази, пун части и славе стечене у борби и раду за народ...Са дубоком вјером да је Србији намијењена улога југословенског Пијемонта, Љуба Јовановић одлази тамо. У тој средини, за њега новој и непознатој, крчио је путеве части и звања. ...На положају министра просвјете, он је ... творац и иницијатор великих националних и културних друштава, чије се дјејство осјећаше на читавом Словенском Југу : Сокола, Народне одбране, Српске књижевне задруге. ... Његов скромни и честити дом био је збориште оних који су долазили у Београд. Ту су се састајали многи народни трудбеници, кад би клонули и малаксали, тражећи снаге и убјеђења за нова прегнућа. Око Љубе Јовановића, током година, створила се и одгојила елита наших националних радника који су узели најактивнијег учешћа у судбоносним данима наших највећих мука и борба»³⁴. Водио је борбу против корупције у Народној радикалној странци. Часопис Јадранска стража из Сплита писао је о њему да је **«био од оних политичара, који су својим концепцијама, својом личном и јавном честитошћу и својим општим политичким ставом стајали изнад свакодневне страначке политике»**³⁵ (46). По њему је названа улица у Београду, на Сењаку. У тој улици налази се кућа у којој је живео и радио Љуба Јовановић.

³³ Ђуро Суботић, "In memořiam Љуби Јовановићу", Глас Боке, бр. 265, Год. 1938, Котор, стр. 3.

³⁴ Иг. Злоковић, "Поводом 10-годишњице смрти Љуба Јовановић", "Глас Боке", стр. 1, Год. 1938, Котор, бр. 263.

³⁵ "Љуба Јовановић", "Јадранска стража", Год. VI, бр. 3, март 1928, Сплит, стр. 65.

Saša Nedeljković

LJUBOMIR JOVANOVIĆ DISTINGUISHED POLITICIAN AND CULTURAL ENTHUSIAST OF BOKA

Summary

Born in Kotor in 1865, died in Belgrade in 1928. He belonged to the generation that prepared, organized and realized the liberation and uniting of the Serbs, Croats and Slovenians into one state. As a secondary school student with his friends he organized in his home in Kotor the secret students' society "Branko Radičević" that propagated freedom-loving spirit among the youth of Boka. Because of the active participation in the Second Boka Rebellion of Krivošije against the Austro-Hungarian rule in 1882, after the suppression of the rebellion he moved to Serbia. There he continued his life and work, getting high posts thanks to his education, hard work and capability.

In Serbia he was one of the initiators of the great national and cultural societies whose impact was felt in the entire Slavonic South: Srpska književna zadruga (a publishing house), Sokol (Slavonic Gymnastics Society), National Defense and Obilić (cultural society). He was a politically active member of the National Radical Party, and therefore it was initiated in Boka Kotorska to nominate Jovanović to be the head of the list of that Party for Dalmatia, primarily because he had personal relationships in his native region. Within his public activities he held high offices in the government of Serbia and afterwards the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. He is remembered as an honest and uncompromising politician. His honesty made him struggle against the corruption in his own National Radical Party.

Iva ANTOVIĆ

NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA I UNESCO - PRIMJER BOKELJSKE MORNARICE I NJENOG KOLA

Ključne riječi: Nematerijalna kulturna baština, Definisanje i zaštita nematerijalnog kulturnog dobra, Relevantni dokumenti UNESCO-a iz oblasti zaštite nematerijalne kulturne baštine, Bokeljska mornarica, Kolo Bokeljske mornarice

UVOD

Prošlost Boke Kotorske obiluje kulturno-istorijskim spomenicima koji predstavljaju biljege od praistorije, ilirskog i grčko - rimskog doba, srednjeg vijeka do najnovijih vremena. Razvoj civilizacije i kulture u svijetu ostavio je vidnog traga u ovoj izvanrednoj prirodnoj luci.

Pomorstvo kao djelatnost ostavlja traga u ponašanju ljudi. Pomorska trgovina i plovidbeni putevi široko su otvorili vrata kulturnim i umjetničkim uticajima, što se vidi po mnogobrojnim spomenicima kulture. Upravo ona slojevitost koja nastaje u spoju mnogobrojnih prekomorskih uticaja i bokeljske tradicije, stvara trezore kulturnog i umjetničkog blaga, kao i spomenike bokeljskog duha koji objedinjuju materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu.

Djelatnost Bokeljske mornarice, i pored svog značaja nije dovoljno proučena, te predstavlja najvažniji razlog za njeno izučavanje.

Kolo Bokeljske mornarice predstavlja dobar primjer identifikovanog nematerijalnog kulturnog dobra, na osnovu kojeg se može primjenjivati, prema UNESCO-vim konvencijama, koncept zaštite nematerijalne kulturne baštine.

NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA I POTREBE ZAŠTITE

Kulturna baština predstavlja zbir vrijednosti određene sredine. Nju čine materijalna dobra kulturnog, naučnog, istorijskog značaja, te nematerijalizovani oblici čovjekovog stvaralaštva prošlosti. Ovako određena kulturna

baština obuhvata zbir stvaralaštva u kom su naknadno prepoznata spomenička svojstva i zbog kojih se to stvaralaštvo zaštićuje i čuva. Pojedinačni predmeti kulturne baštine predstavljaju zaštićena kulturna dobra.¹

Dakle, baština se ne očitava samo u materijalnom obliku već i u nematerijalnim elementima. Prenosi se s generacije na generaciju, jednako kao i predmeti i mjesta na kojima su opredmećene ideje.

Nematerijalna kulturna baština upravo je ključni segment za prepoznavanje i definisanje ugroženih kulturnih identiteta. Istanbulska deklaracija² ističe nematerijalnu kulturnu baštinu kao zajedničko bogatstvo čovječanstva i temelj kulturnog identiteta. Ona nije statična. Nju čini niz živih znanja i vještina, ali joj prijete nestajanje ili marginalizacija. Stoga treba preduzimati aktivnosti za spas i očuvanje nematerijalne kulturne baštine.

Jedan od oblika nematerijalne kulturne baštine su narodni običaji. Oni su narodno nasljeđe, čije porijeklo seže do najstarije istorije. Zbog posebnih društveno-istorijskih, ekonomskih i geografskih uslova, ovi običaji su se u nekim krajevima sačuvali do naših dana. Razvojem društva, tehnike i znanja oni su izgubili svoje prvobitno značenje, ali se održavaju po tradiciji koja ima duboke korijene i dio su narodne kulture.

Mnogi primjeri pokazuju da se običaji veoma dugo čuvaju i da u promijenjenim društveno-ekonomskim uslovima dobijaju nova značenja. Zbog toga smatramo da ćemo naučnim objašnjenjem pravog značenja pokazati njihovu anahroničnost i veliki značaj u modernom društvu.³

Imajući u vidu vrijednost i ulogu ovakve baštine u procesu zbližavanja ljudi, trebalo bi podstaći i važnost njene zaštite u zajednicama, naročito među mlađim naraštajima. Kulturna različitost, koju uključuje Ustav UNESCO⁴-a, danas je osnova ideje pomenute organizacije.

Danas, zahvaljujući savremenim načinima komunikacije, pružaju nam se brojne mogućnosti za promovisanje, a samim tim i očuvanje nematerijalne kulturne baštine.

U poređenju sa materijalnim kulturnim dobrima koji su predmet Evropske konvencije o kulturi, duhovno, tj. nematerijalno nasljeđe se mnogo teže definiše, pa ga je samim tim i teže zaštititi.

¹ Dragan Bulatović, Baštinstvo ili o nezaboravljanju, Kruševački Zbornik, 11, Kruševac, 2005, str. 15.

² Istanbulska deklaracija ističe nematerijalnu kulturnu baštinu kao zajedničko bogatstvo čovječanstva i, istovremeno, kao jedan od temelja kulturnog identiteta. [www.unesco.org, http://portal.unesco.org/en/ev.php.URL_ID=6209&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php.URL_ID=6209&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html), preuzeto 24. 09. 2002, 11: 40

³ Poreklo i značenje godišnjih običaja, Etnografski muzej Beograd, 1972, str. 34 - 35.

⁴ UNESCO – United Nations Educational, Scientific And Cultural Organization – Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu.

Takva baština je prenošena s generacije na generaciju obogaćivana novim interpretacijama i ponovnim kreacijama.

Narastajuću svijest o potrebi očuvanja kulturnog nasljeđa, a naročito nematerijalnog, potvrdio je veliki broj država koje su pristupile međunarodnim organizacijama, kao što su UNESCO i ICOM⁵.

UNESCO I NJEGOVA ULOGA U ZAŠTITI NEMATERIJALNE KULTURNE BAŠTINE

- KRATAK ISTORIJSKI PREGLED

UNESCO je posljednjih dvadesetak godina na različite načine podržavao i promovisao nematerijalnu baštinu – međunarodnim instrumentima, programima i izdanjima:

- 1972. usvojena je Konvencija za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine (još su tada neke države izrazile želju za čuvanjem nematerijalne baštine).
- 1973. Bolivija predlaže inicijativu za zaštitu i promociju folklor.
- 1989. UNESCO donosi Preporuke o zaštiti tradicionalne kulture i folklor.
- 1994. UNESCO-ov Program “Živa ljudska blaga” obuhvatio je:
 - Kolekciju tradicionalne muzike svijeta;
 - Priručnik o tradicionalnoj muzici svijeta i muzičkim instrumentima;
 - Atlas ugroženih jezika svijeta;
 - Međunarodnu konferenciju o afričkim politikama vezanim za lingvistiku.
- 2001. Prvo proglašenje remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva.

Maja 2001. godine svečano je proglašeno 19 remek-djela usmene nematerijalne baštine. Međunarodni žiri od 18 članova odlučio je da na listu svjetske kulturne baštine, svojom izuzetnom umjetničkom, historijskom, antropološkom vrijednošću, budu upisana djela iz Afrike, Evrope, Azije kao i Latinske Amerike i Kariba.

- 2003. u oktobru, na 32. zasjedanju Glavne skupštine, pozivajući se na univerzalnu Deklaraciju o ljudskim pravima iz 1948, UNESCO je donio:
 - Međunarodnu konvenciju o građanskim i političkim pravima 1966;

⁵ ICOM – International Council Of Museums – Međunarodni savjet za muzeje.

- Preporuku o zaštiti folkloru 1989;
- Univerzalnu Deklaraciju o kulturnoj raznolikosti 2001;
- Istanbulsku deklaraciju 2002, koju je prihvatio okrugli sto ministara kulture.
- Dakle, na 32. glavnoj sjednici u oktobru mjesecu 2003. godine UNESCO prihvata *Konvenciju o zaštiti nematerijalne kulturne baštine*.
- Ubrzo je održano *Drugo proglašenje remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva*.

Bitno je napomenuti da je ovo drugo proglašenje održano tek nekoliko nedjelja nakon donošenja ove Konvencije, što je donekle i potvrda dvadesetak godina zalaganja UNESCO-a za zaštitu nematerijalne kulturne baštine.

U novembru 2003. od pristiglih je 60 nominacija iz cijelog svijeta je 28 proglašeno remek-djelima usmene i nematerijalne baštine čovječanstva.

- 2005. *Treće proglašenje remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva* (prema podacima iz Odjeljenja za nematerijalnu baštinu, za treće proglašenje stiglo je više od 70 nominacija iz cijelog svijeta).

Program proglašenja remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva se sprovodi svake dvije godine.

Ciljevi ovog programa su:

- prepoznati i istaknuti vrijednost nematerijalne kulturne baštine, očuvati je i oživjeti;
- vrednovati i zabilježiti nematerijalnu i usmenu baštinu svijeta;
- podstaći zemlje da izrade nacionalni registar nematerijalne baštine, te da usvoje svoje legalne i administrativne mjere za njenu zaštitu;
- promovisati saradnju lokalnih tradicionalnih umjetnika i nosilaca tradicije u identifikovanju i oživljavanju nematerijalne kulturne baštine.⁶

Oktoobra 2004. godine održana je Generalna konferencija i Skupština ICOM-a (**međunarodne asocijacije koja povezuje muzeje i muzejske profesionalce**) u Seulu, na kojoj je usvojena Rezolucija, nazvana "Seulska Deklaracija ICOM-a o nematerijalnom nasljeđu". Ova Rezolucija podržava UNESCO- vu Konvenciju o zaštiti nematerijalnog kulturnog nasljeđa iz 2003. godine, zatim usvaja više preporuka na nacionalnom, lokalnom i institucionalnom nivou, u vezi prikupljanja, očuvanja i promocije nematerijalnog nasljeđa.

⁶ Rut Carek, *Nematerijalna kulturna baština - UNESCO i njegova uloga*, Informatica museologica, Muzejski Dokumentacijski Centar, Zagreb, 2004, str. 69 - 72.

Za muzejsku profesiju nematerijalno nasljeđe je jedna od najbitnijih oblasti u godinama koje dolaze. Žak Pero, predsjednik ICOM-a kaže da je „Tema dvadeset šestog Međunarodnog dana muzeja od velike važnosti za ove institucije koje na sebe moraju da preuzmu zaštitu i čuvanje neopipljivih formi našeg zajedničkog nasljeđa od prijetnji kulturne homogenizacije”.

UNESCO-VE AKCIJE U VEZI SA ZAŠTITOM NEMATERIJALNOG KULTURNOG NASLJEĐA

Od 1972. godine, kada je usvojena Konvencija o zaštiti svjetske baštine, pa do danas, UNESCO od izuzetne univerzalne vrijednosti izdvaja 830 dobara, od čega je 644 kulturnih, 162 prirodna i 24 mješovita dobra. Crna Gora ima dva upisana kulturna dobra, među kojima je, od 1979 godine, svakako i Kotor.⁷

UNESCO je svoj koncept zaštite proširio i na nematerijalnu i usmenu baštinu čovječanstva smatrajući je jednako vrijednim dijelom.

UNESCO-va preporuka o očuvanju tradicionalne kulture i folklor, usvojena je od strane Generalne Konferencije 15. novembra 1989. godine. Poslije detaljnijeg razmatranja, definisan je akcioni plan za zaštitu duhovnog nasljeđa, u skladu sa Rezolucijom 25 B.2, usvojenom od strane Generalne Konferencije UNESCO-a u novembru 1999. godine. Izvršni odbor UNESCO-a je na generalnoj Konferenciji 2001. godine preporučio da ovu akciju nastavi formulisanjem pravnog akta kojim se postavljaju standardi.

U Opštoj deklaraciji o kulturnoj raznolikosti, usvojenoj od strane UNESCO-a 2001. godine, potvrđuje se da kulturu „...treba posmatrati kao skup distinktivnih duhovnih, materijalnih, intelektualnih i emocionalnih obilježja društva ili društvene grupe, te da ona obuhvata, pored umjetnosti i književnosti, i stilove života, načine zajedničkog življenja, sisteme vrijednosti i vjerovanja”. U deklaraciji je istaknut i akcioni plan za njeno sprovođenje, koji obuhvata i definisanje programskih politika i strategija očuvanja i unaprijeđivanja kulturnog i prirodnog nasljeđa, s posebnim osvrtom na usmeno i duhovno nasljeđe.⁸

Na UNESCO-voj 32. Generalnoj konferenciji u Parizu u oktobru 2003. usvojena je Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage). Time su i dopunjene već postojeće i davno usvojene konvencije o zaštiti materijalne kulturne baštine.⁹

⁷ www.unesco.org

⁸ Kulturno nasleđe, Izbor najznačajnijih dokumenata Saveta Evrope u oblasti kulturnog nasleđa, Beograd, 2004, str. 448.

⁹ ICOM (International council of museums) News No. 4, 2003, str. 4.

Prema UNESCO-ovoj definiciji nematerijalna kulturna baština uključuje sve oblike tradicionalne i narodne kulture, običaje, jezike, muziku, ples, obrede, slavlja....¹⁰

U kriterije koji se uzimaju u obzir za proglašenje remek-djela usmene i nematerijalne baštine čovječanstva spadaju:

- posebna vrijednost remek-djela kao tvorevine ljudskog kreativnog uma;
- njegova ukorijenjenost u kulturnu tradiciju ili kulturnu istoriju pojedine zajednice;
- uloga remek-djela kao sredstva potvrđivanja kulturnog identiteta naroda i kulturnih zajednica;
- važnost remek-djela kao izvora inspiracije i međukulturalne razmjene te sredstva zbližavanja naroda i zajednica;
- izvrsnost u primjeni prikazanih vještina i tehnika;
- vrijednost remek-djela kao jedinstvenog svjedoka žive kulturne tradicije;
- opasnost od nestajanja tradicije zbog nedostatka sredstava za očuvanje i zaštitu ili zbog procesa ubrzanih društvenih promjena - urbanizacije ili akulturacije.¹¹

Samim tim, objava remek-djela usmene i nematerijalne kulturne baštine čovječanstva nastoji:

- osvijestiti i probuditi pozitivan odnos prema priznavanju vrijednosti usmene i nematerijalne baštine te saznanje o potrebi njenog očuvanja i oživljavanja;
- procijeniti i popisati svjetska nalazišta usmene i nematerijalne baštine;
- podstaknuti zemlje na stvaranje nacionalnih inventara usmene i nematerijalne baštine te na preduzimanje pravnih i administrativnih mjera za njeno očuvanje;
- podsticati angažman tradicionalnih umjetnika i lokalnih aktivnih učesnika, saučesnika te kulture (UNESCO, 2001.).¹²

Imajući na umu te ideje, željeli bismo se osvrnuti na jedan od mogućih modela na kojima bismo mogli primijeniti proces zaštite nematerijalnog kulturnog blaga od velikog značaja. Pokušaćemo pratiti put jednog od segmenata *bokeljske nematerijalne baštine*.

¹⁰ www.unesco.org

¹¹ Rut Carek, *Nematerijalna kulturna baština - UNESCO i njegova uloga*, Informatica museologica, Muzejski Dokumentacijski Centar, Zagreb, 2004, str. 69 - 72.

¹² Daniel Winfree Papuga, *Očuvanje nematerijalnoga: Tko, što, gdje*, Informatica Museologica, Muzejski Dokumentacijski Centar, Zagreb 2003, str. 42 - 46.

Članovi Bokeljske mornarice u Kotoru imaju veliku i važnu ulogu u očuvanju i zaštiti jednog od segmenata nematerijalne bokeljske kulturne baštine.

Članovi Bokeljske mornarice, čuvari su i prenositelji tradicije u mnogim oblicima svakodnevnog pomorskog života.

KOLO BOKELJSKE MORNARICE

Kolo Bokeljske mornarice ukazuje na kulturnu, tehničku, i socijalnu vrijednost nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Ono danas predstavlja značajan dio "kolektivne memorije i evropskog identiteta". Njegovom stvaranju doprinijeli su prekomorski, mediteranski uticaji.

Obzirom da je Boka Kotorska tokom cijelog Srednjeg vijeka, ostala na tromeđi stalnih sukobljavanja istočne, mediteranske, i zapadnoevropske kulture, sasvim je razumljiva borba starog s novim u pojedinim kulturnoistorijskim razdobljima.¹³ U oblasti materijalne kulture Boke Kotorske mnogo su jasnije i uočljivije ove pojave. Ispitivač je često lišen materijalnih dokaza, izuzev tona ili koraka, koji skoro nikada ne mogu imati onu dokaznu i nepobjedivu snagu arhivske građe. Svaki nematerijalni kulturni oblik, kao ostatak civilizacija i kultura, ne razlikuje od bilo kog materijalnog kulturnog dobra. Naprotiv, predstavlja još veći izazov za razumijevanje i očuvanje tako krhoga i lako izbrisivog segmenta velikog i burnog života Boke Kotorske.

Što, dakle, o životu bokeljskog pomorca možemo saznati na osnovu praćenja tadašnjeg života? Možda upravo ono što je taj život i predstavljao - mirnu konstantu koja je uticala na razvoj grada. Sve to je sabrano i slikovito, da ne kažemo figurativno opisano, u jednom primorskom kolu, Kolu Bokeljske mornarice.

Kolo možemo posmatrati kao lokalnu pojavu oko koje se zakonski njeguje i učvršćuje lokalni identitet grada i njegovih građana. Ništa manje nije važno sagledati ga i kao jedan od vidova komunikacije i međukulturne razmjene na Jadranu i Mediteranu.

MALI ISTORIJAT KOLA BOKELJSKE MORNARICE

Ima mnogo podataka koji govore u prilog činjenici da je Kolo sv. Tripuna veoma stara obredna igra. Porijeklo ove igre vezuje se za datum 13. januar 809. godine kada su kotorski mornari dočekali brod sa moštima sv. Tripuna preuzetih od mletačkih trgovaca. Smatra se da su tada mornari, od

¹³ St. Lazarević, Muzički folklor Boke Kotorske, Spomenik SAN, CIII, Beograd, 1953, str. 240.

veselja, prvi put zaigrali ovo Kolo. Narod vjeruje da se već tada, kao zvanično javno udruženje, formirala korporacija Bokeljske mornarice¹⁴.

DVA ČITANJA AUTORA KOJI SU PISALI O KOLU BOKELJSKE MORNARICE

Iako su nam prvi opisivači tripundanske svečanosti ostavili jako malo podataka o samom Kolu, ipak na osnovu njihovih izlaganja možemo zaključiti da je svečanost u početku bila isključivo religioznog karaktera. Jedan od prvih autora koji je pisao o ovoj svečanosti i ceremonijalu je dr Urbano Raffaeli¹⁵. Iako u svom djelu "Il Ballo di San Trifone", on ne opisuje kako je izgledala ova igra, može se zaključiti da je u pitanju bila čisto obredna igra. Samo sa par riječi, na igru se osvrće i autor djela "La festa di San Trifone", dr Grigorio Zarbarini.¹⁶ On takođe navodi da je u početku svečanost bila čisto religiozna, a da su joj tek kasnije dodate istorijske reminiscencije.¹⁷

Danas se u Kolu mogu vrlo jasno spoznati *dva isprepletana sloja*. Prvi i stariji je obredni i sakralni, drugi je noviji i svjetovni, pod uticajem svakodnevnog života pomoraca.

Prvo čitanje, koje je dosta rasprostranjeno u srednjem vijeku, najbolje je objašnjeno u radovima i predavanjima Miloša Miloševića na temu "Kolo Bokeljske mornarice"¹⁸ kao i u radu Milice Ilijin "Kolo sv. Tripuna ili Kolo Bokeljske mornarice".¹⁹ Posebno je važan navedeni rad Milice Ilijin, koja je, kao uži stručnjak za problematiku narodnih igara, upoređivala Kolo sa sličnim svjetskim srednjovjekovnim igrama, i uočavala analogije sa starijim igrama evropskih naroda. Na osnovu njenog teksta pokušaćemo identifikovati i izdvojiti neke od ključnih činjenica koje ovo Kolo karakterišu kao staru obrednu igru.

Jedan od elemenata koji ukazuje na veliku starinu Kola i govori o njegovom sadržaju i obrednom karakteru bila bi, prije svega činjenica da se ovo Kolo, sve do kraja drugog svjetskog rata igralo isključivo na određen datum, 2. i 3. februara, na dan Sv. Tripuna. Kolo se nikada nije igralo drugom prilikom što jasno ukazuje na njegov obredni karakter.

¹⁴ Milica Ilijin, Kolo sv. Tripuna ili Kolo Bokeljske mornarice, Spomenik SAN, CIII, Beograd, 1953, str. 249.

¹⁵ Dr Urbano Raffaeli, Il Ballo di San Trifone, Zadar, 1844.

¹⁶ Grigorio Zarbarini, La festa di San Trifone, Zadar, 1900.

¹⁷ Milica Ilijin, navedeno djelo, str. 249.

¹⁸ Miloš Milošević, Kolo Bokeljske mornarice, XII vjekova Bokeljske mornarice, Beograd, 1972.

¹⁹ Milica Ilijin, navedeno djelo.

Glavna razlika između narodnih i obrednih igara je, što se narodne igre izvode u svakoj prilici, dok su obredne igre vezane za određene datume, prilike i momente.²⁰ Obredne igre u čitavoj Evropi, uprkos svim zabranama, bile su vrlo rasprostranjene i najviše su se izvodile uoči praznika.

Ono što nam takođe govori u prilog ovoj činjenici, je da Kolo sv. Tripuna izvode samo muškarci. Poznato je da se u starom vijeku, i početkom srednjeg igralo uvijek odvojeno. Mješovite igre su mnogo kasnijeg datuma.

Ako se pođe od obredno-magijskih igara, čije ostatke i danas nalazimo u igračkoj tradiciji našeg naroda, pa i svih Južnih Slovena, vidjećemo da izvođači čine posebna društva zatvorenog tipa, odijeljena po polovima i sa unaprijed određenim funkcijama. Tako i kola sa obredno-kultnom funkcijom pripadaju prvenstveno jednom polu, u našem slučaju muškom.²¹

Ono što možda najviše ukazuje na obredni karakter igre, a sreće se kod igara mnogih naroda, je podvlačenje igrača ispod luka podignutih ruku ("kapija", ili "most") ili ispod niza podignutih ruku ("tunel"). Često ponavljana figura provlačenja, koja se najčešće naziva "most" označava obnavljanje života. Različita provlačenja u Kolu, u našem narodu pokazuju da se tom obredu ranije pridavao veliki značaj. Ta provlačenja vršila su se ne samo kao znak ponovnog rađanja i obnavljanja života, već kao profilaksa, i kao sredstvo za isceljenje, za zdravlje, za čišćenje od čini.²² Ovi elementi Kola se ponavljaju nekoliko puta i u današnjem načinu izvođenja. Ovakve elemente Kola povezujemo ne samo sa posmrtnim, već vrlo često sa svatovskim igrama i igrama za plodnost. Provlačenje u obrednim igrama može biti ispod mačeva, marama, podignutih ruku. Ovaj simbol, koji se provlači kroz skoro sve figure Kola Bokeljske mornarice, predstavlja vječno obnavljanje života, silaženje u tamu i izlaženje na svjetlost.

Možda je najjače naglašena simbolika u XII, posljednjoj figuri, kada u sredinu kola ulaze časnici. Kolo se završava tako što igrači sve više stežu Kolo oko admirala, državnih i vjerskih predstavnika, skidajući kapice i uzvičući "Slava". Ovu igru oko časnika i admirala (ako je prisutan) možemo povezati sa nekadašnjim igranjem oko moštiju svetaca. Igranjem oko moštiju sv. Tripuna, i svetaca uopšte, tražila se veza između živih i umrlih, kako bi se izmolila božja milost i zaštita od demona.

Ovakvo igranje oko moštiju kasnije je zamijenjeno igranjem oko časnika i danas ima simboliku odavanja počasti i vezu sa onima koji predstavljaju crkvu i državu. Ovdje svakako treba napomenuti Jirečekovo²³ zapaža-

²⁰ Ljubica i Danica S. Janković, Prilog proučavanju ostataka obrednih igara u Jugoslaviji, SAN, CCLXXI, Etnografski institut, Beograd, 1957, str. 25.

²¹ Olivera Mladenović, Kolo u Južnih Slovena, Beograd, 1973, str. 102.

²² Ljubica i Danica S. Janković, n. d, str. 7.

²³ K. Jireček – J.Radonić, Istorija Srba, II, Beograd, 1952, str. 293 - 294.

nje da se uoči velikih praznika u srednjem vijeku, bez obzira na zabrane, u crkvi igralo "kraj svega što su zabranjivali stari crkveni sabori". Jireček smatra da je Kolo Bokeljske mornarice ostatak sličnih starih običaja.²⁴

Igre sa obrednom namjenom izvode se pretežno u krugu, bez obzira da li je to kružna otvorena ili zatvorena povorka, ili lanac povezanih igrača u zatvorenom ili otvorenom kolu. Iz mnogih primjera može se vidjeti da se kolom obredno opasuje ili zaokružava hljeb, pogača, trpeza, korpa s jajima, kuća, crkva, rodno drvo, vatra, najmiliji član porodice, mlada, mladoženja. U magijsko-obrednom smislu zaokruživanje predmeta, životinje, ili čovijeka, ima plodosno ili borbena-zaštitno svojstvo.²⁵

Takođe postoji vjerovanje da se ranije kolom stvarala mistična veza između igrača i onoga ko se obigrava. Vjerovalo se u njihovo uzajamno duhovno prožimanje. Takođe u nekim našim krajevima postojala je i moralna funkcija kola. Kolom se ukazivalo naročito poštovanje neke osobe, tako što bi igrači opkolili i igrajući pratili do kuće određenu osobu. Sve ove pojave su vjerovatno ostatak nekadašnjih obreda i vjerskog kulta koji je u feudalno doba prešao na plemiće, a kasnije i na druga ugledna lica. Izgleda da se oblik pojedinih obrednih igara do danas sačuvao, ali sa promijenjenom i izbljedjelom funkcijom koja se danas teško čita.²⁶

Iako su Kolo spominjali brojni pisci koji su se bavili Bokeljskom mornaricom, ipak je mali broj onih koji su pokušali da neposredno naučno otkriju njegovu sadržinu. Jako je bitno napomenuti da su mnogi autori, čak i teolozi koji su pisali o Kolu Bokeljske mornarice, zanemarivali duhovnu dimenziju Kola. Tako i pored ovog obrednog i sakralnog sloja u Kolu postoji i *drugi*, laički i znatno mlađi sloj koji govori i karakteriše svakodnevni život pomoraca. Bokeljski mornari su Kolu dali svoj duh i staleško obilježje time što su pojedinim figurama izrazili svoju vojničku disciplinu, vještinu mornarskog prestrojavanja, kao i simboliku svoga poziva. Tako petom figurom, Kolom mornari formiraju sidro - simbol pomorstva.

Pavao Butorac u svom djelu "Tripunjdansko kolo"²⁷ ističe u Kolu neke imperativne pomorske profesije kao što su solidarnost u olujama i bitkama na moru, disciplina i svakodnevni mornarski život. Imena figura takođe ukazuju na takva laička tumačenja Kola. Tako se u tekstu spominju figure kao što su vrtlog, neprava i prava veriga, sidro, ušpug....

Butorac Kolo smatra isključivo tvorevinom bokeljskih mornara, koji su ga tokom vremena svjesno stvorili i povezali sa proslavom. Međutim,

²⁴ Miloš Milošević, navedeno djelo, str. 186.

²⁵ Ljubica i Danica S. Janković, n. d, str. 7.

²⁶ Milica Ilijin, Narodne igre u Boki Kotorskoj, Spomenik SAN, CIII, Beograd, 1953, str. 250.

²⁷ Pavao Butorac, Tripunjdansko kolo, Kotor, 1941.

ovakvo tumačenje Kola, pojedinih figura i samog običaja ne predstavlja samu suštinu stvari, i često je u suprotnosti sa prirodnim razvojem opšteg procesa narodnog stvaralaštva.

Prateći tekstove Milice Ilijin i Pava Butorca pokušali smo doći do zanimljivih i značajnih rezultata, prema kojima se u Kolu, pored novijih elemenata iz svakodnevnog života na moru, može izdvojiti i jedno staro obredno jezgro, sa figurama punim simbolike. Takva slojevitost daje ovim starim zaboravljenim fenomenima posebnu kulturnu i životnu draž.

Na kraju, na osnovu navedenih radova, možemo zaključiti da je Kolo isključivo obrednog karaktera i da je tokom vremena dobilo svoj specifični karakter i oblik igre, kroz koju se još uvijek provlače elementi obrednih igara.

ZAKLJUČAK

Ovim radom nastojali smo da istaknemo značaj kulturnog bogatstva ove organizacije jer ona čini zajedničko nasljeđe čije je očuvanje suštinski važno u postizanju evropskog jedinstva.

Kolo Bokeljske mornarice vjerovatno je jedan od najboljih primjera očuvanja kulturnog identiteta određenih sredina, jer predstavlja istinsko svjedočanstvo kulture i tradicije jednog podneblja.

Ono je, doista rijedak primjer u vremenu opšteg zaborava, nestanka tradicionalnih formi i stvaranja sasvim novih pojava oblika koji nemaju utemeljenje u tradiciji. To možemo sa velikom sigurnošću da tvrdimo jer smo uzeli u obzir istraživanja na širim prostorima Evrope, gdje smo ustanovili da je vrlo malo sličnih primjera.

Vrijednost Kola Bokeljske mornarice je u tome što ono predstavlja jedinstveno svjedočanstvo žive kulturne tradicije koja je ostavila neizbrisiv trag u kulturološkoj slici sredine u kojoj je nastajala i trajala.

Na kraju napominjemo da smo našim radom pokušali da zaokružimo jedan, nedovoljno proučen, segment djelovanja Bokeljske mornarice i predstavimo ga u vidu rada koji kao cilj postavlja identifikaciju ovog kulturnog dobra kao nematerijalnog oblika od izuzetnog značaja. Samom identifikacijom Kola Bokeljske mornarice nadamo se da ćemo podstaknuti buduće istraživače da ovo kulturno dobro dokumentuju i čuvaju zapise o njemu, ali i da podstiču prenošenja i zaštitu u njegovim izvornim sredinama. Ovakva i slična kulturna dobra treba da budu priznata kao komponente kulturnog identiteta i izvori inspiracije i stvaralaštva budućih generacija.

Iva Antović

**IMMATERIAL CULTURAL HERITAGE AND UNESCO
- EXAMPLE OF THE BOKA FRATERNITY OF SEAMEN
AND ITS RING DANCE**

Summary

Regarding the fact that immaterial cultural heritage, the same as the material, presents irreplaceable expression of wealth and versatility of European cultural heritage, the subject of the research of this paper is the immaterial cultural heritage as a relic of civilisation achievements of the past of our environment. When observing and studying the immaterial cultural past, the topic is here restricted to the issue of at present preserved form of cultural heritage, and in particular one of the existing forms of activity of the Boka Fraternity of Seamen – its Kolo (Ring Dance).

In the introductory part of the paper the significance of the cultural wealth of the organization is stressed because it presents the common heritage whose preservation is an essentially important factor in achieving European unity. Another motive for dealing with this topic is constantly growing number of world and European associations whose task is to study and protect culture, and therewith the number of projects and conventions of those organizations that show ever more interest in immaterial cultural heritage.

The second chapter presents an outline and definition of the cultural heritage, which is reflected both in material and immaterial form. It also explains the notion of immaterial cultural heritage and emphasizes the importance of its preservation and protection.

Since the latest cultural study trends have started putting into focus immaterial cultural heritage, and UNESCO is one of the significant champions of that process, the next chapter, through a short historic review, as well as through the campaigns concerning the protection of cultural heritage, deals just with UNESCO and its roll in the protection of immaterial cultural heritage.

As the Kolo of the Boka Fraternity of Seamen shows technical and social value of immaterial cultural heritage, it now presents an important part of “the collective memory and European identity”. Therefore the next chapter of this work is dedicated to the immaterial segment of the Boka cultural heritage, to “the Kolo of the Boka Fraternity of Seamen”. This chapter is divided into three smaller segments. The first segment explains that Kolo can be observed as a local feature around which the local identity of the town and its inhabitants is legally nurtured and secured, but we must also observe it as one of the aspects of media communication and intercultural exchange on the Adriatic and Mediterranean. The next segment presents a short history of the Kolo of the Boka Fraternity of Seamen, as dictated by the original sources.

Although the Kolo is mentioned by numerous writers dealing with this organization, the number of those who tried to find its substance in an immediate scientific mode was small. It is really essential to mention that many authors, even theologians, who wrote about the Kolo of the Boka Fraternity of Seamen, neglected the spiritual dimension of Kolo. Beside the ritual and sacral layer, Kolo contains another, layman and much more recent layer telling about the life of seamen. Those two intertwined in the Kolo of the Boka Fraternity of Seamen, as well as the analyses of the text by the authors who studied these themes, are clearly expounded in the last unit of the third chapter of the work.

At the very end, in the conclusive consideration, it is stated that such approach to the theme was an attempt to encompass the insufficiently studied segment of the activity of the Kolo of the Boka Fraternity of Seamen and present it in the form of a work whose objective is the identification of this cultural wealth as immaterial form of cultural heritage of rare significance.

ПРИЛОЗИ

Нада ДРАШКОВИЋ

БИО-БИБЛИОГРАФИЈА МАРИЈЕ ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ

БИОГРАФИЈА

Марија Црнић је рођена 1934. године у Херцег-Новом, гдје је завршила четири разреда основне школе и четири разреда Ниже реалне гимназије. Школовање је наставила у Котору и Дубровнику, гдје је завршила Вишу гимназију и матурирала. Дипломирала је 1956. године на групи за етнологију Филозофског факултета у Београду.

Почетком 1957. запослила се у Завичајном музеју Херцег-Нови, гдје је радила као благајник, књиговођа, водич и кустос и више од двије године као в.д. директор.

Јула 1970. године прелази на рад у Архив Херцег-Новога, гдје ради као архивист до одласка у инвалидску пензију крајем 1985. године.

На основу објављених радова, 1983. године добија звање - виши архивист.

Од 1961. године почиње да се бави проучавањем прошлости Боке, посебно херцегновског краја и објављује радове из историје, етнологије, културне историје и архивистике, који се темеље на необјављеној архивској грађи, уз помоћ литературе. Радови су објављени у бројним часописима, научним публикацијама, зборницима радова са научних скупова, затим дневној, или периодичној штампи. Објављивала је у *Гласнику Етнографског музеја* Београд, зборнику *Бока* (Херцег-Нови), *Зборнику Више поморске школе* (Котор), *Историјским записима* (Титоград), *Библиографском вјеснику* (Цетиње), *Архивисту* (Београд), *Архивским записима* (Будва – Цетиње), *Побједи* (Подгорица), *Боки* (Котор), *Нашем листу* (Херцег-Нови), *Просвјетном раду* (Титоград), *Ловачким новинама* (Нови Сад) и др.

Коаутор је у неколико посебних издања, а у неким се јавља као помоћник уредника, уредник, рецензент, редактор, члан редакције. Била је један од оснивача зборника *Бока* Херцег-Нови, члан редакционог одбора од првог до двадесетог броја, замјеник главног и одговорног уред-

ника од бр. 6 -7 до 13-14 и главни и одговорни уредник од бр. 15-16 до бр. 20.

У друштвеном раду учествовала је као делегат Републичке самоуправне интересне заједнице за науку СР Црне Горе и делегат Републичке самоуправне заједнице за културу СР Црне Горе. Члан је Одбора за етнологију Црногорске академије наука и умјетности од оснивања до данас. Била је и члан Одбора (ЦАНУ) за издавање извора за историју Црне Горе, члан Савјета Централне народне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“ - Цетиње, члан Савјета Историјског архива - Котор, члан Савјета Архива СР Црне Горе - Цетиње, члан предсједништва Савеза друштава архивских радника Југославије, члан Комисије за правна питања Савеза друштава архивских радника Југославије, секретар Друштва архивских радника Црне Горе, секретар Заједнице архива СР Црне Горе, потпредсједник Међурепубличке културно-просвјетне заједнице на тремеђи Босне и Херцеговине, Хрватске и Црне Горе, предсједник Извршног одбора Самоуправне интересне заједнице културе Херцег-Нови, члан жирија за додјелу Октобарске награде. Била је, такође, поротник Општинског суда Херцег-Нови, предсједник Општинског одбора Црвеног крста Херцег-Нови.

Добитник је *Повеље* у знак признања за вишегодишњи успјешан рад у Савезу архивских радника Југославије и *Признања* за вишегодишње активности и резултате на његовању и развијању традиција НОР-а и сређивању историјске грађе, које јој је додијелио ОО СУБ-НОР-а Херцег-Нови.

Марија Црнић-Пејовић данас живи у Херцег-Новом и наставља да проучава прошлост Боке и Херцег-Новог, са истим ентузијазмом, као на почетку свог радног вијека, користећи неисцрпно богатство херцеговског архива и другу литературу.

Био-библиографија Марије Црнић-Пејовић садржи 278 библиографских јединица, које су, ради боље прегледности сврстане у неколико група:

I. ПОСЕБНА ИЗДАЊА

I-1 Коаутор

I-2 Уредник, редактор, члан редакције

I-3 Рецензент

I-4 Посебни отисак (сепарат)

II. РАДОВИ У МОНОГРАФСКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА

(књигама и зборницима радова са разних научних скупова)

III. РАДОВИ У ПЕРИОДИЧНИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА

(новинама и часописима)

- III-1 Фељтони
- III-2 Чланци и прикази

IV. РАДОВИ У ШТАМПИ

V. ЛИТЕРАТУРА О МАРИЈИ ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ

Свака група (подгрупа), обрађена је хронолошки, а уколико унутар једне године има више библ. јединица, оне су поређане по азбучном реду аутора, односно наслова.

На крају библиографије дати су регистри:

- Регистар личних имена
- Регистар коришћене периодике и зборника.

БИБЛИОГРАФИЈА

I ПОСЕБНА ИЗДАЊА

I-1 КОАУТОР

1961.

1. РАДОВИЋ. Вељо

Орјенски партизански батаљон / Вељо Радовић, Марија Црнић.
– Херцег-Нови : Општински одбор Савеза бораца, 1961 (Цетиње : Обод) . – 139 стр. : илустр. ; 23. цм.

1983.

2. *АРХИВСКИ фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима у СФРЈ : СР Црна Гора* / [сарадници-аутори Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. Београд : Савез друштава архивских радника Југославије, 1983 (Београд : Београдски издавачко-графички завод). – 136 стр. : илустр. 25 цм.
Тираж 1000. – Регистри.

1984.

3. *АРХИВ Херцег-Новога* = Archives of Herceg-Novi = Arhiv von Herceg Novi / [аутори текста Марија Црнић-Пејовић, Фериде Пејаковић, Глиго Одаловић, Милан Сијерковић]. – Херцег-Нови : Архив, 1984 (б.м. : б.и.). – 58 стр. : илустр. ; 18 цм.
Текст на срп.,енгл. и њем. језику.

4. **РЕВОЛУЦИОНАРНИ** покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујковић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984 (Требиње : «Требиње»). – 195 стр. ; 21 цм. – (Посебна издања).
Тираж 1000. – Регистар.

1988.

5. **ХАЈДУЦИ** у Боки Которској : 1648-1718. / приредио Милош Милошевић ; [аутори-сарадници **Марија Црнић-Пејовић** ... и др.]. – Титоград : Црногорска академија наука и умјетности, 1988 (Београд : Просвета). – 792 стр. ; 24 цм. - (Историјски извори; књ. 4. Извори за историју Црне Горе; књ. 1 / ЦАНУ, Одјељење друштвених наука).
Марија Црнић-Пејовић је обрадила фонд Политичко-управни, Млетачки архив (ПУМА), свеске VII, VIII, IX, XI, XLV, XLIX – укупно 35 докумената ---> предговор.

I-2 УРЕДНИК, РЕДАКТОР, ЧЛАН РЕДАКЦИЈЕ

1976.

6. **БИЛТЕН** [Међурепубличке културно-просвјетне заједнице на тремеђи социјалистичких република Босне и Херцеговине, Хрватске и Црне Горе] : 3 / [уредник **Марија Црнић-Пејовић**]. – Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница културе и науке, 1976 ([б.м. : б.и.]). – 100 стр. ; 27 цм.
Тираж 300.

1982.

7. **НАКИЋЕНОВИЋ**, Сава
Бока : антропогеографска студија / Сава Накићеновић ; [редакциони одбор фототипског издања **Марија Црнић-Пејовић** ... и др.]. - Херцег-Нови : Одбор за прославу 600. годишњице оснивања Херцег-Новог: Архив, 1982 (Сарајево : Свјетлост). – 189-632, 832-911 стр.: слика аутора; 24. цм.
Фототипско изд. из 1913. г. – Биљешка о писцу : стр. 187-188. - Библиографија и биљешке уз текст. – Регистар.

8. **ПОПОВИЋ**, Томо К.
Херцег-Нови : 1382-1797 : историјске биљешке . Књ.1 / Томо К. Поповић ; [редакција фототипског изд. **Марија Црнић-Пејовић** ... и др.]. – Херцег-Нови: Одбор за прославу 600. годишњице оснивања Херцег-Новог : Архив Херцег-Новог, 1982 (Требиње : «Требиње»). – 260 стр. ; 17 цм.
Фототипско изд. из 1924. године. – Биљешка о писцу /Редакција : стр. 257-260.
9. **ХЕРЦЕГ-Нови са околином** / [главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић ; редакција **Марија Црнић-Пејовић** ...[и др.]]. - Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница за туризам, 1982 (Умаг: Типографија). - 95 стр. : слике, 30 цм.
Текст штампан на српскохрв., енгл. и њем. језику.

1983.

10. **ГИЛЕР**, Олга Б.
Приручник за заштиту архивске грађе ван архива / Олга Б. Гилер ; [редакција Милош Милошевић, **Марија Црнић-Пејовић** ... и др.]. – Титоград : Друштво архивских радника СР Црне Горе : Заједница архива Црне Горе, 1983 (Титоград: Побједа). – 261 стр. ; 23 цм.
Предговор / Редакција : стр. 5-9.
11. **РАДНИЧКИ** покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској: (зборник радова са научног скупа одржаног у Херцег-Новом, 26., 27. и 28. новембра 1981. године). Књ. 2. / [редакција **Марија Црнић-Пејовић** ... [и др.]]. - Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1983. - 692 стр. ; 24 цм. - (Посебна издања).
Регистри.

1984.

12. **СЕФЕРОВИЋ**, Лазар
Умјетничко благо Херцег-Новог / Лазар Сеферовић ; [главни и одговорни уредник **Марија Црнић-Пејовић** ; рецензент Марија Црнић-Пејовић; фотографије Светолик Ђурановић ; превод на енгл. и њемачки језик Соња Ракић]. – Херцег-Нови : СИЗ за туризам Херцег-Нови, 1984 (Умаг : Типографија). – 158 стр.: илустр. ; 24 цм.
Упор. текст на срп., енгл. и њем. језику . – Тираж 1200. – Библиографија: стр. 153-154.

1986.

13. **НАКИЋЕНОВИЋ**, Сава

Бока : антропогеографска студија / Сава Накићеновић ; [редакциони одбор фототипског издања Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. - Херцег-Нови : Архив Херцег-Новог, 1986 (Требиње : «Требиње»). - 189-632, 832-911 стр. : [1] пресавијени лист ; 24. цм. Тираж 800. - Фототипско изд. из 1913. г. - Биљешка о писцу : стр. 187-188. - Библиографија и биљешке уз текст. - Регистар.

14. **НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ** *рат и револуција у Боки Которској : у вријеме привремене кризе од априла 1942. до септембра 1943. : (зборник радова са Округлог стола одржаног у Рисну 20. јануара 1984. године) / [редакција Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. - Херцег-Нови, Тиват, Котор : Марксистички центри: Фондови за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а, 1986 (Котор : «А. Палташић»). - 420 стр. ; 23 цм. Тираж 100.*

1987.

15. **ЗАТВОРИ** *и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке: 1941-1945.: (зборник радова са научног скупа одржаног са Херцег-Новог 20. и 21. децембра 1985. године) / [уредник Јован Р. Бојовић ; редакција ... Марија Црнић-Пејовић ... [и др.]]. - Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1987 (Требиње : «Требиње»). - 660 стр. ; 21. цм. - (Посебна издања). Тираж 2000.*

16. **СЕФЕРОВИЋ**, Лазар

Умјетничко благо Херцег-Новог / Лазар Сеферовић ; [главни и одговорни уредник Марија Црнић-Пејовић ; рецензент Марија Црнић-Пејовић; фотографије Светолик Ђурановић ; превод на енгл. и њемачки језик Соња Ракић]. - 2.изд. - Херцег-Нови : СИЗ за културу : СИЗ за туризам Херцег-Нови, 1987 (б.м. : б.и.). - 158 стр.: илустр. ; 24 цм. Упор. текст на срп., енгл. и њем. језику . - Тираж 1200. - Библиографија: стр. 153-154.

17. **ХЕРЦЕГ-Нови са околином** / [главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић ; редакција Марија Црнић-Пејовић ...[и др.]]. - 2. изд.. - Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница културе,

Туристички савез Боке Которске-Х.Нови, 1987 (Умаг : Штампа), 95 стр. : слике, 30 цм.

1988.

18. **МУСИЋ**, Срђан

Извјештаји генералног провидура Далмације и Албаније Корнера о заузимању Херцег-Новог 1687. године / Срђан Мусић ; [редакција **Марија Црнић-Пејовић** ...и др.; рецензенти Марија Црнић-Пејовић, Глигор Станојевић, Глиго Одаловић]. – Херцег-Нови: Архив Херцег-Новог: Градска библиотека : Завичајни музеј, 1988 (Требиње : «Требиње»). – 203 стр. ; 21 цм.

Тираж 500. – Библиографија и биљешке уз текст.

1991.

19. **ПАЛИ** за слободу : 1941-1945 : спомен књига погинулих бораца НОР-а и жртава фашистичког терора општина Котор, Тиват, Херцег-Нови / [уредник **Марија Црнић-Пејовић**]. - [1. изд.]. – Котор ; Тиват ; Херцег-Нови : Општински одбори СУБНОР-а, 1991 (Титоград : Yuggrafic ; Цетиње : Обод). – 485. стр. : илустр. ; 25 цм.
Тираж 1500.

I-3 РЕЦЕНЗЕНТ

1984.

20. **СЕФЕРОВИЋ**, Лазар

Умјетничко благо Херцег-Новог / Лазар Сеферовић ; [главни и одговорни уредник Марија Црнић-Пејовић ; рецензент **Марија Црнић-Пејовић**; фотографије Светолик Ђурановић ; превод на енгл. и њемачки језик Соња Ракић]. – Херцег-Нови : СИЗ за туризам Херцег-Нови, 1984 (Умаг : Типографија). – 158 стр.: илустр. ; 24 цм.

Упор. текст на срп., енгл. и њем. језику . – Тираж 1200. – Библиографија: стр. 153-154.

1986.

21. **РАШОВИЋ**, Душан

Бродарско друштво „Југоле Гракалић“: (развој веслачког једрили-чарског спорта, подводних активности и спортског риболова у Херцег-Новом) / Душан Рашовић ; [рецензент **Марија Црнић-Пе-**

јовић]. – Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница физичке и техничке културе : Бродарско друштво „Југоле Гракалић“, 1986 (Сарајево : Свјетлост). – 115 стр. : илустр. ; 25 цм.- (Библиотека Развој спорта у Херцег-Новом; књ. 1).
Тираж 1000.

22. РАШОВИЋ, Душан

Шездесет година херцеговског „Јадрана“ : 1926-1986 / Душан Рашовић ; [рецензент Марија Црнић-Пејовић]. – Херцег-Нови : Пливачки-ватерполо клуб „Јадран“...и др; Титоград : Републичка самоуправна интересна заједница физичке културе, [1986]. – 238 стр. : илустр. ; 24 цм. – (Библиотека Развој спорта у Херцег-Новом).
Тираж 1500.

1987.

23. СЕФЕРОВИЋ, Лазар

Умјетничко благо Херцег-Новог / Лазар Сеферовић ; [главни и одговорни уредник Марија Црнић-Пејовић ; рецензент Марија Црнић-Пејовић; фотографије Светолик Ђурановић ; превод на енгл. и њемачки језик Соња Ракић]. – 2.изд. - Херцег-Нови : СИЗ за културу : СИЗ за туризам Херцег-Нови, 1987 (б.м. : б.и.). – 158 стр.: илустр. ; 24 цм.
Упор. текст на срп., енгл. и њем. језику . – Тираж 1200. – Библиографија: стр. 153-154.

1988.

24. МУСИЋ, Срђан

Извјештаји генералног провидура Далмације и Албаније Корнера о заузимању Херцег-Новог 1687. године / Срђан Мусић ; [редакција Марија Црнић-Пејовић ...и др.; рецензенти Марија Црнић-Пејовић, Глигор Станојевић, Глиго Одаловић]. – Херцег-Нови: Архив Херцег-Новог: Градска библиотека : Завичајни музеј, 1988 (Требиње : «Требиње»). – 203 стр. ; 21 цм.
Тираж 500. – Библиографија и биљешке уз текст.

1989.

25. РАШОВИЋ, Душан

Планинарско смучарско друштво „СУБРА“ Херцег-Нови / Душан Рашовић ; [рецензент Марија Црнић-Пејовић]. - [Херцег-Нови] :

ПСД Субра ; Титоград: Републички СИЗ физичке културе, Комисија за историју спорта, [1989] (Приштина : Rilindja). – 90 стр. : илустр. : 23x23 цм. – (Библиотека Спорт и физичка култура у Херцег-Новом; књ. 3).

Штампано двостубачно. – Библиографија : стр. 91.

2006.

26. ВУКАШИНОВИЋ, Рајко

Зупци под Орјеном у Херцеговини : педесет вијекова зубачких свитања / Рајко Пантов Вукашиновић ; [рецензенти Ђуро Тошић, Јован Пејин, Марија Црнић-Пејовић]. – Београд : Р. Вукашиновић ; Ваљево : Топаловић, 2006 (Ваљево : Топаловић). – 838 стр. : илустр. ; 25 цм.

Тираж 700. – Зубачка енциклопедијска ризница / Саво Пујић : стр. 13-14. – Рјечник турцизама и мање познатих ријечи: стр. 793-797. – Рецензија / Ђуро Тошић, Јован Пејин, Марија Црнић-Пејовић: стр. 798-802. – Биографски подаци о аутору : стр. 803-804. – Биљешке уз текст. – Библиографија : стр. 781-792. – Регистри.

I-4 ПОСЕБНИ ОТИСАК (СЕПАРАТ)

1963.

27. **ПРЋИЈА по документима из херцегновског архива** / Марија Црнић. - Београд : [б. и.], 1963. - Стр. 283-294 ; 24 цм.
П.о. : *Гласник Етнографског музеја у Београду* ; 26 ; 1963.

1972.

28. **ИШЧЕЗАВА још једно занимање – млинарство** / Марија Црнић. - Херцег-Нови : [б.и.], 1972. – Стр.173-188 ; 23 цм.
Развој и нестанак млинарства у херцегновској општини, за последњих сто година, према архивским подацима. – Résumé. – П.о. : *Бока* : 4 ; 1972.

1975.

29. **ЈЕДНО регрутовање морнара у херцегновском крају 1809. год.** / Марија Црнић. - Котор : [б. и.], 1975. - Стр. 33-39 ; 24 цм.
Библиографија и биљешке уз текст . - Summary. - П.о. : *Зборник Више поморске школе у Котору* ; 2 ; (1975).
30. **ПЕДЕСЕТ година од оснивања Учитељске школе у Херцег-Новоме**/ Марија Црнић. – Херцег-Нови : [б.и.], 1975. – Стр. 179-195 : табеле ; 24 цм.
П. о. : *Бока* ; 6-7 ; 1975.

1976.

31. **ПРИЛОГ о економско-миграционим кретањима из луштитичке општине** / Марија Црнић Пејовић. – Херцег-Нови : [б. и.], 1976 ([б.м. : б. и.]). – стр. 233-238 ; 23 цм.
П.о. : *Бока* ; 8 ; 1976.

1977.

32. **ПОПИС капетана, суђа и канцелијера топаљске општине за период 1719-1759. године** / Марија Црнић-Пејовић. – Херцег Нови : [б.и.], 1977 ([б.м. : б.и.]). – стр. 381-388; 23 цм.
Објављен је попис за године : 1719, 1720, 1723, 1725, 1726, 1727, 1731, 1735, 1737, 1738, 1740, 1745, 1751, 1752, 1753, 1756, 1757, 1759. – Факсимил *Пописа* са коментаром. П.о. : *Бока* ; 9; 1977.
33. **ПРИЛОЗИ борби за националну слободу крајем XIX вијека у херцеговској општини** / Марија Црнић-Пејовић . - Херцег Нови : [б.и.], 1977 ([б.м. : б.и.]). – стр. 9-39 ; 23 цм.
Биљешке уз текст . – Summary. - П.о. : *Бока* ; 9; 1977.

1978.

34. **ЈЕДНО насеље херцеговске општине у XVIII вијеку - Мојдеж по документима архива Херцег-Новога** / Марија Црнић-Пејовић . - Херцег Нови : [б.и.], 1978 ([б.м. : б.и.]). – Стр. 33-79 ; 23 цм.
Прилог садржи два списка пописа становништва Мојдежа са катастром из 1700 и 1702. год. - Summary. - П.о. ; *Бока* ; 10 ; 1978.

1979.

35. **ДУБРОВАЧКИ архив као извор за повијест СР Црне Горе** / Марија Црнић-Пејовић. – Београд : [Савез архивских радника Југославије], 1979. –
Стр. 121-130 ; 21 цм.
П. о. : *Архивист* ; 1-2 : 1979.

1980.

36. **ОРГАНИЗАЦИЈА и рад Општинске управе Херцег-Новога (1870-1940)** / Марија Црнић-Пејовић. – Херцег-Нови : [б.и.], 1980 ([б.м. : б.и.]). – Стр. 35-80 : илустр. ; 24 цм.
Кор. насл. – Библиографија и биљешке уз текст. – П.о. : *Бока* ; 12 ; 1980.

1982.

37. ХЕРЦЕГ-Нови у Дубровачком архиву / Марија Црнић-Пејовић. – Херцег-Нови : [б. и.], 1982 ([б.м. :б.и.]). – Стр. 55-71 ; 24 цм. Summary. – П.о. : *Бока* ; 13-14 ; 1982.

1984.

38. ХЕРЦЕГ-Нови послје Првог свјетског рата по записима Тома К. Поповића / Марија Црнић-Пејовић. - Херцег-Нови : [б. и.], 1984 ([б.м. :б.и.]). – Стр. 131-159 ; 24 цм. П.о. : *Бока* ; 15-16 ; 1984.

1985.

39. ИЗВОРИ за историју Црне Горе у Архивима Југославије и ван њених граница / Марија Црнић-Пејовић. - Титоград : [б. и.], 1985. - Стр. 121-135 ; 24 цм. П.о. : *Историјски записи* ; 1 ; 1985.
40. ОРГАНИЗАЦИЈА и рад Управе луштитичке општине 1912-1933. године / Марија Црнић-Пејовић. – Херцег-Нови : [б. и.], 1985 ([б.м. : б.и.]). – Стр. 127-145 ; 23.цм. Кор. насл. – Библиографија и биљешке уз текст. – Summary. – П.о. : *Бока* ; 17 ; 1985.
41. ПЕДЕСЕТ пет година од објављивања листа *Россика* у Игалу / Марија Црнић-Пејовић. - Цетиње : [б. и.], 1985. - стр. 281-284. Библиографија и биљешке уз текст. - Марија Црнић-Пејовић: *55 лет опубликования журнала Россика в Игало (резюме)* / перевод В. Мрвалевич. : стр. 284. - П.о. : *Библиографски вјесник* ; 2 ; 1985.

1985.

42. РАЗВОЈ библиотекарства у херцегновској општини од половине XIX вијека до данас / Марија Црнић-Пејовић. - Цетиње : [б. и.], 1986. - Стр. 53-65 ; 24 цм. Литература уз текст. – Резюме. П.о. : *150 година народног библиотекарства у Црној Гори* : зборник радова..

1986.

43. НЕКИ подаци о сакралним споменицима културе у херцегновској општини од краја XVII вијека до данас / Марија Црнић-Пе-

јовић. - Херцег-Нови : [б. и.], 1985 ([б.м. : б.и.]). – Стр. 153-170 ; 23 цм.

Рад са научног скупа „Туризам и споменици културе Боке Которске“. – Библиографија и биљешке уз текст. – Summary. – *П.о. : Бока : 18 ; 1986.*

1989.

44. **НЕКИ подаци о раду општинске управе Херцег-Новога за вријеме француске владавине (1807-1814. год.)** / Марија Црнић-Пејовић. – Херцег Нови : [б.и.], 1989 ([б.м. : б.и.]). – стр. 171-184 ; 21 цм.

Литература и биљешке уз текст. – Summary. – *П.о. : Бока ; 20 ; 1989.*

1990.

45. **АРХИВСКА грађа као примарни извор за историографију Црне Горе у црногорској научној периодици с посебним освртом на *Записе и Историјске записе (1927-1986)*** / Марија Црнић-Пејовић. - Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1990 ([б.м. : б.и.]). - стр. /157/-165; 21 цм.

Литература уз текст. - *П.о. : Историјски записи ; 1-2; 1990.*

46. **ПОДАЦИ о броју теглеће стоке у херцегновској општини 1704. и 1809. године** / Марија Црнић-Пејовић. - Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1990 ([б.м. : б.и.]). - стр. /67/- 71; 21 цм.

Литература: стр. 72. - *П.о. : Историјски записи ; 3-4; 1990.*

47. **ЧАСОПИС *Бока* и његов допринос историографији Црне Горе** / Марија Црнић-Пејовић. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1990 ([б.м. : б.и.]). - стр. 209-212 ; 21 цм.

П.о. : Историјски записи ; 1-2; 1990.

1991.

48. **АРХИВСКА грађа о Црној Гори за 1936. годину која се чува у архивима Црне Горе** / Марија Црнић-Пејовић. - Титоград : Историјски институт СР Црне Горе, 1990 ([б.м. : б.и.]). - Стр. /237/-247 ; 21 цм.

Саопштење са научног скупа „Комунисти на општинским изборима у Црној Гори 1936. године“, који је одржан у Котору, 23. и 24. новембра 1987. године. – *П.о. : Историјски записи ; 3-4; 1991.*

49. **НЕКИ подаци о Дробњацима из XVII и XVIII вијека у Историјском архиву Котор и Архиву Херцег-Новог** / Марија Црнић-Пејовић. – Титоград : [б. и.], 1991. - Стр. 197-209; 23 цм.

Библиографија и биљешке уз текст. – *П.о. ; Дурмиторски зборник : на извору Вукова језика : 1; Титоград, 1991.*

50. **ПОДАЦИ о организацији и раду топаљске (херцеговске) комунитати од пада Млетачке републике до 1813. године** / Марија Црнић-Пејовић. – Титоград : [б. и.], 1991. - Стр. 43-57 ; 23 цм.
Библиографија и биљешке уз текст. – П.о. ; *Уједињење Црне горе и Боке Которске: 1813-1814: зборник радова*; Титоград, 1991.

1993.

51. **ПРИМАРНИ извори у манастирима и црквама, њихов значај, заштита и коришћење** / Марија Црнић-Пејовић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1993. – Стр. 89-99 ; 23 цм.- (Научни скупови, књ. 29, Одјељење друштвених наука књ. 13).
Кор. насл. – Summary. – П.о. *Извори и историографија о Црној Гори* : радови са научног скупа, Титоград, 1993.

1997.

52. **ОБЛИЦИ духовне културе у у дјелима Јована Вукмановића** / Марија Црнић-Пејовић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1997 ([б.м. : б.и.]). – стр. 17-30 ; 21 цм.
Литература и биљешке уз текст. – Summary. – П.о. : *Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ*; 11 ; 1997.
53. **ТУРИЗАМ у херцеговској општини од почетка XX вијека до Другог свјетског рата** / Марија Црнић-Пејовић . - Цетиње : Подгорица - Економски факултет-ИДЕИ , Котор - Факултет за поморство, Цетиње - Скупштина престонице, 1997, стр. 213-227.
П.о. : *Развој туризма у Црној Гори у XIX и првој половини XX вијека* : зборник радова са научног скупа, Цетиње ,18-19. октобар 1996. год.

1998.

54. **БОКА Которска и њени ствараоци за владавине Николе I Петровића у периодици Црне Горе и њени ствараоци у периодици Боке** / Марија Црнић-Пејовић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1998. – стр. 261-276 ; 23 цм. – (Научни скупови, књ. 49 ; Одјељење друштвених наука, књ.21)
Извори и литература : стр. 276. - Résumé. – П. о. : „*Краљ Никола – личност, дјело и вријеме*“ : радови са међународног научног скупа, Подгорица, 1-3. октобар 1997. Том 2.

1999.

55. **ПРИЛОГ проучавању народног живота у Боки Которској у XVIII вијеку на основу архивске грађе** / Марија Црнић-Пејовић. – Београд : Етнографски музеј, 1999 ([б.м. : б.и.]). - стр. 173-182.
Библиографија и биљешке уз текст. – Summary. – П.о. : *Гласник Етнографског музеја у Београду* ; 63.

2000.

56. **ЗИМСКА испаша** / Марија Црнић-Пејовић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 2000 ([б.м. : б.и.]). – стр. 89-114 ; 21 цм.- (Научни скупови, књ. 54, Одјељење друштвених наука, књ. 24).
Литература и биљешке уз текст. – *П.о. Традиционална народна култура у Црној Гори : [(прилози проучавању)]* : радови са научног скупа, Подгорица 7-8. децембра 1998.

2003.

57. **СВИЛАРСТВО у Боки Которској : (XVIII-XX)** / Марија Црнић-Пејовић. – Београд : Етнографски институт САНУ, 2003 ([б.м. : б.и.]). – стр. 123-134 ; 21 цм.
П.о. : Гласник Етнографског института САНУ ; L-LI ; 2002-2003.

2004.

58. **РАЗВОЈ туризма у херцеговској општини после Другог свјетског рата** / Марија Црнић-Пејовић. - [Цетиње : Пријестоница Цетиње, Подгорица : Економски факултет, Котор : Факултет за туризам и хотелијерство], 2004. - Стр. 333-355; 23 цм.
П.о. : Зборник радова „Туризам Црне Горе у другој половини XX вијека“, Цетиње, 23-24. мај 2002.
59. **РУРАЛНА насеља Ситница и Врбањ – катунски – стална и викенд насеља** / Марија Црнић-Пејовић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 2004. ([б.м. : б.и.]). – стр. 461-498.
Извори и литература: 496-497. -Руралније селения Ситница и Врбањ - летније горније пастбища и дачније посёлки : резюме / Марија Црнић Пејович: стр. 498. – *П.о. : Зборник радова „Село у Црној Гори“,* Подгорица, 2004.

2005.

60. **АРХИВСКА грађа о Грбљу XVIII вијека у Државном архиву Црне Горе-Архивском одјељењу Херцег Нови** / Марија Црнић-Пејовић. – Грбљ : Друштво за обнову Манастира Подластва, 2005 ([б.м. : б. и.]). - стр. 417-428.
Напомене на крају текста. – *П.о. : Грбљ кроз вјекове: зборник радова са научног скупа, Грбљ – Котор, 11-13. октобар 2001.*
61. **ТРАДИЦИЈА и етичност у стиховима Бокеља исельеника** / Марија Црнић-Пејовић. – Херцег Нови : [б. и.], [2005] ([б.м. : б. и.]). – стр. 359-384 ; 23 цм.
П.о. : Бока ; 25; 2005.

2006.

62. **ДЕВЕДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦА освећења српске православне Цркве св. Арханђела Михаила у Херцег-Новоме** / Марија Црнић-Пејовић. – Херцег Нови : [Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, 2006] ([б.м. : б. и.]). – стр. 201-214 ; 23 цм.
Архивска грађа и литература на крају текста. - Summary. - **П.о. : Бока ; 26; 2006.**

2007.

63. **ИСЕЉАВАЊЕ** Бокеља до Другог свјетског рата / Марија Црнић-Пејовић . - Херцег Нови : [Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, 2007] ([б.м. : б. и.]). – стр. 165-202 ; 23 цм.
Литература и биљешке уз текст. - Summary. - **П.о. : Бока ; 27 (2007).**

II РАДОВИ У КЊИГАМА И ЗБОРНИЦИМА РАДОВА

1982.

64. **БИЉЕШКА о писцу.**
У : *Бока : антропогеографска студија* / Сава Накићеновић ; [редакциони одбор фототипског издања Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. - Херцег-Нови : Одбор за прославу 600. годишњице оснивања Херцег-Новог: Архив, 1982, стр. 187-188.
65. **БИЉЕШКА о писцу.**
У: *Херцег-Нови : 1382-1797 : историјске биљешке* . Књ.1 / Томо К. Поповић ; [редакција фототипског изд. **Марија Црнић-Пејовић** ... и др.]. – Херцег-Нови: Одбор за прославу 600. годишњице оснивања Херцег-Новог : Архив Херцег-Новог, 1982
66. **VON der Vorillyrenzeit bis zum ersten Weltkrieg.**
У: *Херцег-Нови са околином* / [главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић ; редакција **Марија Црнић-Пејовић** ...[и др.]]. - Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница за туризам, 1982, стр. 70-73.
67. **FROM Preillyrian times to the World War I.** / превела Соња Ракић.
У: *Херцег-Нови са околином* / [главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић ; редакција **Марија Црнић-Пејовић** ...[и др.]]. - Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница за туризам, 1982, стр. 40-42.

1983.

68. **АРХИВ Херцег-Новог** / [Марија Црнић-Пејовић].
У : *Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима у СФРЈ : СР Црна Гора* / [сарадници-аутори Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. Београд : Савез друштва архивских радника Југославије, 1983, стр.57-63.
69. **АРХИВИ у Социјалистичкој Републици Црној Гори.**
У : *Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима у СФРЈ : СР Црна Гора* / [сарадници-аутори Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. Београд : Савез друштва архивских радника Југославије, 1983, стр. 9-12.
70. **БИБЛИОГРАФИЈА радова о архивима и архивској грађи Социјалистичке Републике Црне Горе** / [Марија Црнић-Пејовић].
У : *Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима у СФРЈ : СР Црна Гора* / [сарадници-аутори Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. Београд : Савез друштва архивских радника Југославије, 1983, стр. 13.
71. **ЗАВРШНА ријеч на научном скупу.**
У : *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*: (зборник радова са научног скупа одржаног у Херцег-Новом, 26., 27. и 28. новембра 1981. године). Књ. 2. / [редакција Марија Црнић-Пејовић ... [и др.]]. - Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1983, стр. 653.
72. **ИЗВОРИ и литература за проучавање револуционарног покрета у Боки Которској : (1918-1945).**
У : *Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској*: (зборник радова са научног скупа одржаног у Херцег-Новом, 26., 27. и 28. новембра 1981. године). Књ. 2. / [редакција Марија Црнић-Пејовић ... [и др.]]. - Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1983, стр.529-559.
73. **ПРЕДГОВОР.**
У : *Приручник за заштиту архивске грађе ван архива* / Олга Б. Гилер ; [редакција Милош Милошевић, Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. – Титоград : Друштво архивских радника СР Црне Горе : Заједница архива Црне Горе, 1983 , стр. 5-9.

74. **ПРЕДМЕТНИ индекс** / [Марија Црнић-Пејовић].
У : *Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима у СФРЈ : СР Црна Гора* / [сарадници-аутори Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. Београд : Савез друштава архивских радника Југославије, 1983, стр. 80-97.
75. **ТОПОГРАФСКИ индекс** / [Марија Црнић-Пејовић].
У : *Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима у СФРЈ : СР Црна Гора* / [сарадници-аутори Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. Београд : Савез друштава архивских радника Југославије, 1983, стр. 103-127.
76. **ХРОНОЛОШКИ индекс** / [Марија Црнић-Пејовић].
У : *Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима у СФРЈ : СР Црна Гора* / [сарадници-аутори Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. Београд : Савез друштава архивских радника Југославије, 1983, стр. 129-136.

1984.

77. **БОМБАРДОВАЊЕ Крушевица : 2. јануар 1942.**
У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 89.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 78-79.
78. **БОМБАРДОВАЊЕ у Боки : 6. април 1941.**
У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 48-49.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 13-14.
79. **БОРБА на Св. Јеремији : 28. фебруар 1942.**
У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоу-

- правни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 101.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 82-84.
- 80. БРОЈНО стање и структура партијске организације у западној Боки : јануар 1942.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 95-96.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 108.
- 81. ДВА грађанина из Бијеле дала новац за потребе Орјенског батаљона : 7. март 1942.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр.103.
Мијо Илић и Мијо Желалић. - Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 116.
- 82. ДИВЕРЗАНТСКА акција у Котобилу и репресалије непријатеља : 13/14 новембар 1941.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 67.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 67.
- 83. ДИВЕРЗАНТСКЕ акције у западном дијелу Боке : јул 1941.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 62.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 35-37.

84. ДОЧЕК и разбијање италијанског батаљона у Убаљској планини : 19. децембар 1941.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 81-82.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 75.

85. ЗАРОБЉАВАЊЕ окупаторског одјелења за везу у Церовику : 4. децембар.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 74.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 70.

86. ИТАЛИЈАНИ у Херцег-Новом домогли се једне количине златних резерви Југословенске народне банке, која је ту била слокнована : 28. април 1941.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 53.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 14-15.

87. ОКУПАТОР исељава становништво села Камено : 9-10. јануар 1942.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 92.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 80.

88. ОРГАНИЗАЦИОНО стање партијске организације у западном дијелу Боке : јун 1941.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 58.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, 27-28.

89. ОСЛОБОЂЕЊЕ Херцег-Новог од аустроугарске окупације : 1918. : 6. новембар.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 10.

Из рада *Херцег-Нови послје првог свјетског рата по записима Тома К. Поповића*, зборник *Бока*, 15-16, 1984, стр. 137.

90. ПОДЈЕЛА партијске организације у Боки на два дијела : јун 1941.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 57.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 27.

91. ПОДЈЕЛА територије Орјенског батаљона на два сектора : јануар 1942.

У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 96.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 57-58.

- 92. ПРВЕ жртве окупатора и прва акција саботаже у Боки : 19. април 1941.**
У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, **Марија Црнић-Пејовић**, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр.53.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 16-17.
- 93. ПРВЕ репресалије окупатора у западној Боки : јул 1941.**
У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, **Марија Црнић-Пејовић**, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр.62.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 37.
- 94. ПРЕЛАЗАК комуниста херцеговског краја у илегалност : јун 1941.**
У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, **Марија Црнић-Пејовић**, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 57.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 31-32.
- 95. ПРЕЛАЗАК рисанских комуниста у илегалност : јун 1941.**
У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, **Марија Црнић-Пејовић**, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр.57-58.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 32.
- 96. ПРЕПАД на италијанску посаду на Горњем Гржавцу : 4. децембар.**
У : *Революционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић,

- Марија Црнић-Пејовић**, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр.75.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 70.
- 97. ПРИКУПЉАЊЕ оружја и муниције и њихово магацинирање : април 1941.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 54.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, 22-23.
- 98. ПРОСЛАВА Дана Црвене армије : 23. фебруар 1942.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 100.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 101-102.
- 99. ПРОСЛАВА празника рада : 1940., 1. мај.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 42-43.
Из рада *Проглас радницима*, Бока, бр. 78 од 15.10.1974.
- 100. ПРОШИРЕНИ састанак Мјесног комитета КПЈ : 15. јул 1941.**
У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр.60.
Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 34-35.

101. РИЈЕЧ аутора.

У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 5-6.

102. САСТАНАК делегата НОО сусједних општина Црне Горе, Боке и Херцеговине ради утврђивања цијена и организовања заједничке пијацице : 28. март 1942.

У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 105.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 115-116.

103. УЛАЗАК италијанских трупа у Боку и уништење разарача „Загреб“ : 17. април 1941.

У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 49.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 16.

104. ФОРМИРАЊЕ Мјесног комитета КПЈ Херцег-Нови : јул 1941.

У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 61.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 27-28.

105. ФОРМИРАЊЕ одбора Народноослободилачког фронта : јул 1941.

У : *Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја* / Ђуро Вујовић,

Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 63.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 32-33.

106. ФОРМИРАЊЕ Среског НОО Херцег-Нови : март 1942.

У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр.107.

Зборник Бока, 3/1971, стр. 271.

107. ХВАТАЊЕ Бора Амановића и Николе Стрижића и њихово стријељање : 5. април 1942.

У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 107.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 92-93.

108. ШЕСТ чета Орјенског батаљона и њихов командни састав : јануар 1942.

У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 94-95.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр. 56, 64.

109. ШТАБ Орјенског батаљона почео да издаје радио-вијести : 1. децембар 1941.

У : Револуционарни покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају : 1918-1945 : хронологија догађаја / Ђуро Вујовић, Марија Црнић-Пејовић, Светозар Сеферовић, Бранко Булајић. – Титоград : Историјски институт Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1984, стр. 72.

Из књиге *Орјенски партизански батаљон*, Вељо Радовић и Марија Црнић, стр.64-65.

1986.

110. БИЉЕШКА о писцу.

У : *Бока : антропогеографска студија* / Сава Накићеновић ; [редакциони одбор фототипског издања Марија Црнић-Пејовић ... и др.]. - Херцег-Нови : Архив Херцег-Новог, 1986, 187-188.

111. ИЗВОРИ и литература за проучавање НОР-а и револуције у Боки Которској у вријеме привремене кризе април 1942.- септембар 1943.

У : *Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској : у вријеме привремене кризе од априла 1942. до септембра 1943.* : (зборник радова са Округлог стола одржаног у Рисну 20. јануара 1984. године) / [редакција Марија Црнић-Пејовић ... и др.]- Херцег-Нови, Тиват, Котор : Марксистички центри, Фондови за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а, 1986, стр. 349-363.

112. ИЗВОРИ и литература о Петровачкој комуни.

У : *Петровачка комуна 1920. године – прва комунистичка општина на Јадрану*: зборник радова са научног скупа одржаног 23, 24 и 25. новембра 1984. / [уредник Јован Р. Бојовић]. – Титоград : Историјски институт Црне Горе: Марксистички центар ЦК СК Црне Горе; Будва : Историјски архив, 1986, стр. 348-354.

113. РАЗВОЈ библиотекарства у херцегновској општини од половине XIX вијека до данас.

У : *150 година народног библиотекарства у Црној Гори* : (научни скуп у Рисну, 23. и 24. децембра 1985). – Цетиње: Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, 1986, стр. 53-65.
Литература уз текст. – Резюме.

1987.

114. АРХИВСКИ извори за проучавање теме : „Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке: 1941-1945”.

У : *Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке: 1941-1945.*: (зборник радова са научног скупа одржаног са Херцег-Новог 20. и 21. децембра 1985. године) / [уредник Јован Р. Бојовић ; редакција ... Марија Црнић-Пејовић ... [и др.]]. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1987, стр. 45-50.

115. VON der Vorillyrenzeit bis zum ersten Weltkrieg.

У : *Херцег-Нови са околином* / [главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић ; **редакција Марија Црнић-Пејовић ...**[и др.]]. – 2. изд.. – Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница културе, Туристички савез Боке Которске-Х.Нови, 1987, стр. 70-73.

116. ДИСКУСИЈА / Марија Црнић-Пејовић.

У : *Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке: 1941-1945.*: (зборник радова са научног скупа одржаног са Херцег-Новог 20. и 21. децембра 1985. године) / [уредник Јован Р. Бојовић ; редакција ... Марија Црнић-Пејовић ... [и др.]]. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1987, стр. 609, 611.

117. ЗАКЉУЧНА ријеч.

У : *Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке: 1941-1945.*: (зборник радова са научног скупа одржаног са Херцег-Новог 20. и 21. децембра 1985. године) / [уредник Јован Р. Бојовић ; редакција ... Марија Црнић-Пејовић ... [и др.]]. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1987, стр. 615.

118. Од преилирског периода до Првог свјетског рата.

У : *Херцег-Нови да околином* / [главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић ; **редакција Марија Црнић-Пејовић ...**[и др.]]. – 2. изд.. – Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница културе, Туристички савез Боке Которске-Х.Нови, 1987, стр. 12-14.

119. ПОЗДРАВНА ријеч председника Припремног одбора / [Марија Црнић-Пејовић].

У : *Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке: 1941-1945.*: (зборник радова са научног скупа одржаног са Херцег-Новог 20. и 21. децембра 1985. године) / [уредник Јован Р. Бојовић ; редакција ... Марија Црнић-Пејовић ... [и др.]]. – Титоград : Историјски институт СР Црне Горе ; Херцег-Нови : Самоуправни фонд за његовање и развијање револуционарних традиција НОР-а општине Херцег-Нови, 1987, стр. 14.

120. FROM Preillyrian times to the World War I. / [превела Соња Ракић].

У : *Херцег-Нови да околином* / [главни и одговорни уредник Лазар Сеферовић ; **редакција Марија Црнић-Пејовић ...**[и др.]]. – 2.

изд.. – Херцег-Нови : Самоуправна интересна заједница културе, Туристички савез Боке Которске-Х.Нови, 1987, стр. 40-42.

1989.

121. АНДРИЈА Јовићевић и Бока.

У : *Зборник радова поводом педесетогодишњице смрти Андрије П. Јовићевића* / [главни и одговорни уредник Јован Вукмановић]. – Цетиње : Самоуправна интересна заједница основног васпитања и образовања, 1989, стр. 133-137.

1991.

122. НЕКИ подаци о Дробњацима из XVII и XVIII вијека у Историјском архиву Котор и Архиву Херцег-Новог.

У : *Дурмиторски зборник : на извору Вукова језика : 1* : зборник радова са научног скупа одржаног у Шавнику 7. и 8. јула 1988./ [уредник Јован Р. Бојовић]. – Титоград : Историјски институт Црне Горе, 1991, стр. 197-209.

Библиографија и биљешке уз текст.

123. ПОДАЦИ о организацији и раду топаљске (херцегновске) комунитати од пада Млетачке републике до 1813. године.

У : *Уједињење Црне Горе и Боке Которске : 1813-1814. године* : (зборник радова са научног скупа одржаног у Котору 10-12. новембра 1988). – Титоград : Историјски институт Црне Горе, 1991, стр. 43-57.

1993.

124. ПРИМАРНИ извори у манастирима и црквама, њихов значај, заштита и коришћење.

У : *Извори и историографија о Црној Гори*: радови са научног скупа 17. и 18. децембар 1990 / уредник Владо Стругар. - Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1993, стр. 89-100. Summary.

1997.

125. ТУРИЗАМ у херцегновској општини од почетка XX вијека до Другог свјетског рата.

У : *Развој туризма у Црној Гори у XIX и првој половини XX вијека* : зборник радова са научног скупа, Цетиње ,18.-19. октобар 1996.год.

/ Марија Црнић-Пејовић. - Цетиње : Подгорица : Економски факултет-ИДЕИ ; Котор : Факултет за поморство; Цетиње : Скупштина престонице, 1997, стр. 213-227.

1998.

126. БОКА Которска и њени ствараоци за владавине Николе I Петровића у периодици Црне Горе и њени ствараоци у периодици Боке.

У : *Краљ Никола – личност, дјело и вријеме. Т.2* / уредник Миомир Дашић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 1998, стр. 261-276.

Извори и литература : стр. 275. - Résumé.

2000.

127. ЗИМСКА испаша.

У : *Традиционална народна култура у Црној Гори : [(прилози проучавању)]* : радови са научног скупа, Подгорица 7-8. децембра 1998. / уредник Петар Влаховић. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, 2000, стр. 89-113.

Winter Pasture : summary / Marija Crnić-Peجویić: str.114.

2001.

128. АРХИВ Херцег-Новог / [Марија Црнић-Пејовић].

У : *Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори. Т. 1.* / [главни и одговорни уредник Јелена Живковић]. - Цетиње : Државни архив Црне Горе, 2001, стр. 57-63.

Том 1 је фототипско изд. из 1983. године.

129. АРХИВИ у Социјалистичкој Републици Црној Гори.

У : *Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори. Т. 1.* / [главни и одговорни уредник Јелена Живковић]. - Цетиње : Државни архив Црне Горе, 2001, стр. 9-12.

Том 1 је фототипско изд. из 1983. године.

130. БИБЛИОГРАФИЈА радова о архивима и архивској грађи Социјалистичке Републике Црне Горе.

У : *Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори. Т. 1.* / [главни и одговорни уредник Јелена Живковић]. - Цетиње : Државни архив Црне Горе, 2001, стр. 13.

Том 1 је фототипско изд. из 1983. године.

131. ОТМИЦА дјевојака у Боки Которској.

У : *Зборник Етнографског музеја у Београду: 1901-2001* . – Београд : Етнографски музеј, 2001, стр. 405-418.

Библиографија и биљешке уз текст.

132. ПРЕДМЕТНИ индекс.

У : *Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори. Т. 1.* / [главни и одговорни уредник Јелена Живковић]. - Цетиње : Државни архив Црне Горе, 2001, стр. 80-97.

Том 1 је фототипско изд. из 1983. године.

133. ТОПОГРАФСКИ индекс.

У : *Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори. Т. 1.* / [главни и одговорни уредник Јелена Живковић]. - Цетиње : Државни архив Црне Горе, 2001, стр. 103-127.

Том 1 је фототипско изд. из 1983. године.

134. ХРОНОЛОШКИ индекс.

У : *Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори. Т. 1.* / [главни и одговорни уредник Јелена Живковић]. - Цетиње : Државни архив Црне Горе, 2001, стр. 129-136.

Том 1 је фототипско изд. из 1983. године.

2004.**135. РАЗВОЈ туризма у херцеговској општини после Другог свјетског рата.**

У : *Туризам Црне Горе у другој половини XX вијека* : радови са научног скупа, Цетиње 23-24. мај 2002. године / одговорни уредник Душан Ј. Мартиновић. – Цетиње : Пријестоница Цетиње, Подгорица : Економски факултет, Котор : Факултет за туризам и хотелијерство, 2004, стр. 333-355.

136. РУРАЛНА насеља Ситница и Врбањ : катунски - стални и викенд насеља.

У : *Село у Црној Гори* : радови са научног скупа, Подгорица 18-20. децембар 2002. / Уредник Петар Влаховић.- Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности, Универзитет Црне Горе, 2004, стр. 461-498.

Извори и литература: 496-497. -Руралније селения Ситница и Врбањ - летније горније пастбища и дачније посёлки : резюме / Мариа Црнич Пејович: стр. 498.

2005.

137. АРХИВСКА грађа о Грбљу XVIII вијека у Државном архиву Црне Горе-Архивском одјељењу Херцег Нови.

У : *Грбаљ кроз вјекове* : зборник радова са научног скупа, Грбаљ и Котор, 11-13. октобра 2001. године / [уредници Мирослав Пантић, Весна Вучинић]. – Грбаљ : Друштво за обнову Манастира Подластва, 2005, стр. 417-427.

2006.

138. ИЗ рецензије Марије Црнић-Пејовић о поглављу: «Земља, природа, насеља и становништво».

У : *Зупци под Орјеном у Херцеговини : педесет вијекова зубачких свитања* / Рајко Пантов Вукашиновић ; [рецензенти Ђуро Тошић, Јован Пејин, **Марија Црнић-Пејовић**]. – Београд : Р. Вукашиновић ; Ваљево : „Топаловић“, 2006., стр. 802.

III РАДОВИ У ПЕРИОДИЧНИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА (новинама и часописима)

III-1 ФЕЉТОНИ

1996.

139. МУЗИЧКИ живот херцегновског краја.

У : *Побједа* . – Год. 52, бр. 10920 (08.05.1996), стр.14; бр. 10921 (09.05.), стр. 14; бр. 10922 (10.05.), стр.16 ; бр. 10923 (11.05.), стр. 16 ; бр. 10924 (12.05.), стр. 14 ; бр. 10925 (13.05.), стр. 16 ; бр. 10926 (14.05.), стр. 16.

Уз јубилеје : 110 година Градске музике и 30 година ансамбла «Бокелји». – Називи наставака : *Вјекови традиције* ; *Двадесет пет диригената* ; *Деценије дружења* ; *Нераскидиво другарство* ; *Музичари из Ђеновића* ; *Стари капетан* ; *Значајна школа*.

1998.

140. БАЈО Пивљанин и његово вријеме.

У : *Побједа*. – Год. 54, бр. 11606 (06.04.1998), стр.19 ; бр.11607 (07.04.), стр. 17 ; бр. 11608 (08.04.), стр. 15 ; бр. 11609 (09.04.), стр.15 ; бр. 11610 (10.04.), стр. 15 ; бр. 11611 (11.04.), стр. 18 ; бр. 11612 (12.04.), стр. 16 ; бр. 11613 (13.04.), стр. 19 ; бр. 11614 (14.04.),

стр. 20 ; бр. 11615 (15.04.), стр. 15 ; бр. 11616 (16.04.), стр. 18 ; бр. 11617 (17.07.), стр. 18 ; бр. 11618 (18.04.), стр. 15 ; бр. 11619 (19.04.), стр. 15 ; бр. 11620 (20.04.), стр. 20 ; бр. 11621 (21.04.), стр. 20 ; бр. 11622 (22.04.), стр. 18 ; бр. 11623 (23.04.), стр. 19 ; бр. 11624 (24.04.), стр. 20 ; бр. 11625 (25.04.), стр. 16 ; бр. 11626 (26.04.), стр. 15 ; бр. 11627 (27.04.), стр. 19 ; бр. 11628 (28.04.), стр. 20.

Називи наставака : *Чувене харамбаше* ; *Пераст – град хајдука* ; *Под млетачком контролом* ; *И на копну и на мору* ; *Суданије послје смрти* ; *Харамбаше – дво-струко* ; *Под командом провидура* ; *Херцег-Нови под опсадом* ; *Сарадња и неспору-разуми* ; *Харамбаше у Млецима* ; *Смрт хара у Истри* ; *Рат враћа хајдуке* ; *Чувари језика и вјере* ; *«И угледа голема јунака»* ; *Између Истре и Боке* ; *У милости и немилости* ; *Продаја, порези и препродаја* ; *Кад се јунак суздржава* (овај наставак садржи и пјесму Марка И. Врбице «Бајова кула», из 1882. год.) ; *Погибија Баја Пивљанина* ; *Породица Баја Пивљанина* ; *Синови славног харамбаше* ; *Познате куће Николића* ; *Војска без плате*.

III-2 ЧЛАНЦИ, ПРИКАЗИ

1963.

141. ПРЋИЈА по документима из херцеговског архива.

У : *Гласник Етнографског музеја у Београду* . – Књ. 26 (1963), стр. 283-294.

1969.

142. „БОКЕШКА сетенца“ донешена на Прчању 1848. год.

У : *Бока* . – Бр. 1(1969), стр. 99-107.

Суд добрих људи у Боки, овом сетенцом, рјешава сукобе и успоставља добросу-сједске односе међу становницима западне Боке. Потписало је 25 учесника.

1971.

143. КАМЕНСКИ ледари.

У : *Бока* . – Бр. 3 (1971), стр. 221-228.

Прилог о селу Камено, у близини Херцег-Новог, на надморској висини 520-820 м, чији су се становници, према подацима херцеговског Архива, бавили продајом леда, још од 1891. год.

144. НАД једном књигом о НОР-у.

У : *Бока* . – Бр. 3 (1971), стр. 267-275.

Приказ књиге „Никшићки НОП одред“ аутора Гојка Миљанића у издању Војнои-здавачког завода, Београд, 1970.

1972.

145. ИШЧЕЗАВА још једно занимање – млинарство.

У : *Бока* . – Бр. 4 (1972), стр.173-188.

Развој и нестанак млинарства у херцеговској општини, за последњих сто година, према архивским подацима. – Résumé.

1973.

146. КОЛЕРА у Боки / М.Ц.

У : *Бока* . – Год. 3, бр. 54 (01.10.1973), стр.8.

По архивским подацима, ова опака болест погађала је херцеговски крај више пута: 1856. г., затим 1867., 1885., 1911. и 1922. године.

147. ПРВИ научни скуп / Ц. М.

У : *Бока* . – Год. 3, бр. 53 (15.09.1973), стр.10.

IV научни скуп против туберкулозе, одржан у Херцег-Новом, 21-26. маја 1938. године.

1974.

148. БОКЕШКА сентенца.

У : *Бока* . – Год. 4, бр. 60 (15.01.1974), стр. 8 ; бр. 61 (01.02.), стр. 8.

Како је радио Суд добрих људи, прије 125 година.

149. МИРАЗ – родитељска обавеза.

У : *Бока* . – Год. 4, бр. 69 (01.06.1974), стр. 10.

Свадбени обичаји и рђија у Боки.

150. ПОГАЂАЊЕ дуго 16 година /М. Црнић.

У : *Бока* . – Год. 4, бр. 63 (01.03.1974), стр. 8.

О купопродаји градских зидина Херцег-Новог.

151. ПРОГЛАС радницима / М. Црнић.

У : *Бока* . – Год. 4, бр. 78 (15.10.1974), стр. 8.

Проглас Уједињеног радничког синдикалног савеза (У.Р.С.С.-а), издат 1. маја 1940. године, у којем се говори о прослави Првог маја широм свијета, и позива народ да манифестује против непријатеља.

152. ТАКСИ станица / М. Ц.

У : *Бока* . – Год. 4, бр. 74 (01.09.1974), стр. 8.

Из историје саобраћаја у Херцег-Новом.

1975.

153. ИЗ историје Ловачког друштва «Орјен» Херцег-Нови.

У : *Ловачке новине* . – Год. 49, (јул- август 1975)

Напомена: Централна народна библиотека «Ђурђе Црнојевић», чији су фондови коришћени у изради библиографије, не посједује, све бројеве *Ловачких новина* (Нови Сад) за наведене мјесеце 1975. године, па из тог разлога не постоје комплетни подаци, везани за ову библиографску јединицу.

- 154. ЈЕДНО регрутовање морнара у херцеговском крају 1809. год.**
У : *Зборник Више поморске школе Котор*. – Бр. 2 (1975), стр. 33-39.
Библиографија и биљешке уз текст . - Summary.
- 155. ОСНИВАЊЕ батаљона.**
У : *Бока* . – Год. 5, бр. 102 (28.10.1975), стр. 8.
Прилог написан према књизи *Орјенски партизански батаљон*, аутора Марије Црнић и Веља Радовића.
- 156. ПЕДЕСЕТ година од оснивања Учитељске школе у Херцег-Новоме.**
У : *Бока* . – Бр. 6-7 (1975), стр.179-195.
Библиографија и биљешке уз текст. – Табеле. - Résumé.
- 157. ПОСЛЕДЊИ млинови.**
У : *Бока* . – Год. 5, бр. 102 (01.02.1975), стр. 8.
Како су изумирали неки бокелски занати.
- 158. ТУРИСТИЧКЕ преокупације / М. Ц.**
У : *Бока* . – Год. 5, бр. 83 (15.01.1975), стр. 8.
Архивски подаци о гласању Буџета херцеговске општине за 1931. годину и средствима за развој туризма. - О изградњи метеоролошке станице у Х. Новом.
- 159. УДАРНЕ чете.**
У : *Бока* . – Год. 5, бр. 102 (28.10.1975), стр. 8.
Прилог написан према књизи *Орјенски партизански батаљон*, аутора Марије Црнић и Веља Радовића.
- 160. УКРАТКО о батаљону.**
У : *Бока* . – Год. 5, бр. 102 (28.10.1975), стр. 8.
Прилог написан према књизи *Орјенски партизански батаљон*, аутора Марије Црнић и Веља Радовића.

1976.

- 161. ПРИЛОГ о економско-миграционим кретањима из луштичке општине.**
У : *Бока*. – Бр. 8 (1976), стр. 233-237.
Урађен на основу архивске грађе луштичке општине (Попис војних обвезника, сачињен 25. октобра 1925. године, а обухвата војне обвезнике рођене 1876. год. до 1903. г. на терену луштичке општине).

1977.

162. ПОПИС капетана, суђа и канцелијера топаљске општине за период 1719-1759. године.

У : *Бока* . – Бр. 9 (1977), стр. 381-388.

Објављен је попис за године : 1719, 1720, 1723, 1725, 1726, 1727, 1731, 1735, 1737, 1738, 1740, 1745, 1751, 1752, 1753, 1756, 1757, 1759. – Факсимил Пописа са коментаром. – Summary.

163. ПРИЛОЗИ борби за националну слободу крајем XIX вијека у херцеговској општини.

У : *Бока* . – Бр. 9 (1977), стр. 19-39.

Биљешке уз текст . – Summary.

1978.

164. ЈЕДНО насеље херцеговске општине у XVIII вијеку - Мојдеж по документима архива Херцег-Новога.

У : *Бока* . – Бр. 10 (1978), стр. 33-79.

Прилог садржи два списка пописа становништва Мојдежа са катастром из 1700 и 1702. год. - Summary.

165. РАДНИЧКИ покрет и народноослободилачка борба у Боки Которској на страницама „Историјских записа“.

У : *Бока* . – Бр. 10 (1978), стр. 333-340.

Саопштење прочитано на научном скупу „Педесет година *Историјских записа* и црногорска историографија“, одржаном 20-22. октобра 1977. године, на Цетињу.

1979.

166. ДУБРОВАЧКИ архив као извор за повијест СР Црне Горе.

У : *Архивист* . – Год. 29, бр. 1-2 (1979), стр. 121-130.

1980.

167. ВОДИЧ кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки Историјског архива Котор, Котор, 1977. Главни и одговорни уредник Славко Мијушковић ; редакција Весна Вичевић, Веселин Лалошевић, Радојка Николић, Славко Мијушковић, Милош Милошевић и Јелисавета Суботић. - Издавач : Историјски архив - Котор.

У : *Библиографски вјесник* . – Год. 9, бр. 3 (1980), стр.137-139.

Приказ.

168. ОРГАНИЗАЦИЈА и рад општинске управе Херцег-Новога (1870-1940).

У : *Бока* . – Бр.12 (1980), стр. 35-80.

Рад је урађен на основу 202 записника Општинског вијећа (1870-1940) и 377 записника Општинског управитељства (1901-1934). – Библиографија и биљешке уз текст. – Summary.

1982.**169. ХЕРЦЕГ-Нови у дубровачком Архиву.**

У : *Бока*. – Бр. 13-14 (1982), стр. 55-71.

Биљешке уз текст. - Summary.

1983.**170. ВЕЛИКИ просвјетитељ и родољуб.**

У : *Просвјетни рад* . – Бр. 12 (15.06.1983), стр.12.

Уз 130. годишњицу рођења Тома Поповића, учитеља и књижевника.

1984.**171. БОРАВИШНЕ таксе – стимуланси и санкције (1918-1941).**

У : *Наш лист* . – Год. 8, бр. 71-72 (1984), стр. 12.

Из историје херцегновског туризма.

172. КАМЕНСКИ ледари / [Марија Црнић-Пејовић].

У : *Бока* . – Год. 14, бр. 292 (15.01. 1984), стр. 8.

Занати који су изумрли.

173. ЛОВАЧКО друштво «Орјен» (од оснивања до 1941. године).

У : *Наш лист* . – Год. 8, бр. 76 (1984), стр. 8.

Из историје спорта и рекреације у Херцег-Новом.

174. ПРВИ здрави кораци здравственог туризма.

У : *Наш лист* . – Год. 8, бр. 73-74 (1984), стр. 12.

Како је и када Херцег-Нови признат као мјесто здравственог туризма.

175. СТОЧНИ фонд и маслинарство.

У : *Наш лист* . – Год. 8, бр. 69 (1984), стр. 7.

Неки катастарски подаци из херцегновског краја са почетка и краја 18. вијека.

176. ТУРИСТИЧКИ промет тридесетих година.

У : *Наш лист* . – Год. 8, бр. 70 (1984), стр. 8.

Из историје херцегновског туризма.

177. ХЕРЦЕГ-Нови послје Првог свјетског рата по записима Тома К. Поповића.

У : *Бока* . – Бр.15-16 (1984), стр. 131-159.

Овај рад је посвећен стотридесетогодишњици рођења Тома Крстовог Поповића, просвјетног радника, историчара и књижевника (1853-1983). – Библиографија и биљешке уз текст.

- 178. ЧЕТИРИ ослободилачка дана / припремила Марија Црнић-Пејовић.**

У : *Наш лист* . – Год. 8, бр. 73-74 (1984), стр. 6.

Из сачуваног Ратног дневника 10. херцеговачке бригаде, од 2-28. октобра 1944. год.

1985.

- 179. АРХИВСКА грађа за историју радничког покрета, КП у Социјалистичкој Републици Црној Гори.**

У : *Архивист* . - Год 35, бр. 1-2 (1985), стр. 126-131.

- 180. ДВАНАЕСТ деценија херцеговског грба.**

У : *Наш лист* . – Год. 9, бр. 85-86 (1985), стр. 12.

- 181. ИЗВОРИ за историју Црне Горе у архивима Југославије и ван њених граница.**

У : *Архивски записи*. – Бр. 1 (1985), стр. 34-53.

Реферат са Савјетовања Друштва архивских радника СР Црне Горе, одржаног на Цетињу, 29. јуна 1984. године.

- 182. ИЗВОРИ за историју Црне Горе у Архивима Југославије и ван њених граница.**

У : *Историјски записи*. – Год. 38(58), бр. 1 (1985), стр. 121-135.

- 183. ИПАК се не окрећу.**

У : *Наш лист* . – Год. 9, бр. 77-78 (1985), стр. 12.

Млинарство (вјетрењаче и млинови) у Херцег-Новом.

- 184. КАД су сијалице угасиле фењере.**

У : *Наш лист*. – Год. 9, бр. 88 (1985), стр. 8.

Грешком Редакције, за потписника прилога је назначен Слободан Ковачевић. – Грешка је исправљена у следећем броју.

- 185. КОНТРОЛА трговине и заштита потрошача крајем 18. вијека.**

У : *Наш лист* . – Год. 9, бр. 82 (1985), стр. 8.

- 186. ЛЕДАРИ Каменог – претече фрижидера и замрзивача.**

У : *Наш лист* . – Год. 9, бр. 83-84 (1985), стр. 12.

Становници Каменог, села које се налази на надморској висини 520-820 м., су једини у херцеговском крају вадили и продавали лед.

- 187. ОРГАНИЗАЦИЈА и рад управе луштитичке општине 1912-1933. године.**

У : *Бока* . – Бр. 17 (1985), стр. 127-145.

Библиографија и биљешке уз текст. - Summary.

- 188. «ПАПИРНАТИ рат» око власништва градских зидина.**

У : *Наш лист* . – Год. 9, бр. 87 (1985), стр. 8.

Током вишевијековног постојања Херцег-Новог, разни освајачи и господари су дограђивали зидине, у циљу заштите града. – До данас су сачуване тврђаве Форте маре, Канли кула, Шпањола и дјелимично Цитадела. – Овај рад садржи податке о судбини ових тврђава, кроз историју.

189. ПЕДЕСЕТ пет година од објављивања листа *Россика* у Игалу.

У : *Библиографски вјесник* . - Год. 24, бр. 2 (1985), стр. 281-284.

Први број листа *Россика* - органг рускаго общества филателистовъ въ Югославији, објављен је 1. априла 1930. - Библиографија и биљешке уз текст. - Мариа Црнић-Пејовић: 55 лет опубликования журнала *Россика* в Игало (резюме) / перевод В. Мрвалевич. : стр. 284.

190. ПРВО савјетовање архивских радника Југославије.

У : *Историјски записи*. – Год. 38(58), бр. 3-4 (1985), стр. 224-225.

Одржано на Цетињу 10. и 11. октобра 1984. године.

191. СУДОВИ добрих људи.

У : *Наш лист* . – Год. 9, бр. 79 (1985), стр. 8 ; бр. 80-81, стр. 12.

Како се судило у херцеговском крају током 18. и 19. вијека.

1986.

192. АФИРМАЦИЈА физичке културе.

У : *Наш лист* . - Год. 10, бр. 94 (1986), стр. 8.

Ријеч Марије Црнић-Пејовић на промоцији књиге о Бродарском друштву «Југоле Гракалић», аутора Душана Рашовића.

193. ЗАХВАЛНОСТ Новљанима.

У : *Наш лист* . - Год. 10, бр. 95-96 (1986), стр. 12.

Подсећање на два документа о боравку Марка Миљанова Поповића у Херцег-Новом : последње писмо краљу Николи, непосредно пред смрт (26. јануара 1901.г.), и захвалница његове супруге Стефе, објављено у *Гласу Црногорца*, бр. 7 од 17. фебруара 1901. г.

194. НЕКИ подаци о сакралним споменицима културе у херцеговској општини од краја XVII вијека до данас.

У : *Бока* . – Бр. 18 (1986), 153-170.

Рад са научног скупа „Туризам и споменици културе Боке Которске“ . – Библиографија и биљешке уз текст. - Summary.

195. ПОЧЕТАК конгресног туризма.

У : *Наш лист* . – Год. 10, бр. 91 (1986), стр.12.

Четврти југословенски конгрес против туберкулозе одржан је 21-26. маја 1938. године у Херцег-Новом, чиме је означен почетак конгресног туризма у овом граду.

196. ПРВЕ револуционарне варнице и организације.

У : *Наш лист* . - Год. 10, бр. 93 (1986), стр. 12.

Кратко подсећање на прве године рада синдикалних и партијских организација Боке Которске.

197. ПРВЕ стипендије за високе школе.

У : *Наш лист* . - Год. 10, бр. 97-98 (1986), стр. 12.

Запис о Александру Лесу Павковићу, поморском капетану, и његовом доприносу општенародном добру и развоју просвјете и образовања у херцеговском крају, поводом девересет година од његове смрти. Остаће запамћен по томе, што је први у овом крају подстакао и обезбиједио средства за школовање талентованих момака.

198. СТОГОДИШЊАК у старом граду.

У : *Наш лист* . - Год. 10, бр. 89-90 (1986), стр. 12.

Почетком 1886. године, у зграду данашњег херцеговског Архива, уселила се општинска управа Херцег-Новог. – Прилог садржи податке о изградњи те зграде.

199. УМЈЕТНИЧКЕ и револуционарне димензије.

У : *Наш лист* . - Год. 10, бр. 97-98, 99-100 (1986), стр. 12 ; бр. 101 (1987), стр. 12.

Сто година Градске музике у Херцег-Новом (развој Градске музике, тешкоће око просторија и средстава, чланови, инструменти и диригенти, успјеси, најдражи наступи, награде и признања).

200. УЧИТЕЉСКА школа у Херцег-Новом и њен допринос образовању.

У : *Просвјетни рад* . – Бр. 5 (01.03.1986), стр. 12.

Школа је свечано почела са радом 25. октобра 1925. год., а прве школске године је постојао само један разред.

1987.**201. ВУК и Бока.**

У : *Наш лист* . - Год. 11, бр. 109-110 (1987), стр. 10 ; бр. 111-112, стр. 14.

Поводом јубилеја 200 година од рођења Вука Стефановића Караџића, дат је сажет преглед Вукових боравака и његов рад у Боки Которској.

202. КО није кадар жену хранити - нека се не жени.

У : *Наш лист* . - Год. 11, бр. 102-103 (1987), стр. 12.

О дјевојачком миразу у 18. вијеку у херцеговском крају.

203. НАСЕЉА, тргови и улице Херцег-Новог.

У : *Наш лист* . - Год. 11, бр. 104, 105, 109-110 (1987), стр. 12 ; бр. 111-112, стр. 16.

1988.**204. БРИТКА књижевно-публицистичка дјела.**

У : *Наш лист* . - Год. 12, бр. 120 (1988), стр. 8.

Уз годишњице смрти књижевника Марка Цара (35) и новинара и књижевника Душана Секуловића (45).

- 205. ЗА живот - живот је дао.**
У : *Наш лист*. - Год. 12, бр. 117 (1988), стр. 12.
Поводом јубилеја : осамдесет година од рођења народног хероја и народног трибуна Николе Ђурковића.
- 206. ЗНАЧАЈ Топалске комунитади.**
У : *Наш лист*. – Год. 12, бр. 121-122 (1988), стр. 12.
170 година од постојања Топалске комунитади, која је одиграла пресудну улогу у очувању народног бића херцеговског краја, за вријеме млетачке владавине.
- 207. ИСТОРИЈАТ предузећа за поморски саобраћај „Бродарство“ Херцег-Нови.**
У : *Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе* . – Бр. 4 (1988), стр. 241-254.
Биљешке уз текст.
- 208. НЕКИ подаци о раду Општинске управе Херцег-Новога за вријеме француске владавине (1807 - 1814).**
У : *Бока* . – Бр. 20 (1988), стр.171-184.
Библиографија и биљешке уз текст. – Summary.
- 209. ЊЕГОШ и Шантић у Новом и о Новом.**
У : *Наш лист*. - Год. 12, бр. 118-119 (1988), стр. 8.
Поводом два значајна јубилеја : 165 година од рођења Петра II Петровића Његоша и 120 година од рођења Алексе Шантића.
- 210. СУЂЕЊЕ Орјенцима : (поводом 45-годишњице).**
У : *Наш лист*. - Год. 12, бр. 115 (1988), стр. 12.
Декретом Мусолинија, од 24. октобра 1941. год. основан је Специјални суд за Далмацију, чији су тужиоци и судије били искључиво официри редовне војске или фашистичке милиције, који није имао стално мјесто боравка, већ је судио по потреби: Котор, Шибеник, Задар. - Прилог говори о бројним пресудама које је донио овај суд, у Котору, почетком фебруара 1943. год.
- 211. ТОМО Крстов Поповић.**
У : *Наш лист*. - Год. 12, бр. 113-114 (1988), стр. 12.
135 година од рођења Тома Крстовог Поповића, просвјетног радника, историографа, преводиоца и књижевника.
- 1989.**
- 212. ЕКОНОМСКИ значај Херцег-Новог крајем 17. вијека.**
У : *Наш лист*. – Год. 13, бр. 127 (1989), стр. 12.
Из извјештаја Генералног провидура Далмације и Албаније, Ј. Корнера, писаних од 1. септембра до 20. децембра 1687. године (Све извјештаје је сакупио и за штампу приредио проф. др. Срђан Мусић). – Прилог садржи кратку биографију С. Мусића.
- 213. ЗЛАТНЕ руке херцеговских златара.**
У : *Наш лист*. – Год. 13, бр. 130 (1989), стр. 12.

На основу архивске грађе се зна за 25 мајстора-златара, који су , током 18. вијека, радили у Херцег-Новом, али не постоје подаци о њиховим радницима и шегртима.

214. ЈЕДАН излет прије пола вијека.

У : *Наш лист*. – Год. 13, бр. 128-129 (1989), стр. 8.

Један од најпознатијих излета херцегновске омладине, који је имао политичке садржаје, је онај, који је организован 25. јуна 1939. године, на Орјенској локви.

215. НОВЉАНИ у Трсту.

У : *Наш лист*. – Год. 13, бр. 133-134 (1989), стр. 12.

О бројним Бокељима, односно Новљанима и њиховом значају за економски развој Трста, током 18. и 19. вијека. – Значајан извор података о овој теми је *Летонис Срба у Трсту*.

216. ПРИРЕДБЕ које се памте.

У : *Наш лист*. – Год. 13, бр. 125 (1989), стр. 12.

Културне вечери у Херцег-Новом прије пола вијека.

217. ПРОСВЈЕТНИ сарадници из Боке Которске.

У : *Васпитање и образовање* . – Бр. 6 (1989), стр. 141-146.

Саопштење на научном скупу „Сто година просвјетно-педагошке периодике у Црној Гори 1889-1989, 22. децембар 1989. године на Цетињу.

218. ХЕРЦЕГ-Нови у вријеме уједињења 1918. године.

У : *Наш лист*. – Год. 13, бр. 123-124 (1989), стр. 12.

1990.

219. АРХИВСКА грађа као примарни извор за историографију Црне Горе у црногорској научној периодици с посебним освртом на *Записе и Историјске записе (1927-1986)*.

У : *Историјски записи*. - Год. 63, бр. 1-2 (1990), стр. /157/-165.

Литература уз текст.

220. ДРУГА читаоница у Херцег-Новом.

У : *Наш лист* . – Год. 14, бр. 140 (1990), стр.8.

Ради се о «Хрватској читаоници», која је основана 1. марта 1902. године.

221. ЈОШ једном о погибији Николе Ђурковића, Сава Илића, Даша Павичића и Стјепана Шаренца.

У : *Бока* . – Год. 20, бр. 437 (15.05.1990), стр. 8 ; бр. 438 (01.06.), стр. 8.

222. КАКО се трошило у Топалској комунитати.

У : *Наш лист* . – Год. 14, бр. 141-142 (1990), стр.12.

223. НОВЉАНИН Мирко Комненовић : (120-годишњица рођења).

У : *Наш лист* . – Год. 14, бр. 133-134 (1990), стр. 12.

- 224. О БАЈУ Пивљанину и његовој породици и родбини (у Архиву Херцег-Новог).**
У : *Етноантрополошки проблеми*. – Св. 8 (1990), стр.37-50.
- 225. ОСУДА и зграђавање.**
У : *Бока* . – Год. 20, бр. 446 (01.10.1990), стр. 4.
Одговор на анкету : *Шта мислите о анонимном писму*.
- 226. ПОДАЦИ о броју теглеће стоке у херцегновској општини 1704. и 1809. године.**
У : *Историјски записи*. - Год.63, бр. 3-4 (1990), стр. /67/-71.
Напомене: стр. 72.
- 227. ПРВА читаоница у Херцег-Новом.**
У : *Наш лист* . – Год. 14, бр. 137 (1990), стр.12.
Поводом 140-годишњице оснивања «Српске читаонице» у Херцег-Новом.
- 228. У очекивању ваљаног одговора Томислава Гргуревића.**
У : *Бока* . – Год. 20, бр. 442-443 (01.08.1990), стр. 8.
Полемика.
- 229. ЧАСОПИС *Бока* и његов допринос историографији Црне Горе.**
У : *Историјски записи* . - Год.63, бр. 1-2 (1990), стр. /209/-212.

1991. / 1992.

- 230. АРХИВСКА грађа о Црној Гори за 1936.годину која се чува у архивима Црне Горе.**
У : *Историјски записи*. - Год. 64, бр. 3-4 (1991), стр. /237/-247.
Саопштење са научног скупа „Комунисти на општинским изборима у Црној Гори 1936. године”, који је одржан у Котору, 23. и 24. новембра 1987. године.
- 231. ПРИЛОГ проучавању друштвених прилика барокног доба у херцегновском крају.**
У : *Годишњак Поморског музеја у Котору*. – Бр. XXXIX-XL (1991-1992), 101-112.
Извори и литература : стр. 110-111. – Summary.

1993. / 1994.

- 232. КОВАЧИ – каменари херцегновског краја.**
У : *Годишњак Поморског музеја у Котору*. – Бр. XLI- XLII (1993-1994), стр. 113-133.
Ковачи – назив за каменоресце и клесаре. – Библиографија и биљешке уз текст . – Summary.
- 233. КОВАЧИ – каменари херцегновског краја.**
У : *Просвјетни рад* . – Бр. 5-6 (15.05.1994), стр.18.
Ковачи – назив за каменоресце херцегновског краја у XIX вијеку.

1995.

234. АРХИВСКИ подаци о миграцијама из херцеговске и луштичке општине током 19. и 20. вијека.

У : *Историјски записи*. - Год. 68, бр. 1 (1995), стр. 150-172
Литература уз текст.

235. ПОМАГАЛЕ су многе.

У : *Бока* . – Год. 25, бр. 505 (1995), стр. 21.
О «Колу српских сестара» између два рата. – Ово друштво радило је континуирано од оснивања, 23. новембра 1923. године, до другог свјетског рата.- Имало је око 150 чланова и велики број, близу 120 добротвора и једног «великог добротвора завјештача» (Тома К. Поповића, учитеља, историчара свога краја, књижевника и преводиоца, који је Колу оставио кућу).

1996.

236. ЖИВОТ посвећен свом граду.

У : *Бока* . – Год. 26, бр. 508 (1996), стр. 22.
55 година од смрти Мирка Комненовића.

237. ЈЕДАН непознати филателистички часопис у Боки.

У : *Филателиста*. – Год. 47, бр. 225/226 (јануар 1996).
У Игалу је 1930. године изашао први број филателистичког часописа «Россика».

238. МАЈСТОРИ у камену.

У : *Бока* . – Год. 26, бр. 506 (1996), стр. 26.
Градитељство у Боки.

239. ПРИЛОГ изучавању друштвених прилика барокног доба у херцеговском крају.

У : *Историјски записи*. - Год. 69, бр. 1 (1996), стр. /91/-101.
Саопштење из овог рада пренијето је на Округлом столу „Допринос поморства бароку Боке Которске” у Котору 27-29. децембра 1992.

1997.

240. ОБЛИЦИ духовне културе у дјелима Јована Вукмановића.

У : *Гласник Одјељења друштвених наука* . – Књ. 11 (1997), стр. 17-30.
Литература уз текст. – Summary.

1998.

241. АНТРОПОЛОШКЕ одлике Бокеља - у дјелима бокељских пјесника барока, Сима Матавуља, Марка Цара и Ива Андрића.

У : *Бока* . – Бр. 20 / I (1998), стр. 333-382.
Библиографија и биљешке уз текст. – Резиме на енгл., итал. и рус. језику.

242. ВЕЛИМИР Вељо Радовић (1922-1993) : in memoriam.

У : *Бока* . – Бр. 20 / I (1998), стр. 427-428.

Професор историје, дугогодишњи директор Архива Херцег-Новог и члан редакције зборника „Бока“ од првог до двадесетог броја и њен сарадник.

243. ОРГАНИЗАЦИЈА и рад општинске управе Херцег-Новога (1870-1940).

У : *Бока* . – Бр. 20 / I (1998), стр. 333-382.

Послије извјесне паузе у излажењу, зборник „Бока“ поново је пред нама. – Овај број садржи избор радова из, до сада објављених бројева.

1999.**244. ДР ВАСО Томановић: (1896 -1988) : in memoriam.**

У : *Бока* . – Бр. 21 (1999), стр. 431-432.

Дугогодишњи сарадник зборника „Бока“. – Шест деценија се бавио просвјетно-научним радом.

245. ПРИЛОГ проучавању народног живота у Боки Которској у XVIII вијеку на основу архивске грађе.

У : *Гласник Етнографског музеја у Београду* . – Књ. 63 (1999), стр. 173-182.

Библиографија и биљешке уз текст. – Summary.

2000.**246. ЗГРАДА Архивског одјељења Херцег Нови.**

У : *Архивски записи* . – Год. 7, бр. 1-2 (2000), стр. 35-41.

2003.**247. СВИЛАРСТВО у Боки Которској (XVIII-XX).**

У : *Гласник Етнографског института САНУ*. – Књ. L-LI (2002-2003), стр. 123-134.

У овом раду обрађено је гајење свилених буба, количина производње, рад предоница-свилара и гајење стабала мурвичије се лишће користило за храњење свилених буба. – Библиографија и биљешке уз текст. – Marija Crnić-Pejiović : Sericulture in Voka Kotorska bay (17-20 th), str. 134.

2005.**248. СМИЈЕШАНИ бракови.**

У : *Гласник Етнографског института САНУ*. – Књ. LII-LIII (2005), стр. 121-134.

У овом раду су изнесени, на основу архивске грађе, бројни примјери бракова између припадника различитих религија у 18. и 19. вијеку у Боки Которској, посеб-

но у херцеговском крају. – Библиографија и биљешке уз текст . – Марија Срнић-Рејовић: Mixed Marriages, str. 134.

249. ТРАДИЦИЈА и етичност у стиховима Бокеља иселеника.

У : *Бока* . – Бр. 25 (2005), стр.359-384.

Предмет овог рада је збирка пјесама Лазара С. Ђурића, која је објављена 1903. године у Сан Франциску. – Библиографија и биљешке уз текст. - Summary.

2006.

250. АРХИВСКА грађа - примарни извори.

У : *Гласник Етнографског института САНУ*. – Књ. LIV (2006), стр. 433-444.

Биљешке уз текст .

251. ДЕВЕДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦА освећења српске православне Цркве св. Арханђела Михаила у Херцег-Новоме.

У : *Бока* . – Бр. 26 (2006), стр. 201-214.

Архивска грађа и литература : стр. 213. - Summary.

252. ЗБОРНИК радова из науке, културе и умјетности Бока 25, Херцег Нови , 2005.

У : *Гласник Етнографског института САНУ*. -Књ. LIV (2006), стр. 476-482.

Приказ зборника, са детаљним освртом на појединачне радове.

2007.

253. ИСЕЉАВАЊЕ Бокеља до другог свјетског рата.

У : *Бока* . – Бр. 27 (2007), стр. 165-202.

Архивска грађа и литература уз текст. - Summary.

IV РАДОВИ У ШТАМПИ

- радни наслови -

254. ГРАНИЦЕ село-град.

У : *Зборник радова са научног скупа Етнологија града у Црној Гори*, у организацији Црногорске академије наука и умјетности.

255. ПОСМРТНИ обичаји у дјелу Павла Ровинског и савремене новинске читуље.

У : *Радови са Округлог стола о П. Ровинском*.

256. ХЕРЦЕГНОВСКЕ избјеглице 1875-1878.

У : *Гласник Етнографског института САНУ*.

V ЛИТЕРАТУРА О МАРИЈИ ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ

1961.

257. ПАЈОВИЋ, Радоје

Вељо Радовић - **Марија Црнић**: *Орјенски партизански батаљон*.
Херцег-Нови, 1961. / Радоје Пајовић.

У : *Историјски записи* . – Год. 15, књ. 19, бр. 1 (1961), стр. 146-150.
Приказ.

1962.

258. РАЧЕТА Шпиро

Вељо Радовић и Марија Црнић : *Орјенски партизански батаљон* /
Ш. Рачета.

У : *Побједа* . – Год. 19, бр. 4 (21.01.1962), стр. 10.
Приказ.

1972.

259. РАДОВИЋ, Велимир

Једно занимање којег више нема / Велимир Радовић.

У : *Бока* . – Год. 2, бр. 12 (01.01.1972), стр. 5.

Осврт на чланак **Марије Црнић**, *Каменски ледари*, који је објављен у зборнику
Бока бр. 3.

260. Т.

Садржајно и квалитетно / Т.

У : *Бока* . – Год. 2, бр. 14 (01.02.1972), стр. 6.

Из штампе је изашао трећи број зборника *Бока*. – Међу мноштвом врло занимљивих прилога, истиче се рад **Марије Црнић**, која пише о каменским ледарима, врло документовано, али и веома осјећајно, топло, са призвуком симпатија према овом народу, који, на тако тежак начин зарађује за живот.

1976.

261. Т.

Занимљиви прилози / Т.

У : *Бока* . – Год. 6, бр. 124 (15.10.1976), стр. 5.

Поводом изласка из штампе другог броја *Зборника Више поморске школе* у Котору, кратка анализа објављених радова. – **Марија Црнић** има прилог под називом *Једно регрутовање морнара у херцеговском крају 1809. године*.

262. Т.

Прилог историји / Т.

У : *Бока* . – Год. 6, бр. 110 (15.03.1976), стр. 5.

Приказ новог двоброја зборника *Бока* (5-6). – Међу ауторима је и **Марија Црнић**, која је писала о јубилеју : 50 година Учитељске школе у Херцег-Новом.

1977.

263. БОКА бр. 9.

У : *Бока* . – Год. 7, бр. 149 (21.11.1977), стр. 7.

Нови број зборника *Бока* обилује низом квалитетних прилога, какав је и рад **Марије Црнић** : *Прилози борби за националну слободу крајем XIX вијека у херцеговској општини*.

1978.

264. ЈУБИЛЕЈ зборника *Бока*.

У : *Бока* . – Год. 8, бр. 170 (15.10.1978), стр. 5.

Поводом излажења јубиларног, десетог, броја зборника *Бока*, кратко подсејање на његове почетке, и указано на значај групе херцеговских културних радника, ентузијаста: Лазара Сеферовића, **Марије Црнић-Пејовић**, Велимира Радовића и др., чијим је ангажовањем зборник и покренут.

265. ПРОСЛАВА 700 година Дубровачког архива.

У : *Бока* . – Год. 8, бр. 171 (28.10.1978), стр. 5.

У Дубровнику је, низом пригодних свечаности и манифестација, прослављен риједак јубилеј : 700 година оснивања Дубровачког архива и архивске службе Југославије. – Овој прослави присуствовала је и **Марија-Црнић-Пејовић** и поднијела реферат *Дубровачки архив као извор за историју Црне Горе*.

1979.

266. ИЗАШАО из штампе зборник *Бока*.

У : *Бока* . – Год. 9, бр. 176 (15.01.1979), стр. 5.

Кратак осврт на десети број зборника *Бока*. – Посебно је указано на рад **Марије Црнић-Пејовић**, која је истраживала једно занимљиво насеље херцеговске општине – Мојдеж, у 18. вијеку.

1981.

267. В. В.

Бока бр. 12 / В. В.

У : *Бока* . – Год. 11, бр. 228 (01.04.1981), стр. 5.

Приказ зборника. – Марија Црнић-Пејовић је аутор рада *Организација и рад општинске управе Херцег-Новога (1870-1940)*, који омогућава сагледавање активности општинских органа, за период од седамдесет година.

268. ГРГУРЕВИЋ, Томислав

Прилог историји / Т. Гргуревић.

У : *Бока* . – Год. 11, бр. 244 (15.12.1981), стр. 2.

У оквиру прославе 40-годишњице устанка и социјалистичке револуције народа и народности Југославије, у Херцег-Новом је одржан научни скуп «Раднички покрет, народноослободилачка борба и револуција у Боки Которској и Будви». – На скупу је било присутно око сто учесника, међу којима и Марија Црнић-Пејовић, чије је саопштење *Извори и литература за проучавање револуционарног покрета у Боки Которској*, било веома запажено.

269. НАЈНОВИЈИ број зборника Бока.

У : *Наш лист* . – Год. 5, бр. 34 (1981), стр. 7.

Кратак приказ 12. броја зборника Бока, при чему је указано на рад **Марије Црнић-Пејовић**: «Организација и рад Општинске управе Херцег-Новог (1870-1940)».

270. ПРИЗНАЊЕ херцегновском Архиву.

У : *Наш лист* . – Год. 5, бр. 40 (1981), стр. 8.

На заједничкој сједници Председништва Друштва архивских радника и Заједнице архива СР Црне Горе, истакнут је значај санације и проширења херцегновског Архива. – Изабрано је ново руководство. – За предсједника Заједнице архива СРЦГ изабрана је **Марија Црнић-Пејовић**.

1982.**271. ИЗВРШНИ** одбор [за прославу 600-годишњице Херцег-Новог].

У : *Херцег-Нови 600 : програмска оријентација прославе*. – Херцег-Нови : Скупштина општине, Одбор за прославу 600-годишњице града, 1982, стр. 40.

Дат је попис чланова Извршног одбора, међу којима је и **Марија Црнић-Пејовић**.

272. ЈАНИЧИЋ, Петар

Културна ризница минулих времена / П. Ј.

У : *Наш лист* . – Год. 6, бр. 43 (1982), стр. 6.

Прослава јубилеја : 25 година од оснивања херцегновског Архива. – О архивском одјељењу и обимној архивској грађи, кратку изјаву је дала **Марија Црнић-Пејовић**.

1983.**273. ПРОМОЦИЈА** монографије «Херцег-Нови».

У : *Бока* . – Год. 13, бр. 273 (15.03.1983), стр. 5.

Поводом обиљежавања 600 година Херцег-Новог, промовисана је монографија о граду, у којој се налазе и прилози о богатој историји овога краја, културно-историјским споменицима, туризму, здравству, школству итд.- У писњању прилога учествовало је 14 аутора, међу којима и **Марија Црнић-Пејовић**.

1984.

274. ВРИЈЕДНА књига.У : *Бока* . – Год. 14, бр. 310 (15.10.1984), стр. 5

Поводом изласка из штампе двоброја 15-16 *Боке*, зборника из науке, културе и умјетности, у којем се **Марија Црнић-Пејовић** представља прилогом *Херцег-Нови послје Првог свјетског рата, по записима Тома К. Поповића*, а истовремено је и главни уредник часописа.

275. ЈЕМУОВИЋ, Радомир

Јубиларни Десети конгрес архивских радника Југославије (Нови Сад, 17-18.октобар 1984.) / Радомир Јемуовић.

У : *Архивист* . – Год. 34, бр. 1-2 (1984), стр. 9-21.

Извјештај о раду Десетог конгреса АРЈ. – На Конгресу је Савез архивских радника Југославије додијелио, једном броју архивских радника, Повеље у знак признања за вишегодишњи успјешан рад у Савезу. – Међу заслужним архивским радницима је и **Марија Црнић-Пејовић**.

276. ОДБОР за прославу 600-годишњице Херцег-Новог.У : *Бока* . – Бр. 15-16 (1984), стр. 478.Члан Извршног одбора прославе је и **Марија Црнић-Пејовић**.

1985.

277. ГРГУРЕВИЋ, Томислав

Књига о збивањима / Т. Гргуревић.

У : *Бока* . – Год. 15, бр. 321 (15.04.1985), стр. 5.

Средствима Фонда за његовање и развијање револуционарних традиција издата је књига *Раднички покрет и народноослободилачки рат у херцеговском крају 1918-1945 : хронологија догађаја*. – Период између два рата обрадила је **Марија Црнић-Пејовић**.

278. ЗЛОКОВИЋ, Игњатије

Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 15-16, Херцег-Нови, 1984. / Игњатије Злоковић.

У : *Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе*. – Бр.3 (1985), стр. 93-94.

Приказ. – Дат је опширан осврт на рад **Марије Црнић-Пејовић** *Херцег-Нови послје I свјетског рата по записима Тома К. Поповића (од 1918. до 1923. г.)*.

279. ЛУКЕТИЋ, Мирослав

Записник са савјетовања Друштва архивских радника СР Црне Горе, Цетиње, 28-29. јуна 1984. / Мирослав Лукетић, Љиљана Зеновић.

У : *Архивски записи* . – Бр. 1 (1985), стр. 126-131.

У дискусији су учествовали: Милош Милошевић, Драгоје Живковић, **Марија Црнић-Пејовић**, Драгица Војиновић, Бошко Мијановић, Славко Станишић, Весна Вичевић, Соња Лукетић, Јован Раонић, Вељко Ковачевић и Мирослав Лукетић.

1986.

280. ЗНАЧАЈАН допринос науци.

У : *Бока* . – Год. 16, бр. 337 (01.01. 1986), стр. 5.

У организацији Историјског института Црне Горе (Титоград) и Фонда за његовање револуционарних традиција НОР-а (Херцег-Нови), у Херцег-Новом је одржан научни скуп «Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у логорима и затворима ван Боке: 1941-1945». – Међу бројним учесницима скупа је била и **Марија Црнић-Пејовић** и поднијела реферат под називом *Архивски извори за проучавање теме «Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у логорима и затворима ван Боке»*, у коме је сажето дата архивска грађа о логорима.

281. М.

Зборник сјећања / М.

У : *Бока* . – Год. 16, бр. 359 (15.12.1986), стр. 5.

Приказ књиге *Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској у вријеме привремене кризе од априла 1942. до септембра 1943.* – Међу четрдесет прилога објављених у овој књизи је и рад **Марије Црнић-Пејовић** *Извори и литература за проучавање НОР-а и револуције у Боки Которској за вријеме привремене кризе.*

282. ОБИМАН по форми и садржини.

У : *Наш лист* . – Год. 10, бр. 89-90 (1986), стр. 10.

Приказ зборника *Бока*, бр. 17. – Указано је на рад **Марије Црнић-Пејовић** : *Организација и рад Управе луштитичке општине 1912-1933.*

283. Т.

На нивоу ранијег реномеа / Т.

У : *Бока* . – Год. 16, бр. 340 (23.01.1986), стр. 5.

Приказ 17. броја зборника *Бока*. – Дат је преглед радова објављених у зборнику, и указано на прилог **Марије Црнић-Пејовић** : *Организација и рад Управе луштитичке општине 1912-1933.*, за који је речено да је богат многим занимљивостима, које се односе на организацију живота и рада у Луштици и представљају слику збивања на том подручју, у назначеном историјском периоду.

1988.

284. МИЛИЋ, Александра

Извјештај о раду Которске секције Друштва историчара Црне Горе (од 1985. до краја 1988. године) / Александра Милић, Анита Мажибрадић.

У : *Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе*. – Бр.4 (1988), стр. 141-145.

У овом *Извјештају*, посебно је указано на рад Которске секције, на организовању прослава и изложби. – У вези с прославом 200-годишњице рођења Вука Ст. Караџића, организована је изложба књига и докумената «Вук и Бока – Бока Вуку». – Идејна концепција изложбе реализована је у сарадњи са члановима Секције, Мак-

симом Злоковићем и В. Бољевићем-Вулековићем и уз помоћ колега из Херцег-Новог, **Марије Црнић-Пејовић**, Душана Достинића и Веселина Песторића.

1990.

285. В. Б.

Уручена признања / В.Б.

У : *Бока* . – Год. 20, бр. 441 (13.07.1990), стр. 3.

Поводом Дана борца, ОО СУБНОР-а Херцег-Нови, за вишегодишње активности и резултате на његовању и развијању традиција НОР-а и сређивању историјске грађе, уручио је признања : Воју Бринићу, Милораду Петијевићу, Луки Томановићу, **Марији Црнић-Пејовић** и Владу Поробићу (посмртно).

286. ОДГОВОР Томислава Гргуревића на текст **Марије Црнић-Пејовић**.

У : *Бока* . – Год. 20, бр. 439 (15.06.1990), стр. 8.

Полемика.

2004.

287. ТИПЕТИЋ, Владимир С.

Povijesna demografija Hrvatske / Vladimir S. Tipetić, Nenad V. Ekarić.
– Zagreb ; Dubrovnik : Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2004, 372. str.

У шестом поглављу књиге, аутори су се осврнули на Боку Которску , уз напомену да „постоје мање студије о пучанству појединих насеља: Котора, Грбља (И. Стјепчевић), Топле (Ђ. Миловић) и Херцег-Новог (Д. Радојичић и М. Црнић-Пејовић)“.
– **Марија Црнић-Пејовић** је истраживала становништво Мојдежа (*Једно насеље херцегновске општине у XVIII вијеку – Мојдеж по документима Архива Херцег-Новога*, Бока ,10 (1978); стр. 33-79).

2005.

288. КОСИЋ, Сенка

Историја херцегновског фестивала / С. К.

У : *Вијести* . - Год. 9, бр. 2461 (04.02.2005), стр. 20.

У оквиру прославе Празника мимозе, предвиђена је промоција монографије „35 година Празника мимозе“ чији су аутори новинари Витка Вујновић и Петар Јаничић. - О популарности и значају празника говори податак из монографије да су у жирију за додјелу награда на „маскирном балу“ 1970. године били карикатурист Александар Клас, писац и сликар Зуко Цумхур, ТВ редитељ Новак Новак, архивистиња **Марија Црнић-Пејовић**, вајар Лука Томановић, и сликар Митко Булајић.

2006.

289. БОКА, двадесетпети пут.

У : *Данас* . – Год. 10, бр. 3021 (04.01.2006), стр. 25.

О садржају новоизашлог броја зборника Бока, при чему је указано на **радове Марије Црнић-Пејовић** и Илије Лалошевића, који су говорили о традицији и етичности у стиховима Бокела исељеника.

290. В.С.

Етнологија града у Црној Гори / В. С.

У : *Побједа* . - Год. 63, бр. 14708 (16.11.2006), стр. 16.

Најава округлог стола, који ће се одржати у ЦАНУ, на тему Етнологија града у Црној Гори. - Дат је и списак учесника, међу којима је **Марија Црнић-Пејовић**.

291. М. Д. П.

Ни мањег простора ни више историје / М.Д.П.

У : *Дан* . – Год. 8, бр. 2656 (27.06.2006), стр. 33.

У Котору је представљена књига – зборник радова *Грбаљ кроз вјекове*. – У зборнику је објављен и рад **Марије Црнић-Пејовић**, који се односи на архивску грађу о Грбљу 18. в.

292. М.Д.П.

О етнологији градова у Црној Гори / М.Д.П.

У : *Дан* .- Год. 8, бр. 2790 (08.11.2006), стр. 35.

У организацији Одјељења друштвених наука ЦАНУ, 16 новембра ће, у сали ЦАНУ, бити организован научни скуп, на тему «Етнологија града у Црној Гори». - Скуп ће отворити академик Петар Влаховић, а у раду скупа ће учествовати и **Марија Црнић-Пејовић**.

293. С.Ч.

Етнологија града / С.Ч.

У : *Вијести* . - Год.10, бр. 3104 (16.11.2006), стр. 10.

Црногорска академија наука и умјетности, Одјељење друштвених наука, је организовала научни скуп на којем ће се разматрати етнологија града у Црној Гори. - У раду скупа учествовала је и **Марија Црнић-Пејовић**.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Амановић, Боро 107

Андрић, Иво 241

Бојовић, Јован Р. 15, 112, 114, 116,
117, 119, 122

Бољевић-Вулековић, Војислав 284

Бринић, Војо 285

Булајић, Бранко 4, 77-109

Булајић, Митко 288

В. Б. 285

В. В. 267

В. С. 290

Вичевић, Весна 167, 279

Влаховић, Петар 127, 136, 292

Војиновић, Драгица 279

Врбица, Марко И. 140

Вујновић, Витка 288

Вујовић, Ђуро 4, 77-109

Вукашиновић, Рајко Пантов 26,
138

Вукмановић, Јован 52, 121, 240

Вучинић, Весна 137

Гилер, Олга Б. 10, 73

- Гргуревих, Томислав 228, 268,
277, 286
- Дашић, Миомир 126
Достинић, Душан 284
- Ђурановић, Светолик 12, 16, 20,
23
Ђурковић, Никола 205, 221
- Екарић, Ненад В. 287
- Желалић, Мијо 81
Живковић, Драгоје 279
Живковић, Јелена 128-130, 132-
134
- Зеновић, Љиљана 279
Злоковић, Игњатије 278
Злоковић, Максим 284
- Илић, Мијо 81
Илић, Саво 221
- Јаничић, Петар 272, 288
Јемуовић, Радомир 275
Јовићевић, Андрија П. 121
- Караџић, Вук Стефановић 201,
284
Клас, Александар 288
Ковачевић, Вељко 279
Ковачевић, Слободан 184
Комненовић, Мирко 223, 236
Корнер, Јероним 18, 24, 212
Косић, Сенка 288
- Лалошевић, Веселин 167
Лалошевић, Илија 289
Лукетић, Мирослав 279
Лукетић, Соња 279
- М. 281
М.Д.П. 291, 292
Мажибрадић, Анита 284
Мартиновић, Душан Ј. 135
Матавуљ, Симо 241
Мијановић, Бошко 279
Мијушковић, Славко 167
Милић, Александра 284
Миловић, Ђорђе 287
Милошевић, Милош 5, 10, 73,
167, 279
Миљанић, Гојко 144
Миљанов, Марко в. Поповић,
Марко Миљанов
Мрваљевић, Војо 41, 189
Муסיћ, Срђан 18, 24, 212
Мусолини, Бенито 210
- Накићеновић, Сава 7, 13, 64, 110
Николић, Бајо Пивљанин в.
Пивљанин, Бајо
Николић, Радојка 167
Новак, Новак 288
- Одаловић, Глиго 3, 18, 24
- Павичић, Дашо 221
Павковић, Александар-Лесо 197
Пајовић, Радоје 257
Пантић, Мирослав 137
Пејаковић, Фериди 3
Пејин, Јован 26, 138
Песторић, Веселин 284
Петијевић, Милорад 285
Петровић-Његош, Никола 54, 126
Петровић-Његош, Петар II 209
Пивљанин, Бајо 140, 224
Поповић, Марко Миљанов 193
Поповић, Стефа 193
Поповић, Томо Крстов 8, 38, 65,
89, 170, 177, 211, 235, 274, 278

- Поробић, Владо 285
 Пујић, Саво 26
- Радовић, Велимир-Вељо 1, 77-88,
 90-98, 100, 102-105, 107-109,
 155, 159, 160, 242, 257-259, 264
- Радојичић, Драгана 287
- Ракић, Соња 12, 16, 20, 23, 67,
 120
- Раонић, Јован 279
- Рачета, Шпиро 258
- Рашовић, Душан 21, 22, 25, 192
- Ровински, Павел Аполоновић 255
- С.Ч. 293
- Секуловић, Душан 204
- Сеферовић, Лазар 9, 12, 16, 17,
 20, 23, 66, 67, 115, 118, 120, 264
- Сеферовић, Светозар 4, 77-109
- Сијерковић, Милан 3
- Станишић, Славко 279
- Станојевић, Глигор 18, 24
- Стјепчевић, Иво 287
- Стрижић, Никола 107
- Стругар, Владо 124
- Суботић, Јелисавета 167
- Т. 260-262, 283
- Типетић, Владимир С. 287
- Томановић, Васо 244
- Томановић, Лука 285, 288
- Тошић, Ђуро 26, 138
- Ћурић, Лазар С. 249
- Цар, Марко 204, 241
- Џумхур, Зуко 288
- Шантић, Алекса 209
- Шаренац, Стјепо 221

РЕГИСТАР КОРИШЋЕНЕ ПЕРИОДИКЕ И ЗБОРНИКА

- Архивист* (Београд)
- Архивски записи* (Будва-Цетиње)
- Библиографски вјесник* (Цетиње)
- Бока* - зборник радова из науке културе и умјетности (Херцег-Нови)
- Бока* (Котор)
- Васпитање и образовање* (Титоград)
- Вијести* (Подгорица)
- Гласник Етнографског института САНУ* (Београд)
- Гласник Етнографског музеја* (Београд)
- Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ* (Титоград)
- Годишњак Поморског музеја у Котору* (Котор)
- Грбаљ кроз вјекове* : зборник радова, Грбаљ, 2005.
- Дурмиторски зборник : на извору Вукова језика :1*, Титоград, 1991
- Етноантрополошки проблеми* (Београд)
- Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке: 1941-1945*: зборник радова, Титоград, 1987.
- Зборник Више поморске школе у Котору* (Котор)

- Зборник Етнографског музеја у Београду : 1901-2001*, Београд, 2001.
- Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе (Котор)*
- Зборник радова поводом педесетогодишњице смрти Андрије П. Јовићевића*, Цетиње, 1989
- Извори и историографија о Црној Гори*: зборник радова, Подгорица, 1993
- Историјски записи (Титоград)*
- Краљ Никола - личност, дјело и вријеме. Т. 2*: зборник радова, Подгорица, 1998
- Ловачке новине (Нови Сад)*
- Народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској у вријеме привремене кризе, од априла 1942. до септембра 1843.* : зборник радова, Херцег-Нови, 1986.
- Наш лист (Херцег-Нови)*
- Петровачка комуна 1920. године : прва комунистичка општина на Јадрану*: зборник радова, Титоград, 1986
- Побједа (Подгорица)*
- Просвјетни рад (Титоград)*
- Раднички покрет, народноослободилачки рат и револуција у Боки Которској* : зборник радова, Титоград, 1983.
- Развој туризма у Црној Гори* : зборник радова, Подгорица, 1997
- Село у Црној Гори* : зборник радова, Подгорица, 2004.
- 150 година народног библиотекарства у Црној Гори* : зборник радова, Цетиње, 1986
- Традиционална народна култура у Црној Гори: (прилози проучавању)*: зборник радова, Подгорица, 2000.
- Уједињење Црне Горе и Боке Которске : 1813-1814. године*: зборник радова, Титоград, 1991
- Филателиста (Београд)*

ГРАБА

Горан Ж. КОМАР

О ПИСМУ МИТРОПОЛИТА САВАТИЈА БАРСКОМ НАДБИСКУПУ АНДРИЈИ ЗМАЈЕВИЋУ

Кључне ријечи: Захумски митрополит, Саватије Љубибратић, Барски надбискуп, Андрија Змајевић, унија, Савина, записи

Циљ рада је да домаћој, научној и културној јавности пружи увид у дио приватне кореспонденције православног митрополита захумског и полухерцеговачког, касније епископа топаљског и митрополита далматинског, Саватија Љубибратића и надбискупа барског Андрије Змајевића. Овдје се пружа транскрипт митрополитовог писма надбискупу барском Андрији Змајевићу. То писмо, објављено у Риму 1955. године, је предмет интересовања надбискупа Змајевића. Желим, такође, указати на извјесну рукописну књигу манастира Савина код Херцег – Новог (Бока Которска) која може бити она о којој митрополит Саватије пише надбискупу.

Када се током Морејског рата (1684 – 1699) захумски и полухерцеговачки митрополит Саватије (Љубибратић) коначно настанио у Новоме, учврстивши своју катедру у Топлој¹, он је, временом, остварио додире са католичким достојанственицима, међу којима је, свакако, најважнији барски надбискуп Андрија Змајевић.

Владика Саватије је боравећи у Морињу, селу которског округа, написао један одговор барском надбискупу Андрији Змајевићу 29. децембра 1691. године, који открива, најприје, да је надбискуп покушао побуђивати владика на размишљања о унији. Владичино писмо је прожето извјесним протестом и оштрином. Он дотиче догматска питања која је очигледно Змајевић отварао, пријатним тоном. По свему судећи, ово писмо, Змајевић је упутио у Рим блискоме сараднику и кореспонден-

¹ Горан Ж. КОМАР, Митрополити Саватије и Стефан Љубибратићи. Прилози биографијама, Херцег – Нови – Београд, 2008; Епис. Никодим МИЛАШ, Православна Далмација, СФАИРОС, Београд, 1989, стр. 346; Томо К. Поповић, Херцег – Нови – историјске биљешке – књига прва – 1382 – 1797 – 1924, 116, 117; Н. Милаш, Списи о историји православне цркве у Далматинско – истријском владичанству од XV до XIX вијека, књига прва, Задар, 1899, стр. 89

ту Сплићанину Giovanni Pastriziu, професору на Collegio di Propaganda. Он је био веома учен и познавао је литургичке књиге штампане глаголицом. Можда би због важности писма требало да најприје пружим виђење његовог садржаја аутора прилога Cira Giannellia (1955), у дијелу који се односи на молбу надбискупа Змејевића. Надбискуп је тражио неку стару српску хронику и управо тим дијелом писма дотакао нека догматска питања: “Андреја Змајевић, очигледно потпуно заокупљен последњим дијелом своје Хронике, није знао себи објаснити разлику између периода Византије, која смјешта настанак свијета 5508 година прије рођења Христа и рачунања Sesta Giulia Africana, које је прихваћено од стране бројних византијских и словенских хроничара...” “...Бискуп се извињава да нема тражену књигу, додајући да га Змајевићево писмо није сустигло када је већ био отпутовао од куће и био на путу за Морињ (село у околини Котора), могао му је послати, ризикујући да повриједи његове осјећаје, разноврстан материјал који би садржао разне податке о Риму, прерогативима апостола, о постима, нарочито о суботњем посту (познато да га Срби нису прихватили), о концилима, о размиоилажењу Латина и Грка... другим ријечима један Зборник антилатинских писања...”

Аутор даље пише о времену Саватијевог бијега у Нови. Тај датум је контроверзан, али се из писма види да је већ неко вријеме боравио у Херцег – Новом или његовој околини. Надаље, захваљује на поклону лимуну за који каже да га није видио у своме животу.²

Аутор пружа физички опис писма и оштећеног печата на којем се са тешкоћом разазнаје глава свеца са дугачком косом. На натпису који иде у круг могу се прочитати само нека слова на крају, а на основу којих се правилно реконструишу ријечи као *полухерцеговачки*, а на почетку +САВА(ТИЕ).³

У немогућности да видим оригинал, пружају овдје транскрипт текста који је на стр. 76. и 77. објавио аутор Ђанели у настојању да пружи оригиналну ортографију:

Достоблаженому и равноапостолному и нам сјело возљубљеному од сријезде срца и д(у)ши, пастиру и учитељу словесних овц стад(а) Х(ри)с(то)ва богопокривајемине бискупије Барскије, господи-

² Ciro GIANNELLI, Lettere del Patriarca di Peć Arsenio III e del Vescovo Savatije all'Archivescovo di Antivari Andrea Zmajević, *Orientalia Christiana periodica, Miscellanea Georg HOFMAN C. J., Pont. institutum orientalium studiorum vol XXI, N. I – II, MCMLV, Roma, 1955, стр. 73 – 77.* Превод рада на српски обезбједила Ана Мандић на чему топло захваљујем. Необично је ово казивање о лимуну јер у долини Требишњице, уколико је владика у Боку прешао из Тврдоша, многе воћке приспијевају и раније него у Боки. Увијек ваља водити рачуна о садржају владиних записа у којима се он сам титулише као полухерцеговачки, истичући поријекло (да ли само поријекло?) из Пиве.

³ Исто, стр. 75

ну врх поштованих поштованому архибискупу све Скендерије, кирију кир Андреју Змајевићу даруј, Х(ри)сте мој, даруј радоватити (!) се тјел(е)сне вакупе и д(у)шевне, амин. Паки м(и) приде ваше поштовано писаније, у коме се не могу (!) разумјет зашто ми пишеш. И за порођеније Исус Христово ти за то добро знаш, нешто нас кушаши. От битија и от првога чловјека Адама до Хр(и)стова пришаствија љета .5500., сада от порођенија Исус Хр(и)с(то)ва .1691., како и ти пишеш, а родио се на по шесте тисуће, љета .5500., м(ј)с(е)ца децембра .25., у поноћи, у очи неђеље. Тако пишу историска писаниа и битенске књиге. И сад гриједе напријед .8. љета битије, не могу знати зашто је он(о) напријед прошло. А за књиге што ми заповиједаш да ти пошљу не имам љетописа, али имам једну књигу, која је от много књига сложена, и за Рим и области апостол и о посте и о саборех свијех и о Лофреначком сабору⁴ и о разлучени з Грки и о сваком папи и патрихари грчком и от Духу исоходешту Отца а не от Сина и от .4. поста и от суботњем посте. Ујзвићеш се, а послао бих ти је, и не згодих се дома веће на селу. Много ти хвала на племенитом четруну, кого нисам видио у свои дан.

Саватије вл(а)д(и)к(а) ваш слуга, от битија .7.1.9.9., из Моринья, сада децебра .2.9.

На горњој маргини: **И писах у преши на путу**

Пресвијтлому господину архибискупу барскому подати се ва свете яго руије са ијелованијем под печатом нерушимо у Пераст.

Писмо владике Саватија открива његов дужи боравак у Новоме гдје се он осјећа као домаћин. Свакако је године провео у овоме граду, на Подима, Савини, Топлој.⁵ Писмо је писано народним, српским језиком. Коначно, и у личности Андрије Змајевића, који је свој Љетопис написао и тим језиком и писмом, владика је нашао коресподента који с лакоћом влада ћирилицом и говори српским језиком. Уосталом, управо је овај надбискуп, након Сабора у Спичу 1674. године, донио одредбе Сабора на српскоме језику.⁶

Занимљиво је казивање М. Пантића да је Љетопис црковни... започет 1655. довршен до 1675. године⁷. Из писма владике Саватија⁸ се

⁴ Сабор у Ферари и Фиренци

⁵ Г. Ж. КОМАР, Митрополити Саватије и Стефан Љубибратићи..., стр. 42, 44

⁶ Мирослав ПАНТИЋ, Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века, Српска књижевна задруга коло LXXXIII, књ. 548, Београд, 1990, стр. 134 позивајући се на: D. FARLATI, J. COLETUS, *Illiricum Sacrum* VII, 133, 138; Треба погледати и: Милош МИЛОШЕВИЋ, *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, Titograd, 1987, стр. 135

⁷ М. ПАНТИЋ, *Књижевност...*, 135, 136 Тако казује и Равао BUTORAC, *Zmajevići, Perast*, 2003, 22, нар. 7

⁸ Исто, стр. 136, нар. 224 и 227 О преписци са владиком и патријархом погледај и стр. 143, нар. 233

види да А. Змајевић тражи још грађе за своје дјело. Нема индиција да он ствара неко друго дјело. А грађу тражи годину прије него ће саставити опоруку.⁹

Питање књиге коју је владика помишљао да пошаље Змајевићу, вјерујем да сам ријешо. У манастиру Савина се чува Зборник из 16. вијека¹⁰ који садржи и збирку антилатинских текстова са значајним записом владике Саватија. Он је могао бити исписан и почетком 18. вијека, а говори да је владика прочитао књигу у два наврата, последњи пут у Савини 1682. године. Запис ћу мало касније пружити у цјеловитом транскрипту.

Боравак српског епископа у Морињу је изузетно занимљив. Заиста је владика Стефан, а можда и Саватије, у тој парохији поставио попа Ђура Вукашиновића, мада би ово било унеколико неочекивано јер је ово српско село припадало цетињској митрополији.¹¹

Владика је писмо упутио на веома блиску адресу, у Пераст. Јасно је из овога писма да је А. Змајевић тражио сасвим одређену књигу и да је њихова преписка трајала. Познато је, такође, да се надбискуп сусретао са патријархом Арсенијем III. Овим радом С. Giannellia се пружа и једно, не превише значајно патријархово писмо. Ови сусрети, Змајевића и владике Саватија, били су срдачни.¹²

У манастиру Савина чува се један Зборник из 16. вијека, власништво владике Саватија. У њему је запис на који указује Д. Богдановић.¹³

⁹ Ваља водити рачуна о присуству велике Змајевићеве библиотеке у Новоме, у кући Буровића у близини самостана Св. Антуна Падованског, која је, вјерује се, изгорјела у пожару током француског упада у Боку 1806. године.

¹⁰ Библиотека манастира Савина, књ. 25

¹¹ Горан Ж. КОМАР, Митрополити Саватије и Стефан Љубибратићи.... 115. Даје се цјеловит транскрипт писма патријарха Арсенија начињеног 1734. године у манастиру Косјерево којим потврђује порохију попу Ђуру сходно синђелији владике Стафана.

¹² Ј. РАДЕНИЋ, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Српска Академија Наука, Посебна издања CLV, Београд, 1950, стр. 362, 363; Dr Savo MARKOVIĆ, *Studia Antibarensia*, Perast, 2006, 382, 383, нар. 1640. И овдје се истиче да је надбискуп на рукопису Љетописа црковног радио до 1689. Из нашег писма владике Саватија излази да се он и током 1691. интензивно бавио сабирањем љетописа и грађе уопште; М. Пантић, Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века, Београд, 1990, 143, нар. 233.

¹³ Д. МЕДАКОВИЋ, Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи, Филозофски факултет Београд, монографије 6, Београд, 1978, стр. 94. Запис је стајао на листу 329., сада на унутрашњој стани задње корисе. О запису се први пут казује од Димитрија БОГДАНОВИЋА да се налази у Зборнику из средине 16. вијека који садржи исихастичке (Исак Сириј) и полемичке саставе против Латина ("Повест о Латинима" – л. 225, "О опресноцима" Никите Ститата – л. 259 и др). Даље Д. Богдановић прелази на сам запис па каже да је Саватије Требињцац, родом из жупе Пиве, касније митрополит захумски, прочитао књигу 1679, и поново у Савини 1682. Белешка епископа Герасима – Д. Медако-

Он каже да је владика прочитао књигу 1679. и поново у Савини 1682. године. Указује и на биљешку епископа Герасима. Овдје пружам дио владинина записа који је преостао након грубе конзервације у црногорском државном заводу на Цетињу. Транскрипт записа гласи:

*Сију књигу прочатох ...
Саватије Пивац (Требињац)¹⁴ сладча...
бис д(у)ши паче меда изса...
љето 1679
посљеждежа извољенијем Б(о)ж...
митрополит. захлмски и пол(ухерцеговачки)
от љета битиа 1682. го(ишта). до...
подписах својеју рукоју то текушт...
а у напредуште бл(а)гому Б(о)гу произволив...
жителствоватим. Писах на Савини тогда...
ту сушту жизан проходешту. н. 17...
отачаством от жупе Пиве подреклом...*

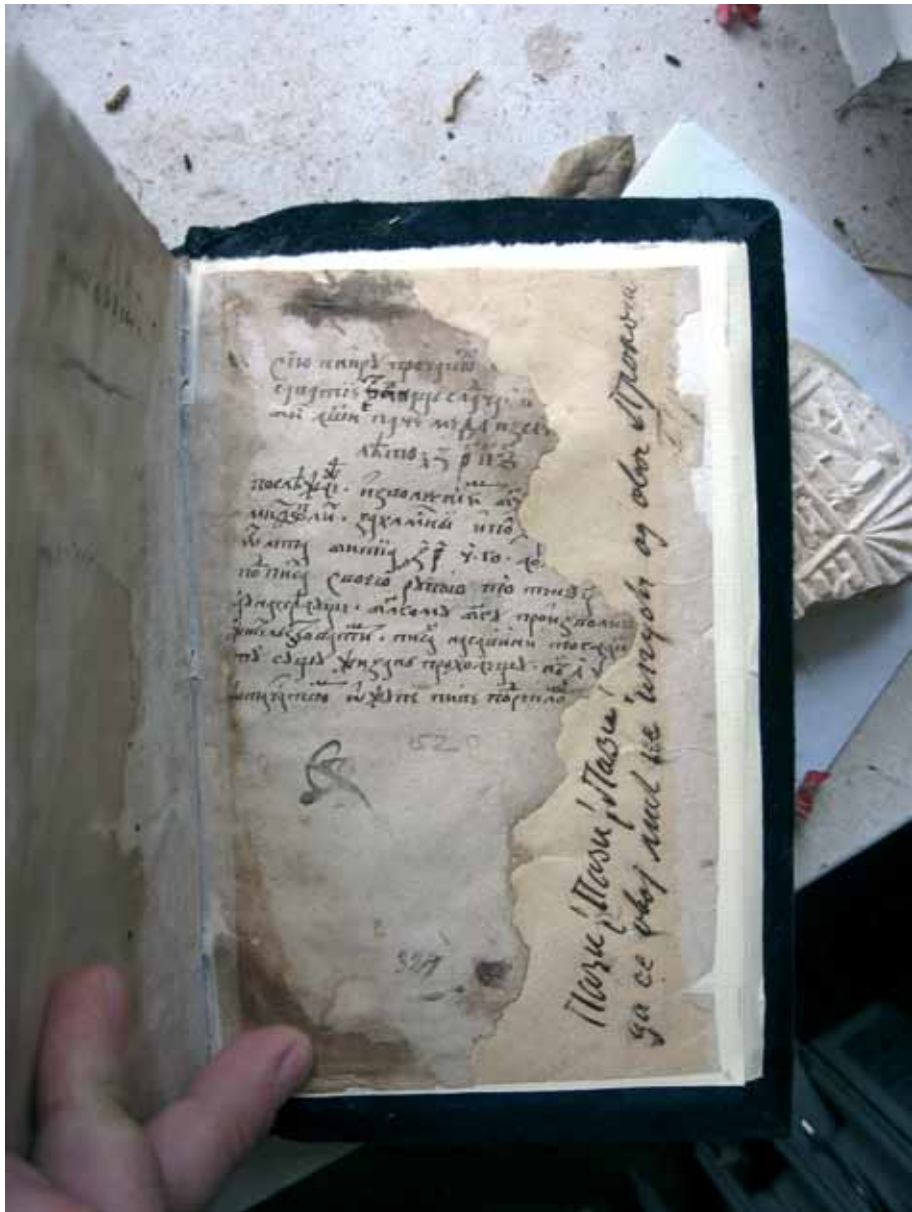
На десној маргини лежи биљешка епископа Герасима (Петрановића): *Пази, Пази, Пази/ да се овај лист не изгуби од овог Пролога/ Герасим*

ЗАКЉУЧАК

Овим радом указао сам домаћој културној јавности на једно писмо митрополита Саватија Љубибратића барском надбискупу Андрији Змајевићу, упућено из Мориња 1691. године. Писмо доприноси сагледавању владинина дјелокруга у вријеме боравка у Боки. Открива и потврђује стабилно присуство у Новоме и прије 1695. Садржи оквир преписке са надбискупом Змајевићем, и један важан својеручни митрополитов запис у савинској рукописној књизи на којему је владика бококоторски Герасим учинио једну интервенцију. Управо ову књигу, по нашем увјерењу, владика је намјеравао упутити А. Змајевићу, умјесто одговора на његово постављено питање.

вић, исто, 94. Д. Богдановић, дакле, употребљава одредницу Требињац, иако је она резултат преправке владике Герасима.

¹⁴ Владика Герасим (ПЕТРАНОВИЋ) је учинио једну недопустиву интервенцију на запису владике Саватија на ријечи: **Пивац**, када је црним мастилом којим је исписана и његова упозоравајућа биљешка да се лист сачува, направио преправку у ријечи: **Требињски** са три знака: лигатура **Тре**, **б** и **њ**. Ово је збирка антилатинских текстова коју је владика Саватије мислио послати надбискупу Андрији Змајевићу у Пераст 1691. године а о којој говори у писму из Мориња које смо претходно пружили.

Лектор
Слободанка Песторић

Превод резимеа
Соња Ракић

Тираж
500 примјерака

Штампа
“Графичар” Ужице

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

008

Бока : зборник радова из науке, културе и
умјетности / главни и одговорни уредник Веселин
Песторић. - Бр. 1 (1969) - . - Херцег Нови
(Трг Херцега Стефана 6) : Градска библиотека и
читаоница, 1969 - (Ужице : Графичар). - 23 cm

Годишње.

ISSN 0350-7769 - Бока (Херцег Нови)

COBISS.CG-ID 7761922

*Редакција задржава сва права редактуре текстова, наслова,
међунааслова и техничког уређења примљеног материјала. Рукописи се
не враћају и не хоноришу.*

Прештампавање из часописа дозвољено уз навођење извора.